Printed by J. R. Aria at the Vasanta Press, Adyar, Madras and published by Newton Mohun Dutt, Curator of Libraries, Baroda State, on behalf of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad, at the Central Library, Baroda

PREFACE

IN writing this preface, I am tempted to refer to a few reminiscences of my visit to Baroda in 1909—an incident which has much to do with my undertaking to edit this work for Gaekwad's Oriental Series. I was invited to visit Baroda by H. H. the Gaekwad through H. H. the Maharajah of Mysore in whose Government I was then serving as Curator, Government Oriental Library, Mysore, and Superintendent of studies in Maharajah's Samskrit College, Mysore. The invitation was the direct outcome of my presentation to His Highness the Gaekwar of my pamphlets on questions of social reform such as marriage and caste. During my seven weeks' stay at Baroda I discussed, in His Highness' presence, the questions of caste reform with Baroda Pandits and delivered public lectures on the same. I was greatly struck with His Highness' keen personal interest in the subjects discussed and his encouragement in our private talks of free expression of my considered opinions. His appreciation of the value of our ancient learning has since materialised in the addition of the Samskrit Section to the Central Library, which as the result of the labour of my friend Pandit R. Anantakrishna Sastri bids fair to be one of the best collections in India. His Highness' kind remembrance of me was evinced on several subsequent occasions; and when I retired from Mysore Government service in 1916 I was invited by His Highness to take charge of the Samskrit Section of the Library. But as I had, on the invitation of the President of the Theosophical Society, already settled as the Director of the Adyar Library at the Headquarters of the Theosophical Society,

I could not accept His Highness' kind offer. But I have all along felt that Baroda and His Highness have a claim on my services, so that when I was invited to take some hand in the editorial work in connection with the Gaekwad's Oriental Series I could not peremptorily decline, though I had then on my hands as much work as I had time to do. At first I was asked to edit Parasurāma-Kalpa-Sūtra and Nityotsava-Paddhati, for which presumably I was held qualified because I had edited already Shri Shankarāchārya's Saundarya-Laharī with Lakshmīdhara's Commentary published in the Mysore Government Oriental Library Series.

About five years have elapsed between my promise to edit this work and its performance, and this delay requires some explanation. It was in the latter part of 1917 that at the request of my friend Pandit R. Anantakrishna Sāstri of the Baroda Central Library, I undertook to edit Parasurāma-Kalpa-Sūtra and Nityotsava for the Gaekwad's Oriental Series. I had, however, soon after to regretfully give it up owing to some pressing work I then had in hand. Thereupon Sir John Woodroffe who had for several years been making a special study of the subject was approached as one qualified for the work, but, as he was just then going on leave to Europe, he could only promise to take up the work after his return to India.

The work was again pressed on me and accepted. There was some delay even after this. I could not at once proceed with the edition of the Sūtra as no good edition of the Sūtra could be prepared with the materials then available. These consisted of a few indifferent manuscript copies of the Sūtra which showed much divergence and two complete and a few fragmentary copies of Nityotsava. This latter again is a Paddhati based on the Sūtra, but not a succinct gloss or commentary of the Sūtra. By good chance, however, I soon got a copy of Ramesvara's Vritti on the Sūtra, which was so full and informing that it was found worth

while publishing it along with the Sūtra. But this copy of the Vritti was far from correct, so that other copies were searched for; and a continued search of two years was crowned with the discovery of other manuscript copies, a careful collation of which enabled me to prepare a satisfactory edition of the Sūtra and Vritti. By the time the Sūtra with Vritti was edited, the edition of Nityotsava became an easy affair; and good copies also of the latter have been secured in the meanwhile.

This edition of the Paraśurāma-Kalpa-Sūtra with Vritti is based on the following manuscripts

1 The copy belonging to the Adyar Library transcribed in Devanagari from a Telugu manuscript copy belonging to late Mr. Jagga Rao of Vizagapatam This is cited as अ

2. The copy mentioned above was sent to Baroda for collation with the excellent MS copy belonging to Pandit Dhanvantiram of Karnah. The noteworthy readings of this copy were noted in the Adyar copy, and they are cited as those of ब For the marking of the variants I am indebted to the kind services of Mr G K Srigondekar, M A, Samskrit Librarian, Baroda Central Library, who worked at it assiduously for eight hours a day.

3. A complete Devanagari copy belonging to the Baroda Library containing 302 leaves This copy was found to be fairly good giving correct readings where other copies were found faulty. This is cited as ब १

4 A copy in grantha character in three volumes made from a manuscript deposited in the Madras Government Oriental MSS Library The owner of this transcript Mr M V Sreenivasa Iyer of Triplicane (Madras) collated it with another MS copy and has noted in it variations from that other copy, and his copy is thus equivalent to two distinct copies of the work This transcript is cited as श्री

5 Portions of a copy of Rameśvara-Vritti was got from the Benares Government Samskrit College Library for collation

But by the side of the others this copy was found superfluous and it did not offer correct readings where there were any doubts It is referred to as व २

There were besides many copies of the mere text of the Kalpa-Sūtra available for collation of the Sūtra But, as their various readings are represented by the copies of the Vritti, it was not found necessary to note any variations in their readings. As to the copies of the Vritti used for this edition, none of them is quite correct, but, fortunately, owing to the variety in the copies and collations secured, no difficulty has been found in determining the correct text

While the work was in progress Mr. R. Anantakrishna Sastri sent me a manuscript containing what purports to be an extension to the Sūtra by eight Khandas from 11th to 18th This portion is printed as an appendix at the end. It does not seem to be a genuine portion of the Sūtra. Ramesvara's Vritti closes with the tenth Khanda and regards it as the concluding portion. The manuscript is very incorrect, and in some places the meaning is quite unintelligible This portion is added simply to show that there is such an alleged extension of the Sūtra

The Kalpa-Sutra is a digest of Sri-Vidyā, a system of Divine Mother's worship compiled by one Parasurāma from the several systems of the same which prevailed in his day. This, however, is only one of the many forms now in vogue, though it is tersest and perhaps the best arranged one of them all It seems very hard to make out in what sense the author can be identified with Parasurama of the Rāmāyana as is done in the colophons of the several sections of the Sūtra

The commentary on the Sūtra is of a recent age, hardly more than a hundred years old The work is said to have been written in 1753 of the Saka era which corresponds to 1831 A.D. Without this commentary it would not be easy to make out the meaning of the Sūtra, especially for those who are not quite

familiar with the technicalities of the cult. The commentator traverses many points of doctrine and practice as stated in the Nityotsava of Umānandanātha, remarking more than once that the latter does not rightly understand the meaning of the Sūtra, and that being unlearned in the principles of Mīmāmsā (the science of exegesis) he embodies in his system many things not warranted by the authority of the Sūtra which he professes to follow closely. Both of them, however, acknowledge their allegiance to the authority of Bhāskara-rāya, Umānandanātha having been his direct pupil, while Rameśvara was his pupil's pupil.

Later on, another scholar named Lakshmana Ranade thought that both the writers mentioned above failed to grasp the true meaning of the Sūtra and wrote in 1888 A.D. a commentary of his own. In this work he quotes a passage from Tripurārahasya showing the origin of the Paraśurāma-Kalpa-Sūtra. It runs as follows:

[नारद पति सुमेधोक्ति]

आदौ श्रीदत्तगुरुणा शिष्याणा हितकाम्यया ।
स्वनाना सहिता चक्रे त्रिपुरोपास्तिपद्धति ॥ १ ॥
अष्टादशसहस्राणि ग्रन्थतोऽभूच्च सहिता ।
अधीत्य ता जामदग्न्य विस्तृता सागरोपमाम् ॥ २ ॥
गम्भीरगूढतात्पर्यां मन्दाना तत्र वै गतिम् ।
मत्वा सुदुर्लभा भूय संक्षिप्य विशदाशयम् ॥ ३ ॥
निर्ममे सूत्रजाल वै पञ्चाशत्खण्डमण्डितम् ।
तद्गुरोर्यज्जामदग्न्यादधीत सूत्रमण्डलम् ॥ ४ ॥
अधीत्य सहिता चापि तत्पश्चाद्गुरुनामत ।
सूत्रजाले सहिताया प्रतिबिम्बात्मकेऽभवत् ॥ ५ ॥
ग्रन्थत षट्सहस्र तु सूत्र तदपि सस्थितम् ।
सहितार्थरा सक्षेपात्मक सूत्रमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
सहितासूत्रयो सार सगृहीत मया मुने ।
तद्दत्तरामसवादात्मकमेव पुरा कृतम् ॥ ७ ॥

Lakshmana himself [illegible] additions of his own in the following [illegible]

“In the Upāsanā-Kānda of the Veda the [illegible] contemplative worship is treated of in all its details. The details were compiled by Sages in [illegible] classes of [illegible] Āgama, Rahasya, Samhitā, Yāmala, Arnava and Tantra, each class being devoted to a distinct Deity or form of the Supreme. Bhārgava Rāma, son of Jamadagni, [illegible] requested his revered master, Blessed Dattātreya, who combined the Trinity in Himself, to abridge the system. Accordingly, seeing that the Upāsanā of Tripurā was the highest of all forms of worship and that its effect included the effects of all other forms of worship, composed Datta-Samhitā comprising eighteen thousand verses, in which the worship of Tripurā was laid down in all its details in a succinct form. From Him Bhārgava Rāma learnt the Samhitā. But, finding that it was still too vast in extent and that its meaning was still too deep for the average devotee to understand, Rāma abridged the system still further and presented it in an intelligible form. This abridgment contained six thousand Sūtras in fifty *Khandas* or sections. Rāma's pupil, again, Sumedha of the Harita family who studied this Sūtra from his master, found the work almost as vast as Datta-Samhitā, and so made an abridgment of the Samhitā and Sūtrā, in the shape of another work of Sūtras, taking the form of a dialogue between Datta and Rāma. It is this abridgment that has come down to us as the Parasurāma-Kalpa-Sūtra comprising ten Khandas. Though the work is not apparently in the form of a dialogue, still, it may be inferred from the concluding passage of the work that it is a dialogue between the master and his pupil.”

Lakshmana then proceeds to show the necessity for his own work.

“Finding this Sūtra too deep in its meaning for ordinary students to understand, Umānandanātha, a disciple of the

Blessed Bhāskararāya, composed in 1775 A.D. the work *Nityotsava* laying down clearly and methodically the system of worship taught in the Sūtra. A later scholar, Rāmeśvara Sāstri, a disciple of a disciple (*praśishya*) of Sri Bhāskararāya, thought that Nityotsava failed to represent the Sūtra's true meaning and wrote in 1831 A.D. a succinct gloss (*Vritti*) of the Sūtra, by name Saubhāgya-sudhodaya. This latter work too failing to bring out the true meaning of the Sūtra, I proceed to write this commentary, *Sūtra-tattva-vimarśinī*, to explain the true meaning of the Sūtra."

Of course these commentators try to show, by applying exegetic rules to the interpretation of the texts, that their own conclusions are correct. It is, however, of little practical use to enter into the merits of these contentions, especially in the case of matters of transcendental nature, in which tradition, as handed down from masters to pupils, should govern the actual practice. The same texts may be easily interpreted so as to support conflicting views.

A. MAHADEVA SASTRI

विषयसूचिका

चतुर्थः खण्डः—ललिताक्रमः

चतुर्थः खण्डः—ललिताक्रमः

पञ्चमः खण्डः—ललितानवावरणपूजा

षष्ठः खण्डः—श्यामाक्रमः

सप्तमः खण्डः—वाराहीक्रमः

अष्टमः खण्डः—परा-क्रमः

नवमः खण्डः—होमविधिः

दशमः खण्डः—सर्वसाधारणक्रमः

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९६	४	ग्याटि	ग्र्याटि
११८	१०	न मो न्नो	न मोऽन्नो
१२१	२०	प्रुर्द्वमि	प्रुट्मि.
१४४	६	आसवमेव तेन ।	आसवमेव । तेन
१६६	११	इति वाक्ये—	इति—वाक्ये
,,	१६	७	८
१६७	२४	यार्म	योर्म
१६९	२३	(अं) र्क्रौं	र्क्रौं
१७१	१४	अं र्क्रौं	र्क्रौं
१९१	५	ह्र्मौं	ह्र्मौं.
२००	१०	वल्यो	वल्यौ
२३३	१९	सूत्र	सूत्रं
२९३	२	एतान्	एतामान्

परशुरामकल्पसूत्रम्

रामेश्वरकृतवृत्तिसहितम्

[illegible]

[illegible]

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
९६	४	[illegible]	[illegible]
११८	१०	[illegible]	[illegible]
१२१	२०	[illegible]	[illegible]
१४४	६	[illegible]	[illegible]
१६६	११	[illegible]	[illegible]
,,	१६	[illegible]	८
१६७	२४	यामे	यामे
१६९	२३	(अ) न्त्री	न्त्री
१७१	१८	अ न्त्री	न्त्री
१९१	५	हर्मी	हर्मी
२००	१०	वल्यो	वल्यो
२३३	१९	सूत्र	सूत्र
२९३	२	एतान्	एवामान्

ॐ

श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नमः

परशुरामकल्पसूत्रम्

रामेश्वरकृतवृत्तिसहितम्

प्रथमः खण्डः—दीक्षाविधिः

[illegible]

श्री [illegible] ।

वन्दे गजेन्द्रवदनं [illegible] ॥

या परशिवे [illegible] ।

[illegible] ॥

या [illegible] ।

[illegible] ॥

या [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सुब्रह्मण्यं च पितरं गुरुवाम्बां च मातरम् ।
प्रणमामि फलावाप्त्यै तावेव शरणं मम ॥
विचार्य नानातन्त्रादीन् मीमांसान्यायविस्तरम् ।
नानादेशसमानीतपुस्तकैः परिशोध्य च ॥
जामदग्न्येन रचितं कल्पसूत्रं यथामति ।
विस्तारयति गूढार्थं श्रीविद्योपास्तिसिद्धये ॥
रामेश्वरः श्रीललितापरेति काश्यपोद्भवः ॥

दीक्षाऽधिकारः

इह खलु श्रीभगवान् श्रीपरशुराम आधुनिकेषु मन्दमतिषु कृपालुः श्रीशिवनिर्मितान्यसंख्यानि तन्त्राणि पर्यालोच्य सर्वाण्युपसंहृत्य तुरीयपुरुषार्थसाधनं लघुसरणिं दर्शयन् प्रतिजानीते—

अथातो दीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अत्र अथशब्दः मङ्गळद्योतकः,

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गळिकावुभौ ॥

इति स्मरणात् । अतः शब्दश्च आनन्तर्यद्योतकः । आनन्तर्यस्यावध्यपेक्षाया समीपवर्तित्वात् मङ्गळाचरणं नानातन्त्रपरिशोधनं वा अवधित्वेन अन्वेति । यद्वा— 'अथातः' इति मिलित्वा आरम्भद्योतकः. "अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः" इत्यापस्तम्बसूत्रभाष्ये "अथातश्शब्दोऽयं प्रकरणारम्भे प्रायः प्रयुज्यते वृद्धैः । क्वचिदानन्तर्येऽपि यथा—'इमे भृगवो व्याख्याताः अथातोऽङ्गिरसाम्' इत्यादौ । तथा न पुनरिहानन्तर्यमर्थः, पूर्वप्रवृत्तस्य कस्य चिदनन्तरस्यानुपलंभात्" इति लेखात् । दीक्षापदार्थं सूत्रकारोऽग्रे विवेचयिष्यति । व्याख्यापदार्थश्च निगूढाभिप्रायकशब्दस्य विविच्य कथनम् । प्रकृते गूढार्थानां तन्त्राणां उपसंहारेण विविच्य कथनं कल्पसूत्रे इति लक्षणसमन्वयः । दीक्षाविषयज्ञानानुकूलशब्द-

प्रयोगकर्ताऽहमिति फलितोऽर्थः । कल्पसूत्रव्याख्याम इति बहुवचनेन [illegible]
कात्यायनान्यानपि समर्थानुप । यथा लोके गुरुतरकार्यनिर्माणे बहवः [illegible]
सम्भूयन्ते तथा । एतेन बौधायनव्याख्यानं अनेककर्तृनिर्मितं सूचितम् । यद्वा
"अस्मदो द्वयोश्च" इत्यनेन द्वित्वे । विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं व्याख्यानि [illegible]
तथा च अस्मच्छब्दस्य कर्तृवाचकस्य बहुवचनान्तत्वात् [illegible]
व्याख्यास्याम इति बहुवचनम् ॥

[illegible] अप्रामाण्यशङ्कानिरास

ननु कल्पसूत्रव्याख्यानं वैदिकानामयुक्तं [illegible]
तर्कैकमूलकत्वेनाप्रामाण्यात् । तदुक्तं वार्तिककृता [illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

इति ।" [illegible]

वेदमार्गमिति मुक्त्वा मार्गमन्य समाश्रित ।
[illegible] पानम त्यक्त्वा लिङ्गं कुर्वन्मात्मन ॥
[illegible] वेदेन [illegible] मुक्तिमार्गान्तरेण तेन ।
[illegible] [illegible] वे पश्यन्ति यथाक्रिम ॥
[illegible] यो मन्त मन्य मयोक्तिम ।
[illegible] वेदितो यो न मन्त परमार्थेन ॥ इति ॥
[illegible] पश्यन्ति [illegible] ।
[illegible] इति मे मति ॥ इति ॥

[illegible]

[illegible] पठित [illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ इति ॥

[illegible]

एष तथैतत्पुरुषोऽभिज्य श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥ इति ॥

तथा एकादशस्कन्धे कर्मयोजनोपदेशे द्वारपूजाविधाने कलिपूजायां च वचनानि यथा—

यजन्ते वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ।
नानातन्त्रविधानेन कलावपि तथा शृणु ॥ इति ॥

नानातन्त्रविधानेनेति कलौ तन्त्रमार्गप्राधान्यं दर्शयतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यानम् ।
एवं एकादशस्कन्धे उद्धवोपदेशेऽपि

वैदिकैस्तान्त्रिकाभिश्च इति मे द्विविधो मखः ॥

इति वैदिकतान्त्रिकभेदेन द्विप्रकारपूजा श्रीभगवतोपदिष्टा सर्वैरुपलभ्यते ।
श्रीमहाभारते अर्जुनस्तुतौ—

आम्नायागमवेद्याय गूढबुद्धाय ते नमः ॥ इति ॥

एवमादीनि तन्त्रप्रामाण्यप्रतिपादकवचनानि सहस्रश उपलभ्यन्ते । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह प्रपञ्च्यन्ते । एवं योगमार्गप्रामाण्यव्यवस्थापकानि वचनानि श्रीमन्महाभारते भगवद्गीतासु मोक्षधर्मादौ च असकृच्छ्रूयन्ते । तथा भागवते काशीखण्डादिनिखिलपुराणेषु च पदेपदे उपलभ्यन्ते । एवं सति भट्टपादाः कथं सांख्ययोगतन्त्राणामप्रामाण्यं ब्रूयुः । न वा पुराणानामप्रामाण्यमिति शक्यते वक्तुम्,

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इति विद्यासु परिगणनात्, "यदथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि" इति वेदेऽपि पुराणस्य प्रमाणमध्यपरिगणनात् । एवं उक्तवचनकलापैः एवंविधैरन्यैश्च तन्त्राणां सिद्धे प्रामाण्ये अप्रामाण्यं ब्रह्मणाऽपि व्यवस्थापयितुं न शक्यम् ॥

सर्वतन्त्राणां वेदबाह्यत्वशङ्कानिरासः

ननु भवत्वधिकारिविशेषे वेदभ्रष्टे पुरुषे स्त्रीशूद्राणां सङ्करेषु च तन्त्राणां प्रामाण्यं, न वैदिके । न च वैदिकातिरिक्ते तन्त्रस्य अधिकारसंकोचकप्रमाणाभाव इति वक्तुं शक्यम् । पूर्वं सूतसंहितावचनस्य "तान्त्रिकस्यैव नान्यस्य वैदिकी वैदिकस्य हि" इति लिखितस्य सत्त्वात् । एवं सूतसंहितायामेव मुक्तिखण्डे—

[illegible]

[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ इति ॥

[illegible] वैदिकतन्त्र [illegible] इति स्वीकृत्य [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥

इति [illegible] वैदिकतान्त्रिकमन्त्राणां [illegible]
[illegible] । [illegible] मन्त्रानुष्ठानविधि इति स्वीकृत्य
[illegible] । एवं श्रीभागवते एकादश-
स्कन्धे उद्धवोपदेशे

उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये ॥ इति ॥

उपसंहारे तत्रैव

एवं क्रियायोगपथैः पुमान वैदिकतान्त्रिकैः ।
अर्चन्नुभयतस्सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम ॥ इति ॥

1 'अगस्त्योक्तेन' इति क्वचित्
2

तस्मात् श्रुतिपथगलितानामिति वचनं जङ्गमादिलिङ्गधारिपरम् । एवं मुक्तिखण्ड-स्थपूर्वोक्तात्यन्तगलितानामिति वचने "पाञ्चरात्रादयो मार्गा" इति आदिपदेन शैवागमस्य जङ्गमपरिगृहीतस्य ग्रहणं, न ज्ञानार्णवकल्पसूत्रादीनाम्. तस्मिन् वेदभ्रष्टाधिकारिकत्वस्य कल्मषत्वेन तेन सहैकवाक्यत्वात् । यच्च शिवमाहात्म्य-खण्डे "पूजा शक्तेः परायास्तु" इत्यारभ्य

वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विजेन्द्रास्तान्त्रिकी तु सा ।
तान्त्रिकस्यैव नान्यस्य वैदिकी वैदिकस्य हि ॥

इति वचनं, तस्य अयमभिप्रायः—वैदिकः स्वगृह्योक्तोपनयनादिसंस्कृतः । तान्त्रिकः तन्त्रोदीरितकुण्डमण्डपादिपुरस्सरं दीक्षासंस्कृतः । न तान्त्रिको नाम श्रुतिपथगलितः, तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । तथा च अनेन वचनेन उपनयनादिनिमित्ते वैदिकस्नान-पूजाऽऽदिनैमित्तिकम् । तन्त्रदीक्षानिमित्ते नैमित्तिकं तान्त्रिकस्नानपूजाऽऽदि विधीयते । यत्रैकं निमित्तं तत्रैकं केवलवैदिकं । शूद्रादौ केवलतान्त्रिकम् । यत्र उभयं तत्र उभयानुष्ठाने न किमपि बाधकम् । अस्यैवार्थं स्पष्टीकृतं त्रिपुरार्णवे—

त्रैवर्णिकैर्वैदिकान्ते तान्त्रिकं क्रियतेऽखिलम् ॥ इति ॥

इममेवार्थं संक्षेपेण श्रीरामोऽप्याह—वेदतन्त्रोदितैर्मन्त्रैरिति । तस्मात् सर्वतन्त्रा-नुष्ठानं वेदबाह्यपरमिति सिद्धान्तो वचनान्तरानवलोकनव्यामोहविलासरूप एव । पाञ्चरा-त्रादीनां तु श्रुतिपथगलितमुद्दिश्यैव प्रवृत्तिः, तन्नाम गृहीत्वा आहत्य विधानात् । एवमेव कापालमपि—

पाञ्चरात्रे च कापाले तथा कालामुखेऽपि च ।
अधिकारो वैदिकानां नास्ति नास्ति मुनीश्वराः ॥

इत्यगस्त्यसंहितावचनात् । तथा च निर्णीत एवार्थे भट्टपादानामभिप्रायः । अत एव पाञ्चरात्रस्यैव तन्त्रमध्ये पृथक् नाम गृहीतम् । न तु सर्वतन्त्राणां ग्रहणं कृतं, तत्रैव वेदविरुद्धानां स्मृतिविरुद्धानां च धर्माणां भूरिश उपलभ्यमानत्वात् । न हि शाक्यादिवत् शाक्तादितन्त्रेषु वेदविरुद्धमनुष्ठानमीषदप्युपलभ्यते । यानि तु "वेदमार्गमिमं त्यक्त्वा" इत्यादिवचनानि तानि वैदिकस्य वैदिकमार्गं सर्वथा त्यक्त्वा केवलतन्त्रमार्गाश्रयणे तन्निन्दापराणि, मुक्त्वाविनेत्यादिश्रवणात् । यद्वा—

पूर्वं वेदमार्गं विनिन्द्य "तस्माद्वेदोदितो धर्मः सत्यं सत्यं न संशय " इति सर्वेण निन्दाप्रशंसारूपविशिष्टार्थवादेन मिलित्वा वेदमार्गाचरणं कर्तव्य इत्येकविधिकल्पने लाघवम् । पूर्वपक्षे निन्दया तान्त्रिककर्मणः समुच्चयः, "तस्माद्वेदोदित" इति स्तुत्या वैदिककर्मणो विधिः कल्प्य इति गौरवं स्यात् । पूर्वोक्ताग्निपुराणवचनं पाद्म न तन्त्रविशेषपरं पूर्वोक्तयुक्तेः । अत एव "तन्त्रेषु दीक्षितः" इत्यादिवचनानि निन्दा-रूपाणि वैदिकप्रशंसापराणि इति श्रीविद्यारण्यस्वामिभिरपि तत्रैव व्याख्यातम् । एवमेव भट्टपादैः योगस्य निरस्तप्रामाण्यस्यापि विषयान्तरं सुधीभिरूह्यम् । अप्रकृतत्वात् ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते । भट्टपादोक्त्यपेक्षया पुराणानां तन्त्राणां च प्रामाण्यं वरिष्ठम् । अतो दुर्बलप्रमाणस्य प्रबलप्रमाणानुसारेण सङ्कोचो युक्त एव । अन्यथा तस्मिन्नेव अधिकरणे "अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यं चरेत्" इति स्मृतिः, "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इति श्रुतिः, अनयोर्विरोधः, इत्थम्- नह्यष्टा-चत्वारिंशद्वर्षानन्तरं विवाहे जातपुत्रः कृष्णकेशश्च पुरुषः प्रसिद्धोऽग्न्याधानाधिकारी । अतो द्वयोर्विरोधे प्रबलश्रुत्यनुसारेण स्मृतिस्थब्राह्मणपदं अन्धादिपरम् । तस्याग्निमश्रौत-कर्मानधिकारित्वेन श्रुत्यविरोध इति तैरेव प्रतिपादितो ग्रन्थो विरुध्येत । तस्माद्वैदिकानां शाक्तगाणेशादितन्त्रप्रतिपादितकर्मस्वधिकार इति भट्टपादानामस्त्यभिप्राय इति पूर्वयुक्तिभिः सिद्धम् । एतेन भट्टोजिदीक्षितलिखिततन्त्रप्रामाण्यखण्डनमपि पराहतं ऊह्यं सूरिभिः । पुराणवचनानामपि व्यवस्थोक्तैव । यच्चोक्तं दृष्टैकप्रयोजनकत्वं मपञ्चकस्वीकारविधायकशासनस्य लोभमूलतया प्रणीतत्वं चेति, तच्च "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति, "सुराग्रहा गृह्णन्ते" इत्यत्रापि वेदे तुल्यम् । नहि इदं प्रमाणं इति श्रद्धामुल्लङ्घ्य प्रामाण्यव्यवस्था कर्तुं ब्रह्मापि समर्थः । अतो वैदिकानां पूर्वसंस्कारवशात् उत्पन्नो 'वेदः प्रमाणं' इति श्रद्धाविशेष एव प्रामाण्यव्यवस्थापकः प्रथमः । ततश्च तदविरुद्धानामेव तन्मूलकतया प्रामाण्यं, तद्विरुद्धं तु वैदिकस्य अप्रमाणमेव । किंच--श्रीसुन्दरीतन्त्राणि तु यथा तैत्तिरीयशाखाशेषभूतानि बोधायनापस्तम्बादिषट्सूत्राणि प्रमाणं तथा सुन्दरीतापिनीपञ्चकभावनाकौलोपनिष-च्छेषाणि तद्व्याख्यानरूपाणि न स्वकपोलकल्पितानि । अतोऽपि वेदव्याख्यानरूप-त्वात्तानि शक्तैः वैदिकैः परिगृहीतव्यानि । मपञ्चकादिसेवनस्य यथा वेदाविरुद्धता तथा उपरिष्टात् वक्ष्यामः ॥

शुद्धचित्तस्यैव सुन्दरीविद्याऽधिकारः

वैदिकैर्ग्राह्यत्वेऽपि न सर्वेषां वैदिकानामत्राधिकारः । यथा ब्रह्मस्वरूपस्य उपनिषद्भागरूपवेदप्रतिपाद्यत्वेऽपि तज्जिज्ञासायां न सर्वेषामधिकारः, किंतु साधनचतुष्टयसंपन्नानां वैदिकानामेवाधिकारः, तथाऽत्र केषां चिदेवाधिकारः । तथा हि ब्राह्मणस्य उपनयनाद्यारभ्य प्रथमभूमिका स्वाध्यायाध्ययनम् । तदनन्तरं "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्" इति अनर्थज्ञे निन्दां, "योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते" इत्यर्थज्ञाने फलं च श्रुत्वा अर्थज्ञानसिद्ध्यर्थं काव्यनिगमनिरुक्तव्याकरण-न्यायानधीत्य पूर्वमीमांसाऽऽद्यभ्यस्य वेदार्थं ज्ञात्वा "न ज्ञानमात्रेण कृतार्थतामियात्" इति स्मृत्या अर्थं ज्ञात्वा कर्माननुष्ठातरि निन्दां श्रुत्वा अनुष्ठानभूमिकामारूढो निखिलस्मृतिश्रुत्युदितं कर्म बहुजन्मस्वनुतिष्ठन् तैः कर्मभिः परिशुद्धचित्तः संसारे नात्यन्तमासक्तो नाप्यत्यन्तमनासक्तश्च यदा भवति तदा भक्तिभूमिकाऽऽरोहणयोग्यो भवति । तदुक्तं भागवते

न निर्विण्णो न चासक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ इति ॥

यदा न निर्विण्णः न चासक्तः, भक्तियोगः तदा सिद्धिदः इत्यर्थः । तादृशभक्ति-भूमिकामनारूढस्य न कदाऽपि परमपुरुषार्थलाभः । तदुक्तं श्रीमद्भागवते--

अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥ इति ॥

भक्तिस्वरूपम्

तत्र भक्तिर्नाम आराध्यत्वप्रकारकज्ञानविशेषोऽनाहार्यः स्वाभाविक इति [illegible]र्किकाः । भक्तिर्नाम भगवद्विषयिणी अन्तःकरणस्य तदाकारतया परिणामात्मिका वृत्तिः । तत्र प्रमाणम् ।

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥

इति [illegible] प्रति श्रीभगवद्वाक्यम्

[illegible] ॥

इति भक्तिप्राप्तिर्भविष्यतीति वरदानेन स्मृतिर्ममास्त्विति भक्तियाच्ञैवेति ज्ञायते। न हि घटं याचतः पटदानं युक्तम्। तस्मात् अनुस्यूतभगवत्स्मृतिः भक्तिः, सैव निरुपाधिकी प्रीतिरित्यपि व्यवह्रियते इति पौराणिकाः।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।

इति श्रीभगवद्वचनमपि अखण्डश्रीभगवत्स्मृतिपरम्। युक्त चैतत्, श्रीभागवते अस्यैवार्थस्योक्तत्वात्। तथाहि —

देवाना गुणलिङ्गाना आनुश्रविककर्मणाम्।
सत्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या।
भक्तिर्भागवती सैव . . . . ॥ इति ॥

गुणा विषया लिङ्गयन्ते ज्ञायन्ते यैस्तेषा इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाना सत्वमूर्तौ हरावेव या वृत्तिः अनिमित्ता निष्कामा स्वाभाविकी अयत्नसाध्या सा भक्तिरित्यर्थः। अनुश्रवो वेदः तदुदितं कर्म आनुश्रविकं कर्म येषामिति देवविशेषणम्। एतेन भक्तौ प्रयोजकं आनुश्रविकं कर्मेति सूचितम्। अतो भगवदाकारा मनोवृत्तिरेव भक्तिरिति सिद्धम्। एवं— 'अथातो भक्तिजिज्ञासा", "सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे", इति शाण्डिल्यसूत्रम्॥

उपासनस्य भक्तिसाधनत्वम्

एतादृशभक्तिभूमिकामारुरुक्षुः तत्साधनीभूता भगवदुपास्ति कुर्यात्। उपास्तिर्नाम - भगवदुद्देशेन निष्काम सर्ववस्तुत्याग, भगवत्कथाश्रवणं, भगवन्मन्त्रजप, भगवन्नामस्तोत्रकीर्तनमित्येतदन्यतमम्। एतस्य भक्तिहेतुत्वं श्रीमद्भागवते—

पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्ते कारण परम्।
श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तने।
परिनिष्ठा च पूजाया स्तुतिभिः स्तवन मम।
आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम्।
मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च।

इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद् व्रतं कृतम् ।
एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।
मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ इति ॥

भक्तिसाधनत्वादेवोपास्तौ श्रीभास्कररायैः सेतुबन्धे— ' भक्तिर्द्विविधा, गौणी मुख्या चेति । तत्राद्या सगुणब्रह्मणः ध्यानार्चनजपनामकीर्तनादिरूपा सम्भवत्स-मुत्थापिका । परभक्तिस्तु एतज्जन्यानुरागविशेषरूपा '' इति कथितम् । एतादृशी भक्तिश्च सगुणब्रह्मण्येव संभवति । एतादृशं सगुणब्रह्म स्वोपासकानुरागानुसारेण राम-कृष्णादिनानास्वरूपं लभते । ततत्स्वरूपभक्तिसाधनान्येव प्रतिपादयन्ति तन्त्रेषु पुराणेषु च । तन्मूलभूता श्रुतयः उपनिषत्संज्ञकाश्चोपलभ्यन्ते नृसिंहतापिनीरामतापि-न्यादिरूपा, सुन्दरीविषये त्रिपुरोपनिषद्भावनोपनिषदित्यादयः । तत्प्रतिपाद्यपरब्रह्मणः शास्त्रनिश्चये जाते सति तदा संसारे नात्यन्तमासक्तिः नाप्यत्यन्तमनासक्तिर्भवति । स च भक्तिसाधनोपास्त्यावधिकारी । एतादृशाधिकारप्राप्तिश्च भक्तिभूमिकाऽऽरुरुक्षुत्वं च नाल्पपुण्येन किन्तु अनेककोटिजन्मसाधितसुकृतलभ्यम् । तत्रापि सुन्दरीभ-क्तिस्तोऽपि दुस्तरा । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे

यस्यान्यदेवतानामकीर्तनं जन्मकोटिषु ।
तस्यैव भवति श्रद्धा श्रीदेवीनामकीर्तने ।
चरमे जन्मनि यथा श्रीविद्योपासको भवेत् ॥ इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि

यस्य नो पश्चिमं जन्म यदि वा शंकरः स्वयम् ।
नैव तस्य [illegible] विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी ।
[illegible] च श्री[illegible] नात्र संशय ॥ इति ॥

श्रुतिरपि

[illegible] । [illegible] । [illegible] नाभिभवते ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

उपासनाधिकारस्य स्वान्त करणैकवेद्यत्वम्

एतादृशभक्तिभूमिकाऽधिकार· स्वान्त करणैकवेद्य· न परेषां प्रत्यक्षः, न वा दशाविशेषेण वा वयोविशेषेण वा अनुमातुं शक्यः, तेषा व्यभिचारस्य दर्शनात्, प्रह्लादध्रुवादीना बाल्य एव ईदृशभूमिकाप्राप्तिदर्शनात् । कचिद्धेत्वाभासेनानुमिति । सा प्रमाऽपि भवितुमर्हति कदाचित् । यथा अगस्त्यसंहिताया विरूपाक्षं प्रति तत्कन्याप्रश्ने ब्राह्मणवाक्यम् –

अयि पुण्यनिधे पुत्रि प्राक्तनै पुण्यसचयै ।
त्रिवर्षाऽपि समारूढा भक्तिभूमि सुदुर्लभाम् ।
गौरीबीज जगद्बीजं मत्त प्राप्नुहि सुव्रते ॥

इत्यनुमित्यैव कन्यकाभूमिज्ञानात । मन्थानभैरवतन्त्रेऽपि अनुमानं कर्तव्यमिति विधिरस्ति- -

एकद्वित्रिचतु पञ्चवर्षाण्यालोच्य योग्यताम् ।
भक्तियुक्तान् गुणाश्चापि क्रमाद्वर्णे ससकरे ।
पश्चादुक्तक्रमेणैव वदेद्विद्यामनन्यधी ॥ इति ॥

तथाऽप्यनुमिते विसवादिप्रवृत्ते कदाचित्सभवात् दीक्षाग्रहणे य प्रवर्तते स स्वाधिकार सम्यग्विचार्यैव प्रवृत्ति कुर्यात् । अन्यथा अनधिकारी सन् यदि प्रवर्तेत तर्हि शूद्रेण वेदाध्ययने कृते यत्फल तदेव अस्यापि स्यात्, अनधिकार्यनुष्ठितत्वस्य तुल्यत्वात् । अतोऽधिकार स्वचेतसा विचार्य निरुक्तभूमिकामारोढु यो योग्य स एव ब्राह्मण क्षत्रिय वेश्य शूद्र सकरजातीय स्त्री यो वा को वा संसारे न निर्विण्ण न नासक्त जितेन्द्रिय स एव अधिकारी, न श्रुतिपथगलित अधिकारी इति सिद्धम् ॥

कल्पसूत्रस्य वैदिकैर्ग्राह्यत्वम्

अत एव श्रीशकरभगवत्पादाना तन्त्रानुसारिप्रपञ्चसारनामकनिबन्धनिर्माणमपि साधु सगच्छते । न च वेदपथगलितोपरि यथा कृपया शिवेन तन्त्राणि निर्मितानि तथा तदुपरि कृपयैव भगवत्पादै निर्मितमिति वक्तु शक्यते, नेदं साधकमिति

वाच्यम् । भगवत्पादानां वैदिक एव पक्षपातो न तदन्यस्मिन् । तथाऽपि बुद्धादिशास्त्रानुसार्यपि निबन्धरचनं स्यात् । किं च स्वकृतमानसपूजायाम्—

मन्त्रान्मान्त्रिकवैदिकान् परिपठन् सानन्दमत्यादरात्
स्नानं ते परिकल्पयामि जननि स्नेहात् त्वमङ्गीकुरु ॥

इति श्लोके तान्त्रिकवैदिकयोः समुच्चयस्त्वनेन तान्त्रिकत्वं वैदिकत्वमविरुद्धं तदभिप्रेतं सुस्पष्टम् । तस्मात् वैदिकं इदं व्याख्येयं कल्पसूत्रम् ॥

तन्त्रानुष्ठानस्य कलिवर्ज्यत्वशङ्कानिरासः

ननु ब्राह्मणानां भवतु तन्त्रे अधिकारः, तथाऽपि न कलियुगे । तदुक्तं ब्राह्मे कलिवर्ज्यगणनावसरे—

मन्त्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ।
महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे ॥

इत्येतेषां कलियुगे वर्ज्यत्वश्रवणात्, पूर्ववचनानि सर्वाणि कृतादिपरत्वेनोपसंहार्याणि । न च निषेधस्य प्राप्तिमुपजीव्यैव प्रवृत्तेः पूर्ववचनैः प्राप्तौ अनेन निषेधे तुल्यबलत्वेन "न तौ पशौ करोति" इति दाशमिकचरुपादन्यायतुल्यत्वेन विकल्प एव किं न स्यात् इति वाच्यम् । यदि निषेधो भवेत् तर्हि विकल्पो भवेत् । नायं निषेधः । किन्तु "यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु" इतिवत् । "दीक्षां कुर्वीत मतिमान्" इति वचनं कलौ "मन्त्रदीक्षा न कर्तव्या" इति वचनं तयोरेकवाक्यतायां क्रियमाणायां कलिभिन्ने कर्तव्यमिति पर्युदाससंभवेन विकल्पानवकाशात् इति चेत्—नैवम् । ब्राह्मे बहुपुस्तकेषु 'मन्त्रदीक्षा च सर्वेषां' इति नोपलभ्यते । अतोऽल्पपुस्तकेषु उपलम्भनात् ईदृक्पाठोऽप्रामाणिक एव । यदि च प्रामाणिकः स्यात् इत्याग्रहः [illegible]

[illegible] नान्यथा ॥ इति ॥

[illegible] "कलौ तन्त्रैव पूजा कर्तव्या" इति वचनं पर्यवसानात्,

कलौ [illegible] सुसिद्धा ।

भट्टारक इति । राजेत्यर्थः । यथा राज्ञः स्वस्य अनपेक्षितेऽपि परेषां हिताय प्रवृत्तिर्दानं तद्वत् । चतुर्दशाष्टादशविद्याः श्रुतिः आदिः यासामिति तद्गुण-सर्वविज्ञानवद्भिरिति । तत्र च श्रुतयः चत्वारि, तदङ्गानि शिक्षा व्याकरणं कल्प छन्दः ज्योतिषं निरुक्तं चेति षट्, मीमांसा, न्यायः, पुराणं, धर्मशास्त्रं, इति चतुर्दशविद्याः । आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्वं, नीतिशास्त्रं, चेति चतस्रः । एवमष्टादशविद्याः । सर्वाणि दर्शनानि शाक्तदर्शनादीनि । दृश्यते अनेनेति दर्शनं ज्ञानसाधनं शास्त्रमित्यर्थः, शक्तिदर्शनशास्त्रमिति यावत् । एवमेवाग्रेऽपि । शैवदर्शनं वैष्णवदर्शनं ब्राह्मदर्शनं सौरदर्शनं बौद्धदर्शनं चेति षड् (१) दर्शनानि । लीलया अनायासेन तत्तदवस्थाऽऽपन्न, ईश्वरावस्थाऽऽपन्नो वेदान्, पाणिनिव्यासादिस्व-रूपान् गृहीत्वा व्याकरणपुराणादीनि प्रणीय निर्माय ॥

वेदस्य पौरुषेयत्वसमर्थनम्

ननु वेदस्य नित्यत्वेन अपौरुषेयत्वात् ईश्वरनिर्मितत्वं कथम्? न च तस्य नित्यत्वमेव असिद्धमिति शङ्क्यम्; "वाचा विरूपनित्यया" इति श्रुतेरिति चेत् न । वेदास्तु ईश्वरेण निर्मिताः, "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्" इति श्रुतेः,

अष्टादशानामेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनाम् ।
आदिकर्ता[1] शिवः साक्षाच्छूलपाणिर्महेश्वरः ॥

इति स्मृतेः । वेदः पौरुषेयः वाक्यसमूहत्वात् भारतादिवत् इत्यनुमानस्यापि प्रमाणत्वात् । अत एव "ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां" इति श्रुतौ ईशानत्वं कर्तृत्वरूपमेव । न च तस्य पौरुषेयत्वे पुरुषदोषाणां भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणा-पाटवानां संभवात् अप्रामाण्यशङ्काऽऽस्पदत्वं स्यादिति वाच्यम्, ईश्वरे दोषसाधनानाम-विद्याऽऽदीनामभावेन दोषासंभवात् । एतेन तन्त्राणामपि नित्यत्वं प्रत्युक्तम् । "वाचा विरूपनित्यया" इत्यत्र नित्यत्वं दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वरूपं गौणं कल्प्यं उक्तप्रमाण-कलापानुरोधेन । न च वैपरीत्ये किं विनिगमकं इति वाच्यम्, भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । तस्मात् सर्वा अपि विद्याः पुरुषप्रणीता एव ॥

[1] कविः सा—अ.

तन्त्रप्रणयने प्रयोजनविशेषः

ननु अष्टादशसु विद्यासु सतीषु पुनराम्नायप्रणयनं व्यर्थं. अत आह— संविन्मय्येति । अयमभिप्रायः—पुरुषार्थः सुखं. तच्च नैसर्गिकं कृत्रिमं चेति । नैसर्गिकं मोक्षरूपम् । कृत्रिमं यस्तृतीयपुरुषार्थः काम इत्युच्यते । उभयोः साधनं धर्मः । तस्यापि साधनमर्थः । एवं साक्षात् परंपरया वा पुरुषैरभिलषणीयाः अर्थाश्चत्वारः । तत्र कृत्रिमपुरुषार्थसाधनान्येव अष्टादशविद्याभिः प्राकट्येन प्रतिपादितानि । अकृत्रिमपुरुषार्थो यः तत्साधनं अकृत्रिमं स्पष्टं न प्रतिपादितम् । कृत्रिमोपदेशश्चाकिंचित्करो लोकानामिति जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुराम्नायविद्यां प्रणिनाय । यद्वा—निखिलवेदार्थानभिज्ञाना तत्रानधिकारिणां च मुक्त्युपायं निखिलवेदसारामाम्नायविद्यां प्रणिनाय । तत्रापि संवित् अपरिच्छिन्नं चैतन्यं, प्रकाश इति यावत्, तन्मय्या तदभिन्नया । एतेन विमर्शांशेन स्वात्मानं पृच्छतीत्यर्थः सिद्धः । तदुक्तं रत्नत्रयपरीक्षायामप्पयदीक्षितैः —

नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं
धर्मो धर्मीति भेदद्वयमिति च पृथग्भूय मायावशेन ।
धर्मस्तत्रानुभूतिस्सकलविषयिणी सर्वकार्यानुकूला
शक्तिश्चेच्छाऽऽदिरूपा भवति गुणगणश्चाश्रयस्त्वेक एव ॥ इति ॥

ननु जीवानां अस्मदादीनामपि संविन्मयत्वं अस्त्येवेति श्रीभैरव्याः जीवेभ्यः को विशेषः इत्यत आह भगवत्येति विशेषणम् । भगवच्छब्दार्थश्च व्याख्यातः पूर्वम् । तथा च जीवादिवदाणवादिमलैरावृतज्ञाना सती न पृच्छति, किंतु सर्वज्ञाऽपि केनचिदभिप्रायेण गूढेन पृच्छतीति भगवच्छब्दो ज्ञापयति । तथा हि—शिवः प्रकाशरूपः स्वयमेव विमर्शो भूत्वा प्रश्नमवतारयति । तत्र प्रयोजनमिदं —विद्वान् समर्थोऽपि पुस्तकवाचनादिना संपन्नज्ञानो न कृतार्थो भवितुमर्हति, किं तु गुरूपदिष्टमार्गेणैवेति ज्ञापयितुं स्वस्वरूपान्तरं गृहीत्वा प्रश्नः । तदुक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे—

गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयमेव सदाशिवः ।
प्रश्नोत्तरपरैर्वाक्यैस्तन्त्रं समवतारयत् ॥ इति ॥

[illegible] । [illegible] निमित्तेतरार्थं अहं तु अशक्तान् प्रति [illegible] निर्ममे ॥ २ ॥

त्रैपुरसिद्धान्तप्रतिपादनम्

तत्राप्यशक्तान् मन्दतरान् प्रति परमकृपालुः श्रीपरशुरामः तत्त्वार्थान् सगृह्य वक्तुं प्रक्रमते

तत्रायं सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

तत्र पञ्चाशारेषु अयं वक्ष्यमाणः सिद्धान्तः विचारविवादजनित-निर्णयविषयोऽर्थः ॥

एतदन्तेन ग्रन्थेन वक्ष्यमाणसिद्धान्तार्थस्य स्वकपोलकल्पितत्वप्रयुक्ताप्रामाण्य-शङ्का निरस्ता ॥

अयं भावः यस्मिन् काले इदं विश्वं परशिवकुक्षिस्थं सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति स एव प्रलयः । ईदृशप्रलयश्च शास्त्रैकवेद्यः । एवमेव सृष्टिरपि । तत्र प्रलयो नाम परब्रह्मणः केवलनिजस्वरूपेण अवस्थानं जीवस्य सुषुप्ताविव । तदानीं जीवराशिः तददृष्टं पञ्चभूतानि सर्वाणि वटबीजे वटवृक्ष इव सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति ।

[1] सारम्भान्—च.

तदुक्तं शक्तिसूत्रभाष्ये—"परमशिवो जगत् कवळयन्नपि न सार्वात्म्येन, अपि त्वंशेन संस्कारात्मना तत् स्थापयति" इति। स एव संस्कारः ईश्वरसिसृक्षाया सहकारिभूतः, अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेरनिवारणात्। एवं स्थिते लोके दम्पत्योः सामरस्ये विधिविलस्थितशुक्लबिन्दोरंशः योनिं प्रविश्य रक्तबिन्दुना सह एकीभावं प्राप्नोति यदा तदा बाह्याभ्यन्तर[1]भानविहीनं केवलं ब्रह्मैव भासते। तस्य गर्भोत्पादकत्वं दृष्टम्। तथा सृष्टिप्राक्काले शिवशक्त्योर्योगोऽपि प्राण्यदृष्टवशात् भवति ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि

तदेव प्रपञ्चयितुं तत्त्वजालं व्युष्टुमुपक्रमते—

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि विश्वम् ॥ ४ ॥

तदित्थं—केवलनिजरूपेण अवस्थितस्य यदा "बहु स्यां प्रजायेय" इति इच्छाज्ञानक्रियाऽऽत्मिकाः शक्तयः ताभिर्योगे क्रमेण अर्थशब्दसृष्टी अङ्कुरच्छायावत् युगपदभवताम्। ननु इच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां सादित्वेन अनित्यत्वापत्तिरिति चेत्—इष्टापत्तिः। तन्त्रितयकारणीभूता सूक्ष्मरूपा शान्तानाम्नी, तस्या एव परशिवरूपाया नित्यत्वात्। तथा च तादृशसिसृक्षारूपोपाधिविशिष्टः परमशिव एव केवलशिवपदवाच्यो भवति। स एव तत्त्वानां मध्ये आदिमः।

सा पूर्वोदिता सिसृक्षा प्रपञ्चवासनारूपा शक्तिरिति द्वितीयं तत्त्वम्। तदुक्तं रत्नत्रयपरीक्षायाम्

कर्तृत्वं तत्र धर्मी कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादिकृत्यं
धर्मः पुंस्त्वमायान् सकलजगदुपादानभावं बिभर्ति।
सोऽयं प्राप्य द्विधा भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः
प्रोक्ता सर्वप्रसूतावपि निगमविदा धर्मिवद्धर्मकोटौ ॥ इति ॥

पूर्वोक्ततत्त्वद्वयम् अहन्तया यदोन्मेषः तदहमिति तादृशसृष्ट्युन्मिषत् सदाशिवतत्त्वं तृतीयं तत्त्वम्।

इदं सर्वमिति यत्र अभेदविमर्शिनी या वृत्ति तदाना ईश्वरपदवाच्य. तुरीयं तत्त्वम् ।

अहमिदमित्याकारिका या सदाशिवसंबन्धिनी वृत्ति सा विद्यापदवाच्या पञ्चमं तत्त्वम् ।

इदं सर्वमित्याकारिका ईश्वरनिष्ठा भेदविमर्शिणी वृत्ति मायापदवाच्या षष्ठं तत्त्वम् ।

पूर्वोक्तविद्यातिरोधानशक्तिमती तन्निरोधिनी अविद्यापदवाच्या सप्तम तत्त्वम् ।

जीवनिष्ठं सर्वकर्तृत्वं शक्तिकर्तृत्वेन सकुचित तदेव कलापदवाच्यं अष्टम तत्त्वम् ।

पूर्वोक्तरीत्या जीवनिष्ठा या नित्यतृप्ति सैव केषुचिद्विषयेषु अनुरक्त्या संकुचिता रागपदवाच्या नवम तत्त्वम् ।

जीवनिष्ठा या नित्यता तस्या आच्छादने सति सैव नित्यता अस्ति जायते वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावयोगात् सकुचिता कालपदवाच्या दशमं तत्त्वम् ।

परशिवजीवयो अभेदात् यथा परशिवे सर्वस्वातन्त्र्य तथा जीवेऽप्यस्ति. तस्य सर्वस्वातन्त्र्यस्य वि[पि]धान पूर्वोक्ताविद्यया कृत. तदेव कारणान्तरापेक्ष यत्कारण-सपेक्षने तन्नियतिपदवाच्यं एकादश तत्त्वम् ।

एतादृशनियतिकालरागकलाऽविद्याऽऽश्रयो जीव द्वादश तत्त्वम् ।

सत्वरजस्तमोगुणाना साम्यरूपा प्रकृति चित्तापरपर्याया त्रयोदश तत्त्वम् ।

यदा सत्वतमसी अभिभूय रज प्रधान तन्मन पदवाच्य सकल्पहेतुश्चतुर्दश तत्त्वम् ।

रजस्तमसी अभिभूय सत्वप्रधानमन्त करण तद्बुद्धिपदवाच्य निश्चयहेतु पञ्चदशं तत्त्वम् ।

यदा रजस्सत्वे अभिभूय तम प्रधानमन्त करण तदहकारपदवाच्यं विकल्प-कारणं षोडशं तत्त्वम् ।

शब्दग्राहकमिन्द्रिय श्रोत्र सप्तदशं तत्त्वम् ।

स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वगष्टादशं तत्त्वम् ।

रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षुरेकोनविंशं तत्त्वम् ।

रसग्राहकमिन्द्रियं रसनं विंशं तत्त्वम् ।

गन्धग्राहकमिन्द्रियं घ्राणं एकविंशं तत्त्वम् ।

व्यक्तवागुच्चारणानुकूलवागिन्द्रियं द्वाविंशं तत्त्वम् ।

ग्रहणत्यागानुकूलमिन्द्रियं पाणि त्रयोविंशं तत्त्वम् ।

गमनानुकूलमिन्द्रियं पाद चतुर्विंशं तत्त्वम् ।

मलविसर्गजनकमिन्द्रियं पायु पञ्चविंशं तत्त्वम् ।

मैथुनजनकमिन्द्रियं उपस्थः षड्विंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्माकाशरूपः शब्दः सप्तविंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्मवायुरूप. स्पर्श अष्टाविंश तत्त्वम् ।

सूक्ष्मतेजोरूपं रूपं एकोनत्रिंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्मजलरूपो रसः त्रिंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्मपृथ्वीरूपो गन्ध एकत्रिंशं तत्त्वम् ।

अवकाशात्मकाकाश स्थूल द्वात्रिंशं तत्त्वम् ।

सदागतिमत्त्वात्मकगुणवान् वायुः त्रयस्त्रिंश तत्त्वम् ।

उष्णत्ववत्तेजः चतुस्त्रिंशं तत्त्वम् ।

द्रवत्ववज्जल पञ्चत्रिंशं तत्त्वम् ।

काठिन्यगुणवती पृथ्वी षट्त्रिंशं चरमं तत्त्वम् ।

एतादृशतत्त्वसङ्घातो विश्व जगदिति व्यवहारविषयाभिन्नम् । उक्तार्थे प्रमाणं परमानन्दतन्त्रे —

> यत्काठिन्यं तद्धरा स्याद्द्रवो वै जलमुच्यते ।
> उष्ण तेजस्सञ्चलन वायुर्व्योमावकाशकम् ॥
> एतेषा सूक्ष्मरूप तु अनुद्भिन्न[1]विभागकम् ।
> गन्धस्पर्शौ रूपरसौ शब्दस्तन्मात्रकाणि वै ॥
> पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्येषा घ्राण जिह्वा च लोचनम् ।
> त्वक् श्रोत्रं चेति पञ्चाना ग्रहणव्यापृतानि वै ॥

[1] [illegible]

[illegible] ।
[illegible] पृथक्[illegible] ॥
[illegible] तत्करणं भवेत् ।
[illegible] नापि [illegible] ॥
[illegible] [illegible]कारिणी ।
[illegible]प्रतिबिम्बानां [illegible]र्दर्पणवत्[illegible] ॥
[illegible]भिमानात्मा [illegible]कार [illegible] ।
[illegible]निर्वृति[illegible] ॥
[illegible]करणाभि[illegible] ।
कारणानां गुणानां तु साम्यं प्रकृतिरुच्यते ॥
तद्वित्त पुरुषः प्रोक्तः पूर्णं सद्विश्वशक्तिकः ।
चिदानन्दस्तथेच्छा च ज्ञानं तद्वत् क्रियाऽपि च ॥
परिपूर्णास्वशक्तयस्तु सङ्कोचात्तु कलादिकाः ।
सर्वकर्तृत्वरूपा वै क्रियाशक्तिः कलाऽभवत् ॥
किञ्चित्कर्तृत्वरूपेण ज्ञानं सर्वज्ञता तथा ।
[1]बुद्धिस्तत्प्रतिबिम्बानां वस्तूनामेव बोधकः ॥
सङ्कोचनात्तु विद्याऽऽख्या सैवाविद्येति गीयते ।
इच्छा तु नित्यतृप्त्याख्या सैव सङ्कोचशालिनी ॥
रागः कश्चिदतृप्त्याख्या कश्चिद्रञ्जनरूपिणी ।
चिच्छक्तिर्नित्यताऽऽख्या कालः षड्भावयोगतः ॥
आनन्दशक्तिस्वातन्त्र्यं सार्वत्रिकमुदीरितम् ।
अन्यापेक्षणहेतोस्तु सङ्कोचान्नियतिः स्मृता ॥
अखण्डरससैतावद्वेतद्भेदननैपुणा ।
स्वतन्त्ररूपा त्वं देवि माया भैरववल्लभा ॥
भेदनेन स्वरूपस्य गोपनात्तत्त्वरूपिणी ।
स्वरूपभेदनं हित्वा चैक्यावगमनोद्यता ॥

[1] बुद्धित—ख

परमार्थप्रथारूपा शुद्धविद्येति शब्दिता ।
स्पष्टभेदप्रथान् भावान् स्वाभेदेनावभासयन् ॥
ईश्वरः कथितो देवि तानस्पष्टानहं त्विदम् ।
इति प्रबोधनात्मा तु सदाशिव इतीरितः ॥
स्वस्वरूपाभेदमयानहमित्येव पश्यती ।
प्रपञ्चवासनारूपा शक्तिरित्यभिधीयते ॥
निष्प्रपञ्चश्चिदेकात्मा शिवतत्त्वं समीरितम् ॥ इति ॥

एतेषां शिवादिक्षित्यन्तानां स्वरूपनिरूपणं मृगेन्द्रसंहितायां विस्तरेणास्ति. विस्तरभयादत्र न लिखितं. यावदुपयुक्तं तावदेव लिखितम् ॥

तत्वसङ्ख्यानिर्णयः.

ननु साङ्ख्यैः चतुर्विंशतितत्त्वानीति सिद्धान्तितं. कथं षट्त्रिंशत्तत्त्वानि? इति चेत्—उच्यते, चतुर्विंशत्यतिरिक्तानि पुरुषादिशिवान्तानि द्वादश तत्त्वानि न सन्ति प्रमाणाभावादिति तवोक्तिः, उत चतुर्विंशतितत्त्वेषु अन्तर्भूतानीति । नाद्यः. श्रीभगवतः परशुरामस्य उक्तेरेव प्रमाणत्वात्, "षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रासादभूनाथाय नमो नमः" इति स्कान्दे श्रुतत्वात्. "षट्त्रिंशद्विधमेतद्वै तत्त्वचक्रं समीरितम्" इति परमानन्दतन्त्रे श्रुतत्वाच्च । न द्वितीयः. पुरुषादिशिवान्तानां पूर्वोक्तलक्षणरूपविरुद्ध-धर्मवतामन्तर्भावासंभवात् । न च "चतुर्विंशतितत्त्वानि पुरुषस्तु ततः परः" इति महाभारतवचनविरोधः इति वाच्यम्, अग्रिमद्वादशतत्त्वानामतिकठिनवेद्यत्वेन मन्द-मतीनां प्रकृत्यन्तसुगमवेद्यतत्त्वानामेव कथनीयतया तत्रैव विश्रामात्, एवं च अधिकारिभेदेन वचनद्वयस्यापि प्रामाण्यात् । एतेन—"सर्वत्र पञ्च भूतानि षष्ठं किंचिन्न विद्यते" इति वासिष्ठवचनमाश्रित्य पञ्चैव तत्त्वानीति वदन् परास्तः, तस्य अत्यन्तमन्दमतिपरत्वात् ॥

ननु विरुद्धधर्मवत्त्वं यदि तत्त्वविभागे प्रयोजकं तर्हि घटत्वपटत्वरूपविरुद्ध-धर्मवतोः घटपटयोरपि तत्त्वान्तरत्वापत्तिः इति चेत्—न । किं षट्त्रिंशत्तत्त्वातिरिक्तत्व-मापाद्यते? अथवा घटरूपतत्त्वापेक्षया पटतत्त्वमतिरिक्तं स्यादित्यापाद्यते? नाद्यः. यः क्षितेरसाधारणो धर्मः काठिन्यं तेन साकं घटत्वपटत्वयोः विरोधाभावेन

तदतिरिक्तत्वासिद्धे । द्वितीये तु इष्टापत्तिरेव । एष एवार्थ उक्त सूतसंहिताया तत्त्वलक्षणकथनपूर्वम्—

आप्रळय यत्तिष्ठति सर्वेषा भोगदायि भूतानाम् ।
तत्तत्त्वमिति प्रोक्त न शरीरघटादि तत्त्वमत ॥ इति ॥

एतेन इयमाशङ्का सुतरा पराहता ॥

यद्यपि तन्त्रान्तरे प्रथम त्रीण्येव तत्त्वानि— आत्मतत्त्व, विद्यातत्त्वं, शिवतत्त्वं, चेति । तत्र आत्मतत्त्वं चतुर्विंशतिधा क्षित्यादिप्रकृत्यन्तम् । तदसाधारणो धर्म केवलजडत्वम् । पुरुषमारभ्य मायाऽन्त विद्यातत्त्व सप्तधा । तल्लक्षण च जडत्वप्रकाशकत्वोभयवत्त्वम् । तथाहि— यथा अय पिण्डे वह्नितादात्म्यापन्ने जडेऽपि प्रकाशकत्वं, अय पिण्डे जडत्व च वह्नितादात्म्यानापन्नत्वदशाया स्पष्टम् । एवं वह्नौ अय - पिण्डतादात्म्यापन्नत्वदशाया जडत्व प्रकाशकत्व च स्पष्टम् । तथा पुरुषे प्रकाशरूपे तत्तादात्म्यापन्नेषु जडेषु नियत्यादिषु प्रकाशकत्व पुरुषे च जडत्वम् । नियत्यादिषु जडत्व पुरुषे प्रकाशकत्व च स्पष्टम् । एवरीत्या विद्यातत्त्वस्य मिश्रत्वम् । शुद्धविद्याऽऽदिशिवान्तं शिवतत्त्व पञ्चधा । तदसाधारणो धर्म केवलप्रकाशकत्वमित्यवान्तरविभाग कृत । तथाऽपि तत्राप्युपसहारवेळाया

षट्त्रिंशद्विधमेव वै तत्त्वचक्र महेश्वरि ॥

इति यो धर्म उक्त स एव अत्राप्युक्त इति न तेन साक विरोध ॥

वस्तुतस्तु भागवते एकादशस्कन्धे द्वाविंशेऽध्याये

कति तत्त्वानि विश्वेश सख्यातान्यृषिभि प्रभो ।
केचित् षड्विंशति प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् ॥
सप्तैके नव षट् चैके . . .

इत्यारभ्य उद्धवप्रश्ने स्मरने अष्टाविंशतितत्त्वानि प्रतिपाद्य श्रीभगवान् सप्तादिविरुद्धसङ्ख्यावादिना मतानामुपपत्ति कृत्वा

इति नानाप्रसङ्ख्यान तत्त्वानामृषिभि कृतम् ।
सर्व न्याय्य युक्तिमत्त्वाद्विदुषा किमशोभनम् ॥

इत्युवाच । इदमेवात्र समाधान द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

तदेतत् कार्मं मलम्। एतादृशत्रिविधमल शरीरपदेनोच्यते। तद्रूपं यत् कञ्चुकं आच्छादनं तेन आवृत. शिव एव जीव । तदुक्त परमार्थसारे

परमं यत्स्वातन्त्र्य दुर्घटसंपादनं महेशस्य।
देवी मायाशक्ति स्वात्मावरणं शिवस्यैतत् ॥ इति ॥

सुभगोदयेऽपि -

स तया परिमितमूर्तिस्सङ्कोचितसमस्तशक्तिरेष पुमान्।
रविरिव सन्ध्यारक्तस्संहृतरश्मिस्स्वभासनेऽप्यपटु ॥ इति ॥

यद्वा —शरीर त्रिविध. स्थूल. सूक्ष्मं. पर. चेति। आद्य ध्यानश्लोकप्रतिपादितम्। द्वितीयं मन्त्ररूपम्। तृतीय वासनाऽऽत्मकम्। एतै शरीरै कञ्चुकित शिव आगतत्त्व सोऽपि जीव एवेत्यर्थ। तस्मिन्नेव जीवत्वमस्ति, का कथा अन्येष्विति भाव। एतेन शिवस्वरूपलाभोऽपि न परमपुरुषार्थ इति ध्वनितम् ॥

एतादृशजीवा त्रिविधा — शुद्धा, अशुद्धा, मिश्राश्च, इति। आद्या शिवादिसदाशिवान्ता, तेषा अज्ञानाभावात्। अशुद्धा मनुष्यादय। मिश्रा वसिष्ठादय। एतादृशकञ्चुकरहितो य स तत्त्वातीत परशिव इत्यर्थ ॥ ५ ॥

पुरुषार्थस्वरूपम

एव जीवेश्वरयो स्वरूपमुक्त्वा क पुरुषार्थ इति तं निर्दिशति --

स्वविमर्शः पुरुषार्थः ॥ ६ ॥

स्वस्य परशिवस्वरूपस्य विमर्श प्रत्यभिज्ञान सोऽहमित्याकारक- यथा कण्ठस्थ चामीकर विस्मृत्य तदन्वेषणाय देशाद्देश धावन् केनचित् उद्बुद्धसस्कार कण्ठस्थ पश्यति तथा विस्मृतस्वरूपज्ञानस्य पुनर्लाभ पुरुषार्थ अकृत्रिम इत्यर्थ। एतादृशपुरुषार्थलाभश्च न भगवत्कृपामृते भविष्यति। तदुक्त भगवता श्रीकृष्णेन—

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ॥ इति ॥

भगवत्प्रीतिश्च भगवदाराधनेनैव भवति। अतो भगवदाराधनं परंपरया मोक्ष-साधनम् ॥ ६ ॥

मन्त्रगुणवर्णनम्

ननु योगादिनाऽपि ईदृशपुरुषार्थलाभो भवतीति शास्त्रं बहूपलभ्यते । किमुपासनाया आवश्यकत्वं वर्ण्यते इति चेत्—अस्त्युपासनाया आवश्यकता । योगादिभिर्लभ्यमोक्षस्तु न पुनरावृत्तिरहित । तदुक्तं स्वच्छन्दसंग्रहे

मुक्तं न प्रतिबन्धात्तं पुनर्बध्नाति चेश्वर ।
बद्धं संसरते भूयो यावद्देवं न विन्दति ॥ इति ॥

[illegible] कल्पान्तरेऽपि—

साख्ययोगादिभिर्मिद्धान श्रीकण्ठस्तदहर्मुखे ।
सृजत्येव पुनस्तेन न सद्द्युक्तिर्गीदृशी ॥ इति ॥

[illegible] उपासनाया [illegible] मुख्योपायत्वे सिद्धे उपासनाया [illegible] मन्त्रान् [illegible] मन्त्रा इति तत उपासकस्य श्रद्धोत्पत्तये तद्गतगुणान् वर्णयति

वर्णात्मका नित्याः शब्दाः ॥ ७ ॥

[illegible] वर्णसमुदायरूपा शब्दा मन्त्रा नित्या [illegible] अज्ञाननिवृत्तो स्वस्वरूपाभिव्यक्तिकारणतया [illegible] आनुपूर्वीविशेषविशिष्टेदानीं [illegible] नित्या इति [illegible]

[illegible]

[illegible]चिन्त्यशक्तिता ॥ ८ ॥

मन्त्राणामिति षष्ठी रासम्बन्धे. मन्त्रेष्वित्यर्थ । न चिन्त्या अचिन्त्या शक्तिर्येषा ते अचिन्त्यशक्तय मन्त्रा . तेषा भाव तत्ता. अस्तीति शेष । शक्तौ अचिन्त्यत्व न तर्काविषयत्वम् । एतेन पूर्वोदितमार्गा अतर्क्या दुर्वारा. तथाऽपि तन्निवारणे समर्था ततोऽपि अधिकशक्तिका मन्त्रेषु लीलया ज्ञानावरकाविद्यानिवर्तकत्वशक्तिरस्तीति प्रतिपादितम् ॥ ८ ॥

मन्त्रसिद्धौ सहकारिकारणानि

मन्त्रेण ईप्सितकार्ये जननीये सहकारिकारणान्याह–

संप्रदायविश्वासाभ्यां सर्वसिद्धिः ॥ ९ ॥

संप्रदाय गुरुपरम्पराऽऽचारानुसरणम् । विश्वासो मन्त्रेषु फलसाधनत्वविषयको निश्चय । आभ्या सहितमन्त्रेण सर्वसिद्धि भवतीति शेष । यद्यपि लोके एकेन दण्डेन एकव्यापारेण घट एव भवति न पट । एवं तुरीवेमादिना पट एव न घट इति । एव सर्वकारणेषु लोके नियतैककार्यजनकत्व दृष्टम् । तथाऽपि मन्त्रेषु न तथा । एक एव मन्त्र यद्यदीप्सित तत्सर्व जनयति इति ज्ञापयितु सर्वपदम् । एतेन श्रोतृप्रवृत्त्यै मन्त्रवर्तिगुणोऽपि प्रतिपादितो भवति ॥ ९ ॥

ननु कथ लोकविरुद्धार्थक इदं वाक्य प्रमाण भवितुमर्हति इत्यत आह

विश्वासभूयिष्ठं प्रामाण्यम् ॥ १० ॥

प्रामाण्य यथार्थप्रवृत्तिजनकतद्वतितत्प्रकारकज्ञानजनकत्वम् । सर्वसिद्धिरिति पूर्वोक्तवाक्यनिष्ठ विश्वासभूयिष्ठम् । अत्र विश्वासपदार्थश्च वाक्यप्रयोक्तरि आप्तत्वनिश्चय । बहुशब्दात् अतिशयार्थे इष्ठन् प्रत्यय । तत्र पाणिनिसूत्र "अतिशायने तमबिष्ठनौ" । अतिशयविशिष्टार्थवृत्ते स्वार्थे एतौ स्त इति तदर्थ । "बहोलोपो भू च बहो" इति बहो परस्य इष्ठस्य लोप स्यात् । "बहोरेव स्वार्थे इष्ठनि जाते इष्ठस्य" इति तदर्थ । एवं भूरादेशे इडागमे च भूयिष्ठशब्देन अत्यन्तबहुत्वविशिष्ट पुरुषार्थ । पुरुषे विश्वासभूयिष्ठत्व च तदाश्रयस्योत्तरोत्पन्नत्वस्यविषयविषयकत्वमनन्तेन विश्वासविशिष्टशंकाऽनधिकरणत्वं लक्षणा । पुरुषेण सम्बन्धादन्यस्य नाशितत्वात् । भूयिष्ठपदस्य भूयिष्ठाश्रयज्ञानविषये लक्षणा ।

नभस्वान्मनसो नातिभिन्नोऽतस्तन्निरोधनात् मनो निश्चलतामेति ॥ इति ॥
यद्यपि ईदृशनिश्चयः उपासनावेळायां न भवितुमर्हति, तथाऽपि आहार्यं क्षणमात्रं कार्यमिदमुपासनायामङ्गम् ॥

जपरूपोपास्तिफलम्

यद्वा --संप्रदायविश्वाससहितमन्त्रकरणकोपास्ते फलमाह -गुरुमन्त्रेति । ऐक्यनिष्फालनं ऐक्यनिर्णयः. तद्द्वारा प्रत्यगात्मज्ञानं भवतीति विशिष्टार्थः ॥

उमाऽऽनन्दनाथास्तु- गुरुमन्त्रेत्यस्य आरम्भांशे गुरुमन्त्रदेवताऽऽत्मना [illegible] भावनं एकं साधनं, मनःपवनयोः एकयत्ननिरोद्धव्यत्वज्ञानं चापरं, ताभ्यां कार्यसिद्धिः इति व्याचख्युः । तच्चिन्त्यम् । निष्फालनादित्येकक्रियाया एकोऽर्थो भावनारूपः एकयत्ननिरोद्धव्यत्वज्ञानरूपो वा बुध्येत नानेकः. "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति" इति न्यायात् । अन्यथा हरिपदात् चतुर्दशानामप्यर्थानां यदि [illegible] युगपद्बोधप्रसङ्गात् । किंच- द्वन्द्वघटकीभूतपदार्थानां यदि [illegible] अन्वाचय एव स्यात्. "क्रियायां तदा "भिक्षामट, गां चानय" इतिवत् अन्वाचय एव स्यात्. [illegible] "अन्वाचयः." इति तल्लक्षणात् । एकक्रियाया युगपदन्वयित्वं हि [illegible] तन्मते । न च "[illegible]" [illegible] इति प्रयोगो न स्यात् इति वाच्यम्, [illegible] सर्वैर्व्यवस्थापितत्वात् ॥ ११ ॥

अर्चनरूपोपास्तिविधि

एतावत्पर्यन्तं मन्त्रस्तुत्या [illegible] [illegible] तन्निषिद्धेष । तथा न तादृशी [illegible] । एवं [illegible] पासुपास्ति [illegible]

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितं तस्याभिव्यञ्जकाः पञ्च मकाराः तैरर्चनं गुप्त्या प्राकट्यान्निरयः ॥ १२ ॥

यथा चिद्रूपं ब्रह्म एवं आनन्दरूपमपि, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुते. । यथा चिद्रूपमावृतमज्ञानेन न जानाति एवमानन्दस्वरूपमपि दुःखेनावृतं न जानाति । यदा कदाचित् भारादिरूपदुःखापगमे ब्रह्मण एव परिच्छिन्नं रूपं शरीरावच्छेदेन संप्रत्यपि जानाति तादृशानन्द परिच्छिन्नो देहे देहावच्छेदेन व्यवस्थित. । तस्य अभिव्यञ्जका तद्विषयकसाक्षात्कारजनका पञ्चमकाराः । एतदन्येन विधीयमानद्रव्यस्तुति अनुष्ठातृप्रवृत्तये । यत ईदृशा श्रेष्ठा पञ्च मकारा· अत तैरर्चनं गुप्त्या अप्राकट्येन. कुर्वीतेति शेष । गुप्तिद्रव्योभयविशिष्टार्चनरूपं कर्म अनेन विधीयते ॥

ननु विशिष्टकर्मविधौ कर्मण एव स्तुतिरपेक्षिता विधेयस्यैव स्तुत्यत्वनियमादिति चेत्—न; विशिष्टविधौ विशेषणविधेराक्षिप्तत्वेन अस्यार्थवादस्य तच्छेषत्वसंभवात् यथा "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यत्र देवताविशिष्टकर्मविधावपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्यनेन देवतास्तुति. तद्वत् । कर्मणि गुप्तिश्च पशुवृत्तिज्ञानविषयतासामान्यज्ञानशून्यत्वम् । अस्य विशिष्टविधिरूपत्वात् गुप्ति क्रत्वर्था । तस्यैव 'प्राकट्यान्निरय' इति निन्दारूपा स्तुति । यथा—"यद् ग्राम्याणा पशूना चर्मणा संभरेद् ग्राम्यान् पशूञ्छुचाऽर्पयेत्" इति निन्दारूप सन् "कृष्णाजिनेन सभरति" इति स्तुतिशेष. तथा तेन दैवात् प्राकट्ये क्रत्वङ्गलोपजनितं प्रायश्चित्तं. न नरकनिरासाय अन्यत् प्रायश्चित्तम् ॥

प्राकट्यात् गुप्तिविपरीतात् । हेतौ पञ्चमी । निरय नरक इत्यर्थ ॥

श्रीभासुरानन्दनाथपादास्तु—"दीक्षाऽन्तरवता स्वधर्मप्रकटने क्रतुवैगुण्यमात्रं. इह तु तद्वैगुण्ये नरक एव, तथा च भगवान् परशुराम प्राकट्यान्निरय" " इत्यूचु । तन्मते वाक्यभेद , प्रकृतहान्यप्रकृतपुरुषार्थत्वकल्पनादिदोषपरिहारोपायमल्पमतिरहं न जाने ॥ १२ ॥

उपासकधर्मा.—भावनादार्ढ्यम्

एवमुपासनामुक्त्वा उपासकधर्मान् प्राह—

भावनादार्ढ्यादाज्ञासिद्धिः ॥ १३ ॥

'अहमिदं जानामि' इत्येताहशवृत्तिषु इदंपदार्थापेक्षया अहन्तया भासमान श्रेष्ठमिति विवेचनम्—सर्ववृत्तिषु इदमेव भावना पदार्थः। तस्य दार्ढ्यं अशिथिलता। अनेन आज्ञासिद्धि निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं भवतीति शेषः। भावनादार्ढ्यमनुत्वा सर्वदा ईदृशभावनाविधिरुक्तेय ॥ १३ ॥

सर्वदर्शनानिन्दा

उपासकस्य नियमान्तरमाह—

सर्वदर्शनानिन्दा ॥ १४ ॥

इतरदेवतोपासनाविधायकानि यानि दर्शनानि शास्त्राणि तेषां निन्दा न कर्तव्येत्यर्थः। तन्निन्दने तदधिकारिणा मतयोत्पत्त्या स्वावलम्बितदर्शनात्यजनाऽऽपत्तेः। इतरेषां अस्मिन् शास्त्रे अनधिकारात् उभयभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव नश्येत। इत्येतदर्थं श्रीकृष्णोऽप्याह-

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥ इति ॥

"लोकान्न निन्द्यात" इति श्रुतिरपि ॥

ननु परेषां बुद्धिभेदजनितप्रत्यवायाभावोऽस्य फलमिति [illegible] पुरुषार्थः। [illegible] उपासककर्मणां [illegible] [illegible] उच्यते। अयमपि उपासनान्तरसर्वाभावो उपयुज्यते। [illegible] यदि छिन्नाभ्रवत् परेषां नाशे स्वस्यापि [illegible] निन्दायां [illegible] परनाशे उपेक्षया आगमेन सर्वभूतहीन नागत इति [illegible] उपासनान्यफलामिति। पराजादिषु [illegible] इत्येव [illegible] प्रकृते उपकारिणां कर्तव्यं सिद्धमिति न कोऽपि दोषः ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] धर्ममाह

अगणनं कस्यापि ॥ १५ ॥

स्वशास्त्रविरुद्धं यदि गीर्वाणगुरुर्वदेत्तर्हि स गुरुरिति गणनं न कर्तव्यम् । अत एव श्रुतिरपि—"न गणयेत् कमपि" इति ॥ १५ ॥

सच्छिष्ये रहस्यकथनम्

चतुर्थमाह—

सच्छिष्ये रहस्यकथनम् ॥ १६ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । परिसंख्याविधिरयम् । "आत्मरहस्यं न वदेत्" इति निषेधस्यापवादोऽयं, न तु गुह्यार्जन [illegible] । तथा सति शिष्यातिरिक्ते [illegible] पूजाप्रकटनानापत्तेः । अत इदमात्मरहस्यं स्वसिद्धान्तरूपं सामयिके [illegible] न कथयेत् । सच्छिष्ये कथयेदित्यर्थः । शिष्ये सत्त्वं प्रतिपादितं [illegible]—

कुलीनः सुमुखः स्वच्छः श्रद्धावान् सुस्थिराशयः ।
शुचिः स्थिरगात्रश्च प्रेक्षकारी जितेन्द्रियः ॥
आस्तिको दृढभक्तिश्च गुरौ मन्त्रे च दैवते ।
एवंविधो भवेच्छिष्य इतरो दुःखकृद्गुरोः ॥ इति ॥

[illegible]

[illegible] ब्राह्मण यथा ।
[illegible] योगिनाम् ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ इति ॥

[illegible] ॥ १६ ॥

[illegible]

[illegible]

सदा विद्यानुसंहतिः ॥ १७ ॥

सदा सर्वकालं पूजादिविहितनित्यकर्मानुष्ठानकालव्यतिरिक्ते सर्वदेत्यर्थः । विद्यायाः स्वोपास्यदेवतावाचकमन्त्रस्य अनुसंहतिः तत्प्रतिपादितार्थस्य अनुसंधानं कर्तव्यमिति शेषः ।

यद्वा—सदा अनुसंहतिः मनसा जपः कार्य इत्यर्थः । न च आसनादिनियमरहितस्य जपोऽयुक्त इति शङ्कनीयम्, मानसे कस्यापि नियमस्याभावात् । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

> मानसेऽनन्तगुणितं नियमस्तत्र नैव तु ।
> गच्छन् शयान आसीनो भुञ्जानो वा यत्र कुत्र चित् ।
> अस्नातश्चापवित्रश्च न दोषस्तत्र विद्यते ॥

बृहल्लाकेश्वरतन्त्रेऽपि—

> सर्वकालं जपेद्विद्यां मनसा यस्तु केवलम् ।
> नियतो वाऽप्यनियतोऽप्यथ कुर्वंश्च नित्यकम् ।
> तथाऽपि तस्य शुद्धस्य तरसा संसर्गादिति ॥ इति ॥

यदि सदापदस्य संकोचो न स्यात्तर्हि नित्यकर्मानुष्ठानलोपापत्तिः । [illegible] "[illegible] दार्योजनं लिप्सन्ति" इत्यत्रेव संकोच आवश्यकः ॥ १७ ॥

सततं शिवतासमावेशः

[illegible] —

सततं शिवतासमावेशः ॥ १८ ॥

सततं अभ्यासार्थं पूर्वसूत्रस्थसदापदस्य [illegible] । शिवताया [illegible] आविर्भावः कर्तव्य इति शेषः । नित्यकर्मानुष्ठानव्यतिरिक्तकाले [illegible] भावेन इति तात्पर्यम् ॥

[illegible] पूर्वक्रमेण [illegible] विकल्पैः [illegible] युगपत्सर्वार्थावभासात् । [illegible]

[illegible] पूर्वक्रमो [illegible] ॥

कामादीनां वर्जनम्

सप्तममाह—

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याविहितहिंसास्तेयलोकविद्विष्टवर्जनम् ॥ १९ ॥

कामः वैषयिकी इच्छा इदं मे भूयात् इत्याकारिका। क्रोधः तमस उद्रेकेण जनितोऽसौ अन्तःकरणधर्मः। लोभः द्रव्यादिनिष्ठस्वत्वत्यागप्रतिबन्धकोऽत्यन्तमनुरागविशेषः। मोहः कार्याकार्याविचारणम्। मदः गर्वः। मात्सर्यं द्वेषजनितो गुणिनि दोषारोपः। अविहितहिंसा रागेण भक्षणार्थं पश्वादिवधः। स्तेयं परानुमत्या परद्रव्यहरणम्। लोकविद्विष्टं मातृवृद्ध्याऽपि एकान्ते परस्त्रीसंलापादि। एतेषां वर्जनं त्यागः कर्तव्य इति शेषः ॥ १९ ॥

एकगुरूपास्तिः

अष्टमं धर्ममाह—

एकगुरूपास्तिरसंशयः ॥ २० ॥

न विद्यते संशयो यत्रेति विग्रहेण असंशय इत्येकगुरूपास्तिविशेषणम्। भिन्नलिङ्गत्वमार्षम् ॥

अयं भावः- अनेकगुरूपास्तौ पूर्वगुरूक्तविरुद्धं यदि वदेत् तर्हि संशयो भवेदेव। एकगुरूपास्तौ न संशयो भवेत्। अत एकगुरूपास्तिः कार्येति भावः। "गुरूपास्ते सम्प्रदायविश्वासाभ्याम्" इति पूर्वसूत्रेणैव प्राप्तौ पुनर्विधानं एकं गुरुमाश्रित्य न गुर्वन्तरमाश्रयेत इति इतरगुर्वाश्रयनिवृत्तिफलकं परिसंख्या ॥

एकगुरूपास्तिविषयविचारः

ननु— न परिसंख्याऽऽश्रयणं युक्तं, दोषत्रयापत्तेः। किं तु उपास्यगुरुस्वेकत्वमात्रं विधेयम्, इतरनिवृत्तिस्तु अर्थलोपभिया एकत्वस्य अङ्गीकारे, इतरगुरूपास्तेः न दोषापत्तिः। न च गुर्वन्तराश्रयणेऽपि प्रत्येकं गुरुषु प्रत्येकमेकत्वमस्तीति

[illegible]

कथमङ्गलोप इति वाच्यम्. एकत्व हि न सख्यारूप विधीयते. तस्य वस्तुमात्रसाधारण्येन अव्यावर्तकत्वात्. किंतु सजातीयद्वितीयरहितत्व. गुर्वन्तराश्रयणे तल्लोपस्त्वनिवार्य । अतो न गुर्वन्तराश्रयणमिति एकत्वविधिरेव श्रेष्ठ इति चेत्—

आस्ता वा एकत्वविधि । इममेवार्थ श्रीशिव तन्त्रेषु भङ्ग्यन्तरेण प्रकटितवान् । रुद्रयामळे—

न देयं परशिष्येभ्यो देयं शिष्येभ्य एव च ॥ इति ॥

कुलार्णवे—

लब्ध्वा कुलगुरुं सम्यक् न गुर्वन्तरमाश्रयेत ॥

योगिनीतन्त्रेऽपि—

न देय परशिष्येभ्यो नास्तिकाय कुलेश्वरि ॥ इति ॥

उपनिषद्यपि—" गुरुरेक " इति । क्वचिच्छिष्यधर्मे इममेवार्थ प्राह । क्वचिद्गुरुधर्मे ' परशिष्याय न वदेत ' इति भङ्ग्यन्तरेण । द्वयो एकगुरूपास्तिरूपफले एव पर्यवसान भवति । अयमभिप्राय एषा वचनाना प्रतिभाति पूर्वोक्तरुद्रयाम ळकुलार्णवयोगिनीतन्त्रेषु स्वसशयच्छेत्तरि गुरौ सतीत्यध्याहार्यम । अन्यथा

मधुलुब्धो यथा भृङ्ग पुष्पात पुष्पान्तर व्रजेत ।
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तर व्रजेत ॥ इति ॥

तन्त्रान्तरे. शक्तिरहस्येऽपि—" कौलिके गुरवोऽनन्ता " इति वचनाना निरवकाशताऽऽपत्ते । एतेन पूर्वगुरु असर्वज्ञ स्वसशयच्छेदनेऽसमर्थ यद्वा सम्यक् स्वस्य सशयमच्छित्त्वा मृत. तादृशशिष्य ' मधुलुब्ध ' इति वचनानुरोधेन गुर्वन्तरमाश्रयेत । तत्राप्यल्पज्ञेऽपि गुरौ जीवति तदनुमत्या गुर्वन्तरमाश्रयेत । तदप्युक्त कुलार्णवे—

मन्त्रागमादि चान्यत्र श्रुत नात्र निवेदयेत ॥
गुर्वाज्ञया तद्गृहीयात तदनिष्ट विवर्जयेत ॥ इति ॥

गुरावल्पतातारतम्य निर्णेतुं स्वयमसमर्थो न परिज्ञाति तत्सारतम्यो न गुरावल्पतातारतम्य निर्णेतुं स्वसमसमर्थो न परिज्ञाति तत्सारतम्यं इति मत्वा न तत्तु कार्य । ता ह्यनिर्णीतत्वेऽपि तस्मिन नोपपादितव्यं इति मत्वा न तत्तु कार्य ।

कामादीनां वर्जनम्

सप्तममाह—

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याविहितहिंसास्तेय-[1]लोकविद्विष्टवर्जनम् ॥ १९ ॥

कामः वैषयिकी इच्छा इदं मे भूयादित्याकारिका। क्रोधः तमस उद्रेकेण जनितोऽसौ अन्तःकरणधर्मः। लोभः द्रव्यादिनिग्रस्त्वत्यागप्रतिबन्धकोऽत्यन्तमनुरागविशेषः। मोहः कार्याकार्याविचारणम्। मदः गर्वः। मात्सर्यं द्वेषजनितो गुणिनि दोषारोपः। अविहितहिंसा रागेण भक्षणार्थं पश्वादिवधः। स्तेयं परानुमत्या परद्रव्यहरणम्। लोकविद्विष्टं मातृवुद्ध्याऽपि एकान्ते परस्त्रीसंलापादि। एतेषां वर्जनं त्यागः कर्तव्य इति शेषः ॥ १९ ॥

एकगुरूपास्तिः

अष्टमं धर्ममाह—

एकगुरूपास्तिरसंशयः ॥ २० ॥

न विद्यते संशयो यत्रेति विग्रहेण असंशयः इत्येकगुरूपास्तिविशेषणम्। भिन्नलिङ्गत्वमार्षम् ॥

अयं भावः—अनेकगुरूपास्तौ पूर्वगुरूक्तविरुद्धं यदि वदेत् तर्हि संशयो भवेदेव। एकगुरूपास्तौ न संशयो भवेत्। अतः एकगुरूपास्तिः कार्येति भावः। गुरूपास्तेः ''सम्प्रदायविश्वासाभ्याम्'' इति पूर्वसूत्रेणैव प्राप्तौ पुनर्विधानं एकं गुरुमाश्रित्य न गुर्वन्तरमाश्रयेत् इति इतरगुर्वाश्रयनिवृत्तिफलकेयं परिसंख्या ॥

एकगुरूपास्तिविध्यर्थविचारः

ननु—न परिसंख्याऽऽश्रयणं युक्तं, दोषत्रयापत्तेः। किं तु उपास्यगुरुम-नूद्यैकत्वमात्रं विधीयते, इतरनिवृत्तिस्तु अङ्गलोपभिया एकत्वस्य अङ्गत्वेन इतर-गुरूपस्तौ तल्लोपापत्तेः। न च गुरुद्वयाद्याश्रयणेऽपि प्रत्येकं गुरुषु प्रत्येकमेकत्वमस्तीति

[1] लोकविरुद्धस्त्रीविद्वि—अ

कथमङ्गलोप इति वाच्यम्, एकत्वं हि न सङ्ख्यारूप विधीयते, तस्य वस्तुमात्रसाधारण्येन अव्यावर्तकत्वात्, किंतु सजातीयद्वितीयरहितत्व, गुर्वन्तराश्रयणे तल्लोपस्त्वनिवार्य । अतो न गुर्वन्तराश्रयणमिति एकत्वविधिरेव श्रेष्ठ इति चेत्—

आस्ता वा एकत्वविधि । इममेवार्थं श्रीशिव तन्त्रेषु भङ्ग्यन्तरेण प्रकटितवान् । रुद्रयामले—

न देयं परशिष्येभ्यो देयं शिष्येभ्य एव च ॥ इति ॥

कुलार्णवे—

लब्ध्वा कुलगुरु सम्यक् न गुर्वन्तरमाश्रयेत ॥

योगिनीतन्त्रेऽपि—

न देयं परशिष्येभ्यो नास्तिकाय कुलेश्वरि ॥ इति ॥

उपनिषदपि—"गुरुरेक" इति । कश्चिच्छिष्यधर्मे इममेवार्थं प्राह । कश्चिद्गुरुधर्मे 'परशिष्याय न वदेत' इति भङ्ग्यन्तरेण । द्वयो एकगुरुप्राप्तिरूपफले एव पर्यवसान भवति । अयमभिप्राय एषा वचनाना प्रतिभाति- पूर्वोक्तरुद्रयामलकुलार्णवयोगिनीतन्त्रेषु स्वसंशयच्छेत्तरि गुरौ सतीत्यध्याहार्यम । अन्यथा

मधुलुब्धो यथा भृङ्ग पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत ।
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत ॥ इति ॥

तन्त्रान्तरे, शक्तिरहस्येऽपि—"कौलिके गुरवोऽनन्ता" इति वचनाना निरवकाशताऽऽपत्तेः । एतेन पूर्वगुरु असर्वज्ञ स्वसंशयच्छेदनेऽसमर्थ सदा समर्थ स्वस्य संशयमच्छित्त्वा मृत, तादृशशिष्य 'मधुलुब्ध' इति वचनानुसारेण गुर्वन्तरमाश्रयेत । तत्राप्यल्पज्ञेऽपि गुरौ जीवति तदनुमत्या गुर्वाश्रयणमुचितम् । तदप्युक्तं कुलार्णवे—

मन्त्रागमादि चान्यत्र श्रुतं नाऽपि निवेदयेत ॥
गुर्वाज्ञया तद्गृहीयात् तदनिष्टं विवर्जयेत ॥ इति ॥

गुरोरल्पतातारतम्यं निर्णेतुं स्वयमसमर्थत्वेन च परिशुमाति तन्मार्गान्तरं न कार्यं । तादृशनिर्णयसामर्थ्येन तस्मिन् नोपपत्तिरस्तीति मनो न ...

यथाशास्त्रमर्थं गृह्णीयात् । यदि जीवन्नपि गुरुः असूयाऽऽदिना नानुजानाति तमुल्लंघ्य शास्त्रीयं सप्रमाणं मार्गमनुसरेत् । तदुक्तं स्पष्टं त्रिपुरारहस्ये—

गुरूक्तं शास्त्रसंशुद्धं समालोच्य धिया बुधः ।
कुर्वीतोपासनं सम्यगन्यथा परिहीयते ॥ इति ॥

एतेऽर्थाः सर्वेऽपि "मधुलुब्ध" इति वचनेन ज्ञापिताः । "एकगुरूपास्ति" इत्यस्य सूत्रस्य अस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यं उक्तयुक्तिगणवशाद्वर्णनीयम् ॥

ये च श्रीभास्कररायाणां "अन्यायो न्यायः" इति कौलोपनिषच्छ्रुतिभाष्ये गुरुसंप्रदायः असाधुश्चेदपि ग्राह्यः इति लेखनाभिप्रायं वर्णयन्ति, ते तदभिप्रायतत्त्वं न विदुः । कोऽयमभिप्रायः इति चेत्—उच्यते । कौलिकाचारमध्ये स्वसिद्धान्तविरुद्धं यद्याचरेत् स्वगुरुः, अन्यश्च कौलिको दयापरवशः सन् बोधयेच्चेत् गुरौ निवेद्य जीवति गृह्णीयात् । यदि वावदूकोऽन्यः कौलमार्गं दूषयितुं प्रवृत्तः स्यात् स्वयं तत्खण्डने अपटुरपि तत्र प्रामाण्यबुद्धिं न त्यजेत् । अत एव कौलिकाचारं [न ?] दूषयेत् इत्येव लिखितम् । एवं गुरौ स्वस्य किंचिज्ज्ञत्वसंशयो नास्ति, किंतु बहुतन्त्रवेत्तृत्वं निश्चितं चिरवासेन । स च न जीवति । तदाचारविरुद्धं यदि तन्त्रे क्वचिदुपलब्धं वचनं, तदा आचारस्य दुर्बलत्वात्, तन्मूलभूतप्रमाणोपलब्धिपर्यन्तं तस्याननुष्ठानरूपमप्रामाण्यं श्रौतस्मार्तानुष्ठाने पूर्वमीमांसानुसारेण । कौलिके तु पूर्वोक्तनिश्चयदशायां शास्त्रविरुद्धोऽप्यनुष्ठेय एवेति विशेषः । न तु गुरौ मन्दमतित्वनिश्चये । तथा ईदृशोऽभिप्रायः तत्रैव 'सद्गुरुसंप्रदायैकलभ्यत्वेन' इत्यत्र गुरौ सत्त्वविशेषणेन ज्ञापितः । इदं तत्त्व— गुरौ असर्वज्ञत्वानुमापको हेतुः प्रभूतशास्त्रविरुद्धाचारवत्त्वं, सर्वज्ञत्वानुमापकश्च सर्वांशेन शास्त्रानुमतत्वे सति तद्विरुद्धकाचित्कत्वम् ॥

ननु "सुन्दरः सुमुखः स्वच्छः 'सुलभो बहुतन्त्रवित्' " इति कादिमते गुरुलक्षणस्योक्तत्वात् बहुशः तन्त्रविरुद्धानुष्ठानारं कथं गुरुं शिष्यः कुर्यात् । न हि स्वार्थं वरणीयस्य विदुषः अज्ञानं संभवति । कथमीदृशमुदाहरणं भगवद्युक्तिकमिति चेत्— न पूर्वसज्जनादशायां केवलश्रद्धातिरेकेण दीक्षितस्य तादृशगुरुं स्वीकृतवतः पश्चात् स्ववचनादिसर्वादित्तज्ञानस्य पूर्वोक्तहेतुना अनुमानसंभवात् । तादृशेन पूर्वाचार,

त्याज्य एव । गमुतश्च दैवात् प्रतिपन्न तदा सद्गुरोरपि सम्प्रदाय उत्पथप्रतिपत्त्युत्तर-
कालीन· त्याज्य एव, अशास्त्रीयत्वनिर्णयात । इत्यलं पल्लवितेन ॥

अमृतानन्दनाथास्तु——योगिनीतन्त्रव्याख्याने "न देय परशिष्येभ्य" इत्यस्य
ये विद्याऽन्तरेषु पारम्पर्यक्रमेण अभिगताशेषरहस्याशेषपरमार्था सम्प्राप्तपूर्णाभिषेकाश्च
ते परशिष्या । तेभ्यो न देयम् । कुलार्णववचन चैतत्परम् । एतद्भिन्नेषु देय,
"मधुलुब्धो यथा भृङ्ग" इति वचनात । ईदृशव्यवस्थाया मान च पूर्णाभि-
षेककर्ता यो गुरु तस्यैव पादुकेत्याहु ॥

तन्न । पूर्णाभिषेककर्तरि गुरुत्वस्यैव ज्ञापकमिद वचनम । तर्हि "तस्यैव
पादुका" इति भागो व्यर्थ । यदि गुरुत्व गुरुपादुकामन्त्रे तन्नाम च विधीयते
तदा यो दीक्षाकर्ता स गुरु इत्येक. तस्य नाम पादुकाया योज्य इत्यपर वाक्यम् ।
तथा च वाक्यभेद स इत्यस्य अध्याहार गुरुत्वमानविधौ वचनान्तरेण गुरुनाम-
पादुकामन्त्रे योज्यमित्यनेनैव सिद्धौ शेषवैयर्थ्य दुर्वार च । तस्मात "मधुलुब्ध"
इति वचनेन नानागुरुषु सिद्धेषु पादुकामन्त्रे सर्वेषा नाम्ना पक्षे प्राप्तौ नियामकमिदम् ।
तथा सति न परसमीहितसिद्धि । प्रत्युत अनेन वचनेन नानागुरुप्राप्तिरेव ज्ञाप्यते ।
तस्मात अस्मदुक्ता सरणिरेव साधीयसी ॥

दृश्यते चाधुनिकाना शास्त्रविरुद्धानामाचाराणा प्रामाण्य पूर्वमीमासाविदामपि,
यथा आन्ध्राणा मातुलकन्यापरिणय । तथा द्राविडसुवासिनीनापि कञ्चुकधारणाभाव .

सकञ्चुकयतिं दृष्ट्वाऽकञ्चुकसुवासिनीम ।
सकेशा विधवा दृष्ट्वा सचेलस्नानमाचरेत ॥

इत्याङ्गिरसवचनविरुद्ध । अतो न किञ्चिद्बाधकम ॥

यदि केवलं गुरौ विश्वसेच्चेत् तर्हि स तिष्ठन्नेव मूत्रपुरीषोत्सर्ग कुर्यात चेत् तदा
स्वस्यापि करणापत्ति । यदि च बहुतन्त्रविदुषि कचिद्वचन तद्विरुद्ध दृष्ट्वा तदाचारे
अप्रामाण्यग्रह स किं तावदंशे स्वीक्रियते उत सर्वांशे । नाद्य लोके
क्वचिच्चैत्रादावज्ञाताप्रामाण्यग्रहाचारे कदाचिदप्रामाण्यग्रहे सर्वत्र अप्रामाण्यशङ्कया न
विश्वसन्तीति दृष्ट लोके । तद्वदत्रापि सकृद्व्यभिचारे सर्वत्र शङ्कया अननुष्ठानापत्ति ।
सा च शङ्का सर्वत्र मूलदर्शनमन्तरा नापैति । सर्वत्र मूलशोधनार्थ उद्युक्तश्चेत् तत्र
सम्प्रदायानुसरणविधि व्यर्थ स्यात । न च यत्र पक्षद्वयरूपो विकल्प तत्र स्वगुरु-

[illegible]विधि सार्थकं स्यात् इति वाच्यम्, एवमधिकारिभेदेन यदि प[illegible] [illegible]स्मिन् तदा तत्त्वज्ञाने विकल्पविषयत्वं सर्वथा न स्यात् । यथा विशेषार्घ्यपानार्थं त्रिपदं चतुष्पदं अपदं वेति पक्षास्तत्र गुरुणा त्रिपदमेवानुष्ठितं, तथैव शिष्येणाप्य[illegible] नुष्ठितम् । कदाचित् त्रिपदं गत, चतुष्पदं लब्ध, तेन अनुष्ठानं न स्यात्, गुरुणा अननुष्ठितत्वात् । विकल्पस्य उच्छेद एव न स्यात् । एकपुरुषकर्तृके कर्मणि प्रयोगभेदेन [illegible] एव हि विकल्प ॥

[illegible] गुरुत्वादेर्विभागविधिर्व्यर्थः । अज्ञाननिवृत्त्यर्थं सत्यान्वेषणार्थं उपक्रम [illegible] गुरुतत्त्वं प्रतिविधास्य । तस्मात् गुरोर्योग्यतामनुमाय न गद्रूपा[illegible] [illegible] ।

[illegible] "एकगुरूपास्ति" इतिवाक्य समाप्य "अगाधगम्भीर" [illegible] आम्नायो यदि अगाधम् इति न्यायात् । तत्र "सप्रमाण [illegible]" "[illegible]प्रामाण्यम्", इत्याद्यागमैः अस्यार्थस्य [illegible] ॥ २० ॥

सर्वत्र निर्गर्भप्रहणा ॥ २१ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति घ्राणभक्ष शास्त्रेण कथित कर्तव्यमिति भक्षण आलभन देवतोद्देशेन त्यागबुद्ध्या पश्चादिहननम् ॥

यद्वा—सर्वत्र वस्तुमात्रे निष्परिग्रहता स्वीयबुद्धित्याग . स संपादनीय । सर्वत्र ममता त्याज्येति यावत् ॥

यच्च नित्योत्सवनिबन्धे स्वभोगबुद्ध्या धन न संपादनीयमित्यर्थकथन. तच्चतुर्थाध्याये द्रव्यार्जन क्रत्वर्थमिति पूर्वपक्षीकृत्य द्रव्यार्जन केवलपुरुषार्थ इति जैमिनिसिद्धान्तविरुद्धम् ॥ २१ ॥

फलत्यागपूर्वककर्म

दशम धर्ममाह—

फलं त्यक्त्वा कर्मकरणम् ॥ २२ ॥

फल पूर्वोक्त कृत्रिम तत्साधन च धर्मार्थकामा इति यावत् । फलविषयिणी इच्छा फलपदस्यार्थ । तं त्यक्त्वा कर्मण विहितस्य करण भवतीति शेष । काम्य कर्म न कर्तव्य इति वक्तव्ये फल त्यक्त्वा काम्य कर्म न कर्तव्यमित्यर्थ । काम्य कर्म न कर्तव्य इति वक्तव्यं फल त्यक्त्वा कर्तव्य इति कथनात् काम्यानामपि कर्मणामीश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठान कर्तव्यमिति ज्ञायते ॥

ननु भगवद्गीताया

चतुर्विधा भजन्ते मा जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इति सकामोपासना भगवता प्रतिपादिता तद्विरोध इति चेत् न चतुर्विधा भजन्ते मा" इत्यनेन लोकस्वभावो दर्शित । काम्य कर्म न कर्तव्य इति जगौ । अत एव

यश्च कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥
तेषा ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥

इति कामरहितकर्मण· स्तुति· ॥ २२ ॥

नित्यकर्मालोपः

एकादश धर्ममाह—

अनित्यकर्मलोपः ॥ २३ ॥

नित्यं च तत्कर्म च नित्यकर्म स्नानसन्ध्यापूजाऽऽदि, तस्य लोपः अननुष्ठानं नित्यकर्मलोपः, न विद्यते नित्यकर्मलोपो यस्मिन्नुपासके स अनित्यकर्मलोपः । भवेदिति शेषः । नित्यकर्म अवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । नित्यकर्म कर्तव्यमिति वक्तव्ये व्यतिरेकमुखेन कथनं त्यागे न केवलं क्रतुवैगुण्यं प्रत्यवायो निरयश्चेति ज्ञापयति ॥ २३ ॥

ननु नित्यकर्मसाधनीभूतसपर्याकालाभे कथं कार्यं इत्याशङ्कायामाह—

सपर्याकालाभेऽपि नित्यकर्मप्रत्यक्षसृष्टिः ॥ २४ ॥

सपर्याकालाभे मुख्यं नास्तीति न कर्मलोपः । किं तु प्रतिनिधिनाऽपि नित्यकर्म नित्यपूजा तस्याः प्रत्यक्षसृष्टिः अनुष्ठानं कर्तव्यमिति शेषः ॥

ननु षष्ठाध्याये दर्शपूर्णमासे व्रीहीणामभावे कर्मलोप इति पूर्वपक्षं कृत्वा तेषां दृष्टपुरोडाशनिष्पत्तिफलकत्वेन नीवारेष्वपि तत्सम्भवात् नित्यकर्मणि व्रीहिनियमलोपेऽपि नित्यकर्मणः किञ्चिदङ्गलोपसहिष्णुत्वात् नित्यनैमित्तिके प्रतिनिधिनाऽपि कार्यं इति सिद्धान्तितम् । तादृशन्यायमूलकतया श्रौतस्मार्तकर्मसु प्रतिनिधिप्रचारोऽपि दृश्यते । अत्रापि तादृशयुक्त्यैव प्रतिनिधिसिद्धौ वचनं व्यर्थमिति चेत्—

न । नित्यवद्वचनेन नैमित्तिकेऽपि प्राप्तौ तत्र प्रतिनिधिना नैमित्तिककर्मनिर्वृत्तिर्मा भवतु एतदर्थकत्वात् । नन्वेवं सति अलाभे नित्यातिरिक्तं न कार्यमित्यायातम् । तथा सति श्रौतपरिसंख्यारूपत्वेन स्वार्थत्यागः, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधः, इति दोषत्रयापत्तिः इति वाच्यम् । तत्त्वरत्ने पार्थसारथिना अभ्युदयेष्ट्यधिकरणे "त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्" इति वाक्यवैयर्थ्यभिया प्रत्युद्देशं वाक्यपरिसमाप्तिस्तया वाक्यभेदोऽङ्गीकृतः । किमु तादृशभीत्या दोषत्रयाङ्गीकारे । अत एव अस्मद्गुरुभिः उल्लासचतुष्टयात्मकनवन्तरङ्गिणीयश्लोके नैमित्तिकप्रकरणे "चक्रपूजां विशेषेण योगिनीनां समाचरेत्" इति सूत्रस्थविशेषणेनातिपदस्य नित्यपूजा

मपंञ्च योगिनीवीराधिक्यभक्ष्यभोज्याद्याधिक्यादिनेति प्रथम व्याख्याय, तत्रापरितोषेण "विशेषद्रव्येण वेत्यर्थ'। नेन नित्यपूजाया विशेषद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिधिना निर्वाह सूचित इति नित्यपूजायामेव अभ्यनुज्ञा, नत्वन्यत्र" इति व्याख्याय अस्मिन्नर्थे साधकत्वेन इदमेव वाक्य दर्शितम् ॥ २४ ॥

सर्वत्र निर्भयता

द्वादश गुणमाह —

निर्भयता 'सर्वत्र ॥ २५ ॥

सर्वत्र सर्वत मपञ्चकर्स्वाकार कौलमार्गावलम्बने च नरकादिप्रतिपादकानि यानि शास्त्राणि तेभ्य सर्वेभ्य निर्गत भय यस्मात् स निर्भय तस्य भाव तत्ता, मपादनीयेति शेष । तानि सर्वाणि शास्त्राणि रागिण भीषयन्ति, काम भीषयन्तु, अहन्तु न रागी, किंतु शास्त्रेण प्रवर्तितो न मे भीतिरिति निर्धारणेन निर्भयता संपादनीयेति भाव' ॥ २५ ॥

सर्वसारभूतो धर्म स्वस्य शिवाग्नौ होम

सकलसिद्धान्तसारभूतं धर्ममाह- -

सर्व वेद्यं हव्यं इन्द्रियाणि स्रुचः शक्तयो ज्वालाः स्वात्मा शिवः पावकः स्वयमेव होता ॥२६॥

इति भावयेदिति शेष । अन्त करणवृत्तिभिरिति वेद्यमित्यस्यादौ पूर्णीयम् । अन्त करणवृत्तिवेद्य सर्व हविष्ट्वेन भावयेत् । यथा अग्नौ पक्षिप्त हवि तदाकार भवति, एवं वृत्तिवेद्याना सर्वेषा शिवरूपेऽग्नौ होमे सति शिवाकारसपत्ते तेषु हविष्ट्वेन भावन युक्तम् ॥

तादृशहविष आधारभूतहोमसाधनीभूतजुह्वेरेव स्रुक्पदेन गृह्यते, न ध्रुवाऽऽदय, ध्रुवाऽऽदीनामयोग्य- त्वात् । न च स्रुच एकत्वेन बहुवचनमनुपपन्नं इति वाच्यम्, इन्द्रियाणामनेकत्वेन तेषा स्रुक्पदवाच्यत्वेऽपि होमसाधनत्वाभावेन होमभावनाप्रकरणे

' सर्वत —ख

तद्विशेषणस्य तत्समानवचनकत्वार्थं बहुवचनम् । न च आरोप्यारोपस्थले न समानवचनत्वनियमः, अत एव नैषधे--

> विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः ।
> अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरः स्थितम् ॥

इति भिन्नलिङ्गवचनकः प्रयोगः. तथा च बहुवचनस्यागतिरिति वाच्यम्, सुचां सुक्त्वमस्ति । 'सुचः संमार्ष्टि" इत्युक्तपूर्वोक्तसमूहान् पृथक्कृत्य 'सुवमग्रे" इति विधानात् होमसाधनत्वं नास्ति इति तमादाय बहुवचनोपपत्तिः । न च एवमपि द्वयं जातं, बहुत्वं कथं इति वाच्यम्, 'सुच्या सुवाभ्यां वा पत्नीस्संयाजयन्ति" इति वाक्येन कत्तिसुवद्वयस्य सत्त्वात् । यद्वा 'ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति" इति प्रकारा अपि होमशेषत्वात् जुहूध्रुवास्रुवान् गृहीत्वा बहुवचनोपपत्तिः सुवर्न्त्या अप्रकृतत्वात् इत्याहुः ॥

तदाद्यन्तमन्त्रेण इन्द्रियाणि दश भावयेत् । इन्द्रियाणां पूर्वोक्तहविरात्मत्वेन [illegible] तद्धारनम् । [illegible] स्वनिष्ठा सङ्कुचिता या इच्छाज्ञानक्रिया [illegible] [illegible] । अथ होमकर्तुं ज्वाला हस्तादिदाहकत्वेन दुःखदा इति लोके [illegible] । तदा होतुः सङ्कुचितपरमशिवस्येमाः शक्त्यो दुःखदा इति ज्वालात्वेन [illegible] । स्व स्वरूपनिर्वचनत्वरूपा जीव तदभिन्नो य शिव शक्तितत्त्वं [illegible] भावयेत् । स्वाभिन्नेति विशेषणात् स्वशिवयोरप्यभेदं भावयेदिति [illegible] । यद्यपि इयं भावना "सततं शिवतामुपासीत" इत्यनेन [illegible] सा शिवोऽहमिति भावना अत्र पावकोऽहमिति शिवस्य पावकत्वेन [illegible] । [illegible] प्रकाशस्य शिवोऽपि प्रकाशत्वमिति पुनः तथा [illegible] । [illegible] होमं होममन्त्रेण भावयेत् । अयमर्थः [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अत्रैवकारण—कर्मान्तरे स्वस्यानुष्ठानासामर्थ्ये पुत्रप्रियादीन् कर्तृप्रतिनिधित्वेन योजयन्ति, तेन च तत्कर्मज फल भवतीति शास्त्रसिद्धम् । अस्मिन् यज्ञे प्रतिनिधिना अनुष्ठिते कर्मजन्यफल स्वस्य न भवतीति सूचितम् ॥ २६ ॥

भावनाफलं आत्मलाभः

एवमनुष्ठितभावनाया फलमाह—

निर्विषयचिद्विमृष्टिः फलम् ॥ २७ ॥

निर्विषयाया निर्विकल्परूपाया चित विमृष्टि फलम् । पूर्वोक्तभावनाया इति शेष ॥ २७ ॥

ननु किमीदृशफललाभेनेत्यत आह—

आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २८ ॥

आत्मलाभात स्वरूपलाभात् पर श्रेष्ठं, फल इति पूर्वसूत्रस्थ अनुषज्यते, न विद्यते नास्तीत्यर्थ । "पुरुषान्न पर किंचित सा काष्ठा सा परा गति" इति, "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इति च श्रुति इममर्थ प्रतिपादयति । मोक्ष परमपुरुषार्थ इत्यत्र न कोऽपि विवाद करोति । अतस्तादृशभावनया परमपुरुषार्थलाभ इति भाव । पूर्व "स्वविमर्श पुरुषार्थ" इत्यनेन पुरुषार्थस्वरूप प्रतिपादित, अत्र स्तुतिरिति न पौनरुक्त्यम् ॥

एतावत्पर्यन्त पश्चाम्नायसिद्धान्तरूपश्रीपरशुरामोक्त्यो विचार्य व्याख्याता । केशवशर्मा कश्चित तदभिप्रायज्ञानासमर्थ ता दूषयामि इति केवलेर्ष्यया युक्तिशून्यान् प्रलापानभाणीत् । सुधिया तद्दर्शनेनैव युक्तिरहितत्वज्ञान भविष्यति । मन्दधिया शङ्कानिवृत्त्यर्थं मयैव तद्युक्तिषु केवलप्रलापरूपत्व दर्शित मत्कृतसिद्धान्तशिरोमणौ । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते । ये तद्बुभुत्सव ते तत एव जानन्तु ॥ २८ ॥

सिद्धान्तोपसंहार

"अत्राय सिद्धान्त" इत्यारभ्य प्रक्रान्तमर्थ उपसहरति —

सैषा शास्त्रशैली ॥ २९ ॥

सैषा पूर्वोक्ता शास्त्रशैली. शास्तीति शास्त्रं पञ्चाम्नायरूपं तस्य शैली रीतिर्भवतीति शेषः ॥ २९ ॥

एषा विद्या अतिगुप्ता

एतादृशं शास्त्रं श्रोतृप्रवृत्तये प्रशंसति —

वेश्या इव प्रकटा वेदादिविद्याः सर्वेषु दर्शनेषु गुप्तेयं विद्या ॥ ३० ॥

वेश्या इव प्रकटाः सुलभा वेदादिविद्याः । आदिना स्मृत्यादिः । वेश्योपभोगो द्रव्यादिव्ययेन यथा सुलभ एव वेदादिविद्यालाभो द्रव्यादिदानेन सुलभ इत्यर्थः । अध्ययनस्य लोभमूलता शास्त्रेणैव प्रतिपादिता "षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका" इति । अस्या मोक्षसाधनीभूतब्रह्मविद्यायास्तु न कोटिरत्नकव्ययेनापि लाभः, किंतु गुरुकृपैकलभ्यत्वम् ॥

ननु अधिकद्रव्यव्यये गुरुः कृपां किमिति न कुर्यादिति चेत् - न कुर्यादेव । येन गुरुणा ब्रह्मविद्या प्राप्ता तस्य कोटिसुवर्णं तृणादपि तुच्छतरम् । तस्मिन् लोभः कथं भवेत् ॥

ननु लोभेन प्रवृत्तिमान् भवतु, तथाऽपि परेच्छया विद्यादाने प्रवृत्तौ स्वस्य हान्यभावात् प्रवर्तताम् । तथा च पूर्वविद्या द्रव्यव्ययेनैव लभ्या, इयं तु निर्धनेनापि लभ्यतु इत्यनेनेति प्रकटतरेति चेत् न । विद्वान् परेच्छया प्रवर्तमानः स्वप्रवर्तितवस्तुनि कार्यसिद्धिं दृष्ट्वैव प्रवर्तेत न विफले । प्रकृते इयं ब्रह्मविद्या मलिनान्तःकरणेषु प्रवर्तिता न केवलं विफला प्रत्युत गुरोरपि विद्यां नाशयति । उक्तार्थे तत्प्रतिपादकं श्रुतिः —

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

इति [illegible] सूत्रम् ॥

विद्याऽतिभगिता ब्रिभिस्र ब्राह्मण ययौ ।
गोपाय मा सदैव त्वं कुलजामिव योषितम् ।
शेवधिस्तेऽयमस्मि ... लोके परम च ।

इत्यारभ्य -

पठमाना येषु दोषाभ्यो वर्जय मा सदा ।
एव हि कुर्वतो नित्यं कामधेनुरिवास्मि ते ।
अन्यथाऽन्यथा भविष्यामि लतेव फलवर्जिता ॥

इत्येवमादिवचनै गुरोरेव अपात्रे विद्यादाने स्वविद्यानाश श्रूयते । स कथं अपात्रे स्वल्पेऽप्युपया विद्यामुपदिशेत् । तादृशोपदेशपात्र दुर्लभम् ॥

अत सर्वदर्शनेषु म... —इति निर्धारणे सप्तमी—इय उक्ता विद्या गुप्ता दुर्लभतरा ।

इदानींतनगुरवस्तु ब्रह्मविद्याया वणिग्वद्विक्रेतार । तत्र न गुरुत्व, नवा शिष्यस्य सन्तापहानि । प्रत्युत सोऽपि द्रव्यमेवनरागप्रवृत्त पतत्येव । इत्थ च द्वावपि पतनसाधनमेव कुरुत, न मोक्षसाधनम् । तदुक्त [1]कुलार्णवे —

गुरवो बहव सन्ति शिष्यवित्तापहारका ।
[2]दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि शिष्यसन्तापहारक ॥

इत्यल भूयसा ॥ ३० ॥

दीक्षाविधिः

एतावत्पर्यन्तं सिद्धान्तमनूद्य उपासकेन प्रथमं कर्तव्या क्रियामाह—

तत्र सर्वथा मतिमान् दीक्षेत ॥ ३ ॥

सप्तमी षष्ठ्यर्थे, प्रकृत्यर्थ श्रीविद्योपास्ति, षष्ठ्यर्थ संबन्ध तदव्यवहित-पूर्ववृत्तित्व, तस्य दीक्षापदार्थे आश्रयतया अन्वय, तस्य करणत्वसंबन्धेन

[1] प्रबोधचन्द्रोदये—व, व १.
[2] गुरुस्तु विरलो लोके—व, व १.

[illegible] तथा च श्रीविद्योपासनाऽव्यवहितपूर्ववृत्तिर्दीक्षया इष्टं भावयेन इति [illegible] । अत एवोत्पत्तिविधि । सर्वथा अवश्य मतिमान पूर्वोक्तभूमिका [illegible] । [illegible]स्मादेव अप्रमाणिकाधिकारविधिरपि । तादृशभूमिकां आरूढस्य [illegible] इति सिद्धम् ॥

ननु [illegible] विधौ उत्पत्तिविधिश्च अधिकारविधिश्च उभय [illegible] [illegible] यजेत पशुकाम " इत्यादौ तथा दृष्टत्वात । न [illegible] तादृशभूमिकाऽऽरूढस्याधिकार इति पूर्वं व्यवस्थितम । [illegible] कामनापि नास्याधिकारापेक्षा । यत्र उपासनाया दीक्षाया [illegible] [illegible] इति न्यायप्रामाण्यस्य अनुवाद एव मतिमान इत्यनेन [illegible] मनोरमम अनुवादस्य फलाभावेन [illegible] [illegible] । अतेन तादृशभूमिकाऽऽरूढ[illegible] [illegible] । [illegible] दीक्षितस्यैव अधिकार इत्यपि [illegible] । [illegible] भूमिकाऽऽरूढस्याधिकारम् ॥

[illegible]

[illegible]

दीक्षया गलितेऽप्यन्तरज्ञाने पौरुषात्मनि ।
धीगतस्यानिवृत्त्यात्विकल्पोऽपि हि सम्भवेत ॥
देहान्त एव मोक्ष स्यात् पौरुषाज्ञानहानित ।
बौद्धाज्ञाननिवृत्तौ तु विकल्पोन्मूलनात् ध्रुवम् ॥
तदैव मोक्ष इत्युक्त धाता श्रीमत्त्रिशाटने ॥ इति ॥

अस्यार्थ पौरुष बौद्ध चेति ज्ञान द्विविधम् । तत्र पौरुष ज्ञान स्वस्वरूपात्मकम् । बौद्ध च यन्महावाक्यजन्य चरमवृत्तिरूप तत्त्वज्ञानमित्युच्यते । एतदावरणरूपमज्ञानमपि द्विविधम् । तत्र पौरुष पुरुषनिष्ठपातकम् । बौद्ध भेदबुद्धि । तत्र दीक्षया पौरुषाज्ञाननाशेऽपि बौद्धमलस्य शास्त्रज्ञानेनैव नाश्यत्वात् दीक्षाऽनन्तरमागमसिद्धान्तज्ञानसपादने तदैव मोक्ष । यदि शास्त्रज्ञानं न संपादित, केवलदीक्षैव जाता, तस्य देहान्ते मुक्तिरिति । न च बौद्धमलसत्त्वे देहान्ते कथ मुक्तिरिति शङ्कनीयम्, त्रिपुरारहस्ये

दीक्षावन्तस्तु देहान्ते प्राप्य लोक परात् परम् ।
सदाशिवेन ते सम्यक् प्रबुद्धा शिवरूपिणा ॥

इति तादृशशङ्काया निरस्तत्वात् । एव श्रौताग्निष्टोमादिदीक्षाऽर्थवादेऽपि "पाप्मनोऽपहत्यै" इति श्रूयते । एव पूर्वमीमासायामपि दीक्षाया यागजन्यापूर्वोत्पत्तौ सस्याद्युत्पत्तौ कर्षणमिव स्थलस्य आत्मन शोधकत्वमित्येव सिद्धान्तितम् । ब्रह्मोत्तरखण्डे प्रथमाध्याये — "राज्ञ पञ्चाक्षरमन्तस्य कर्णप्रवेशमात्रेण तच्छरीरादनन्ता काका निर्गता" इति लिङ्ग च । एवं परमानन्दतन्त्रे दीक्षानामनिरुक्तौ

दीयते शिवसायुज्य [1]दीर्यते पाशबन्धनम् ।
अतो दीक्षेति कथिता . . . .

इति च । एव बहुप्रमाणानुसारेण व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादकवचनस्य अर्थवादरूपत्वात् । तथाचास्य लक्षणस्यासंभव एव स्यात् ॥

[1] क्षीयते—च.

एतेन सौभाग्यानन्दसन्दोहे द्वादशोल्लासस्यावतरणं "अधुना तस्या साङ्गोपासनयोग्यताप्रतिपादकदीक्षां पृच्छति" इति. तन्मुख्यार्थमनुसृत्य समर्थनमशक्यमेव इति चेत्—न ; मुक्तिसाधनीभूतपौरुषमलनिवृत्त्यर्थक्रियात्वस्यैवादुष्टलक्षणत्वात ॥

न च प्रकृतलक्षणविचारस्य तदुपजीव्यकैमर्थ्यविचारस्य चानुष्ठानेऽनुपयोगात केवलपाण्डित्यप्रकटिनी काकदन्तपरीक्षेयमिति वाच्यम्· अस्त्यनुष्ठाने वैषम्यं.—यदि पूर्वोक्तयोग्यताजनकं तर्हि दीक्षासंकल्पे योग्यतासिद्ध्यर्थमिति. इतरपक्षे पापक्षयार्थमिति ॥

दीक्षासंकल्पप्रकारविचारः

यच्च नित्योत्सवनिबन्धे "श्रेयस्कामोऽहममुकविद्याग्रहणार्थममुकगुरोर्दीक्षां ग्रहीष्यामि" इति, तदत्यन्तानवधानलिखितम् । तथाहि—यच्च श्रेयस्काम इति पदं तदास्तां, कथंचित्पापनाशस्यापि श्रेयोरूपत्वात । यच्च "अमुकविद्याग्रहणार्थं" इति तदत्यन्तमशुद्धं, दीक्षाया पापक्षयैकसाधनत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । आस्तां वा वन्ध्यापुत्रवत् विद्याग्रहणार्थत्वं. तथाऽपि श्रेयस्काम इत्यनेनैव तल्लाभे इदं पदं व्यर्थमेव । न च श्रेयोविद्याग्रहणमुभयं फलं, अत द्वयोरुल्लेख इति वाच्यम , "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्यत्र तयो सर्वफलसाधनत्वेऽपि प्रयोगभेदेनैव भिन्नफलं नैकप्रयोगेण फलद्वयमिति चातुर्थिकन्यायविरुद्धस्य अनादरणीयत्वात् । अत एव तन्त्ररत्ने—"एकस्यैकजातीयव्यापारेण नियतैकजातीयैकफलजनकत्वं लोके दृष्टम् । तत्रैकजातीयजनकत्वं सर्वेभ्य इति वचनेन बाध्यतां. एकफलजनकत्वं केन बाध्यताम" इति पार्थसारथिनोक्तम् । किंच दीक्षापदार्थ शक्तिप्रवेश-चरणविन्यास-मन्त्रोपदेशरूप । तादृश्या दीक्षाया फलसाधनत्वं वा. तद्ग्रहणस्य वा । आद्ये संकल्पे फलसाधनीभूतक्रियामुत्पादयामीत्यर्थके फलासाधनक्रियावाचकं ग्रहीष्यामीति पदं व्यर्थम ! द्वितीये ग्रहणस्य साधनत्वं निर्मूलं, पूर्ववचनविरोधश्च । किं च-- अमुकगुरो इत्युच्चारणफल दृष्टमदृष्टं वा तिथ्याद्युच्चारणवत । नाद्य . अयं मम गुरुर्भवतु इति स्वेच्छाप्रकाशादन्यत दृष्टं फलं दुर्वचम । नच तल्लिखितवर्णेनैव भवितुमर्हति. किमेतदुच्चारणेन । नान्त्य . "देशकालौ संकीर्त्य" इति वचनात तेषा अपूर्वजनकत्वम । न हि गुरुनामोच्चार्य इति वचनमस्ति. येनादृष्टं तेन भवेत ।

नर्मदोत्तरभागेऽथ तस्या दक्षिणभागके ।
अङ्कवेद ४८ युत कार्य इभाक्षि षष्टिभिर्हत ॥
प्रभवादिगताब्दाना संख्यया योजयेत् पुन ।
वर्तमाना शालिवाहशकसख्या समीरिता ॥
प्रभवाद्यक्षयान्ताना भवेत् परिवृतिस्तु या ।
वर्तमाना तदीयेयं संख्याऽष्टाविंशति स्मृता ॥

इत परिवृतिसख्या दृष्ट्वा च ता गुणेत् । षष्टिभिस्तु शके ज्ञाते न यनेदीदृशश्रीमे वर्तमानशालिवाहनशकसख्या नन्दाद्रिक्ष्माग्नि–३१७९–संयुक्ता गतकल्यब्दगण यथा शके–१७५५ अस्मिन् ३१७९ एतद्योगे गतकल्यब्दगण --४९३४ । एवगत-कल्यब्दगणं साधयित्वा तस्मात् अहर्गणसिद्ध्यर्थ उपाय क्रियते । गतकल्यब्दगणे नगनवेभवेदै –४८९७ ऊनिते शिष्यते योऽङ्क एकादिदशान्त तत्सख्याक अङ्कजाल ध्रुवकाङ्कजाले विघट्यादिदिनान्ते योजयेत् । एकादशशेषे प्रथमदशमाङ्कजालद्वय ध्रुवके योजयेत । एकविशतिशेषे प्रथम विंशं च ध्रुवके योजयेत् । एवमेकत्रिंशतमारभ्य एकोनषष्टिपर्यन्त ज्ञेयम् । तद्रहस्यमित्थम् – नगनवेभवेदैरूनिते कल्यब्दगणे य शेष तस्मिन षष्ट्या भक्ते शेषाङ्क लेखनसमये यदि द्वौ तर्हि तत्समसंख्याक अङ्कजाल ध्रुवके योजयित्वा विघटिकादिषष्ट्या भक्त लब्धमुपर्युपरि योजयेत् । स च तद्वर्षसंबन्धिमेष-संक्रान्त्यहर्गण । एवगतकल्यब्दगणेऽनेनोनितेकोनपञ्चाशच्छेषपर्यन्त षष्ट्या भागो नास्तीति यदा गतकल्यब्द एतत्सख्याकस्तदा नगनवेभवेदन्यूने षष्टिसख्या शिष्टा षष्ट्या भक्ते शेष शून्य तदा शून्याङ्कजाल ध्रुवके योजयेत । स मेषसक्रान्त्यहर्गण । योज्यानि अङ्कजालानि लिखन्ति । प्रथम द्वितीय तृतीय चतुर्थ पञ्चम षष्ठ सप्तमं अष्टम नवम दशम विंश त्रिंश चत्वारिंश पञ्चाशत शून्य ध्रुवकाङ्कजाल इति सिद्धान्तजालानि । यदा गतकल्यब्दगण इनबाणाङ्कवेदसंख्याको भवति तदा वर्षगण शैलाङ्कैर्नवेदैरूनित कार्य । ततो यच्छेषं षष्ट्या भक्तं यल्लब्धं तेन गुणितं यच्छून्याङ्कजालं तत्पूर्वध्रुवकाङ्कजाले योजयित्वा ध्रुवकं सम्पूर्य पश्चात् प्रथमाद्यङ्कजालं पूर्ववद्योजयित्वा [illegible] कारयेत् । इनबाणाङ्कवेदन्यून गतकल्यब्दगणे उक्तध्रुवकसमकारो नास्ति । [illegible] । [illegible] शेषोऽतीतवासर तस्य यल्लब्धं तच्चतुर्भिर्विभज्य

[illegible]

तल्लब्धं पृथक् संस्थाप्य तच्छेषं नवभिर्विगुण्य तत्र गतवारसंख्या योजयेत् । एवं सति सा संख्या गतदिवसस्य ज्ञेया । पूर्वस्थापितलब्धे षोडशभिर्भक्ते शेषो गतमाससंख्या भवति । तल्लब्धे षट्त्रिंशता विभक्ते शेषो गतवत्सरसंख्या । तल्लब्धं पञ्चाशद्युतं षट्त्रिंशद्भक्तं शेषं गतपरिवृत्तिसंख्या । लब्धं गतयुगसंख्या । एवं मेषसंक्रान्तिकालीनाहर्गणे साधिते तदुत्तरं मध्ये यदाकदाचिदहर्गणसाधनेच्छायां तदुपाय उच्यते । तत्र मेषमारभ्य यस्मिन् दिने अहर्गणनेच्छा तदव्यवहितपूर्वं संक्रान्तिः या तदीया वक्ष्यमाणा संख्या अहर्गणे योजयित्वा तत्संक्रान्तिमारभ्य इष्टदिनपर्यन्तमतिक्रान्ता यावन्तो दिवसाः तावत्संख्या योजयेत् । इष्टदिनाहर्गणं भवति । तत्र वृषे, मिथुने, कर्के, सिंहे, कन्यायां, तुलायां, वृश्चिके, धनुषि, मकरे, कुंभे, मीने । इतः परं युगादिघटिकान्तानां नामोच्यते । युगपरिवृत्तिवर्षाणां षट्त्रिंशता क्रमेण आदिक्षान्तानां वर्णानां नामानि यथा प्रथमं अकारात्मकयुगं अयुगं कयुगं द्वितीयं एवमग्रेऽपि परिवृत्तिवर्षेषु ज्ञेयम् । मासानां षोडशानां क्रमेण षोडशस्वराः नामानि । षट्त्रिंशद्विवसेषु युगपत् षट्त्रिंशदकारादिक्षकारान्ता वर्णाः सानुस्वाराः शिवाद्यवनिपर्यन्तं षट्त्रिंशत्तत्त्वानि च मिलित्वा क्रमेण नामानि । यथा --अं शिवतत्त्वदिवस इति । चरमस्वररहिता अकाराद्यनुस्वारान्ता अनुलोमविलोमेन त्रिंशद्वर्णाः । कामेश्वर्यादिचित्रान्ताः पञ्चदश नित्या अनुलोमविलोमाश्च मिलित्वा त्रिंशत् । नित्यानाम यथा —अं कामेश्वरीनित्यायामिति । वाराणां नवानां क्रमेण अकचटतपयशषा इति वर्णा नव । प्रकाशानन्दनाथ-विमर्शानन्दनाथ-आनन्दानन्दनाथ-ज्ञानानन्दनाथ-सत्यानन्दनाथ-पूर्णानन्दनाथ-स्वभावानन्दनाथ-प्रतिभानन्दनाथ-सुभगानन्दनाथेति नवनाथाः । वारवर्णा ये नव तद्युक्तनवनाथाः क्रमेण नववाराः । यथा अ प्रकाशानन्दनाथवासर इति । उदयघटिकानां पञ्चानां नाम क्रमेण-- अएचतय इति पञ्च वर्णा ज्ञेयाः । एवमष्टाङ्गोल्लेखः तान्त्रिककर्मादावावश्यकः । देशस्य तन्त्रे अनुक्तत्वात् स्मार्तस्यैवोल्लेखः ॥

केचित्तु तान्त्रिकोऽष्टाङ्गो न सहज इति शास्त्रप्रसिद्धकालस्य समुच्चयमिच्छन्ति "देशकालौ समुल्लिख्य चाष्टाङ्गस्थितिरेव च" इति परमानन्दतन्त्रानुसारेण । तत्र, देशकालावित्यत्र कालः कीदृशः इत्याकांक्षापूरकं तन्त्रस्थाष्टाङ्गपदं, न तु समुच्चयविधायकं, एवकारस्वारस्यात् ॥

तन्त्रान्तरोपसंहारविचारः

एवमग्रे अमुकगोत्रो अमुकशाखाऽध्यायी अमुकशर्मादिरहं चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थं स्वेष्टानुग्रहाय अमुकगोत्रं अमुकशाखाऽध्यायिनं अमुकशर्माणं त्वा गुरुत्वेन वृणे इति संकल्पः किं कल्पसूत्रानुसारेण—

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इतिवचनमनुसृत्य तन्त्रान्तरानुपसंहारेण अयं प्रयोगः, किं सर्वतन्त्रमुपसंहृत्य, किं स्वेच्छया। नाद्यः, सूत्रे वरणस्य अनुक्तत्वात्। द्वितीये तन्त्रान्तरे प्रतिमात्रयादिवरणचरुनिर्माणतद्भक्षणादित्यागोऽनुचितः। तृतीयश्च स्वकपोलकल्पितोऽश्रद्धेय एव। किंच तन्त्रान्तरे -

कर्तुं कारयितुं चैव दीक्षाकर्म महेश्वरि ।
आचार्यत्वेन त्वा वृणे इति पादसमीपतः ॥

इति वरणे क्रियमाणेऽपि दीक्षाकर्मणि आचार्यं वृणे इत्येव वक्तव्यमिति वदति। सर्वत्र श्रौते स्मार्ते च ऋत्विग्वरणे--- "अस्मिन्नग्न्याधानेऽध्वर्युं त्वा वृणे", "अस्मिन्नुपनयनाख्ये कर्मणि आचार्यं त्वामहं वृणे", इत्याचारो दृश्यते। इह तु कर्मनाम त्यक्त्वा फलवाचकं पुरुषार्थसिद्धयर्थं अनुग्रहार्थं चेति वरणवाक्यं लिखितम्। तदेतद् चित्रम्। तस्मात् सूत्रानुसारिभिः वरणं न कार्यम्। न च वरणाभावे गुरुणा अवृतेन कर्म कथं कार्यं इति वाच्यम्, त्वं मम दीक्षां कुरु इति लौकिकवरणेनापि तत्संभवात्। न हि वयं सर्वथा निराकुर्मो वरणं, कर्मांगं [illegible] इत्येव ब्रूमः।

एवमेव पुण्याहवाचननान्दीश्राद्धे न कार्ये अनुक्तत्वात्। न च तन्त्रान्तरोक्ते [illegible], सा भवतु तथाऽपि स्मृतिप्राप्तं पुण्याहवाचनं नान्दीश्राद्धं च अनिवार्यम्। [illegible] इति प्राप्तावननमपि न स्यात् इति वाच्यम्, यदि [illegible] नान्दीश्राद्धे [illegible] सूत्रानुक्ते नहि तन्त्रान्तरे

[illegible] नान्दीमुखान् यजेत् ।

इति विधिः व्यर्थ एव स्यात्। तस्मात् स्मार्तपुण्याहादिधर्मा कर्माङ्गत्वेन नायान्ति इत्यत्र इदमेव ज्ञापकम्। यच्च "क्षुते आचामेत्", "न कलञ्जं भक्षयेत्", इति पुरुषार्थं तच्च प्राप्तमपरिहार्यम् ॥

न च एवं शिष्यगुरुलक्षणधर्माणामपि प्राप्तिः न स्यात् इति वाच्यम्, अस्ति तस्य प्राप्त्यवकाशः। तत्र येन विना आकाङ्क्षा न पूर्यते तच्च तन्त्रान्तरस्थमपि गृहीत्वा आकाङ्क्षा पूरयेत्। शाब्दबोधे आकाङ्क्षा द्विविधा, उत्थिता उत्थाप्या चेति। यथा आद्या पचतीत्युक्ते क पचति केन पचति क पचतीति। द्वितीया स्तोकं पचतीति। तत्र स्तोकपदस्य वैयर्थ्यभिया कथं पचति इत्याकाङ्क्षा उत्थाप्या। प्रथमस्थले स्वतः उत्थितायाः शाब्दाकाङ्क्षायाः शब्दमन्तराऽनिवृत्तेः अध्याहृतस्य स्थलान्तरस्थस्य वा शब्दस्य पूरणमावश्यकम्। तत्र अध्याहारात् वरं तन्त्रान्तरस्थ-शब्देनैव आकाङ्क्षापूरणम्। एवं सति "मतिमान् दीक्षेत" इत्युक्ते मतिमत्त्वस्य केवलस्य अव्यावर्तकतया कीदृशं मतिमत्त्वं इत्याकाङ्क्षा अवश्यमुदेति। उदिताकाङ्क्षा-पूरकं तन्त्रान्तरोक्तशिष्यलक्षणवत्त्वमेव मतिमत्त्वं कल्प्यते। एवं गुरौ "सद्गुरुः क्रमप्रवर्त्यः" इत्यग्निमसूत्रे उक्तत्वात्, सत्त्वं किं इत्याकाङ्क्षापूरकतया गुरुलक्षणानि च योज्यानि। अत एव बोधायनाचार्याः- "तान्न मिथः संसादयेत्" इत्याहुः। अत्र भवस्वामी "तान् शालिकिशाखोक्तान् पक्षान् तदन्यशाखी न ससादयेत् एकप्रयोगे मेलनं न कुर्यात्। ब्राह्मणानां बहुत्वात् शाखानामनन्तत्वात् तदर्थस्य चासर्वज्ञेन उपसहर्तुमशक्यत्वात् तावन्मात्रं सुखं बुद्ध्वा अनुष्ठाय सर्वे कर्मफलं प्राप्नुयुः इति कल्पसूत्राण्यारब्धानि आचार्यैः" इति। अस्यापवादस्तत्रैव "अविशेषोक्ताः विशेषोक्ताश्च शेषत्वेन सम्बध्यन्ते" इति। अत्र भवस्वामी "अविशेषोक्ताः विशेषोक्ताः सामान्यतः उक्तस्य गुणविशेषाः अन्यसूत्रोक्ता अपि शेषत्वेन अङ्गत्वेन सम्बध्यन्त इति"। "तान्न मिथः ससादयेत्" इत्यस्योदाहरणं यथा बोधायने सोमाभिषवार्थं केवलवसतीवरीग्रहणम्। सूत्रान्तरे वसतीवरीणां एकधानानामपि समुच्चयः। तदनुसारेण बोधायनानामेकधानाप्राप्तौ तान्न मिथः ससादयेत् इति। एवं बोधायने केवलं शाखाछेदनमात्रमुक्तम्। अन्यसूत्रे शाखाछेदनमाहरणं च समन्त्रकम्। तानपि न ससादयेत्। अनया दिशा अन्यान्यप्युदाहार्याणि। एतदपवादोदाहरणं यथा बोधायने पलाशशाखैव साऽऽग्रे विहिता तस्यास्तन्तूनिणा-

मलाभे सूत्रान्तरोक्तशमीशाखा ग्राह्येति । तत्र मूलम्—उक्तालाभे कीदृशी शाखा ग्राह्येति उत्थिताकाक्षावत्त्वात् तत्पूरकं सूत्रान्तरं शमीशाखाविधायकम् । एव बौधायने—"अग्नीनन्वादधाति" इत्यविशेषेण विहितम् । कथमन्वाधानं कर्तव्यमिति विशेषाकांक्षाया "अपरेण गार्हपत्यमुपस्थ कृत्वा" इति "ऊर्ध्वज्ञुरासीनोऽन्वाहार्यपचनं" इति सूत्रान्तरोक्तधर्मा शेषत्वेनान्वेतुमर्हन्ति । न तथा पूर्वोक्तैकधानाऽऽकांक्षाऽस्ति । अतो न समुच्चय ॥

एतेन एतत्सूत्रानुसारिभिरपि तन्त्रान्तरोक्तं पात्रत्रयं पात्रचतुष्टयं वा सादनीयमिति यदब्रुवन् तदसाध्विति स्फुटम । यद्यविशेषेण पात्रासादनं कुर्यादित्येव स्यात तदा कति पात्राणि कथमासादयेत् इति विशेषाकाक्षा उदेति । तदा तदपवादशास्त्रप्रवृत्तिरपि स्यात् । नचैवमिहास्ति येन तथा स्यात् ॥

एतेन निबन्धे सामयिकाना स्वस्य च तत्त्वशोधनार्थं देव्या पश्चाद्भागे लौकिकं कलशं संस्थाप्य संस्कृतद्रव्यं किचित् क्षिपेत् इति लेखोऽपि निर्मूल. "शिष्टै सार्धं चिदग्नौ हवि शेषं हुत्वा" इति विशेषार्घ्यशेषस्यैव प्रतिपत्तिकथनात् ॥

अत एव बौधायनाचार्या शास्त्रसंकरं न कुर्यादित्युक्त्वा सकरकरणे प्रत्यवायमप्याहु —

स्वशास्त्रे वर्तमानो य परशास्त्रेण वर्तते ।
भ्रूणहत्यासमं तस्य स्वशास्त्रमवमन्यत ॥ इति ॥

नचैव पूर्वोक्तरीत्या अनुष्ठितिरुदासीनस्थले भवतु. यस्याकरणे शास्त्रान्तरे निन्दा बही तस्यानुष्ठान सर्वै कार्य इति वाच्यम , आतञ्चनप्रकरणे "[1]तद्यत्कले. राक्षसम " इति कलनिन्दा कृत्वा "दध्नाऽऽतनक्ति" इति शाखाऽन्तरे विहितम । तदन्यशाखाया "ओषधय पर्तीका कला " इति कले आतञ्चन विहितम । एव "[2]पर्त्रोसयाजासमिष्टयजुरनुष्ठाने बहुनिन्दा कचिच्क्रियते । बौधायनैर्निन्दा न कृता । तावतैव परनिन्दामनादृत्य समिष्टयजुरनुष्ठानं बौधायनानुयायिन कुर्वन्ति शिष्टा । तस्मात परशास्त्रे निन्दा अकिञ्चित्करा ॥

[1] तै.—

[2] पित्र्याया शाखा—४, ४१.

न च त्रिपुरारहस्ये—

तन्त्रानुक्तं सूचितं तु तथाऽन्येष्वपि दूषितम् ।
अकृतं यत्कर्म[1]राम विकल्पेन विवर्जितम् ।
तदन्यस्मादुपादेयमेष शास्त्रस्य निर्णयः ॥

इत्यन्या गतिविरह इति वाच्यम्; यस्याननुष्ठाने परशास्त्रे निन्दा स्वशास्त्रे च विकल्पः, तस्य तत्र निन्दा यद्विषये परशास्त्रे तदादर्तव्यं, तावता स्वशास्त्रहानिविरहात् । यथा आपस्तम्बसूत्रे वाजपेये अग्निचयननिन्दा, बोधायने न निन्दा कृता, किंतु चोदकशास्त्रेण उत्तरवेद्या सह विकल्पितम् । तत्र स्वशास्त्रस्य उत्तरवेद्यनुष्ठानेऽपि हान्यभावात् निषेधोऽप्यनुग्राह्य उत्तरवेदिरेवानुष्ठेया न चयनमिति ॥

तथा अत्रापि तादृशस्थले अनुष्ठानार्थं इदं वचनम्, न नित्यवच्छ्रुतस्य शास्त्रस्य बाधार्थम् । एतद्वचनस्य गत्यन्तरं श्रीविद्याप्रकरणे विस्तरेण वक्ष्यामः ॥

अस्तु वा—

निषिद्धं वर्जयेत्तन्त्रान्तरे किंचिन्महेश्वरि ।
यतस्तदेकशास्त्रं वै मन्त्रैक्याद्देवतैक्यतः ।
तस्मात् स्वशास्त्रे यत्किंचिन्निषिद्धं परिवर्जयेत् ।
अन्यत्स्वतन्त्रानुक्तं तु समर्थ उपसंहरेत् ।
स्वतन्त्रेणाविरुद्धं तु यावदन्यत् समाचरेत् ।
तावदभ्युदयाधिक्यं भवेत्तस्य तु निश्चितम् ।
आकाङ्क्षितं चाप्यन्यस्मादाहरेदेव किंचन ॥

इति तन्त्रान्तरवचनानुसारेण पुण्याहवाचनादीनां उपसंहारे फलाधिक्यम् । अननुष्ठाने अवैगुण्यमिति रहस्यम् ॥

पात्राधिक्यं च स्वशास्त्रविरुद्धं हेयमेव, वस्तुतो लिखिततन्त्रवचनानां अग्रे पात्रासादनप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या गतिसंभवात् अनुपपत्तिलेशाभावात् । एकप्रयोगे यत्सूचितं आकाङ्क्षितं कर्मसामान्ये अव्यभिचरितसंबन्धं च तत्, अन्यस्मात् ग्राह्यं नान्यदिति राद्धान्तः । एतद्वितत्याग्रे स्पष्टीकरिष्यामः ॥

[1] ज्ञानार्णव—अ, अ १.

इत्थं च यः पुरुषः सर्वतन्त्राण्युपसंहृत्य यावदङ्गेष्वियत्ता संपाद्य एकरूपप्रयोगविधिं निर्माय अनुष्ठातुं समर्थः तस्य सर्वज्ञस्य तादृशकर्मणः श्रेयोऽधिक्यं भविष्यत्येव । यस्त्वेतादृशेऽसमर्थः स त्वाकाङ्क्षितादिमात्रं तन्त्रान्तरात् गृहीत्वा स्वशास्त्रमात्रानुष्ठानेन कृतार्थो भविष्यत्येव । न तु तन्त्रान्तरस्थानां केषांचिदुपसंहारः केषांचिदनुपसंहारः इत्यर्धजरतीयन्यायो युक्तः । निबन्धकारो न्यायगन्धमजानन् स्वेच्छया कानिचिदुपसंहरन् कानिचित् परित्यजन् देवानांप्रिय इति मन्तव्य इत्यलमतिलेखनेन ॥

सर्वथेत्यनेन दीक्षां विना नात्यन्तिकी मुक्तिः इति सूचितम् । तत्र स्पष्टं प्रमाणं त्रिपुरारहस्यस्थं पूर्वमेव लिखितम् ॥ ३१ ॥

दीक्षात्रयम्

एवं दीक्षां विधाय तत्र अवान्तरभेदवर्तीषु तासु एककालसंबन्धं विधातुं आदौ ता विभज्य विभागप्रयोजकं धर्मं च प्रदर्श्य तासु तिसृष्वपि एककालसंबन्धरूपं गुणं विधत्ते—

दीक्षास्तिस्रः शाक्ती शांभवी मान्त्री चेति । तत्र शाक्ती शक्तिप्रवेशनात् शाम्भवी चरणविन्यासात् मान्त्री मन्त्रोपदिष्ट्या सर्वाश्च कुर्यात् ॥ ३२ ॥

[illegible] तास्त्र इत्यनेन विभागं कृत्वा तासां नामकथनम् । तत्र तासु मध्ये शाक्त्यादिस्वार्थं विवृणोति शक्तिप्रवेशनात् । जानीते शेषः । यद्वा— शक्तिप्रवेशनात् इति हेतौ पञ्चमी । शक्तिप्रवेशनाख्या दीक्षा शक्तिप्रवेशनेत्युक्त्यर्थः । [illegible] । प्रवेशनादिति स्वार्थे ल्युट् । शक्तिप्रवेशनं नाम अग्रे 'तदमृतक्षालित' इत्यारभ्य 'प्रसादं कुर्यात्' इत्यन्तप्रतिपादिता क्रिया । चरणविन्यासो नाम [illegible] गुरुकर्तृक [illegible] चरणस्थापनम् । मन्त्रोपदेशो नाम [illegible] । एषां पूर्वोक्ता । [illegible] नानु [illegible] । च शब्दः साहित्यवाची । साहित्य

न एककालमवच्छत्वरूपम् । तथा च सर्वा दीक्षा. सह कुर्यादिति फलितोऽर्थः ॥३२॥

परेषा मतमाह ---

एकैका वेत्येके ॥ ३३ ॥

वीप्सया त्रयाणा समुच्चय. कालभेदमात्रमिति ज्ञापितम । वा शब्देन मन्त्रे त्रिरकालव्यवधान कार्य. न तु दिवसत्रय इति सूचितम ॥ ३३ ॥

इत. पर गुरुकर्तृका क्रियामाह -

सद्गुरुः क्रमं प्रवर्त्य साङ्गं हुत्वा तरुणोल्लासवान् शिष्यमाहूय वाससा मुखं बद्ध्वा गणपति-ललिता-श्यामा - वार्ताळी - परा - पात्रविन्दुभिस्तमवेक्ष्य सिद्धान्तं श्रावयित्वा ॥ ३४ ॥

साङ्गं आङ्ग सहित क्रम प्रधानदेवतापूजा प्रवर्त्य हुत्वा । [illegible] अङ्गानि गणपतिश्यामावार्ताळीपरा । प्रधान च ललिता । अत अङ्गपदेन अङ्गनामा [illegible] । अङ्गक्रमसहित प्रधानक्रममित्यर्थ ॥

ननु इद कथ ज्ञातमिति चेन्न शृणु । [illegible] सद्गुरोरहितदीक्ष महाविद्याऽऽराधनप्रत्यूहापोहाय गणनाथ [illegible] विघ्नापोहाय यत्क्रियते तत्प्रधान [अङ्ग] [illegible] । यथा [illegible] मध्ये द्वारपालै [illegible] सति तदुपासन राजदर्शनाङ्गमात । [illegible] विघ्नकारकत्वात् . विघ्नाशक गणपतिरिति [illegible] कर्ममात्रे गणपत्याराधन तथा [illegible] इद [illegible] विनायक [illegible] पाठेनापि [illegible] आराधन । [illegible] पाप्तिविघ्ननिरासोऽनेनैव कार्य इति नियमाविधिरयम । [illegible] गणपतिमिष्ट्वा [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]

उत्तरकर्मणोऽङ्गत्वं. तद्वदत्रोत्तरमनुष्ठीयमानललितोपास्तेः गणपत्याराधनाङ्गत्वापत्तिः इति वाच्यम् ; न हि क्त्वाप्रत्ययेनैव पूर्ववर्तिनः चयनस्य प्राधान्यनिर्णयः. किं तु "प्रजाकामश्चिन्वीत." "पशुकामश्चिन्वीत" इति फलवत्त्वात् चितेः प्रधानत्वं तत्सन्निधौ अफलसौत्रामणेः "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं" इति न्यायेन सौत्रामण्या अङ्गत्वम्। तथा ललितोपास्तेः मुक्तिफलकत्वश्रुत्या विघ्नोपास्तिद्वारा श्रीललितोपासनाया यत्फलं तदेव तस्येत्यङ्गत्वं कॢप्तम्। अत एव "रेवतीषु वारवन्तीयं साम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इत्यत्र वारवन्तीयसाम्नो न प्राधान्यम्। न च "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इतिवत् केवलपौर्वापर्यविधिरेव किं न स्यात् इति वाच्यम् ; तत्र "सोमेन यजेत" इत्यनेन सोमस्य, दर्शपूर्णमासयोः यदाग्नेयादिवाक्यैः उत्पन्नत्वात् केवलक्रममात्रविधायकत्वम्. प्रकृते च ललिताक्रमोत्पत्तिवाक्यान्तराभावात् क्रमविशिष्टकर्मविधानात्। किं च तत्र द्वयोः स्वतन्त्रफलवत्त्वेन. अत्र तथात्वाभावाच्च न क्रममात्रविधायकत्वं. न वा अङ्गाङ्गिभावहानिः ॥

एतेन "इत्थं सङ्गीतमातृकामिष्ट्वा कोलमुखीं विधिवद्वरिवस्येत" इत्यत्रापि परस्पराङ्गाङ्गिभावापत्तिरिति निरस्ता. उभयोरपि राजदर्शनरूपफलकत्वेन स्वतन्त्रफला-भावात् ॥

न च एवं सति सौत्रामणिवत् प्रतिप्रयोगमावृत्त्यापत्तिः इति वाच्यम्. न हि इदं प्रधानाङ्गमिति ब्रूमः किन्तु ललिताक्रमारम्भाङ्गं अन्वारम्भणीयावत्। अत एव तस्मिन् वाक्ये 'ललिताक्रमसमारम्भे' इति श्रुतम्। स्वकर्तृकोपास्तिक्रियाव्यवसानाव-[illegible]सम्बन्धिक्रमं निर्वर्तयिष्य इति सङ्कल्प एव आरम्भपदार्थः। अत सकृदेव। अतो नावृत्त्यापत्तिः ॥

एतेन आदौ स्मृतेः गणपत्युपासनाङ्गत्वेन हृदयकमले गणेशध्यानं ललितोपास्तौ तस्या ध्यानं चैककाले प्राप्तं विरुद्धमिति शङ्कापि निरस्ता ॥

[illegible] ध्यानाया अप्यङ्गत्व [illegible] नस्या प्रधानमभि[illegible] इत्यनेन [illegible] 'सहागत्या [illegible]' इत्यनेन [illegible] 'ि[illegible]' इत्यनेन च सुस्पष्टम् ॥

[illegible] । [illegible]

[illegible]

यद्यपि प्रधानदेवतोपास्तौ इमा अङ्गदेवता इति अङ्गपदेन व्यवहारो भवतु । प्रकृतपूजाया पञ्चापि समप्रधानानि । अन्यत्र कृप्ताङ्गत्व गृहीत्वा तेनैव रूपेण गणपत्यादीन् बोधयित्वा सहशब्देन सर्वेषा तन्त्रानुष्ठानमात्रं विधीयते । तन्त्रे सति देवताक्रम· पाठक्रम एव । अग्रे वक्ष्यमाणयावदङ्गकलापो नामातिदेशेन प्राप्त । तत्राङ्गाना येषा तन्त्रं संभवति तेषा तथैवानुष्ठानम् । येषा विरुद्धधर्माणा न सभवति तेषा पदार्थानुसमयेन । येषा च पदार्थानुसमयो न सभवति तेषा काण्डानुसमयेन । यथायथं बुद्धिमता हि कार्य. ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते ॥

क्रम प्रवर्त्येत्यनेनैव होमस्य प्राप्तौ हुत्वा इति होमोत्तरकालस्य शिष्याह्वानाङ्गता-सिद्ध्यर्थम ॥

यद्यप्यग्रे क्रमावसरे होमस्य वैकल्पिकत्वात् अत्रापि विकल्पेन प्राप्तौ नित्यत्वद्योतनाय हुत्वेत्यपि वक्तु शक्यम् ; तथाऽपि अग्रे "गणपति-ललिता-श्यामा-वार्ताळी-परा-पात्रबिन्दुभि तमवोक्ष्य" इति वचनात क्रमसमाप्तिर्नास्तीति सिद्धम । तर्हि कदा शिष्याह्वान कार्यमिति कालाकाक्षासत्त्वात तद्विधानमेवोचित. न तूभयविधि . वाक्यभेदप्रसङ्गात् । होमस्याकरणपक्षेऽपि तदुपलक्षितकालोत्तरत्व सभवति, "वत्सैरमावास्याया" इतिवत् ॥

एतेन निबन्धे विशेषपात्रविसर्जनान्ते शिष्यमाहूयेति निरस्त । सर्वेषा विशेषार्घ्यपात्रोद्वासनेन तच्छेषाभावेन पात्रपञ्चकसामान्यार्घ्योदकबिन्दुभि तमवोक्ष्येति स्वलेखनस्यैव सन्दर्भविरुद्धत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु हुत्वेति स्वात्मनि हविश्शेष हुत्वेत्यर्थ स्वरस । अत एव तादृशा-हुतिजनित तरुणोल्लासवान् इति वक्ष्यमाण स्वरस । तरुणोल्लासोऽवस्थाविशेष· । तस्य विवरण चरमखण्डव्याख्याने स्पष्टम् ॥

शिष्यमाहूय इत्यनेन तावत्पर्यन्तं शिष्यस्यान्त प्रवेशो नास्तीति ज्ञापितम । तन्नाम संबुद्ध्यन्तमुच्चार्य एहीति वदेत् । यथा प्रवर्ग्ये गवामाह्वानं कर्माङ्गं इदमपि तथा कर्माङ्गम । तेनोपायान्तरेण आगमनविषयं स्वाभिप्राय न प्रकटयेत् इत्यर्थ ॥

एतेन निबन्धे वरणानन्तर तत्रैव सशिष्यो विविक्त दीक्षाप्रदेशमासाद्येति लेख परास्त , समीपवर्तिशिष्यस्य आह्वानासंभवात । नच अदृष्टार्थ आह्वान इति वाच्यम् , दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥

शेषं स्पष्टम् ॥

अत्र पात्रपदेन विशेषार्घ्यपात्रं ग्राह्यम् । कथमेतदिति चेत्—इत्थम् । यदि सामान्यार्घ्यपात्रमेव स्यात् तस्य प्रणीतावत् तन्त्रसिद्धेः तस्य सर्वसंबन्धिन एकत्वात् सामान्यार्घ्यबिन्दुभिरिति लघु सूत्रितं स्यात् । नच त्वत्पक्षेऽपि विशेषार्घ्यपात्राणां बिन्दुभिरिति लघुसूत्रसंभवात् गणपतिलल्लित्यादिप्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम्, एवं सति विधेयसंख्यावाचकबहुत्वस्य त्रित्वे कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन पर्यवसानात् पञ्चपात्राणामलाभ एव । नच एवमपि पञ्चविशेषार्घ्यपात्रैरिति लघुसूत्रं संभवति इति वाच्यम् . न वयं सूत्रे अक्षराधिक्यं न्यूनत्वं वा हेतुत्वेनोपदिशामः . किं तु सामान्यार्घ्यपक्षे तस्यैकत्वात् परऽऽन्तं व्यर्थम् । विशेषार्घ्यपक्षे पञ्चपात्रलाभायेति सार्थकम् । अक्षराधिक्यं च स्वतन्त्रेच्छेषु नियन्तुमशक्यम् ॥

वस्तुतस्तु न प्रणीतावत्तन्त्रं, सामान्यपात्रस्य गणपतिलल्लिताऽऽदिषु सामान्यार्घ्यसंस्कारस्य एकरूपत्वाभावात् भिन्नधर्मयोः तन्त्रासंभवात् । न च भिन्नधर्माणां प्रधानानां कथं तन्त्रमिति शक्यम् । प्रधानानां सहानुष्ठानं तन्त्रं, न तु सकृदनुष्ठानम् । इह तु सकृदनुष्ठानमुक्तं अयुक्तमेव सहानुष्ठानं तु भवत्येव । अतो नेदं गमकं पात्रपदेन विशेषार्घ्यग्रहणे. किंतु हुत्वा तर्पणाद्यमवानित्युक्त्वा पश्चात् पात्रबिन्दुभिरित्युक्तत्वात् होमसाधनीभूतद्रव्य वृद्धिस्थ पात्रपदेन लक्ष्यते. तत्त्ववृद्धिस्थ सामान्यार्घ्यद्रव्यम् । किंच बिन्दुशब्दो मुख्यद्रव्ये तान्त्रिकाणां संकेतसिद्धः . 'बिन्दुतर्पणसन्तुष्टा" इति ललितासहस्रनाम्नि व्यवहारात् । अत एव बिन्दुशब्दोऽपि गमकः । इत्थं च विशेषार्घ्यग्रहणे इदमेव ज्ञापकम् ॥

न शिष्य सर्वोदय प्रोदय-। इह शिष्यसंस्काररूपत्वात् गुरुकर्म । शेषं सुगमम् ॥

एतेन निबन्धे गणपत्यादिसकलमुच्चार्यत पात्रपदकसामान्यार्घ्योदकबिन्दुभि तर्पयेदत इति पठन्तिस्तां तत्र सूत्रमुखार्घ्यादीनि स्वकपोलकल्पिता सर्वा निर्मूला ॥

सिद्धान्त सिद्धान्तप्रतिपादकवाक्यसमूह पर्वोक्त श्रावयित्वा । इह श्राo अव्ह ... 'कुलार्णवस्थति' इत्यत्र . सार्वज्ञानार्थं . अतिरहस्यार्थस्य तात्पर्य ... ... । ... पर्वोक्तवाक्यानि ... पूर्वं ...

[illegible]

शाम्भवीदीक्षा

अथ शाभवीदीक्षामाह—

तच्छिरसि रक्तशुक्लचरणं भावयित्वा तदमृतक्षाळितं सर्वशरीरमलं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

तच्छिरसि शिष्यस्य शिरसि । रक्तशुक्लचरण—रक्त कामेश्वर्या रजस्स्वभावात् । तदुक्त—"रक्तचरणा ध्यायेत् परामम्बिकाम्" इति । श्यामारहस्येऽपि—

रक्तं तु चरणं देव्या रजोरूपं प्रकीर्तितम् ।
शुक्लं च तदधिष्ठानचरणं सात्विक भवेत् ॥ इति ॥

एतेन शुक्लचरणमपि व्याख्यातम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव । भावयित्वा ध्यात्वा तदमृतं चरणसंबन्धि यदमृत उदकं तेन क्षाळित नाशित सर्वपातक यस्य । ईदृशं शिष्य कुर्यादित्यर्थ. । यद्यप्यन्यपदार्थस्य शिष्यस्य करण न सभवति, तथाऽपि "सविशेषणे हि विधिनिषेधो सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसक्रामत " इति न्यायेन शिष्यविशेषणस्य पापनाशस्य करण सभवतीति भाव । तस्य सर्वं यावच्छरीर गन्धवस्त्रभूषणकुसुमादिभिः गुरु· अलकुर्यात् भूषयेत् ॥ ३५ ॥

शाक्तीदीक्षा

शाक्तीं दीक्षामाह—

तस्यामूलमाब्रह्मबिलं प्रज्वलन्तीं प्रकाशलहरीं ज्वलदनलनिभां ध्यात्वा तद्रश्मिभिस्तस्य पापपाशान् दग्ध्वा ॥ ३६ ॥

तस्य शिष्यस्य मूल पायूपस्थमध्यवर्तिचतुर्दळकमलाधारदेश तन्मर्यादेति आमूलम् । एव अधोमर्यादामुक्त्वा ऊर्ध्वमर्यादामाह - ब्रह्मबिल सहस्रदळकमलाधारभूत मर्यादा अस्येति आब्रह्मबिल, प्रज्वलन्तीं, अत एव प्रकाशाना लहर्य ऊर्मयो यस्या तादृशीं, अत एव ज्वालायुक्तो योऽनलोऽग्नि. तन्निभा तदुपमा ध्यात्वा,

संविदमिति शेषः । ज्वलदनलनिभत्वादेव पापपाशदाहकत्वमुपपन्नम् । पापपाशस्य दाह एव न भावनं अत एव दग्ध्वेति ॥

यद्यपि अत्रत्यपाठक्रममनुसृत्य आदौ शांभवी ततः शाक्तीति प्रतिभाति, तथाऽप्युपक्रमे दीक्षाविभागवेळायां शाक्ती शांभवी मान्त्री चेति चोक्तत्वात् उपक्रमानुसारेण उपसंहारोऽन्यथा नेयः वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन । अत एव तत्पाशदाहानन्तरं तद्भस्मरूपमलस्य सत्त्वात् चरणनिर्गतजलेन तत्क्षाळनरूपार्थं दत्त्वादर्घक्रमोऽप्युपपन्नः । तथाचादौ शाक्तीं दीक्षां संपाद्य पश्चाच्छांभवीं कुर्यादिति सिद्धम् ॥

"गुरुः कर्म प्रवर्त्य" इत्यारभ्य "सिद्धान्तं श्रावयित्वा" इत्येतदन्तो-[illegible] प्रकरणसन्निधिभ्यां, शुन्धनमन्त्रास्येव साक्षाद्ये, इति केचित् । तन्न । [illegible] तृतीयायां दीक्षायां उत्तरत्र "प्रथमसिक्तान् द्वितीयखण्डाग्रान् ग्रासयित्वा" [illegible] तदनुपपन्नम्, साङ्गक्रमविधि तदनङ्गत्वेन तत्र क्रमप्राप्त्यभावेन प्रथम [illegible] । न च असंस्कृतं लौकिकं ग्रहीतुं शक्यम् । तस्मात् लिङ्गेन [illegible] अङ्गम् । इत्थं च यदा एकैका नेति पक्षानुसरणं तदा [illegible] पूर्णान्यङ्गान्यनुष्ठेयानि ॥

[illegible] अमृतधारणेन बाह्यमाभ्यन्तरं च मलं [illegible], [illegible] तन्निरूणि तस्य पाशान् दहेत्" इत्यस्य [illegible] । पूर्वं [illegible] बाह्याभ्यन्तरमलदूरीकरणे अस्मिन् [illegible] । न च पूर्वदीक्षया दूरीकृतं मलं बहिर्निष्क्रान्तं तस्यां [illegible] इति निर्णीतात्मना [illegible] ॥ २६ ॥

मान्त्री दीक्षा

[illegible]

त्रिकटुत्रिफलाचतुर्जातकोलमदयन्तीमहदेवी-दूर्वाम्मकृत्तिकाचन्दनकुङ्कुमगोरोचनाकर्पूराणि ।

जलपूर्णं [1]वस्त्रयुगवेष्टितं नूतनकलशं बालाषडङ्गेनाभ्यर्च्य श्रीश्यामावार्ताळीचक्राणि निक्षिप्य तिसृणामावरणमन्त्रैरभ्यर्च्य संरक्ष्यास्त्रेण प्रदर्श्य धेनुयोनी ॥ ३७ ॥

त्रिकटु· पिप्पलीशुण्ठीमरीच्य. । त्रिफला. हरीतकीधात्रीविभीतक्य । तदुक्तं वैद्यसारे—

शुण्ठीमरीचिपिप्पल्य· प्रोक्तास्त्रिकटुसंज्ञका ।
त्रिफलेति समाख्याता पथ्याधात्रीविभीतकै ॥ इति ॥

चतुर्जातं उशीरैलालवङ्गनागकेसराणि । तदुक्तं मदनमहार्णवे—

लवङ्गमेलोशीरं च त्रिसुगन्धं प्रकीर्तितम् ।
नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जात प्रचक्षते ॥ इति ॥

तकोल—मरीचिसदृश· ताम्बूलेन सह भक्ष्य शैत्योपचारहेतु वस्तुविशेष । मदयन्ती सहदेवी वैद्यके प्रसिद्धे आरण्यके । दूर्वाभस्ममृत्तिका प्रसिद्धा ॥

यत्तु मृत्तिकापदेन निबन्धे सप्तमृत्तिकाग्रहणं तन्निर्मूलम् । यदि मृत्तिकापदेन सर्वत्र सप्तमृत्तिकाग्रहण, तर्हि मूलनक्षत्रजननशान्तौ—"सप्तमृद्भि समायुक्तं पञ्चपल्लवसयुतम्" इत्यत्र सप्तग्रहण व्यर्थम् । एव "स्नानार्थं मृदमाहरेत्" इत्यत्रापि तथाऽऽपत्तिश्च ॥

एतैर्युक्तमिति जलेन साक मध्यमपदलोपसमास . वासितमित्यनेन दूर्वाऽऽदीनामन्वयासभवात् । चन्दन प्रसिद्धम् । कुङ्कुमं काश्मीरम् । रोचना गोरोचनम् । कर्पूरं प्रसिद्धम् । एतैर्वासितं यज्जल तेन पूर्ण, वस्त्रयुगेन वेष्टितं नूतन अभुक्त कलश बालाषडङ्गेन ऐं हृदयाय नम. इति क्रमेण बीजत्रयद्विरावृत्त्या अग्रे वक्ष्यमाणरीत्या अग्नीशासुरवायुकोणेषु मध्ये पूर्वादिदिक्षु च क्रमेण । अत्र षडङ्गनाम्ना उक्तधर्मातिदेश. । श्रीश्च श्यामा च वार्ताळी चेति तास. चक्राणि निक्षिप्य

[1] नवीनवासो—अ, श्री.

स्थापयित्वेत्यर्थः । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां समीपवर्तित्वात् कलश एव । तत्रापि न पूर्णपात्राद्युपरि, निक्षिप्येति स्वारस्यात्, किं तु जल एव ॥

यद्यपि उद्धरणस्यानुक्तत्वात् योग्यताबलाच्च कलशसमीपदेशे इत्यपि वक्तुं शक्यम्; तथाऽपि पूजाया भूमौ चक्रस्थापनं विना पूजाऽसंभवेनार्थापत्त्याऽतिदेशेन वा स्थापनस्य प्राप्तत्वेन क्षिप्त्वेत्यस्य वैयर्थ्यभिया जले प्रक्षेप आवश्यकः ॥

न च यत्र क्वचन स्थापनं अर्थापत्त्यादिना प्राप्तं न कलशसमीपदेशे, तदर्थं तत् इति वाच्यम्; कलशसमीपदेशापेक्षया कलशस्यैव आधारत्वकल्पने लाघवात् ॥

किं च कलशसमीपस्थचक्रपूजा न कलशसंस्कारो भवितुमर्हति, तदसंयुक्तत्वात्। अत्र पूर्वं षडङ्गैरभ्यर्च्येति कलशसंस्कारः । सरक्ष्यास्त्रेणेत्यादिरपि तथा । उभयतः सन्दष्टं कथं तत्संस्कारभिन्नं विजातीयं भवेत् । ततो जल एव चक्राणां क्षेपः, तत्रैव पूजनं, पूजाऽऽरम्भसमय एव जले प्रक्षेपः । तेन आवाहनोत्तरं कथं चक्रचालनमिति शंकाऽनवकाशः ॥

यद्वा—कलशे क्षिप्त्वेति वचनं "विसर्जनपर्यन्तं न चालयेत्" इत्यस्य बाधकं भवितुमर्हति । युक्तश्चायमेव पक्षः । अन्यथा साङ्गं क्रमं निर्वर्त्येत्यस्य समीप एव कलशे निक्षिप्येति वदेत् ॥

तिसृणां ललिताऽऽदीनां आवरणमन्त्रैरित्यनेन केवलपञ्चोपचारपूजाव्यावृत्तिः । अभ्यर्च्य पूजयित्वा ॥

इदं पूजनं अपूर्वं अनेन विधीयते । पूजनोत्तरं उद्धरणं आर्थिकम् । पूजनं तु कुलद्रव्येणैव तत्तद्विशेषार्घ्यपात्रस्थेन कुसुमाक्षतैश्च, अपूर्वपूजामात्रविधानात् । तावन्मात्रं कृत्वा चक्रोद्धरणं कार्यम् । जलादुद्धृतचक्राणामुपरि गन्धपुष्पाक्षतनिक्षेपो न्यायसिद्धः ॥

अस्त्रेण फट् इति मन्त्रेण संरक्ष्य रक्षोभूतपिशाचानां दुराधर्षं कृत्वा । धेनुयोनिमुद्रे प्रसिद्धे, ते प्रदर्श्य तदुपरि कृत्वा ॥ ३७ ॥

मातृकायन्त्रम्

[1]मातृकायन्त्रमाह—

शिवयुक्सौवर्णकर्णिके स्वरद्वन्द्वजुष्टकिञ्जल्काष्टके क च ट त प य श ळा क्षरवर्गाष्टयुक्ताष्टदळे दिगष्ट-

[1] तदनन्तरं यन्त्रमाह—अ, श्री

कस्थित ठं वं चतुरश्रे मातृकायन्त्रे शिष्यं निवेश्य तेन कुम्भाम्भसा तिसृभिः विद्याभिः स्नपयेत् ॥ ३८ ॥

शिवो हकारः तेन युक्तः सौ वर्णः सौ इति वर्णः स कर्णिकाया कमलमध्यदेशे यस्य एतादृशे । अत्र पूर्वोक्तवर्णोपरि विसर्गोऽपि योजनीय. "व्योमेन्दोरसनार्णकर्णिकं" इति श्रीशंकरभगवत्पादैः उक्तत्वात् । इमानि सर्वाणि कमलविशेषणानि । स्वराः अकारादिविसर्गान्ताः षोडश तेषां द्वंद्व द्वयं द्वय तेन जुष्ट युक्तं किञ्जल्काष्टकं पत्रयुगमध्यवर्तिदेशविशेष. यस्येति बहुव्रीहि । कश्च चश्च टश्च तश्च पश्च यश्च शश्च ळश्च इति द्वन्द्व.. द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं सबध्यते इति न्यायेन वर्गपदं सर्वैः संबध्यते । तथा च कवर्गमारभ्य पवर्गपर्यन्त पञ्चपञ्चवर्णा यवर्गश्चत्वार शवर्गोऽपि तथा ळक्ष इति ळवर्गः एव अष्टवर्गैर्युक्तानि अष्टदळानि यस्येति बहुव्रीहि. । एकैकदळे एकैक वर्ग लिखेत् इति फलितार्थ ॥

केसरेषु दळेषु च वर्णलेखने क्रमाकाङ्क्षाया प्राच्यादिक्रम एव धर्तव्य । यद्यपि दळकेसरयोः द्वयोरपि प्राची न सभवति. तथाऽपि पद्मकुण्डलेखनप्रकारेण केन्द्रे कर्णिकाया. प्राची. तदनुसारेणैव दळेषु वर्णलेखनक्रमोऽनुसन्धेय ॥

दिशा यदष्टक प्राच्यादीशानदिगन्त तेषु स्थितौ वकारठकारौ यस्मिन् ईदृशं चतुरश्र यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ईदृशे मातृकासंज्ञके यन्त्रे शिष्य निवेश्य स्थापयित्वा ॥

तदित्थं-- पद्मकुण्डवदष्टदलं पद्म विलिख्य तद्बहिर्द्वारसहित चतुरश्र विलिख्य कर्णिकाया ह्सौं इति विलिख्य प्रागादिकेसरेषु अ आ इति क्रमेण स्वरद्वन्द्वं स्वरमेकं विलिख्य पत्रान्तः पूर्वोक्तस्थाने कचटतपवर्गान् प्रत्येकं एकैकस्मिन् पत्रे विलिख्य तद्बहिश्चतुरश्रे प्रागादिदिगष्टके व ठ इति लिखेदिति समुदितार्थ । तदुक्तं भगवत्पादै --

> व्योमेन्दोरसनार्णकर्णिकमचां द्वन्द्वैः स्फुरत्केसरं
> पत्रान्तर्गतपञ्चवर्गयशलार्णादित्रिकोणं वतान् ।
> आशास्वब्धिषु ठान्तवान्तलिखिता क्षोणीपुरेणावृत
> वर्णाब्जं शिरसि स्थित विषगदप्रध्वंसि मृत्युञ्जयम् ॥ इति ॥

बहुवचनेनैव कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वलाभे त्रीनिति पुनर्विशेषणात् सकृदेव स्वाहा न त्रिरेव, किन्त्वेककर्मिति, "द्वौ परिधी परिदधाति" इतिवत् ॥

तत्त्वत्रयमन्त्रै आत्मतत्त्वं शोधयामि नमः स्वाहा, विद्यातत्त्वं शोधयामि नमः स्वाहा शिवतत्त्वं शोधयामि नमः स्वाहा, इति त्रिभिः। आसयित्वेति णिजन्त-प्रयोगात् आचार्यानुज्ञाऽनन्तरं भक्षणम्। बालां त्र्यक्षरीम्। उपदिशेत्यन्तमङ्गम्। एवमनु पञ्चदशीषोडशोऽल्पं वदेत्, उपदिशेदित्यर्थः ॥

ननु नाय षोडश्या उपदेशविधिः, मनु इत्येकवचनेन केवलपञ्चदश्या एव विधिः। न च वैपरीत्ये किं विनिगमकं इति वाच्यम्; बालोपदेशानन्तरं पञ्चदश्या एव प्रसक्तत्वेन एकवचनेन तस्यैव ग्रहणात्[1]। किं च अस्मिन् तन्त्रे यदि षोडश्युपदे-शोऽभिमतः स्यात् तर्हि तदुद्धारं कुर्यात्। यतोऽस्मिन्ननुद्धार अत एवानभिमत इति चेत्- न। [2]न हि सर्वत्र विधेयविशेषणाना सख्यावाचकानां विवक्षायामपि प्रकृत्यर्थ एवान्वय इति नियमः, तदवच्छेदकेनाप्यन्वयस्य दृष्टत्वात्। तथा च जात्यन्वितमेकवचनमुपपन्नम्। तथा सति कथं तदनुसारेण षोडशीनिवृत्तिः। अन्यथा "ब्राह्मणं न हन्यात्" इत्यत्र ब्राह्मणद्वयहननिषेधो न स्यात्। अस्तु वैकवचनविवक्षा। तथाऽपि न षोडशीनिवृत्तिः, वचनानुसारेण वरिष्ठाया एकस्या षोडश्या उपदेशानन्तर पश्चात् श्यामारश्मिमालाऽऽदिविद्योपदेशावसरे पञ्चदश्युपदेशे बाधकाभावात्। अनुद्धारादग्रहणमिति यत् तदपि न। पञ्चदश्या अपि अनुद्धारेण तस्या अप्युपदेशो न स्यात् ॥

न च मूलाधारे विभावर्नीयरश्मिपञ्चकमध्ये मादनशर्क्तीत्यनेन सोद्धृतेति वाच्यम्ः सा पञ्चदशी न सर्वसाधारण्येनोद्धृता, किंतु रश्मिपञ्चकावयवरूपा। अत एव तत्र तस्या महाविद्येत्युक्तम्। अन्यथा तस्या इत्यस्य सार्थक्य ब्रह्मणाऽपि दुरुपपादम्। अतः पूर्वप्रतिपादिताङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गपादुकासहितविद्या एका। तदवयवभूता विद्या कथं प्रधानभूता भवेत् ॥

किं च—स्वतन्त्रे अनुद्धृतं न ग्राह्य इति किं सूत्रकाराभिप्रायो निष्कास्यते, अथवा स्वतन्त्रे अनुद्धृत न ग्राह्य इति वचनान्तरेण निष्कास्यते?

[1] 'न विनिगमनाविरह' इत्यधिक—ख २.

[2] "नहि एकवचनानुसारेण तत्सिद्धि" इत्यधिक—ख २

[illegible] सूत्रे अभावात् । [illegible] न [illegible] स्वर च बालानुवदिरयोति वदति । एतेनानुक्तोऽ[illegible] इति [illegible] सुस्पष्ट । न च गरिममालानु क्रियोऽन्यत्वेन [illegible] इति [illegible] आद्या इति वाच्यम् । यदि [illegible] "कुमारी कुलसुन्दरी" इति [illegible] तथापि [illegible] । [illegible] कृष्ण [illegible] । [illegible] प्रकरणे [illegible] कुमार [illegible] विरुद्धं । तस्मात् [illegible] गरिममा [illegible] क्रियोऽ[illegible] वदयाम । [illegible] किन्तु [illegible] । [illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

अस्तु वा परमतोपाय पञ्चदशीदीक्षामात्र सूत्रकाराभिप्रेतम् । तथाऽपि तद्दीक्षावान् अल्पदीक्षावान्, तन्मण्डले षोडशीदीक्षावता तन्त्रान्तरानुयायिना न प्रवेष्टव्य सेवकमुखे गुरुधर्मश्रवन इति महेश्वरानन्दनाथा आहु । तन्न । तथाहि दीक्षायामल्पत्व अल्पाक्षरमन्त्रत्व वा किमल्पफलसाधनमन्त्रत्वम् । आद्ये श्यामादीक्षातो बालाया, ततोऽपि श्यामादीक्षाया वरिष्ठत्वापत्ति । द्वितीये तन्त्रान्तरे षोडशीदीक्षाया, यत्फल तदेव अस्यापि फलं श्रूयते, कृतकृत्यो विदितनिखिल-वेदितव्यो जीवन्मुक्तो भवतीत्यादिपदै प्रतीयते । तथाच तुल्यत्वान्न न्यूनदीक्षावत्त्वम् ॥

ननु तर्हि तन्त्रान्तरे पञ्चदशीदीक्षा न्यूनदीक्षा भवतीति श्रूयते । तस्य का गति इति चेत् न, यस्मिन् तन्त्रे षोडशीपञ्चदश्योः समुच्चय तस्मिन् तन्त्रे पञ्चदश्या अपरिपूर्णफलत्वात् षोडशीदीक्षायास्तथात्वात् । तन्त्रानुसारिणावुभौ, तत्रैक पञ्चदश्या दीक्षित, एकः षोडश्या दीक्षित, तस्याग्रे कर्तव्यशेषसत्त्वादपरिपूर्ण इति तस्य मण्डले गुरुर्दीक्षितेन न गन्तव्यमिति युक्तम् । इह तु तुल्यफल प्रमाणेन सिद्ध, कथ गुरुत्वं लघुत्वम् । विचारयन्त्वनाग्रहेण ॥

नच कारणलाघवगौरवेण फललाघवगौरवमस्त्येव इति वाच्यम्, तथा सति केवलवह्न्यर्थिनौ द्वौ । तत्रैकेन लोहपाषाणसम्बन्धेन वह्निर्निर्मित । एकेन अरणिनिर्मथनेन निर्मित । तत्र पूर्वापेक्षया परस्य वह्निनिर्माणे कालाधिक्य पुरुषाधिक्यं श्रमाधिक्यमिति बहुकारणगौरवमिति तदीयवह्नेरधिकदाहजनकत्व स्यात् । एव बौधायनसूत्रानुसारिदर्शपूर्ण-मासप्रयोगापेक्षया आपस्तम्बप्रयोगस्य द्विगुणत्वेन आपस्तम्बसूत्रानुयायिना द्विगुणस्व-र्गोत्पत्त्यापत्ति । आपस्तम्बसूत्रानुसारिणो बौधायनसूत्रानुयायितो गुरुतरत्वापत्ति । तस्मादधिकफलजनकत्वातिरिक्त गुरुत्व दीक्षाया दुर्वचम् ॥

प्रकृते तदभावात् कथ लघुदीक्षावत्त्व सूत्रानुयायिन, गुरुसाधने तुल्यफलत्वेऽपि प्रवृत्ति । स्वपूर्वगुरुपरम्पराऽऽगतसाधनमन्तरा तदधिकारिण फल न भवतीति शास्त्रेणैव, न फलाधिक्येच्छया । "अतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति", "नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति", इत्यादौ फलतारतम्यव्यवस्थापन च तादृशशास्त्राभावादधिकारिभेदेन व्यवस्थासभवाधुक्तम् । तस्मादत्र न न्यूनाधिकदीक्षाभाव इति । सुधीभि शेषमूह्यम् ॥

अय पक्ष परतुष्ट्यै अगीकृत्य चालित । वस्तुतस्तु इष्टमन्त्रपदेन षोडशीग्रहणे बाधकाभाव उक्तः प्राक् ॥

नच उषःकालक्रियायां कादिं हादिं वा मूलविद्यां मनसा दशवारमावर्त्येत्यत्र कादिं हादिं वेति विद्याविशेषणं अत्र षोडश्यभावे लिङ्गं इति वाच्यम्, ताभ्यां विशेषणाभ्यां उषःकालक्रियासन्निधौ पठिताभ्यां तदङ्गत्वेन षोडशी निवर्ततां काम, तथाऽपि सर्वत्र षोडशीं निवर्तयितुं तयोः का शक्तिः । आरामगमनकाले अश्वमानय इति राज्ञो वाक्येन आरामगमनसाधनशिबिकाऽऽदियानबाधेऽपि अश्वपदघटितं वाक्यं सदा यानान्तरं न बाधितुं समर्थं भवति ॥

तस्मात् षोडश्युपदेश आवश्यकः सूत्रानुयायिनामपि । इतोऽप्यधिकं सुधीभिराग्रहं परित्यज्य विचार्यम् । धर्मतत्त्वविवेचने स्वमतपक्षपातो नरकायैव भवेत् इत्यलं भूयसा ॥ ३९ ॥

शिष्यनामनिर्देशः

गुरुकर्तृकं कर्मशेषं वदति—

ततस्तस्य शिरसि स्वचरणं निक्षिप्य सर्वान् मन्त्रान् सकृद्वा क्रमेण वा यथाऽधिकारमुपदिश्य स्वाङ्गेषु किमप्यङ्गं शिष्यं स्पर्शयित्वा तदङ्गमातृका-वर्णादि द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरं वा आनन्दनाथ-शब्दान्तं तस्य नाम दिशेत् ॥ ४० ॥

ततः इत्यनेन वक्ष्यमाणानां धर्माणां उत्तराङ्गत्वं सूचितम् । स्वस्य गुरोः चरणं "अनादेशे दक्षिणं प्रतीयात्" इति परिभाषया दक्षिणचरणमेव न्यसेत् । सर्वान् मन्त्रान् प्रकरणेन सर्वपदसंकोचे "सर्वं हारियोजनं लिप्सन्ति" इतिवत् श्रीविद्याऽङ्गभूतान् गणपति-श्यामा-वार्ताली-परा-पञ्चदशी नित्या-रश्मिमाला-मन्त्रादीन् सर्वान् । सकृद्वा इत्यत्र वाकारः एवकारार्थः । तदानीमेवेत्यर्थः । क्रमेण वा तत्तदुपासनवेलायां वा । यथाऽधिकारं इत्यनेन व्यवस्थितविकल्पः सूचितः । भक्तिश्रद्धाऽऽधिक्ये सति तदानीमेव, किञ्चिन्न्यूनत्वे तु क्रमेणेति । स्वाङ्गेषु इत्यत्र अङ्गपदं शरीरावयवपरम् । स्पर्शं कुर्वित्याज्ञां दद्यात् । ततः शिष्यो यमवयवं स्पृशेत् तत्र मातृकान्यासे यो

वर्णः स आदिः यस्मिन् ईदृशम् । इद नामविशेषणम् । यथा शिरस्स्पर्शे तत्र मातृकावर्णः अकारः स आदिर्यस्य अमृतानन्दनाथ इति । एवमेव सर्वत्र योज्यम् । द्व्यक्षर वेत्यादि स्पष्टार्थ । आनन्दनाथशब्दान्तं स्पष्टम् । तस्य शिष्यस्य नाम दिशेत् स्थापयेत् ॥ ४० ॥

गुरुपादुकामन्त्रदानम्

विस्मृतं पुनराह—

वालोपदिष्टैः पूर्वमात्मनः पादुकां षट्तारयुक्तां दद्यात् ॥ ४१ ॥

द्वितीयशक्त्याभासानन्तरं वालोपदिष्टैः पूर्वं आत्मनः पादुका आत्मनः गुरोः दीक्षाकाले दत्तं यन्नाम तद्घटितपादुकाऽन्तं मन्त्रं षट्तारयुक्तं तस्मै उपदिशेत । षट्ताराश्च कुलार्णवे—

वाग्भवं च परा श्रीश्च कालीबीजं ततः स्त्रिं ।
भुवनेशी मन्मथं च षट् ताराश्च प्रकीर्तिताः ॥ इति ॥

अमुकानन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामीति ॥

एतेन निरन्वयस्वपादुकामन्त्रः सूत्रानवलोकनकल्पितः परास्तः ॥

यद्यप्यत्र पाठक्रमेण अत्रैवोपदेशः प्राप्तः, तथाऽपि "आश्विनो दशमो गृह्यते" इतिवत् श्रौतक्रमेण तस्य बाधो युक्तः ॥ ४१ ॥

आचारानुशासनादि

आचाराननुशिष्य, हार्दचैतन्यमामृश्य, विद्यात्रयेण तदङ्गं त्रिः परिमृज्य परिरभ्य मूर्धन्यवघ्राय स्वात्मरूपं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

आचारान् दशमखण्डे वक्ष्यमाणान् अनुशिष्य शिक्षयित्वा हार्दं हृदयाकाशसन्निधि चैतन्यं, तमिति शेषः, शिष्यं आमृश्य ध्यात्वा, स्वहृदन्य-

चैतन्याभिन्नं शिष्यं भावयित्वेत्यर्थः । विद्यात्रयेण श्री-श्यामा-वार्ताळीविद्याभिः । विद्यात्रयं एकदा पठित्वा परिमार्जनं प्रथम, ततो द्विः तूर्ष्णी, त्रिः प्रोक्षति इतिवत्, न तु त्रिभिस्त्रिवारम् । तथा सति तिसृभिर्विद्याभिरित्येव वदेत् । विद्यात्रयेणेतिकरणे एकत्ववैशिष्टयं प्रतीयते । तस्मान्न तथा । परिमार्जनं नाम स्वहस्तेन शिष्यस्य सर्वशरीरस्पर्शः । परिरभ्य आलिङ्ग्य, मूर्धन्यवघ्राय स्वात्मरूपं कुर्यात्, स्वस्य यथा आत्मा मोक्षप्रतिबन्धकपौरुषमलरहित तथा तं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

शिष्यस्य अशेषमन्त्राधिकारित्वम्

सद्गुरुरित्यारभ्य एतदन्तं गुरुकर्तृक कर्म, इत परं शिष्यकर्तृकक्रिया भवति—

शिष्योऽपि पूर्णतां भावयित्वा कृतार्थस्तं गुरुं यथाशक्ति वित्तैरुपचर्य विदितवेदितव्योऽशेषमन्त्राधिकारी भवेदिति शिवम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीरेणुकागर्भसंभूत-दुष्टक्षत्रियकुलान्तक-श्रीभार्गवोपाध्याय-जामदग्न्य-महादेवप्रधानशिष्य-महाकौळाचार्य-श्रीमत्परशुरामकृतौ कल्पसूत्रे दीक्षाविधिर्नाम प्रथमः खण्ड.

पूर्णता पूर्वमेव व्याख्याता । अत एव कृतोऽर्थो मोक्षसाधनं येन स तादृश । तं इति कालवाची, त काल, अस्मिन्नेव काल इत्यर्थ, गुरुविशेषणत्वे वैयर्थ्यात् । यद्वा—"गुरोर्गुरौ समीपस्थे प्रगुरोरेव पूजनम्" इति वचनेन कदाचित् सपर्याया अन्ययोगप्राप्तौ तन्मा भूत् इति ज्ञापयितुं तमिति । यथाशक्ति वित्तं "लक्षं लक्षपतिर्दद्याद्दरिद्रस्तु वराटिकाम" इति रीत्या उपचर्य सन्तोष्य । विदित ज्ञातं वेदितव्य ज्ञातुं योग्य येन स सर्वज्ञ इत्यर्थ । अशेषमन्त्राणा सौरवैष्णवादिसप्तकोटिमन्त्रेषु अधिकारी भवेत इति । एतेन एतदुपदेशेन सर्वमन्त्रोपदेशो जात, पुस्तकादिवाचननिषेधो नास्तीत्यर्थ । तदुक्त तन्त्रान्तरे—

यस्य नो पश्चिमं जन्म [1]तुष्टो येन च सद्गुरु ।
तेनैव लभ्यते विद्या [2]साक्षात्क्रीपोटशाक्षरी ॥

[1] यदि वा शङ्कर स्वयम—अ.   [2] श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी—अ.

अत्र सर्वे महामन्त्राः बीजान्तर्वृक्षगात्रवत् ।
सुस्थितास्तु महेशानि तस्माच्छ्रेष्ठतरा भवेत् ॥ इति ॥

यत्रोपक्रान्तं दीक्षाप्रकरणं तत्समाप्तं इति ज्ञापकः शिव शब्दः ॥ ४३ ॥

इति श्रीरामेश्वरविरचितायां सौभाग्योदयनाम्नि परशुरामसूत्रवृत्तौ प्रथमखण्डात्मकं दीक्षाप्रकरणं समाप्तम्

इति प्रथमः खण्डः

द्वितीयः खण्डः—गणनायकपद्धतिः

गणनायकोपास्तिविधिः

पूर्वखण्डे दीक्षाविधिं परिसमाप्य श्रीललितोपास्तिप्रकरणं विवक्षुः तदुपास्ते पूर्वाङ्गभूतां श्रीमहागणपत्युपास्तिं वक्तुं प्रक्रमते—

इत्थं सद्गुरोराहितदीक्षः महाविद्याऽऽराधनप्रत्यूहापोहाय गाणनायकीं पद्धतिमामृशेत् ॥ १ ॥

इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण सद्गुरोः शास्त्रोक्तलक्षणसहितगुरोः सकाशात् आहिता प्राप्ता दीक्षा येन ईदृशः । एतेन ईदृशदीक्षावत एव श्रीविद्योपास्तावधिकारो नान्यस्य इति सूचितम् । महाविद्या पञ्चदशी षोडशी वा । तस्या आराधनं जपः । यद्वा—महाविद्या श्रीललिता, महाविद्यावाच्यत्वात्, वाच्यवाचकयोरभेदात्, तस्या आराधनं फलप्राप्त्यन्तं पूजनं, तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूता ये प्रत्यूहाः विघ्नाः "विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः" इत्यमरः—तेषां अपोहाय नाशाय गाणनायकीं गणेशसम्बन्धिनीं पद्धतिं मार्गं—"सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च" इत्यमरः—उपासनासरणिमित्यर्थः । आमृशेत् स्वीकुर्यात् । अस्याः श्रीललितोपास्त्यङ्गत्वं यथा स्यात् तथोक्तं प्राक् ॥ १ ॥

प्रातःकृत्यं ध्यानादि तर्पणान्तम्

एवं [illegible] आवश्यकतामुक्त्वा तदुपासनाप्रकारं प्रपञ्चयति

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय द्वादशान्ते सहस्रदळकमलकर्णिकामध्यनिविष्टगुरुचरणयुगळविगळदमृतरसविसरपरिप्लुताखिलाङ्गो हृदयकमलमध्ये ज्वलन्तमुद्यदरुणकोटिपाटलमशेषदोषनिर्वेषभूतमनेकपावनं निगमितपवनमनोगतिर्ध्याता तत्प्रभापटलपाटलिततनुः बहिर्निर्गत्य मुक्तमलमूत्रो दन्तधावनस्नानाचमनपरिधानसूर्यार्घ्यदानानि विधाय उद्य[illegible] महागणपतिं तत्पुरुषाय विद्महे [illegible] धीमहि तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् [illegible] नित्यकृत्यं विधाय चतुरावृत्तितर्पणं [illegible] ।

[illegible] पुष्टि[illegible] ।
[illegible] चतुरावृत्तितर्पणात् ॥ ५ ॥

मुखमपरम् । अत्र प्रमाणं सविस्तरं योगिनीतन्त्रस्योत्तरचतुश्शतीव्याख्याने सेतुबन्धे अस्मत्परमगुरुकृते द्रष्टव्यम् । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिखितम् । इदं च कमले विशेषणं अभेदसंबन्धेन । यद्यपि द्वादशान्त इति सप्तम्यन्तस्य समासघटकीभूतकमलेन साकं अन्वयो न संभवति समासघटकपदसापेक्षत्वरूपासामर्थ्यात् कमलस्य समास-प्रयोजकसामर्थ्याभावेन समासानुपपत्ते । अन्यथा ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति प्रयोगापत्ते. । तथाऽपि द्वादशान्त इत्यपि समासान्त. ऋद्धराजमातङ्गा इतिवत् । सप्तमीलोपाभाव· छान्दस । द्वादशान्तसंज्ञकं यत्कमलं तत्कर्णिकामध्यनिविष्ट-गुरुचरणयुगलं द्वन्द्वं तस्मात् विगलत् स्रवयत् अमृत तस्य रसस्य यो विसर विस्तार· तेन परिप्लुतं क्लिन्नं अखिलाङ्गं यस्य. एवं भूत्वेति शेष । भूत्वेति पूर्वोक्तं नियमितपवनमनोगतिरिति च ध्यानकर्तृविशेषणं. कर्तृपरिच्छेदकतया ध्यानाङ्ग. "अग्निकामं जुहोति" इतिवत् । नियमिता पवनमनसोर्गति येन. प्राणान् मनश्चाचलं कृत्वेत्यर्थ । मन.पवननिरोधमन्तरा ऐकाग्र्य न संभवति । ऐकाग्र्यमन्तरा ध्यानं च न संभवति । अतस्तयोरावश्यकतेति भाव· । हृदयकमलमध्ये अनाहते ज्वलन्तमित्यनेन स्वशरीरस्थपापदाहकर्तृत्व सूचितम् । उदयदरुणकोटि-पाटलमित्यनेन अभूतोपमानेन ब्रह्माण्डमध्ये एतदुपममन्यन्नास्तीति सूचितम् । अशेषदोषनिर्वेषं अशेषाणां स्वकीयदोषाणा निर्वेष - निर्गतो वेष स्वरूप येषा ते निर्वेषा स्वरूपशून्या नष्टा इत्यर्थ. भावप्रधानो निर्देश. इत्थ च निर्वेषत्वं ध्वंसो यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वशरीरस्थनिखिलदोषनाशकमिति फलितोऽर्थ । अनेकपो द्विप गज तस्य आननं यस्येति ईदृश ध्यात्वा तस्य देवस्य प्रभाया पटलेन समूहेन पाटलीकृत । अभूततद्भावे च्वि । श्वेतरक्तत्व संपादिता तनु स्वकीयशरीरं येन । "श्वेतरक्तस्तु पाटल" इत्यमर । एतेन स्वतनौ यावत्पर्यन्त पाटलत्व संभवति तावत्पर्यन्त ध्यायेदित्यर्थ । एतावत्पर्यन्त शयनस्थकृत्य. अग्रे बहिर्निर्गमोक्तत्वात् । इदं बहिर्निर्गमनं स्मृतिप्राप्तम् । मलमूत्रविसर्गप्राधान्येन अनूद्यते । अत्र दन्तधावन विधानेति सामान्यावेधो सत्या क्व दिशान रित्याकाङ्क्षाया. स्मार्तेऽपि तान्त्रिकधर्माणा अपपातिप्रहन्यायेन सन्निकृष्टत्वात्. तन्त्रान्तरोक्तानामेव धर्माणा ग्रहण न तु स्मार्तानाम् । स्नानादिस्मार्तेतराणा तन्त्रान्तरात् प्राकरण्य सन्निकृष्टत्वात् तत एव कल्पनापाकाङ्क्षा पूरणीया ॥

अचतुरावृत्तितर्पणेऽपि चतुरावृत्तितर्पणमिति व्यवहार । अत्र साध्याकाङ्क्षाया कर्मियोगाभावात् नायुरारोग्यादि साध्यत्वेनान्वेति । किंतु श्रीगणपत्युपास्त्युपकार एव । अन्यथा "समिधो यजत्यस्मिन् लोके प्रतितिष्ठति" इति श्रुत्या प्रयाजानामपि प्रतिष्ठाऽऽदिफलापत्ते । अत आयुरारोग्यमित्यर्थवाद ॥

तथा च आयुरारोग्यादिप्राप्तये इति न लिखित्वा गणपतिप्रीतये इति सकल्पं निबन्धकारो यल्लिलेख तत् साधु । पर तु नद्यादावित्यारभ्य पञ्चोपचारानाचर्य इत्यन्तप्रापकं प्रमाण मृग्यम् । स्वबुद्धिरचितमश्रद्धेयमेवेति दिक् ॥ २ ॥

तदेव स्पष्ट विशिनष्टि—

प्रथमं द्वादशवारं मूलमन्त्रेण तर्पयित्वा मन्त्राष्टाविंशतिवर्णान् स्वाहाऽन्तानेकैकं चतुर्वारं मूलं च चतुर्वारं तर्पयित्वा पुनः श्रीश्रीपतिगिरिजागिरिजापतिरतिरतिपतिमहीमहीपतिमहालक्ष्मीमहालक्ष्मीपतिऋद्ध्यामोदसमृद्धिप्रमोदकान्तिसुमुखमदनावतीदुर्मुखमदद्रवाऽविघ्नद्राविणीविघ्नकर्तृवसुधाराशंखनिधिवसुमतीपद्मनिधित्रयोदशमिथुनेष्वेकैकां देवतां चतुर्वारं मूलं चतुर्वारं च तर्पयेत्, एवं चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुश्शततर्पणानि भवन्ति ॥ ३ ॥

मूलमुच्चार्य तर्पयामि इति मन्त्रेण तर्पणम् । प्रथमं [illegible] संयोजनम् । चतुरावृत्तितर्पणमित्यत्र न क्रियाऽऽवृत्ति विवक्षिता, किंतु [illegible] । यद्यपि [illegible] रमिति [illegible]ऽन्त [illegible] [illegible] तथा न [illegible] एव [illegible] [illegible] चतुश्शततर्पणानि भवन्ति इति [illegible] [illegible] । अत [illegible] [illegible] मूलं चतुर्वारं [illegible] चतुर्वारं [illegible] एव स्पष्ट [illegible] ॥

क्रियाऽभ्यासः स्यात्तदा सकृदेव मन्त्रपठनं प्रसज्येत । तच्च अग्रिमसंख्याऽनुरोधेन निरस्तम् । यद्वा—द्रव्यपृथक्त्वेन क्रियाऽऽवृत्तावपि मन्त्रावृत्तिर्भविष्यति, तथाऽप्यत्र मन्त्रावृत्तेः स्पष्टत्वात् तत्सहचरिते अत्रापि मन्त्रावृत्तिरेव । चतुर्वारमित्यनन्तरं उच्चार्येति शेषः । स्वाहाऽन्त इत्यनेन प्रतिवर्णमन्ते स्वाहाकारघटकत्वं सूचितम् । अवयविनो विशिष्टमन्त्रस्य गणपतिदेवताकत्वे तदवयवानामपि तद्देवताकत्वं स्पष्टम् । अतः स्वाहाऽन्ते तर्पयामीत्यपि योज्यम् । तथा च मूलस्यैकवर्णः, तत्र बिन्दुयोगोऽपि शिष्टसम्प्रदायात्, ततः स्वाहाकारः, ततस्तर्पयामीति पूर्वोक्तम् । एवं चतुर्वारं, ततो मूलेन चतुर्वारम् । एवं सर्वेषु वर्णेषूह्यम् । पूर्वं द्वादशवारं तर्पयित्वेति एको गणः सूचितः । तदुत्तरं चतुर्वारं तर्पयित्वेत्यन्ततर्पणं एको गणः सूचितः । अस्मिन् सूत्रे पुनरित्यनेन [illegible]र्पुनस्तर्पणे अन्यो गणः सूचितः । गणत्रयसूचनफलं च—एकैकगणस्य [illegible] तन्मध्ये एकस्य विस्मरणे पुनः तद्गणमारभ्यैव अनुष्ठानं न [illegible] । यथा मन्त्रकदेश वर्णलोपे तन्मन्त्रस्यादिमारभ्यावर्तनं तद्वत् । [illegible] मिथुन, एवरीत्या एक [illegible] [illegible] । [illegible] न विद्यन्ते [illegible] [illegible] । [illegible] । एव [illegible] मिथुनेषु एकैका देवता [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ यागविधिः—[illegible]
[illegible]
[illegible]

आसने स्थित्वा प्राणानायम्य षडङ्गानि विन्यस्य मूलेन व्यापकं कृत्वा स्वात्मनि देवं सिद्धलक्ष्मीसमाश्लिष्टपार्श्वं अर्धेन्दुशेखरमारक्तवर्णं मातुलुङ्गगदापुण्ड्रेक्षुकार्मुकशूलसुदर्शनशंखपाशोत्पलधान्य-मञ्जरीनिजदन्ताञ्चलरत्नकलशपरिष्कृतपाण्येकादशकं प्रभिन्नकटमानन्दपूर्णमशेषविघ्नध्वंसनिघ्नं विघ्नेश्वरं ध्यात्वा ॥ ४ ॥

अथ—अधिकारान्तरवाक्यमिदम् । एतेन तर्पणप्रकरण समाप्तम् । तथा च प्रकरणेन तर्पणोपासनयो: अङ्गाङ्गिभाव सूचित । तेन दीक्षाऽङ्गक्रमे तर्पणस्य नातिदेश. । उच्यते इति शेष: । गृहमागत्येत्यनेन तर्पणं नद्यादौ गृहाद्बहि: कार्यमिति सूचितम् । स्थण्डिल यागदेशं उपलिप्य गोमयेनेति शेष: ॥

स्थलशुद्धि: प्रमाणान्तरप्राप्ता अनूद्यते । अनेन क्रमो न विवक्षित: । यदि चानुवादे फलाभावात् वैयर्थ्यभिया क्रमप्राप्त्यर्थमत्र पाठ इत्युच्यते, तदा द्वारपूजाऽव्यवहितप्रागेवोपलेप कार्य: ॥

उभयपार्श्वयोरित्यत्रानादेशाद्दक्षिणं प्रथम पश्चाद्वामम् । दक्षवामौ द्वाराद्बहिर्निर्गमनवेळायां यौ तौ ग्राह्यौ, तत्रैव तथा व्यवहारात, न तु प्रवेशवेळायाम् । नम. इत्युत्तरं यजेदिति शेष । मन्त्रलिङ्गावगता देवता । अन्त: प्रविश्येत्यनेनैव द्वारपूजा बहि: स्थित्वैव कार्या इति सिद्धम् । आसनमन्त्रेणेत्यनेन श्यामाप्रकरण-पठितो मन्त्रो ज्ञेय , सन्निकृष्टत्वात । अत एव न तन्त्रान्तरस्य आदरम् ॥

निबन्धोक्तनिर्मूलपर्वप्रदर्शनम्

यत्तु निबन्धे दीपानग्नित प्रज्वाल्येति, ताम्बूलभक्षण, बालानुर्तीयबीजेनासन प्रोक्षण लिखितं त प्रति जय प्रश्न एतत्प्रापक प्रमाण तन्त्रान्तर, किं वा एतत्तन्त्रे दीपप्रज्वलनादिक्रमस्य श्रीक्रमे उक्त बालानुर्तीयबीजेनासनप्रोक्षण परापदातानुक्त तेषा सर्वेषा प्रापकमतिदेशशास्त्र वा । नाद्य , तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात । द्वितीये,

यत्रान्यतो ग्राह्यं सूचितं यथाऽऽसनमन्त्रेणेति तद् ग्राह्यं, न केनचिदविचार्य लिखितं प्रमाणम् । प्रमाणाभावात् तदनुष्ठाने नापूर्वं भवेत् । यदि भवेत् तर्हि अग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासधर्मातिदेशः, दर्शपूर्णमासयो ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशोऽपि भवेत् । तस्मादप्रमाणं स्वेच्छया सङ्कीर्णो निबन्धोऽश्रद्धेय इत्यलमतिविस्तरेण ॥

किं च—एकक्रियायाः प्रकृतिरेका शास्त्रे दृष्टा, न हि नानाप्रकृतिका एका विकृतिर्दृष्टा श्रुतपूर्वा वा आसीत् । अथ निबन्धकार कश्चिद्धर्मान् पराप्रकरणस्थान सौरित्यनेन आसनप्रोक्षणादिरूपान् ताम्बूलभक्षणादिरूपान् [1]श्रीविद्याप्रकरणस्थांश्च, इत्येवं नानाप्रकरणस्थान् एकत्र अतिदिशन् कथं धर्मतत्त्वज्ञो भवेत ॥

न च यथा ज्योतिष्टोमस्य ये धर्मा तेषां द्वादशाहे ऽतिदेश, तत अतिदिष्टतत्प्रकरणस्थधर्मयोर्द्वयोः यथा द्विरात्रादावतिदेश, तद्वत् मूलप्रकृति श्रीविद्या, ततोऽतिदेशेन प्राप्ता पराया ताम्बूलादयः, तत्सहित योऽन्यावाहनप्रोक्षणरूपो विशेषधर्म, स सर्वोऽपि द्विरात्रादिस्थानापन्ने गणपतावतिदिश्यताम् । तथा सति न नानाप्रकृतिकत्व इति वाच्यम् । यदि श्रीप्रकृतिका परा तर्हि भूषण[illegible] अतिदेशेनैव प्राप्तौ तत्प्रकरणे भूषितविग्रह इति व्यर्थम् । एव वामपाणि[illegible] बहुतरं व्यर्थम् । अतो न प्रकृतिविकृतिभावस्तयो सभवति । अतो येषां प्रत्य[illegible] मस्ति यथाऽत्रैव सूर्यार्घ्यान्तविधि, एव पराप्रकरणे स्यामावत[illegible] साध(द[2])येदित्यादि, यत्र चाकाक्षाऽपरिपूर्ति सर्वथा, तादृगस्थल एव अ[illegible] अन्यत्र [illegible]न युक्तमिति राद्धान्त । अनयैव दिशा निबन्धे निर्मूल[illegible] परित्यागोऽन्यत्र द्रष्टव्य ॥

प्राणायाम श्वासनिरोध, त कुम्भकरेचकादिरूप[illegible] विचार । [illegible] मन्त्रो मूलम् ॥

सङ्कल्पावस्थवता

तत सङ्कल्पमपि सामान्यशास्त्रेण प्राप्त कुर्वीत । [illegible] सिद्ध्यर्थं महागणपतिक्रम निर्वर्तयिष्ये इति सङ्कल्प । [illegible] मूल अनुसन्धान् कथ भवेण इति शङ्कनीयम । [illegible]

[1] 'तन्त्रान्तर' इत्यपिस.—प [2] [illegible]

यद्यपि श्रीमहागणपतिमूर्तेः दश भुजाः प्रसिद्धाः, अत्रैकादशेति विरुद्ध, तथाऽपि पाणिपदेन शुण्डादण्डोऽप्यत्र ग्राह्यः, तत्र पाण्यपरपर्यायेण करः हस्तः इति व्यवहारात्, करी हस्तीति सर्वलोकप्रसिद्धे । इत्थं च दश भुजाः, एकादश शुण्डादण्ड इति तदभिप्रायेण सूत्रकृता भगवता पाण्येकादशकमित्युक्तम् ॥

आयुधस्थाननियमः

अत्र आयुधाना दक्षवामादिनियमो नोक्तः, तथाऽपि सामान्यपरिभाषया आयुधस्थानानि योज्यानि । तदुक्त रुद्रयामळे—

आयुधाना तु ते ध्यान ब्रवीमि शृणु शाङ्करि ।
खड्गबाणाङ्कुशगदाज्ञानशूलभुशुण्डिकाः ॥
भल्लो दण्डो वज्रशक्ती परिघप्रासतोमरा ।
मालामुसलपरशुमुख्या दक्षकरस्थिताः ॥
पाशशङ्ख चापफल चर्मखट्वाङ्गपुस्तकम् ।
घण्टाडमरुमुण्ड च वामहस्ते सुसस्थितम् ॥
वराभये शङ्खचक्र पुष्पपात्र द्वयस्थितम् ।
[1]अनुक्ते वामदक्षेषःप्रादक्षिण्यक्रमाच्चरे. ॥
योज्यानि सर्वायुधानि ज्ञेयानि परमेश्वरि ।
[2]चक्रशङ्खौ तथाऽभीतिवरौ संमुखसस्थितौ ॥ इति ॥

अस्यार्थ

आयुधस्थानानुक्तौ खड्गादिपरश्वन्ता दक्षकरे नियता । पाशादिमुण्डान्ता वामे नियताः । शङ्खादिपात्रान्ता इच्छया उभयत्रापि । पाशाङ्कुशादि [illegible] संमुखे । यत्र शङ्खचक्रं दक्षकरे युग्मान्यतर तत्र शङ्खचक्रं वामकर एवापरम् । वामो वा [illegible] दक्षोर्ध्वक्रमे प्रदक्षिणक्रमः, विपरीते त्वप्रदक्षिणक्रमः । द्वयोर्विकल्प इत्यर्थः । अत्र तु गणपत्यायुधे न प्रदक्षिणाप्रदक्षिणक्रमौ संभवतः । तथा हि मातुलुङ्गचापशङ्ख[illegible] मञ्जर्याः उक्तवचनानुसारेण वामकरस्थत्वमावश्यकं । [illegible]

[1] अनुक्ताः वामदक्षप्रादक्षिण्यतः स्मरेत् । युक्त्या सर्वायुधानि— अ. ५ १
[2] "पाशाङ्कुशौ 'संमुखस्थानीयानि [illegible]'' [illegible] ५ [illegible]

[illegible] ...णुगमेण [illegible] ...णुगमेण [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रथम [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

गन्धपुष्पाक्षतं पूजितेन शुद्धेन पवित्रेण पटपूतेन वारिणा त्रिकोणषट्कोण-
वृत्तचतुरश्राणि विभाव्य निर्माय तस्मिन् निर्मितत्रिकोणादिसमस्तके मण्डले
त्रिकोणे स्थित्वा । षट्कोणादिरेखा तत्तद्विलक्षणाः । मध्ये पूर्वादि दिक्षु च
पञ्चाङ्गानि षडङ्गानि । विदिक्ष्विति लघुसूत्रे कर्तव्ये दर्शितेति गुरुसूत्र क्रमविशेष-
नामार्थः । अत्र यद्यपि वाक्येन अग्निमण्डलाय नमः इत्यारभ्य शुद्धजलमा-
पूर्येत्यन्तेन आपूरणमपत्य सर्वस्य प्रतीयते, तथाऽपि "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति"
इतिवत् लिङ्गेन विभज्यैव मन्त्राणां त्रयाणां आधाराय नमः पात्राय नमः
अमृताय नमः इत्यन्तानां आधारस्थापनपात्रस्थापनजलपूरणेषु प्रत्येकं शेषत्व
वाच्यम्, वाक्यात् लिङ्गस्य प्रबलत्वात् । वस्तुतस्तु—"अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं
चेद्विभागे स्यात्" इति जैमिनिसूत्रोक्तवाक्यलक्षणाभावात् न वाक्यविरोधोऽपि। कश्चित्
पुस्तके अर्घ्यपात्राय नमः इत्येतदुत्तरं "इत्याधारपात्रे धृत्वा" इति पाठः । तदा न
विवादः । शुद्धजलं पूर्वोक्तम् । अत्र द्वितीया तृतीयाऽर्थे, सक्तुवत्, दृष्टफलसंभवात् ।
यद्वा—"स्रुचः सम्मार्ष्टि" इतिवत् गुणकर्म, आपूरणक्रियया जलं संस्कुर्यादिति ।
तथा च अस्मिन् पक्षे द्वितीयैव यथाश्रुता । अस्त्रेण अस्त्रमुद्रया संरक्ष्य रक्षोभूतादि-
यागविघ्नकर्तृदुराधर्षं कृत्वा । यद्वा—अस्त्रेण फट् इति मन्त्रेण पूर्ववत् कृत्वा ।
कवचेन हुं इति मन्त्रेण अवकुण्ठ्य अन्यत्र गमनशक्तिरहितं कृत्वा ॥

निबन्धकारस्तु मन्त्रमुद्राद्वयं अस्त्रपदेनोवाच । तन्न, "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति" इति न्यायात्, आवृत्तौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् ॥

अत एव पूर्वविलक्षणत्वात् धेनुयोनिमुद्रां प्रदर्शयेत् इत्युक्तम् । एतेन न ते मुद्रे पूर्वतने, मन्त्र इति स्पष्टम् । मुद्रा इत्येकवचनमार्षम् । धेनुसहितयोनिरिति मध्यमपदलोपी समासो वा कार्यः ॥ ५ ॥

अर्घ्यसंस्कारः

एवं मुद्राप्रदर्शनान्तमुक्त्वा सूत्रान्तरेण संस्कारशेषानाह—

[1]सप्तवारमभिमन्त्र्य तज्जलविप्रुड्भिरात्मानं पूजोपकरणानि च संप्रोक्ष्य तज्जलेन पूर्वोक्तं मण्डलं

[1] मूलेनस—श्री.

परिकल्प्य तद्वदादिमं [1]संयोज्य तत्रोपादिमं [2]मध्यमं च निक्षिप्य वह्न्यर्केन्दुकलाः अभ्यर्च्य वक्रतुण्ड-गायत्र्या गणानां त्वेत्यनया ऋचा चाभिमन्त्र्य अस्त्रादिरक्षणं कृत्वा तद्विन्दुभिस्त्रिशः शिरसि गुरुपादुकामाराधयेत् ॥ ६ ॥

मूलेनेति सप्तवारमित्यस्यादि । कचित्तथैव पाठः । तज्जलेन सामान्यार्घ्योदकेन पूर्वोक्तं त्रिकोणादिरूपं मण्डलं संस्कृतदेशविशेषम् । तद्वत् सामान्यार्घ्योदकवत् । आदिमं प्रथमं संयोज्येत्यनेन तदन्ता क्रिया तद्वदित्यतिदिश्यते । तेन आधारपात्रस्थापनयोरपि लाभः । क्वचित् संशोध्येति पाठः । [3]चकारेण चतुर्थपञ्चमयोर्ग्रहणम् । पूर्वस्मादत्र यो विशेषस्तमाह—वह्नीति । आधारे वह्निकलाः धूम्रार्चिरादयः, पात्रे सूर्यकलाः तपिन्यादयः, अमृते अमृताद्याश्चन्द्रकलाः चतुर्थ्यन्ततत्तन्नामभिः प्रागादिप्रादक्षिण्येन वृत्ताकारं यजेत् । दिङ्नियमो वृत्ताकारनियमश्च यः, तन्मूलं परमानन्दतन्त्रे अष्टमोल्लासे द्रष्टव्यम् । आधारस्थापनोत्तरं तत्र दशवह्निकलाः संपूज्य ततः पात्रं स्थापयेत् । एवमन्यत्रापि । वक्रतुण्डगायत्र्या—"तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ति प्रचोदयात् ।" इत्यनया । "गणानां त्वा" इतीयमृक् प्रसिद्धा । कचित्पाठे समग्रपाठोऽपि दृश्यते । अभिमन्त्रणं नाम मन्त्रपठनकाले संस्कार्यद्रव्यस्पर्शः । अस्त्रादीत्यादिपदेन कवचम् । ते उभे पूर्वं व्याख्याते । रक्षणमिति अवकुण्ठनस्याप्युपलक्षणम् । तथा च अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य अवकुण्ठ्य कवचमन्त्रेणेत्यर्थः । यद्यपि "तद्वदादिमं संयोज्य" इत्यनेनैव अस्त्रादीनां प्राप्तिसंभवे पुनर्विधानं व्यर्थम्, तथाऽपि पूर्वं धेनुयोनिमुद्रे स्थिते तन्निवृत्त्यर्थं पुनः कथनं ज्ञेयम् । तद्विन्दुभिः संस्कृतप्रथमबिन्दुभिः त्रिशः त्रिवारं शिरसि विधिविले गुरुपादुकामाराधयेत् । आराधनं नाम गुरुपादुकोद्देशेन

[1] संशोध्य—अ. [2] 'मध्यम' इति नास्ति—ब २

[3] आदिमोपादिमयोरेव ग्रहणात् अत्र चतुर्थपञ्चमयोर्निवृत्तिः । यद्वा—"योन्यै. सह मपञ्चकमुररीकृत्य" इति अग्रे मपञ्चकस्वीकारलिङ्गात् चकारेण आवश्यकम् । युक्तश्चायमेव पक्षः ।—इति ब२ कोशे.

द्रव्यत्यागः । तस्माहवनीयादिवत् देशनियमः शिरसि । बिन्दुभिरित्यनेन द्रव्यमाननियमः । सावरणगणपतिपूजा[1]यामपि नियमोऽनेन क्रियते ॥ ६ ॥

पीठशक्ति-धर्माद्यष्टक-महागणपति-पञ्चावरण-पूजाविधिः

पीठनियमपूर्वकं यन्त्रोद्धारादिकमाह—

पुरतो रक्तचन्दननिर्मिते पीठे महागणपतिप्रतिमायां वा चतुरश्राष्टदळषट्कोणत्रिकोणमये चक्रे वा तीव्रायै ज्वालिन्यै नन्दायै भोगदायै कामरूपिण्यै उग्रायै तेजोवत्यै सत्यायै विघ्ननाशिन्यै ॠं धर्माय ॠं ज्ञानाय ऌं वैराग्याय ॡं ऐश्वर्याय ॠं अधर्माय ॠं अज्ञानाय ऌं अवैराग्याय ॡं अनैश्वर्याय नम इति पीठशक्तीर्धर्माद्यष्टकं चाभ्यर्च्य मूलमुच्चार्य महागणपतिमावाहयामीत्यावाह्य पञ्चधोपचर्य [2]दशधा संतर्प्य मूलेन मिथुनाङ्कब्राह्म्यादीन्द्रादिरूपपञ्चावरणपूजां कुर्यात् ॥ ७ ॥

पुरत इति पीठे इत्यन्तं मूर्त्याधारनियामकम् । वाकारद्वय समविकल्पद्योतकम् । चतुरश्रं सर्वस्मात् बहि तदन्तः अष्टदलं तदन्त षट्कोण तदन्त त्रिकोण इति क्रमो ज्ञेयः । तीव्रादिषु पीठशक्तिरिति सकेतात् आसा श्रीगणपत्याधारभूतपीठे रक्तचन्दननिर्मिते पूजनमिति ज्ञायते । तत्र क्रमानुक्तौ प्रागादिष्वष्टदिक्षु मध्ये च नवशक्तय. पूज्याः । धर्मादीना चतुष्टयं वायव्यादिविदिक्षु अधर्मादिचतुष्टय पश्चिमादिप्रादक्षिण्येन पीठ एव समर्चयेत्, पीठशक्ती धर्माद्यष्टकं चेति द्वयोरेकदेशस्य श्रुतत्वात् । धर्मादीना दिङ्नियमः वायुकोणत. । परमानन्दतन्त्रे —

[1] या देशनि—ध.

[2] दशधोपतर्प्य—ध२.

धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं पश्चिमादित ।
अधर्मादिचतुष्कं च . . . . . ॥ इति ॥

पञ्चधा पञ्चप्रकारैः गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यरूपैः उपचर्य पूजयित्वा । अत्र मन्त्राः— लं पृथिव्यात्मने गन्धं कल्पयामि. हं आकाशात्मने पुष्पं कल्पयामि. यं वाय्वात्मने धूपं कल्पयामि. रं अग्न्यात्मने दीपं कल्पयामि. वं अमृतात्मने अमृतनैवेद्यं कल्पयामि. । अत्र प्रमाणं परमानन्दतन्त्रे—

गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यकं प्रिये ।
भूतपञ्चकबीजेन पृथिव्याद्यात्मकं परम् ।
क्रमेण पञ्चभिर्देवि मानसैस्त्वेवमर्चयेत् ॥ इति ॥

[illegible] दशधा दशवारम् । मन्त्रपर्यन्तेष्वत्र तर्पणसाधनद्रव्यं विशेषार्घ्यपात्रस्थम् । [illegible] इत्याकाङ्क्षितत्वात् सन्निकृष्टत्वात् श्यामाक्रमे वक्ष्यमाणधर्म [illegible] । [illegible] प्रतिकर्तव्यतानाऽऽकाङ्क्षाया तत एव ग्राह्यम् । तर्पण [illegible] तर्पयामीति मन्त्रशेषः । प्रतितर्पणं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्य [illegible] " द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत " इति ॥

[illegible] तर्पणान्ते पूजयामीति मन्त्रशेषोल्लेखनं तदशुद्धम् । यदि [illegible] पञ्चावरणतर्पणं कुर्यादित्येव वदेत्, न पूजां कुर्या[illegible] [illegible] । अर्थवेदे पूजा[illegible] [illegible] । [illegible] पञ्चोपचारपूजा चोक्ता । [illegible] [illegible] ॥

[illegible] कुर्यात् ॥ [illegible] ॥

[illegible]

त्रिकोणे देवः तस्य षट्कस्यान्तराळे श्रीश्रीपत्यादिचतुर्मिथुनानि अङ्गानि च तद्बाह्ये आमोदादिषण्मिथुनानि षट्के मिथुनद्वयं षट्कोभयपार्श्वयोस्तत्सन्धिष्वङ्गानि ब्राह्म्याद्या अष्टदळे चतुरश्राष्टदिक्ष्विन्द्राद्याः पूज्याः सर्वत्र देवतानामसु श्रीपूर्वं पादुकामुच्चार्य पूजयामीत्यष्टाक्षरं योजयेत् ॥ ८ ॥

[illegible] । [illegible] षट्कस्य [illegible] अन्तराळे [illegible] श्रीश्रीपतिप्रभृति मिथुन[illegible] । [illegible] मिथुनमारभ्य [illegible] । [illegible] इति [illegible] तत्सन्धिषु । तत्र [illegible] वायुकोण[illegible] । इति [illegible] । [illegible] यथा स्यात्तथा, [illegible] श्रीविद्यार्णवोक्त । [illegible] वायव्यादिविदिक्षु प्रादक्षिण्येन पूज्या [illegible] । [illegible] चतुरश्रे प्रागाद्यष्टदिक्षु तत्तद्दिक्पतीन् [illegible] दिक्पालमन्त्रा आद्या । [illegible] । इति पञ्चमावरणम् । अनुष्ठाने उपयुक्ता [illegible] सर्वत्रेति । सर्वत्र पूजासामान्ये देवतानामसु नाममन्त्रेषु । [illegible] । श्रीपूर्वं प्रथमं श्रीपदमुच्चार्य तत पादुका इति तत पूजयामि इति । तथा च श्रीपादुका पूजयामीति योज्यमिति यावत् ॥ ८ ॥

गणनाथस्य पुनरुपतर्पणादि

एवं पञ्चावरणीमिष्ट्वा पुनर्देवं गणनाथं दशधोपतर्प्य षोडशोपचारैरुपचर्य प्रणवमायाऽन्ते सर्वविघ्न-

कृद्भ्यः सर्वभूतेभ्यो हुं स्वाहा इति त्रिः पठित्वा बलिं दत्वा गणपतिबुद्ध्यैकं वटुकं सिद्धलक्ष्मीबुद्ध्यैकां शक्तिं चाहूय गन्धपुष्पाक्षतैरभ्यर्च्यादिमोपादिममध्यमान् दत्वा मम निर्विघ्नं मन्त्रसिद्धिर्भूयादित्यनुग्रहं कारयित्वा नमस्कृत्य यथाशक्ति जपेत् ॥ ९ ॥

एवं उक्तप्रकारेण पञ्चानामावरणाना आवरणदेवताना समूह पञ्चावरणी, "द्विगोः" इति ङीप्, ता इष्ट्वा पूजयित्वा । [1]पुनरित्यनेन पञ्चावरणान्तःपातित्वं सूचितम् । दशधा दशवारम् । तर्पणप्रकारश्च पूर्वमेव व्याख्यात । षोडशोपचाराश्च परमानन्दतन्त्रे परिगणिता । यथा—

पाद्यमर्घ्यं चाचमनं स्नानं वस्त्र च भूषणम् ।
गन्ध पुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यं चापि वीटिकाम् ।
नीराजनं चाञ्जलि च परिक्राम नति शिवे ।
गणयेदुपचारान् वै प्रत्येकं षोडशेश्वरि ॥ इति ॥

अग्रे सूत्रोक्तषोडशोपचारा वा ॥

अत्र पूजाऽङ्गत्वेन पद्धतौ होम उक्तः, स निर्मूलः ॥

प्रणव· प्रसिद्ध·, माया ह्रीं, एतयो. अन्ते अग्रे, स्वाहाऽन्तं शेषं पठेत् । अयं बलिदानमन्त्रः । इमं मन्त्र त्रि. पठित्वा ततो बलिदानं कुर्यात् । बलिद्रव्यमाकाङ्क्षित श्रीक्रमोक्तं ग्राह्यम् । देशाकाङ्क्षाया श्रीक्रमोक्तं स्ववामभागतः । गणपतिबुद्ध्या इत्यस्य अभ्यर्च्य इत्यनेनान्वयः । गणपतिस्वरूप भावयित्वेति यावत् । पाठक्रमं बाधित्वा अर्थक्रमेण आदौ आवाहनं पश्चात् भावनं ततोऽर्चनं, एवमग्रेऽपि । अत्र द्वयोरप्याह्वानादिकं पदार्थानुसमयेन नत्वञ्जनादिवत् काण्डानुसमयेन, तद्वत अत्र बाधकाभावात्, सर्वेषा तुल्यप्रधानसन्निकर्षसंभवाच्च । आदिम

[1] पुनरित्यनेन यथापूर्वोक्त-आवरणपूजाया इव एव पञ्चावरणीमिष्ट्वेत्यनेन अनुवाद. । तद्वत् अयमपि अनुवाद एव । क्रममात्रविधिपरिति भ्रमो निरस्त । दशधा—य२.

स्पष्टः. उपान्तिमं द्वितीयं मध्यमं तृतीयं च दत्वा । अयं प्रतिपत्तिसंस्कारः. मध्यमानिति द्वितीयाद्युक्तेः । दानेन द्रव्यं सम्भुञ्ज्यात् इति तदर्थः । तथा च आवरणपूजोत्तरं द्रव्यदोषे एतस्य निवृत्तिश्च । अनुग्रहं कारयित्वा तयोरनुग्रहो यथा भवेत् तथा तत्सन्तोषं स्वयं संपादयेत् इति भावः । नम इत्यारभ्य जपेत् इत्यन्तः स्पष्टार्थः ॥

यत्तु निबन्धे जपानन्तरं वटुकसुवासिनीपूजनकथनं तत्सूत्रविरुद्धमित्यनेन स्पष्टीकृतम् ॥ ९ ॥

गणपत्युद्वासनम्

यद्यग्निकार्यसंपत्तिः बलेः पूर्वं विधिवत् संस्कृतेऽग्नौ स्वाहाऽन्तैः श्रीश्रीपत्यादिविघ्नकर्तृपर्यन्तैः मन्त्रैर्हुत्वा पुनरागत्य देवं त्रिवारं संतर्प्य योग्यैस्सह मपञ्चकमुररीकृत्य महागणपतिमात्मन्युद्वास्य सिद्धसङ्कल्पः सुखी विहरेत् इति शिवम् ॥ १० ॥

इति दुष्टक्षत्रियकुलान्तक-रेणुकागर्भसंभूत-महादेवप्रधानशिष्य-परशुराम-श्रीभार्गव-महोपाध्याय-श्रीमत्कुलाचार्यविरचितकल्पसूत्रे गणपतिप्रकरणं द्वितीयखण्डात्मकं समाप्तम्

यदीत्यनेन होमस्य कृताकृतत्वं सूचितम् । बलेः पूर्वं इत्यनेन [1]क्रमशेषः सूचितः । विधिवत् इति अग्रे वक्ष्यमाणविधिनेत्यर्थः । श्रीश्रीपतिभ्यां स्वाहेति मन्त्रस्वरूपम् ॥

यत्तु निबन्धे श्रियै स्वाहा श्रीपतये स्वाहा इति मन्त्रविभागं लिलेख तत्र प्रष्टव्यः प्रश्नः —मिथुनमेका देवता, उत देवताद्वयम् ? आद्ये मन्त्रद्वयविभागोऽनुचितः । द्वितीये आवरणपूजायां श्रीश्रीपतिश्रीपादुकां पूजयामीति निबन्धे समष्टिमन्त्रलेखोऽनुचितः । तस्मात् सन्दर्भविरुद्धमुपेक्ष्यम् । न च तव मते चतुरावृत्तितर्पणेऽपि समष्टिमन्त्रापत्तिः इति

[1] देश सू—व २.

श्रीविद्योपास्त्यनौपयिकानङ्गस्वतन्त्रगणनायकोपास्त्या यद्यदपेक्षितं तत् सिध्यतीति कृतसङ्कल्पेति पदेन सूचितम् । शिवं इति पूर्ववत् प्रकरणसमाप्तिद्योतकम् ॥

इति श्रीरामेश्वरनिर्मितायां सौभाग्योदयनाम्नि परशुरामसूत्रवृत्तौ गणनायकपद्धतिर्नाम द्वितीयखण्डः समाप्तः ॥

तृतीयः खण्डः—श्रीक्रमः

ललिताऽधिकारः

नित्यौघत्रयमिलितामष्टावरणाङ्गषट्कसंवीताम् ।
चिन्तयता तत्कृपया वाचो निर्यान्त्ययत्नतो वदनात् ॥

एवं पूर्वखण्डेन श्रीललितोपास्त्यङ्गभूत गणपत्युपासनमुक्त्वा श्रीपरदेवताया ललितायाः क्रम वक्तुमुपक्रमते—

एवं गणपतिमिष्ट्वा विधूतसमस्तविघ्नव्यतिकरः शक्तिचक्रैकनायिकायाः श्रीललितायाः क्रममारभेत ॥ १ ॥

एवमिति विघ्नव्यतिकर इत्यन्तेन ग्रन्थेन पूर्वं कंचित्कालं गणपत्याराधनं कृत्वा पश्चात् श्रीललितोपास्त्यारम्भ इति सूचितम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण इष्ट्वा उपास्य विधूता निरस्ता समस्ता सम्पूर्णा विघ्नानां व्यतिकराः सङ्घाता येन ॥

गणनायकोपास्तेः प्रधानकर्मत्वम्

इदं अधिकारिविशेषणम् । अयं उत्पत्तिविधिः । पूर्वविशेषणस्वारस्यात् अधिकारविधिरपि । यद्वा—नाधिकारिविशेषणमिदम्, तथा सति गणपतेरुपासनायाः अग्निमोपासनाङ्गत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तार्तीयश्रुतिलिङ्गादीनि अङ्गत्वसाधकानि षट् प्रमाणानि । तन्मध्ये तृतीयवाक्यप्रमाणसिद्धं अङ्गत्वम्, तद्बाधकलिङ्गश्रुत्योरभावेन

प्रमाणसिद्धाङ्गत्वापह्नवस्य कर्तुमशक्यत्वात् । किं तु गणपत्युपास्त्युत्तरवृत्तित्वरूपक्रम-विशिष्टललितोपास्तिरनेन विधीयते। यद्वा—पूर्वोपास्तिरूपगुणविशिष्टक्रमविशेषविशिष्टो वा अयमारम्भः । तत्काललिलितोपास्तिः अनेन विधीयते । विधूतसमस्तविघ्नव्यतिकर इति पूर्वोक्तफलस्यानुवादकम् । एवं चारम्भो नाम संकल्पविशेष. "दर्शपूर्णमासावारप्स्ये" इतिवत् । ललिताक्रममारभेत इत्यनेन यावज्जीवं वर्तिष्ये इति सकल्प सिद्धः । तदङ्गं गणपत्याराधनम् । एतद्गुणकसङ्कल्पश्च श्रीललितोपास्तौ प्रयाजादिवदारादुपकारक प्रधानकर्म, "यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते" इति जैमिनिसूत्रोक्तलक्षण-सत्त्वात् । न च अधिकारिविशेषणत्वे संप्रत्युक्तविशिष्टविधिरूपत्वे वा अनुष्ठाने को विशेष इति वाच्यम्। यद्यधिकारिविशेषणं तर्हि प्रमादादिना गणपत्युपास्तिमकृत्वा ललितोपास्त्यारंभे अनधिकारिणा अन्धादिना अनुष्ठितदर्शपूर्णमासवत् तावत्पर्यन्तकृतस्य कर्मणोऽफलत्वेन यदा सावधानता तदा ललितोपास्ति त्यक्त्वा गणपत्युपास्तिं सपाद्य संपन्नाधिकारः तत. श्रीविद्योपास्ति कुर्यात् । विशिष्टविधिपक्षे गणपत्युपास्तेरारम्भाङ्गत्वेन आरम्भस्य च ललितोपास्त्यङ्गत्वेन विस्मृत्यारम्भे जाते सति अङ्गलोपजनितदोषपरिहाराय किंचिद्विहितं प्रायश्चित्तम्, नाङ्गानुसारेण प्रधानावृत्ति· । न च अत्यन्तमङ्गलोपाद्वर तस्यानुष्ठानं प्रधानस्याङ्गाननुरोधित्वान्मा भवत्वावृत्ति, अङ्ग तु केवलमनुष्ठीयतां इति वाच्यम्। प्रधानपूर्वाङ्गाना यावता प्रधानेन अपूर्वं जननीये सहकारित्व, काम्ये प्रधानेनापूर्वं जननीये सहकारिणोऽभावात् अनन्तर प्रधानस्य नष्टत्वेन केवलाङ्गानुष्ठानं तदपि व्यर्थम । नित्ये तु यावज्जीव कर्तव्य इत्यङ्गलोपरहित च कर्तव्य इत्युक्ते अशक्यानुष्ठानरूपत्वेन शास्त्रस्य अप्रामाण्यापत्तिभिया सकलाङ्ग इत्यस्य यावच्छक्ययावज्ज्ञानसकलाङ्गमिति वाक्यसकोचो युक्त । तथा च यथाशक्ति यावज्ज्ञानेत्वाङ्ग. सहितप्रधानेन अपूर्वोत्पत्ति कल्प्यत इति कृतं पष्ठे । तथा च ललितोपास्तेर्नित्यत्वेन अज्ञानयत्किंचिदङ्गलोपेऽपि प्रधानेनेतराङ्गसहितेन·अपूर्वजननात् पुनरङ्गानुष्ठानस्य व्यर्थत्वात् न गणपत्युपास्तिरूपस्याङ्गस्याज्ञातस्य पुनरनुष्ठानम । यदि विघ्ननिरासार्थं किंचिदनुष्ठेय तर्हि विनायकस्तवपाठादिक तन्मन्त्रजप एव वा कार्य । एतत्क्रमानुष्ठानभेदोऽस्ति इति तद्विचार कृत । इतोऽधिक गुरुभ्यो विभाव्यम् ॥

शक्तिचक्रैकनायिकाया शक्तिचक्राणि श्रीचक्रावयवनवचक्राणि मन्त्र निर्दिशति पञ्चदशाक्षराणि । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे

चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः ।
नवचक्रैश्च संसिद्धं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ॥
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ।
चतुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च ॥ इति ॥

तेषां एका मुख्या नायिका या तस्याः । यद्वा—शक्तयः सचवा शिव . नाना चक्रं समूह . तेषां मध्ये एका अद्वितीया चेयं 'नायिका जगन्नियन्त्री । न च 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात् कथमयमर्थः इति वाच्यम् . षष्ठीसमासनिषेधेऽपि पुरुषोत्तम इतिवत् ससप्तमीसमासे बाधकाभावात् । यद्वा - तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तत्कार्यनिर्वाहिकाः शक्तयः . तासां समूहस्यैका अद्वितीया नायिका प्रेरिका । तदुक्तं श्रीदेवीभागवते -

शिवाद्यवनिपर्यन्तं शक्तयः कार्यसाधकाः ।
मयैव प्रेरिता विद्धि ताः सर्वा मुनिसत्तम ॥ इति ॥

यद्वा--शक्तयः श्यामावार्ताळीप्रभृतयः ता एव चक्रं परिवार , " [illegible] सैन्यः" इत्यभियुक्तप्रयोगात् । तासामेकनायिका [illegible] । [illegible] श्रीविद्यायाः प्राधान्यं सूचितम् । [illegible] विशिष्टस्य देवतात्वं, उपासिवास्य श्रूयमाणगुणविशिष्टस्य [illegible] पचमानाय [illegible] पावकाय" इत्यादिवत् उपासिवास्य [illegible] मिति नियमात् । [illegible] देवतानामकीर्तनमावश्यक [illegible] कीर्तनम् ; [illegible] पूजाऽऽदरो, [illegible] प्रीतये अमुकमर्चयिष्ये इति । एवं [illegible] निर्वपामि" [illegible] स्यात् । तस्मात् गुणविशिष्टदेवता [illegible] पूजा उपासना वा [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

लोकानतीत्य ललते ललिता तेन चोच्यते । इति ॥

अत्र चकारद्योत्यं निरुक्त्यन्तरं दर्शयामासुरस्मत्परमेष्ठिगुरव सहस्रनामभाष्ये—ललितं शृङ्गारभावजन्यः क्रियाविशेष, तद्वती ललिता । तेन 'शृङ्गाररसप्रधानेयं मूर्तिरिति ध्वनितम् ॥ १ ॥

ब्राह्ममुहूर्तकर्तव्यध्यानादि

[1]ततो गुरुध्यानादीनुपदिशति सूत्रद्वयेन—

ब्राह्मे मुहूर्ते ब्राह्मणो मुक्तस्वापः पापविलापाय परमशिवरूपं गुरुमभिमृश्य ॥ २ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते—दिवसं षष्टिघटिकाऽऽत्मकं त्रिंशता विभज्य अष्टाविंशो मुहूर्तः स ब्राह्म । तदुक्त देवीभागवते—

अष्टाविंशतिमो यश्च मुहूर्तो ब्रह्मनामकः ।
तस्मिन्नुत्थाय मतिमांश्चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥ इति ॥

तस्मिन् ब्राह्मणः मुक्तस्वाप निद्रां त्यक्त्वा । तस्मिन् समये निद्रात्यागस्य सामान्यतः स्मृतिप्राप्तत्वेऽपि क्रत्वर्थत्वेन अप्राप्तमनेन विधीयते । दर्शपूर्णमासप्रकरणे "नानृतं वदेत्" इतिवत् क्रत्वर्थत्वम् । तस्मिन्निद्राऽभावे प्राशस्त्यं च त्रिपुरारहस्ये—

द्विमुहूर्तावशेषे तु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
उषःकालः समाख्यातः साधकाना शुभावहः ॥
तत्काले यो यमर्थं वै चिन्तयेन्निश्चलान्तर ।
तदस्य जायते राम कालवेलास्वभावतः ॥
यस्तु कल्पद्रुमप्रख्ये कालेऽस्मिन्नावबुध्यते ।
बुद्ध्वा वा स्वं हितं नैव चिन्तयत्यतिमूढधीः ॥
सर्वं स्वार्थे परिभ्रष्टः पङ्के गौरिव सीदति ॥ इति ॥

[1] "इत पर ललितोपासकेन अनुदिन कर्तव्या क्रिया आह" इति घ. कोशे.

ईदृशे काल उत्थाय सर्वपापक्षयाय—तादर्थ्ये चतुर्थी । शिव एव गुरु न ततोऽन्यः इति अभिमृश्य मनसि ध्यात्वा ॥ २ ॥

मूलादिविधिविलपर्यन्तं तटित्कोटिकडारां तरुणदिवाकरपिञ्जरां ज्वलन्तीं मूलसंविदं ध्यात्वा तद्रश्मिनिहतकश्मलजालः कादिं हादिं वा मूलविद्यां मनसा दशवारमावर्त्य ॥ ३ ॥

मूलं आधारचक्रं तदादि तदारभ्य विधिविलपर्यन्तं, एतस्य ज्वलन्तीमित्यनेनान्वयः । तटित्कोटयो विद्युत्कोटयः तद्वत् कडारा कपिशा तरुणदिवाकरः नभोमध्यवर्ती सूर्यः तद्वत् पिञ्जरा अत एव ज्वलन्ती मूलसंविदं निर्विषयचितिं ध्यात्वा तद्रश्मिभिः चिद्रूपज्वालारश्मिभिः निहतानि परिहृतानि कश्मलानां जालानि समूहाः येन ईदृशः सन् कादिं कामोपासितां हादिं लोपामुद्रोपासितां वा विद्यां पञ्चदशीं मनसा क्रमविशिष्टान् वर्णान् ध्यात्वा ॥

अत्र निबन्धे स्वगुरुपादुकोच्चारः पञ्चमुद्राभिः नमनं [illegible] श्लोकाश्च लिखिताः । ते सूत्रानभिमता अनादरणीयाः । एवं [illegible], विंशतिगण्डूषनियमः, सर्वेऽपि निष्प्रमाणत्वादुपेक्ष्याः ॥ ३ ॥

स्नानसंध्याकर्म

ततः स्नानसन्ध्ये वदति

स्नानकर्मणि प्राप्ते [1]मूलेन दत्त्वा त्रिः सलिलाञ्जलीन् त्रिस्तदभिमन्त्रिताः पीत्वाऽपस्त्रिस्सन्तर्प्य त्रिः प्रोक्ष्यात्मानं परिधाय [2]वाससी ह्रां ह्रीं ह्रूं सः इत्युक्त्वा मार्ताण्डभैरवाय प्रकाशशक्तिसहिताय स्वाहेति त्रिस्सवित्रे दत्तार्घ्यः ॥ ४ ॥

[1] मूलेन मूर्ध्नि दत्त्वा [illegible]

[2] [illegible]

लोकानतीत्य ललते ललिता तेन चोच्यते । इति ॥

अत्र चकारद्योत्यं निरुक्त्यन्तरं दर्शयामासुरस्मत्परमेष्ठिगुरव सहस्रनामभाष्ये—ललितं शृङ्गारभावजन्यः क्रियाविशेष, तद्वती ललिता । तेन शृङ्गाररसप्रधानेयं मूर्तिरिति ध्वनितम् ॥ १ ॥

ब्राह्ममुहूर्तकर्तव्यध्यानादि

[1]ततो गुरुध्यानादीनुपदिशति सूत्रद्वयेन—

ब्राह्मे मुहूर्ते ब्राह्मणो मुक्तस्वापः पापविलापाय परमशिवरूपं गुरुमभिमृश्य ॥ २ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते—दिवसं षष्टिघटिकाऽऽत्मकं त्रिंशता विभज्य अष्टाविंशो मुहूर्तः स ब्राह्मः । तदुक्तं देवीभागवते—

अष्टाविंशतिमो यश्च मुहूर्तो ब्रह्मनामक ।
तस्मिन्नुत्थाय मतिमांश्चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥ इति ॥

तस्मिन् ब्राह्मणः मुक्तस्वाप निद्रा त्यक्त्वा । तस्मिन् समये निद्रात्यागस्य सामान्यत स्मृतिप्राप्तत्वेऽपि क्रत्वर्थत्वेन अप्राप्तमनेन विधीयते । दर्शपूर्णमासप्रकरणे "नानृत वदेत्" इतिवत् क्रत्वर्थत्वम् । तस्मिन्निद्राऽभावे प्राशस्त्य च त्रिपुरारहस्ये—

द्विमुहूर्तावशेषे तु सूर्यस्योदयन प्रति ।
उष.काल समाख्यात साधकाना शुभावह ॥
तत्काले यो यमर्थ वै चिन्तयेन्निश्चलान्तर. ।
तदस्य जायते राम कालवेलास्वभावत ॥
यस्तु कल्पद्रुमप्रख्ये कालेऽस्मिन्नावबुध्यते ।
बुद्ध्वा वा स्व हित नैव चिन्तयत्यतिमूढधीः ॥
सर्वं स्वार्थं परिभ्रष्ट पङ्के गौरिव सीदति ॥ इति ॥

[1] "इत पर ललितोपासकेन अनुदिन कर्तव्या. क्रिया आह" इति घ. कोशे.

ईदृशे काले उत्थाय सर्वपापक्षयाय—तादर्थ्ये चतुर्थी । शिव एव गुरुः न ततोऽन्यः इति अभिमृश्य मनसि ध्यात्वा ॥ २ ॥

मूलादिविधिबिलपर्यन्तं तटित्कोटिकडारां तरुणदिवाकरपिञ्जरां ज्वलन्तीं मूलसंविदं ध्यात्वा तद्रश्मिनिहतकश्मलजालः कादिं हादिं वा मूलविद्यां मनसा दशवारमावर्त्य ॥ ३ ॥

मूलं आधारचक्रं तदादि तदारभ्य विधिबिलपर्यन्तं, एतस्य ज्वलन्तीमित्यनेनान्वयः । तटित्कोटयो विद्युत्कोटयः तद्वत् कडाराः कपिशा तरुणदिवाकरः नभोमध्यवर्ती सूर्यः तद्वत् पिञ्जरां अत एव ज्वलन्तीं मूलसंविदं निर्विषयचितं ध्यात्वा तद्रश्मिभिः चिद्रूपज्वालारश्मिभिः निहतानि परिहृतानि कश्मलानां जालानि समूहाः येन ईदृशः सन् कादिं कामोपासिता हादिं लोपामुद्रोपासिता वा विद्या पञ्चदशीं मनसा क्रमविशिष्टान् वर्णान् ध्यात्वा ॥

अत्र निबन्धे स्वगुरुपादुकोच्चारः पञ्चमुद्राभिः नमनं जपे च स्वकपोलकल्पिता श्लोकाश्च लिखिताः । ते सूत्रानभिमता अनादरणीयाः । एवं दन्तधावनमन्त्राः, विंशतिगण्डूषनियमः, सर्वेऽपि निष्प्रमाणास्त्याज्याः ॥ ३ ॥

स्नानसंध्याकर्म

ततः स्नानसन्ध्ये वदति

स्नानकर्मणि प्राप्ते [1]मूलेन दत्वा त्रिः सलिलाञ्जलीन् त्रिस्तदभिमन्त्रिताः पीत्वाऽपस्त्रिस्सन्तर्प्य त्रिः प्रोक्ष्यात्मानं परिधाय [2]वाससी [3]ह्रां ह्रीं ह्रूं सः इत्युक्त्वा मार्ताण्डभैरवाय प्रकाशशक्तिसहिताय स्वाहेति त्रिस्सवित्रे दत्त्वार्घ्यः ॥ ४ ॥

[1] मूलेन मूर्धनि दत्वा—प. [2] “मूलेन” इत्यधिकं —क

[3] [illegible] [illegible] [illegible]

लोकानतीत्य ललते ललिता तेन चोच्यते । इति ॥

अत्र चकारद्योत्यं निरुक्त्यन्तरं दर्शयामासुरस्मत्परमेष्ठिगुरवः सहस्रनामभाष्ये—ललितं शृङ्गारभावजन्यः क्रियाविशेषः, तद्वती ललिता । तेन शृङ्गाररसप्रधानेयं मूर्तिरिति ध्वनितम् ॥ १ ॥

ब्राह्ममुहूर्तकर्तव्यध्यानादि

[1]ततो गुरुध्यानादीनुपदिशति सूत्रद्वयेन—

ब्राह्मे मुहूर्ते ब्राह्मणो मुक्तस्वापः पापविलापाय परमशिवरूपं गुरुमभिमृश्य ॥ २ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते—दिवसं षष्टिघटिकाऽऽत्मकं त्रिंशता विभज्य अष्टाविंशो मुहूर्तः स ब्राह्मः । तदुक्तं देवीभागवते—

अष्टाविंशतिमो यश्च मुहूर्तो ब्रह्मनामकः ।
तस्मिन्नुत्थाय मतिमांश्चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥ इति ॥

तस्मिन् ब्राह्मणः मुक्तस्वापः निद्रां त्यक्त्वा । तस्मिन् समये निद्रात्यागस्य सामान्यतः स्मृतिप्राप्तत्वेऽपि क्रत्वर्थत्वेन अप्राप्तमनेन विधीयते । दर्शपूर्णमासप्रकरणे "नानृतं वदेत्" इतिवत् क्रत्वर्थत्वम् । तस्मिन्निद्राऽभावे प्राशस्त्यं च त्रिपुरारहस्ये—

द्विमुहूर्तावशेषे तु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
उषःकालः समाख्यातः साधकानां शुभावहः ॥
तत्काले यो यमर्थं वै चिन्तयेन्निश्चलान्तरः ।
तदस्य जायते राम कालवेलास्वभावतः ॥
यस्तु कल्पद्रुमप्रख्ये कालेऽस्मिन्नावबुध्यते ।
बुद्ध्वा वा स्वं हितं नैव चिन्तयत्यतिमूढधीः ॥
सर्वे स्वार्थे परिभ्रष्टः पङ्के गौरिव सीदति ॥ इति ॥

[1] "इतः परं ललितोपासकेन अनुदिनं कर्तव्या क्रिया आह" इति घ. कोशे.

ईदृशे काल उत्थाय सर्वपापक्षयाय —तादर्थ्ये चतुर्थी । शिव एव गुरुः न ततोऽन्यः इति अभिमृश्य मनसि ध्यात्वा ॥ २ ॥

मूलादिविधिबिलपर्यन्तं तटित्कोटिकडारां तरुणदिवाकरपिञ्जरां ज्वलन्तीं मूलसंविदं ध्यात्वा तद्रश्मिनिहतकश्मलजालः कादिं हादिं वा मूलविद्यां मनसा दशवारमावर्त्य ॥ ३ ॥

मूलं आधारचक्र तदादि तदारभ्य विधिविलपर्यन्तं, एतस्य ज्वलन्तीमित्यनेनान्वय. । तटित्कोटयो विद्युत्कोटय· तद्वत् कडारा कपिशा तरुणदिवाकरः नभोमध्यवती सूर्य· तद्वत् पिञ्जरा अत एव ज्वलन्तीं मूलसंविद निर्विषयचितं ध्यात्वा तद्रश्मिभि. चिद्रूपज्वालारश्मिभि. निहतानि परिहृतानि कश्मलाना जालानि समूहा· येन ईदृश सन् कादि कामोपासिता हादि लोपामुद्रोपासिता वा विद्या पञ्चदशी मनसा क्रमविशिष्टान् वर्णान् ध्यात्वा ॥

अत्र निवन्धे स्वगुरुपादुकोच्चार पञ्चमुद्राभि नमनं अन्ये च स्वकपोलकल्पिता श्लोकाश्च लिखिता । ते सूत्रानभिमता अनादरणीया । एवं दन्तधावने मन्त्रा, विंशतिगण्डूषनियम, सर्वेऽपि निष्प्रमाणास्त्याज्या· ॥ ३ ॥

स्नानसंध्याकर्म

तत स्नानसन्ध्ये वदति—

स्नानकर्मणि प्राप्ते [1]मूलेन दत्वा त्रिः सलिलाञ्जलीन् त्रिस्तदभिमन्त्रिताः पीत्वाऽपस्त्रिस्सन्तर्प्य त्रिः प्रोक्ष्यात्मानं परिधाय [2]वाससी [3]ह्रां ह्रीं ह्रूं सः इत्युक्त्वा मार्ताण्डभैरवाय प्रकाशशक्तिसहिताय स्वाहेति त्रिस्सवित्रे दत्वार्घ्यः ॥ ४ ॥

[1] मूलेन मूर्धनि दत्वा—च. [2] "मूलेन" इत्यधिक —च२.

[3] गृहमागत्य दीर्घत्रयान्वितो हस इत्युक्त्वा, इत्यधिक त. कोशे.

स्नानकर्मणि प्राप्ते स्नानाचरणे । एतेन वैदिकस्नानानन्तरं तान्त्रिकं सूचितम् । अयमेवार्थः स्पष्टमुक्तः त्रिपुरार्णवे

त्रैवर्णिकैर्वैदिकाऽन्ते तान्त्रिकं क्रियतेऽखिलम् ॥ इति ॥

अत्र प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिः । अञ्जलीन इति बहुवचनेन द्रव्यभेदे सिद्धे क्रियाया आवृत्तिरपि, द्रव्यभेदे मन्त्रावृत्तेरेकादशे व्यवस्थापितत्वात् । तस्याऽन्यस्य कर्तृत्वाकाङ्क्षायां स्नानरूपतया योग्यत्वात् स्वशिरसीति पर्यवसानम् । मूलेन इति मूलमुच्चारयन्निति तदर्थः । त्रिः तदभिमन्त्रिता मूलाभिमन्त्रिता । त्रिरित्यस्य अभिमन्त्रिता इत्यनेनान्वयः सन्निहितत्वात्, न पीत्वेत्यनेन विप्रकृष्टत्वात् । तेन मूलत्रिवाराभिमन्त्रितानां अपां सकृदेव प्राशनम् । त्रिः सन्तर्प्य मूलमुच्चार्य शक्तिचक्रैकनायिकां श्रीललितां तर्पयामीति मन्त्रस्य सकृत्पाठः, क्रियाऽभ्यासरूपत्वात् । चतुरावृत्तितर्पणे तु मन्त्रावृत्तिरेव न क्रियाऽऽवृत्तिः इति पूर्वमेव व्यवस्थापितम् । न हि द्रव्यभेदप्रापकं शास्त्रमस्ति, तस्मात् सकृदेव मन्त्रः । प्रोक्षणेऽप्येवमेव । आत्मानं इति शरीरवाचकः, मुख्यार्थस्य प्रोक्षणजनितसंस्कारासंभवात् । तर्पणप्रोक्षणयोः मन्त्रानुक्तेः मूलेनेति योजयेत् । तदुक्तं त्रिपुराऽर्णवे—

मन्त्रानुक्तौ मूलमन्त्रं योजयेत् परमेश्वरि ॥ इति ॥

न 'मूलेन दत्वा' इत्यस्मादनुषङ्गः, तथा सति 'तदभिमन्त्रिता' इत्यत्राप्यनुषङ्गे तत्पदवैयर्थ्यात् । अतोऽध्याहार एव । [1]वस्त्रपरिधानं स्मृतिप्राप्तमनूद्यते । तत्फलं स्नानकर्मपरिसमाप्तिज्ञानं ज्ञेयम् । [2]इत्युक्त्वा इत्येतावदपहाय स्वाहाऽन्तोऽर्घ्यदानमन्त्रः । यद्यपि मन्त्रलिङ्गेनैव देवतालाभे सवित्रे इति व्यर्थम् । तथाऽपि दत्तार्घ्यं इत्यत्र दानपदार्थः स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकदेवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागः । स च अमुकदेवताया इदं न ममेति रूपः । तत्र मन्त्रलिङ्गेन मार्ताण्डभैरवायेदं न ममेति सिद्धः । "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इतिवत् तं बाधितुं चतुर्थ्यन्तं सवित्रे इति । अत्रापि सकृद्दत्तद्रव्यस्य पुनर्दानासंभवात् अपरार्घ्ये द्रव्यान्तरत्वं सिद्धम् । तथा च द्रव्यपृथक्त्वात् मन्त्रावृत्तिः, यथा नानाबीजेष्ववहननमन्त्रः ॥ ४ ॥

[1] 'मूलेन, मूलमुच्चारयन् इति तदर्थः' इत्यधिकं—ब २.

[2] वैदिकसन्ध्योत्तरं तान्त्रिकसन्ध्यां करिष्ये इति संकल्प्य—इत्यधिकं ब कोशे.

तत श्रीचक्राकारेण सवितृमण्डले ध्याने अर्घ्यदान च विधीयते--

तन्मण्डलमध्ये नवयोनिचक्रमनुचिन्त्य वाचमुच्चार्य त्रिपुरसुन्दरि विद्महे काममुच्चार्य पीठकामिनि धीमहि शक्तिमुच्चार्य तन्नः क्लिन्ना प्रचोदयादिति त्रिर्महेश्यै दत्तार्घ्यः शतमष्टोत्तरमामृश्य मनुं मौनमालम्ब्य ॥ ५ ॥

तस्य सवितृमण्डलस्य दृश्यमानवर्तुलाकारस्य मध्ये नवयोनयः चतस्रः पराङ्मुखा पञ्च स्वाभिमुखाः योनयो यस्मिन् तत् नवयोनिचक्रं श्रीचक्रमित्यर्थः। तदुक्तं कामिकागमे "नवयोनि श्रीचक्रमिति"। सुन्दरीहृदयेऽपि—"नवयोनि श्रीचक्रं विश्वस्योत्पत्तिकारणं प्रोक्तम्" इति। शेषं स्पष्टम्। वाचं प्रथमकूटं, "श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजा" इति प्रमाणात्। प्रथमकूटानन्तरं विद्महे इत्यन्तं पठेत्। ततः कामं मध्यकूटं, तदुक्तं चिद्गगनचन्द्रिकायाम्--

शक्तिवाग्भवयोर्मध्ये कामराजस्तु विश्रुतः।
रक्तशुक्लप्रभामिश्र . . . . . . इति ॥

तदुच्चार्य पीठकामिनि धीमहि इति पठेत्। शक्तिं शक्तिकूटं तृतीयं उच्चार्य प्रचोदयादित्यन्तं पठेत्। इदं त्रिपुरागायत्रीत्यप्युच्यते। शेषं पूर्ववत्। आमृश्य जपित्वा। शेषं स्पष्टम् ॥

अत्र निबन्धकारोक्त—स्नाने जले हस्तमात्रमण्डलकरणमारभ्य व इति बीजेन सप्तवारमभिमन्त्रणान्तं सन्ध्यायां त्रिरात्मानं प्रोक्षयेत्यन्तं—तन्त्रान्तरस्थं गततन्त्रानुसारिणा न स्प्रष्टव्यम्। यदि स्पृश्यते तन्त्रान्तरं, तर्हि सन्ध्यात्रयं पारायण-क्रमश्च केन हेतुना त्यक्तः। तन्मूलं प्रामाणिकश्चेद्भवतु ॥ ५ ॥

यागमन्दिरप्रवेशादि

ततो यागमन्दिरप्रवेशादीन् वदति—

यागमन्दिरं गत्वा कृप्ताकल्पस्सङ्कल्पाकल्पो वा पीठमनुना आसने समुपविष्टः ॥ ६ ॥

यागमन्दिरं पूजास्थानं गत्वा । एतेन मनसा बहिर्जले स्नानादिविनि सिद्धम् । कृप्ताः धृता आकल्पा भूषणानि येनेदृशः । इदं भूषणधारणं पूजाकर्तुरङ्गम् । अतो लोके पूजाकर्तुर्धार्याणि यानि भूषणानि तान्यवश्यं धार्याणि । इदं च श्रीमता संभवति । एवं सति दरिद्रस्य अङ्गभूतभूषणासमर्थस्य अन्धादिवदनधिकारः प्रसक्तः । अत आह—सङ्कल्पाकल्पो वेति । सङ्कल्पेन मानसक्रियया कल्पित आकल्पो येनेदृशो वा । मनसा निर्मितभूषणधारणकर्तेति यावत् । तथा च दरिद्रस्याप्यस्त्यधिकार इति भावः । भूषणानि पद्मरागप्रचुराणि, भूषणविशेषनियमस्य तन्त्रान्तरस्थस्यापि ग्रहणमभिमतम् ॥

यत्तु निबन्धे द्वारपूजायां ताम्बूलभक्षणमुक्तं तत् सूत्रकारानभिमतम् । यद्वा— यागमन्दिरे क्रियाविधानात् अर्थसिद्धे गमने पुनर्यागमन्दिरं गत्वेति व्यर्थं सत् गणपतिक्रमस्थान्तःप्रविश्येत्यर्थकशब्दकथनात् तदन्तधर्मातिदेशं ज्ञापयति । अत एव वाराहीक्रमे नायं शब्दः । तेन श्रीक्रमे श्यामाक्रमे द्वारपूजाऽस्तु । तथाऽपि श्रीक्रमे ताम्बूलभक्षणं निर्मूलमेव ॥

पीठमनुनेति पूर्वं व्याख्यातम् । समुपविष्ट इत्यत्र समित्युपसर्गेण आ समाप्ति एकासनेन स्थेयं इति ज्ञापयति । अत एव येनासनेन समाप्तिपर्यन्त-मवस्थाने स्वस्य श्रमो न स्यात् तेन पद्माद्यन्यतमेनासनेन स्थेयमित्यर्थः ॥

निबन्धे बालातृतीयबीजेन द्वादशवारमभिमन्त्रणं मूलमन्त्रेण प्रोक्षणं उक्तम् । तत् सूत्रानभिमतं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

एतत्सपर्योपयोगिनीं त्रितारीमाह—

त्रितारीमुच्चार्य रक्तद्वादशशक्तियुक्ताय दीपनाथाय नम इति भूमौ मुञ्चेत् पुष्पाञ्जलिम् ॥ ७ ॥

त्रितारीं वक्ष्यमाणामुक्त्वा नम इत्यन्तमुच्चरेत् । अयं दीपनाथार्हणमनुः । अनेन भूमौ पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । पुष्पाणामञ्जलिगृहीतानां प्रचयः पुष्पाञ्जलिः । तदुक्तं अगस्त्यसंहितायां सोमवारविधिप्रकरणे—

संश्लिष्टहस्तद्वयमध्यवर्ती प्रसूनपुञ्जः कुसुमाञ्जलि. स्यात् ॥ इति ॥ ॥ ७ ॥

सर्वमन्त्रेषु त्रितारीसंयोगविधिः

सर्वमन्त्रोपयुक्ता काचित् परिभाषामाह

सर्वेषां मन्त्राणामादौ त्रितारीसंयोगः । त्रितारी वाङ्मायाकमलाः ॥ ८ ॥

अत्र सर्वशब्दस्य प्रकरणेन सकोचं कृत्वा श्रीविद्योपास्त्यङ्गभूतानामेतदुत्तर-पठिताना इत्यर्थ । तेनैतत्पूर्वमन्त्रेषु त्रितारीयोगो नास्तीति सिद्धम् । अत एव सेतुबन्धे - "यागमन्दिरप्रवेशोत्तर कल्पसूत्रे त्रितारीयोगपाठात् तत प्राक् मन्त्रेषु न तद्योग इति मन्तव्य" इति स्थितम् । आदा वित्यनेन अन्तव्यावृत्ति । यो ग इति वक्तव्ये स मित्युपसर्गेण त्रितार्युच्चार स्पष्टमभूत् । ततो यत्किंचिदङ्गमन्त्रपाठ-समये मध्ये यदि करणापाटवादिदोषेण एको वर्णो लुप्त तदा पुनर्मन्त्र पठनीय तत्रापि पुन त्रितारीयोग सूचित । यद्वा त्रितारीपाठानन्तर केनचित् प्रतिबन्धेन मन्त्रपाठे यदि क्षणविलम्ब तादृशस्थले पुनस्त्रितार्युच्चारेऽविलम्बेनोच्चारणरूपो ज्ञाप्यते । यद्यप्यनेनैव दीपनाथार्हणमन्त्रे त्रितारीयोगप्राप्तौ तत्र त्रितारीमुच्चार्येति व्यर्थम् । तथाऽपि तत्र त्रितारीमुक्त्वेति तन्मन्त्रघटकत्व त्रितार्या ज्ञापयति । इय परिभाषा च त्रितारीयोगेन मन्त्राणा सस्कारं वदति इति न वैयर्थ्यम् ॥

यत्तु निबन्धे दीपनाथार्हणोत्तर गणपतिनमन गुरुनमन अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्त-व्यापकमिति प्राणप्रतिष्ठा च. तत्सर्व तन्त्रान्तरस्थं अन्यप्रकरणस्थ श्रीविद्याप्रयोगे न स्प्रष्टव्यम् ॥

अत्र त्रितारी केत्याकाङ्क्षायामाह त्रि ता री ति । वा क् सबिन्दु द्वादशस्वर । मा या तुरीयोष्मसहितद्वितीयान्तस्थोत्तरसबिन्दुस्तुर्यस्वर । क म ला प्रथमोष्मसहितद्वितीयान्तस्थोपरि सबिन्दुस्तुर्यस्वर । एत त्रितारीपदवाच्या भवन्तीति शेष । वागादीनामुक्तार्थत्वे प्रमाणमग्रे वक्ष्याम ॥ ८ ॥

श्रीचक्रस्वरूपं तत्साधनद्रव्यं च

इत पर श्रीचक्रस्वरूप तत्साधनद्रव्य चाह –

पुरतः पञ्चशक्तिचतुःश्रीकण्ठमेळनरूपं भूसदनत्रयवलित्रयभूपपत्रदिक्पत्रभुवनारद्रुहिणारविधिकोणदिक्कोणत्रिकोणबिन्दुचक्रमयं महाचक्रराजं सिन्दूरकुङ्कुम[1]लिखितं चामीकरकलधौतपञ्चलोहरत्नस्फटिकाद्युत्कीर्णं वा निवेश्य ॥ ९ ॥

पुरत इत्यस्य निवेश्येत्यनेन साकमन्वयः । पञ्चशक्तयः शक्तिचक्राणि, चतुःश्रीकण्ठाः चत्वारि शिवचक्राणि, एषां मेळनरूपं अभिन्नस्वरूपम् । एतेन विशेषणेन एतादृशस्वरूपज्ञानं पूजाऽऽदावावश्यकमिति सूचितम् । एतन्मेळनप्रकारः पूजाकाले ईदृशज्ञानस्यावश्यकता चोक्ता ब्रह्माण्डपुराणे —

त्रिकोणे बैन्दवं श्लिष्टमष्टारेऽष्टदळाम्बुजम् ।
दशारयोः षोडशारं भूगृहं भुवनाश्रके ॥
शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् ।
अविनाभावसंबन्धं यो जानाति स चक्रवित् ॥
एवं विभागमज्ञात्वा श्रीचक्रं योऽर्चयेत् सकृत् ।
न तत्फलमवाप्नोति ललिताऽम्बा न तुष्यति ॥ इति ॥

अयमेवार्थस्तन्त्रेषु बहु प्रतिपादितः । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह तत्रत्यवचनानि लिखितानि । भूसदनत्रयं परितः चतुरश्ररेखात्रयम् । चतुरश्रे भूसदनशक्तिग्राहकं प्रमाणं तु

तद्बाह्ये वृत्तमालिख्य तद्बाह्ये चतुरश्रकम् ।

इति तन्त्रान्तरवचनम् । अस्मत्परमेष्ठिगुरुभिरपि सेतुबन्धे लिखितं "भूगृहं नाम चतुरश्रं" इति ॥

श्रीचक्रे द्वाररहितचतुरश्रत्रयलेखनसमर्थनम्

ननु तन्त्रान्तरवचने चतुरश्रकमित्येकवचनेन एकमेव चतुरश्रमिति प्रतीयते, इह चतुरश्रत्रयमित्युक्तम्, द्वयोर्विरोधे कथमेतदिति चेन्न; तत्तत्तन्त्रानुसा

[1] लिखित—अ

रिपुरुपभेदेन व्यवस्थितविकल्पसंभवात् । एवं सूत्रानुयायिनां श्रीचक्रे भूपुरं द्वाररहितं, अनुक्तत्वात् ॥

ननु त्रिपुरार्णवे "वृत्त ततो भूपुराणा त्रितयं द्वारशोभितं" इत्युक्तत्वात्, एव नित्यातन्त्रे "एवं त्रिभूसदनक चतुर्द्वारविभूषितं" इति, वामकेश्वरतन्त्रे "परित्रेयं भूपुर च चतुर्द्वारोपशोभित" इति, एवमादितन्त्रानुसारेण अत्रापि द्वारतात्पर्यं कल्प्यतां इति चेत् न "वृत्तत्रय च धरणीसदनत्रयं च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" इति यामळवचने, एवमन्येष्वपि तन्त्रेषु, द्वाररहितभूपुरश्रवणेन विकल्पस्य दुर्निवारत्वात् । न चैव द्वाररहितभूपुरस्य केनापि निबन्धकारेणालिखितत्वादिदमश्रद्धेय इति वाच्यम्, सौन्दर्यलहर्यां "नयचत्वारिंशत्" इति श्लोके द्वारानुक्तेः, भगवत्पादानामस्मदुक्तपक्षस्यैवाभिमतत्वात् । एव प्रपञ्चसारसङ्ग्रहे श्रीविद्यारण्यस्वामिभिरपि द्वाररहितमपि श्रीचक्रे चतुरश्रमुपलभ्यते क्वचिदिति ग्रन्थेन अस्मदनुमतमेव लिखितम् । एवमतिचिरन्तनशिङ्गभूपालपद्धतावपि तथाऽस्ति । इदमन्वेषितुं प्रवृत्तौ अन्यान्यपि निबन्धान्तरवाक्यानि मिलिष्यन्ति । एतावदलमिति न विशेषयत्नः कृतः ॥

इत्थ चाह सूत्रानुयायीति विशेषाभिमानवता नित्योत्सवनिबन्धकारेण श्रीचक्रलेखनप्रकारकथनावसरे "चतुर्द्वारं भूपुर समुद्भावयेत्" इति यतो लिखित अत एव तेन सूत्र न परिशोधितम् । गतानुगतिकलोकानुसारेण लिखितमिति स्फुटम् ॥

किच निबन्धकारः श्रीभास्कररायाणा शिष्य इति स्वनिबन्ध एव लिलेख । श्रीभास्कररायोक्तसेतुबन्धे "प्रतिदिशं रेखात्रययुक्त द्वारसामान्याभाववत्" इति तृतीय पक्षः । कल्पसूत्रमस्मिन् पक्षे अनुकूलमिति लिखितम् ॥

किच सर्वेषा मन्त्राणां आदौ त्रितारीसयोग इति कल्पसूत्रस्य यागमन्दिरप्रवेशोत्तरमेव पाठात् ततः प्राक्तनमन्त्रेषु न तद्योग इति सेतुबन्धे स्थिते अय मुप कारी रश्मिमालामन्त्रेषु सन्ध्यावन्दने च त्रितारीं योजयामास । तथा द्वारचतुष्टय च योजयामास । एवं सति गुरुमतमपि यः अजानन् स्वेच्छया लिखति स कीदृश उपासकः, कीदृशो वा गुरुशिष्यभावः, तं न विद्मः ॥

यदि च सेतुबन्धे प्रथमं द्वारसामान्याभावं विलिख्य अग्रे तत्त्व विचार्य अग्रे तत्रैव "द्वारसामान्याभावपक्षस्तु द्वारप्रतिषेधपर्युदासान्यतरमन्तरेण यामळकल्पसूत्रादौ

द्वारानुक्तिमात्रेण कल्प्यमानः साहसमात्रं" इति लिखितत्वात् कथं गुरुमतानभिज्ञते-त्युच्यते,—तदा आस्ता द्वारविषये गुरुमताभिज्ञता। रश्मिमालामन्त्रेषु सन्ध्यामन्त्रेषु च त्रितारीयोजने गुरुमतानभिज्ञता वज्रलेपायिता। एतेनायं निबन्धः सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीभास्कररायै परिशोधित इत्यैतिह्यमपि निर्मूलमिति स्फुटं युक्तमुत्पश्यामः॥

व लि त्र यं वृत्तत्रयम्। अत्र बहवः—षोडशदळस्य अष्टदळस्य द्वे कर्णिकावृत्ते, तयोर्बहि एकं वृत्तं, एव च वृत्तत्रयं, न पद्मद्वयस्य बहिर्वृत्तत्रयम्। यत्तु "वळित्रयं" इति कल्पसूत्रम्, "वृत्तत्रय च धरणीसदनत्रयं च" इति यामळवचनं, "ज्येष्ठारूप चतुष्कोण वामारूपं भ्रमित्रयं" इति योगिनीतन्त्रवचनम्, सर्व उक्तवृत्तत्रयपरमेवे-त्याहु.॥

श्रीचक्रे पञ्चवृत्तलेखनसमर्थनम्

अत्र अस्मत्परमेष्ठिगुरव. सेतुबन्धे वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण श्रीचक्रलेखनावसरे—

> बहिः पद्मद्वय कुर्यादष्टषोडशकच्छदम्।
> गुणवृत्त तत कुर्याच्चतुरश्र च तद्बहि॥

इति वामकेश्वरतन्त्रवचने तत पदस्वारस्येन पद्मद्वयाद्बहिरेव त्रीणि वृत्तानि, तदनुसारेण परिशेषं भूपुर चेति। अत्रैकवचनमविवक्षितम्। एव च पञ्च वृत्तानि। अत एव ज्ञानार्णवे—

> एतद्बाह्ये महेशानि वृत्त पूर्णेन्दुसनिभम्।
> तद्युत कुरु मीनाक्षि वसुपत्रं मनोहरम्॥
> तथा षोडशपत्रं तु विलिखेत् सुरवन्दिते।
> तद्बाह्ये देवदेवेशि त्रिवृत्तं मातृकाऽन्वितम्॥

इत्यत्र तद्बाह्य इतिपदेन कर्णिकावृत्तादतिरिक्त वृत्तत्रय सुस्पष्टमुक्तम्॥

तद्व्याख्यातारोऽन्ये आग्रहेण तद्बाह्ये इति श्लोकार्ध स्वपुस्तक उपरि लिखितत्वात् अक्षरलेखनप्रकारस्य कस्मिंश्चित्तन्त्रे अलेखनात् अकस्मान्मातृकाऽन्वितत्वोक्तेरसङ्गतत्वात् बहुषु पुस्तकेषु अनुपलब्धेश्च प्रक्षिप्तमिति परमतमनूद्य तदुपरि यदि प्रक्षिप्तं तर्हि तृतीयवृत्तविधायकवचनाभावात् वृत्तद्वयापत्तेरिति दूषितत्वात्, संहिताया तन्त्रान्तरे च बहिर्वृत्तत्रय सुस्पष्टमस्तीति लिखितत्वात् पञ्चवृत्तानीति (सेतुबन्धे) व्यवस्थापयामासुः॥

अत्र महेश्वरानन्दनाथाः —"तद्बाह्ये वृत्तमालिख्य तद्बाह्ये चतुरश्रकम्" इति परमानन्दतन्त्रे वृत्तमित्येकवचनात्, "वृत्तं ततो भूपुराणां" इति, "वृत्तं त्रिभूसदनकं" इति, "परिवेषं भूपुरं च" इति, "सुवृत्तं परमेशानि" इति त्रिपुरार्णव-नित्या-वामकेश्वरतन्त्र-दक्षिणामूर्तिसंहितासु एकवचनबलात् कर्णिकावृत्तद्वयेनैव सह त्रिवृत्तमिति व्यवस्थाप्य ततः सेतुबन्धमतमनूद्य तद्दूषणे सेतुबन्ध एव वामकेश्वरतन्त्रज्ञानार्णववचनयोः बहुषु पुस्तकेष्वनुपलंभादिति श्रीभास्कररायलेखं हेतुत्वेनोपन्यस्य सेतुबन्धं दूषयामासुः ॥

अयं प्रकारोऽसिद्धः । सेतुबन्धे तैः सिद्धान्तावसरे बहुषु पुस्तकेष्वनुपलंभादिति नोक्तं । किंतु वादिमतानुवादवेळायां उपन्यस्तं । स च वादिनो लेखः । तेन हेतुना श्रीभास्कररायमतं कथं निरस्तम् । रायैश्च प्रत्युत मत्पुस्तकमध्यलेखात् प्रमाणमेवेति प्रतिबन्धुत्तरं वृत्तद्वयापत्तिश्चेति दूषणद्वयं दत्तम् । किं च वामकेश्वरतन्त्र-वचने न कोऽपि विवादं लिलेख । एवं सति तत्रापि निर्मूलं ईदृशो दोषारोपः केवलं स्वपाण्डित्यप्रकटनार्थं एव । अतो वामकेश्वरतन्त्रवचनस्य वृत्तत्रयप्रापकस्य ज्ञानार्णवस्य च गतिमकल्पयित्वा न वृत्तपञ्चकनिवृत्तिर्भविष्यति ॥

यदि च निरुक्तैकवचनबलादेव यामळकवचनेन अष्टदळषोडशदळेति पृथगुक्त्वा तदुत्तरं श्रूयमाणवृत्तत्रयेतिपदे त्रयमित्यस्य समुदायानुवादकत्वरूपवैयर्थ्यमङ्गीकृत्य, एवं वामारूपं त्रमित्रयमित्यत्र अष्टदळषोडशदळावयवस्य भ्रमेरेव वामारूपत्वकल्पनायासः क्रियते । तर्हि तद्बाह्ये चतुरश्रकमित्यत्राप्येकवचनं तुल्यम् । तदुपोद्बलकानि वचनानि—वामकेश्वरतन्त्रे "परिवेषं भूपुरं च" इति, तत्रैव षष्ठपटले "वामारूपं चतुष्कोणं इति, पूर्वतन्त्रे च "गुणवृत्तं ततः कुर्याच्चतुरश्रं च तद्बहिः" इति, दक्षिणामूर्तिसंहितायां—"सुवृत्तं परमेशानि ततो भूबिम्बमालिखेत्" इत्यादिवचनानि । एवं वचनेषु सत्सु एकवचने निर्भरवतः अत्र परमानन्दतन्त्रटिप्पण्यां "चतुरश्रं चतुरत्रय[1]" इति महेश्वरानन्दनाथलेखः सन्दर्भविरुद्ध एव ॥

यदि च "भूपुराणां त्रितयं द्वारशोभितं" इत्यादितन्त्रवचनैरेकवचनं त्वत्यमविवक्षितमित्युच्यते, तर्हि वृत्तमित्यत्रैकवचनेन कोऽपराधोऽनुष्ठितः । एवं हुष्वेकवचनं लोके वेदे च प्रयुज्यमानं बहूपलभ्यते । लोके, "गृहे धान्यमस्ति",

[1] "सचतुरश्रत्रयं त्रिभिरशुले." इत्यधिकं.—वर.

"संपन्नो व्रीहि", "इति हेतुस्तदुद्भवे" इति ईदृशस्थले जात्येकवचनमिति वदन्ति शिष्टा । "ब्राह्मणो मम दैवत" इति पुराणप्रयोग । श्रुतौ बहुपत्नीकदर्शपूर्णमासे "पत्नीं संनह्य", "गृहं संमार्ष्टि". इत्येवमादीनि बहूनि सन्ति । तद्वदुपपत्ते नैकवचनस्य सर्वथा गत्यभाव ॥

न च—उक्तस्थलेषु बाधकवशादेकवचनस्य लक्षणा बहुत्वे कल्पयित्वा एकवचन निर्वाह्यम् । प्रकृतेऽपि तद्वत्पक्षाश्रयणे वामकेश्वरतन्त्रस्थस्य "गुणवृत्तं तत." इत्यत्र तत इत्यस्यैव लक्षणाया तात्पर्यग्राहकता वाच्या । सा च न संभवति । तत पदघटितवामकेश्वरतन्त्रस्य "तद्बाह्ये वृत्तं" इति परमानन्दतन्त्रस्यैकवचनघटितस्य तुल्यबलत्वेन एकवचनानुसारेण तत इत्यस्यैव लक्षणापक्षं अविवक्षापक्ष वाऽऽश्रित्यैकवचनविवक्षैव किमिति न क्रियते । द्वयोर्मध्ये अन्यतरस्य अन्यथानयने कार्ये तत इति पदस्वारस्यनैकवचनमविवक्षित न विपरीतमित्यत्र नियामकाभावात्—इति वाच्यम् । प्रत्ययार्थ प्रातिपदिकार्थयोर्मध्ये एकानुसारेण अपरस्यान्यथानयने प्राप्ते प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वेन तदनुसारेण वचनप्रत्ययार्थस्यैवान्यथा नयनम् । तदुक्त श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः—

त्रिरनूक्तिर्ऋचो धर्म स्थानधर्मोऽथ नाग्रिम ।
स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वत ॥

इति प्रातिपदिकप्राबल्यसाधकयुक्तयोऽपि बह्वच सन्ति । ग्रन्थविस्तरभयादभियुक्तोक्ति कुसैव लिखिता । तस्मात् प्रातिपदिकीभूततत इत्यनुसारेण एकवचनमेव अन्यथा नेयम् । तथा च सुधिया आग्रहं परित्यज्य केवलतत्त्वबुभुत्सुना विचार्यमाणे सर्व तन्त्रेष्वपि वचनमात्रस्याविवक्षा कृत्वा श्रीयन्त्रे पञ्चवृत्तान्यभिमतानीति सिध्येदिति । प्रकृतमनुसराम. ॥

भूपपत्रमिति-- भूपा इति षोडशसख्याया सङ्केत । षोडश पत्राणि यस्मिन्नत । दिक्पत्र-- दिगित्यष्टसख्याया सज्ञा, तावन्ति पत्राणि यस्मिन्नत । भुवनार---भुवनमिति चतुर्दशसख्याया सज्ञा, तावदर तावत्कोणम् । द्रुहिणार द्रुहिण इति दशसंख्याया सज्ञा, श्रीभागवतादौ सृष्टिनिमित्ताना दशप्रजापतीना कर्दमादीना प्रसिद्धत्वात । तावदर दशकोणमित्यर्थ । एतेन विधिकोणमिति च व्याख्यातप्रायम् । दिक्पद च व्याख्यातम् । त्रिकोण बिन्दू स्पष्टौ । गय मित्यनेन

समष्ट्येकरूपत्व ज्ञापितम् । महाचक्रराज---चक्रराजमिति श्रीचक्रस्य नाम, तत्र महत्त्व पूज्यत्वं. "मह पूजाया" इत्यनुशासनात् । तथा च ब्रह्मविष्णुरुद्रादिसकल-पूज्यमित्यर्थः । सिन्दूर प्रसिद्ध. कुङ्कुमं काश्मीर, एतदन्यतरेण । यद्वा---द्वन्द्वसमासेन साहित्यप्रतीतेः सिन्दूरसहितकुङ्कुमेन लिखितम् ॥

नव्यास्तु यदा भूमौ प्रस्तारो लिख्यते तदा कुङ्कुमरजोभि पूरण, मेरुप्रस्तारश्चेत् सिन्दूररजोभिरिति व्यवस्थामाहु· । तत्र मूल चिन्त्यम् ॥

लेखनप्रकारस्य अस्मत्परमेष्ठिगुरुकृतसेतुबन्धे सविस्तरमुक्तत्वान्नात्र लिख्यते । एतावत्पर्यन्तं पूजासमये नित्ययन्त्रनिर्माणप्रकार. उक्त· । इदानीं सिद्धयन्त्रेऽपि पूजाप्रकारं यन्त्रनिर्माणद्रव्यनियम चाह—चामीकरेत्यादिना । चामीकर सुवर्ण कलधौतं रौप्यम् । यद्यपि कलधौतपद सुवर्णवाचकमपि भवति । "कलधौत रौप्यहेम्नो·" इति कोशात्, तथाऽपि सुवर्णस्य पूर्वमुक्तत्वाद्रौप्यमेव । पञ्चलोह. तल्लक्षणमुक्तं तन्त्रसारे बृहत्पाञ्चरात्रे च —

रौप्य नृपगुण प्रोक्त द्विसख्यो हेमभागक ।
ताम्र द्वादशभाग स्याल्लोहभागस्य पञ्चकम् ।
आरकूटस्य षड्भागा पञ्चलोहं प्रकीर्तितम् ॥ इति ॥

आरकूटं पित्तलं. शेष स्पष्टम । रत्नानि मरकतादीनि. तेषु उत्कीर्ण पूर्वोक्तशास्त्रेण निर्मितम् । आदिपदात् ताम्रपटपदादिकं परमानन्दतन्त्रोक्त ग्राह्यम् । इदमपि पूर्वोक्तचक्रराजे विशेषणम् । ईदृशं चक्रराज पुरतो निवेश्य ॥

अत्र पूजनं मुख्यम् । एतस्यालाभे तन्त्रान्तरोक्तप्रतिनिधिस्वीकारोऽपि कार्य । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

आदर्शे चैकगुणित पुस्तके द्विगुण फलम् ।
प्रतिमाया चतुर्धा स्यात् सालग्रामेषु षोडश ॥
शिवनाभे शतगुण पूजनात पुरुषार्थकम् ।
सहस्रधा नार्मदे तु फल देवि प्रचक्षते ॥
कुण्डल्या लक्षगुणित देवतादर्शनं भवेत् ।
[illegible] ॥ इति ॥

इमानि तु पठितक्रमे उत्तरोत्तराभावे पूर्वपूर्वं ग्राह्यम् । एतादृशार्थतात्पर्यग्राहकमेव फलतारतम्यश्रवणम् । कुण्डली शेषकुण्डली । पुस्तकं कुलशास्त्रपुस्तकम् । प्रतिमा ध्यानश्लोकस्थाकारा । शेषं स्पष्टम् ॥

यन्त्रप्रतिष्ठा सूत्रे अनुक्तत्वात् न कर्तव्या सूत्रानुयायिभिः । एवं प्राणप्रतिष्ठाऽपि न कार्या सूत्रानुयायिभिः, अनुक्तत्वात् अनाकाङ्क्षितत्वाच्च । वस्तुतस्तु—यन्त्रप्रतिष्ठाया पूजाप्रयोगबहिर्भूतत्वात् अधिकाभ्युदयेच्छाया तन्त्रान्तरोक्तमनुष्ठेयं, यथा सहस्रनामपाठादि । तत्करणे अभ्युदयः अकरणेऽपि न हानिः सूत्रानुयायिनाम् । यथा वा यज्ञोपवीतसंस्कारो बौधायनसूत्रे पठितः । अन्यसूत्रापठितत्वात् "बह्वल्पं वा" इति सूत्रात् अननुष्ठाने न हानिरिति द्रविडान्ध्रदेशीया, यज्ञोपवीतस्य न संस्कारं कुर्वन्ति । महाराष्ट्रदेशीयैस्तु करणे अभ्युदयं मत्वा संस्कारः क्रियते । तद्वत् चक्रराजसंस्कारे अभ्युदयः, अकरणे सूत्रानुयायिनां न हानिः ॥ ९ ॥

मन्दिरार्चनम्

ततो मन्दिराद्यर्चनक्रममाह

तत्र महाचक्रे अमृताम्भोनिधये रत्नद्वीपाय नानावृक्षमहोद्यानाय कल्पवृक्षवाटिकायै सन्तानवाटिकायै हरिचन्दनवाटिकायै मन्दारवाटिकायै पारिजातवाटिकायै कदम्बवाटिकायै पुष्परागरत्नप्राकाराय पद्मरागरत्नप्राकाराय गोमेधरत्नप्राकाराय वज्ररत्नप्राकाराय वैडूर्यरत्नप्राकाराय इन्द्रनीलरत्नप्राकाराय मुक्तारत्नप्राकाराय मरकतरत्नप्राकाराय विद्रुमरत्नप्राकाराय माणिक्यमण्डपाय सहस्रस्तम्भमण्डपाय अमृतवापिकायै आनन्दवापिकायै विमर्श-

वापिकायै वालातपोद्गाराय चन्द्रिकोद्गाराय महा-
शृङ्गारपरिघायै महापद्माटव्यै चिन्तामणिगृहराजाय
पूर्वाम्नायमयपूर्वद्वाराय दक्षिणाम्नायमयदक्षिणद्वाराय
पश्चिमाम्नायमयपश्चिमद्वारायोत्तराम्नायमयोत्तरद्वाराय
रत्नप्रदीपवलयाय मणिमयमहासिंहासनाय ब्रह्म-
मयैकमञ्चपादाय विष्णुमयैकमञ्चपादाय रुद्रमयैक-
मञ्चपादाय ईश्वरमयैकमञ्चपादाय सदाशिवमयैक-
मञ्चफलकाय हंसतूलतल्पाय हंसतूलमहोपधानाय
कौसुम्भास्तरणाय महावितानकाय महायवनिकायै
नम इति चतुश्चत्वारिं[1]शन्मन्त्रैस्तत्तदखिलं भावयित्वा
अर्चयित्वा ॥ १० ॥

तत्र यागमन्दिरे स्थिते इति शेष. । इद च महाचक्रे इत्यस्य विशेषणम् । यद्वा—तलेति लिखितार्थक पूर्वसूत्रे. पुरतो निवेश्येत्यन्वितम् । महाचक्रे इति "भावयित्वा अर्चयित्वा" इति अग्रिमेणान्वितम् । अमृताम्भोनिधि. अमृतसमुद्र । रत्नमयो द्वीप. वासयोग्यदेश उन्नतभूमिरिति यावत् । उद्यान क्रीडावन, "पुमाना-क्रीड उद्यान" इत्यमर । वृक्षवाटिका उपवनं, "गेहोपवने वृक्षवाटिका" इत्यमर· । कल्यादीनि सुरतरुनामानि ।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ इत्यमर ॥

कदम्बः प्रसिद्धः । पुष्यरागादिविद्रुमान्ता नवरत्नभेदा तेषा प्राकार. परित गृहाद्बहिर्निर्मिता भित्ति. । माणिक्यं पद्मरागं, तस्य मण्डप. । वापी दीर्घिका । उद्गारो लोहितवर्ण समाछादक वस्तु । तदुक्त त्र्यक्षरकोशे—"उद्गारो लोहिते वर्णे समाछादनवस्तुनि" इति । रत्नमयाः प्रदीपाः तेषा वलयम् । हसतूलं पक्षिविशे-

[1] शन्मन्दिरमन्त्रै—प२.

पस्य· पक्षाधःस्थितरोममालाऽऽकृतिसूक्ष्मपक्षा· महाराष्ट्रभाषायां परा इति प्रसिद्धन्। महोपधानं महाराष्ट्रभाषायां लोड्ड इति प्रसिद्धम्। कौसुंभास्तरणं रक्तवर्णं तल्पोपरि तन्मालिन्याभावार्थं सूक्ष्मं वस्त्रं पात्यते। तत् महाराष्ट्रभाषाया पलंगपूस इति प्रसिद्धम्। वितान ऊर्ध्वदेशान्मृत्तिकादिपातप्रतिबन्धकमुपरि बध्यमानं वस्त्रम्। यवनिका महाराष्ट्रभाषाया पड्डदा इति प्रसिद्धम्। शेषं प्रसिद्धम्। एवं चतुर्थ्यन्ते सर्वे नम इति योग, "या ते अग्नेऽयाशया" इतिवत्। एतै. चतुश्चत्वारिंशन्मन्त्रै मन्त्रवाच्यानर्थान् आदौ श्रीचक्रे परिभाव्य तेषा पूजनं कुर्यात्। एकस्य ध्यानं ततोऽर्चन, ततोऽपरस्य ध्यान तत· तस्यार्चनमिति क्रम तत्तदिति पदस्वारस्यात् लब्ध। अन्यथा न्यायत पदार्थानुसमयेन ध्यानं पूजनं च प्राप्तं, तत्तदिति वीप्सया तद्बाधो ज्ञेय ॥ १० ॥

दीपदानं चक्राभ्यर्चनं च

गन्धपुष्पादिस्थापनस्थानादिकमाह—

गन्धपुष्पाक्षतादींश्च दक्षिणभागे दीपानभितो दत्वा मूलेन चक्रमभ्यर्च्य मूलत्रिखण्डैः प्रथमत्र्यश्रे ॥ ११ ॥

अक्षतादीत्यत्र आदिपदेन प्रथमद्वितीयादिग्रहणम्। एतस्य दत्वेत्यनेनान्वयः। तत्र दानं न यत्किंचिद्देवतोद्देशेन त्याग। किंतु "यज्ञायुधानि संभरति" इतिवत् पूजासामग्र्या एकत्र संपादनम्। एतस्य फल तत्तदर्पणवेळाया तस्य तस्य शीघ्रलाभ। दीपानामभित पार्श्वद्वये दान स्थापनमदृष्टार्थम्। दत्वेत्यस्य च कारण आवृत्तिर्ज्ञापिता, प्रत्युद्देश्य वाक्यपरिसमाप्त्यर्थमावृत्तेरावश्यकत्वात्। अतो न ददातेरर्थभेदो दोषजनक। नच दाधातोरयमर्थ केन प्रमाणेनेति वाच्यम्, रजकस्य वस्त्रं ददाति, संवाहकस्य चरणौ ददाति, शत्रवे भय ददाति, इत्यादौ योग्यतया अर्थकल्पनावत् अत्रापि योग्यार्थकल्पनात। अभित इत्यनेन एकस्मिन् पार्श्वे यावन्तो दीपा· तावन्त एव अपरपार्श्वे इति ज्ञाप्यते। अस्य फल अन्धकारनिवृत्ति। एतेन पूजागृहे अन्धकारसामान्याभाव कार्य इत्यर्थ। एकस्मिन् पार्श्वे अधिकदीपस्थापने तत्पृष्ठत तच्छायारूपान्धकार पतिष्यति। अभितस्तुल्यप्रज्वालने न कुत्राप्यन्धका-

[illegible] । [illegible] । [illegible] समष्टिचक्र मूलेन पञ्चदश्या [illegible] । [illegible] पुष्पाक्षतैः पूर्णमेवाभ्यर्चनम् । त्रिखण्डे वाग्भवकामराजशक्तिभिः [illegible] प्रथमस्य [illegible] णि यान्यत्र आणि तानि द्विगुत्वादेकव-[illegible] । न बहुव्रीहिः । तत्पक्षे त्रिकोणात्मकैकचक्रे एकदेशे पूजने मन्त्रत्रयस्यानाकांक्षितत्वात् "भगो वा त्रिभागः" इतिबहुकल्पनापत्तेः । न च "चतुर्भिरभ्रिमादत्ते" इतिवत् समुच्चयोऽस्त्विति वाच्यम्, तथाऽपि बहुव्रीहिपक्षे अन्यपदार्थे लक्षणाकल्पन दोषः । द्विगुपक्षे तु कोणत्रय [illegible] युक्तम् । अभ्यर्च्य इत्यस्य पूर्वस्मादनुवृत्तिः । [illegible]सम्यानुकूल्यात् स्याग्रादिप्रादक्षिण्येन ॥ ११ ॥

आत्मशुद्धिहेतु शोषणादि

ततः शोषणादीनात्मशुद्धिहेतूनाह -

वाय्वग्निसलिलवर्णयुक्प्राणायामैः शोषणं संदहनमाप्लावनं च विधाय ॥ १२ ॥

वायुवर्णः यं, अग्निवर्णः—रं, सलिलवर्णः वं । वायौ शोषकताशक्तिः लोकप्रसिद्धा । अतस्तद्वर्णेऽपि साऽस्ति । अतः तेन शोषणं जलांशनाशनं, एवमेव अग्निवर्णेन संदहनं भस्मीकरणं, तथैव तद्भस्मनः उदकवर्णेन पिण्डीकरणं आप्लावनं, विधाय कृत्वा । चकारात् तन्त्रान्तरोक्तं श्यामाप्रकरणस्थं वा लं इति पार्थिवबीजेन काठिन्यसंपादनं शांभवशरीरोत्पत्तिश्च ग्राह्या । यद्वा समीपवृत्तित्वात् श्यामाप्रकरणस्थमेव ग्राह्यम् । शोषणादिक्रियाणां कर्माकाङ्क्षायां दृश्यमानं स्थूलशरीरं लिङ्गशरीरं वा कर्म तन्त्रान्तरप्रसिद्धं ग्राह्यम् । वर्णयुक्प्राणायामैरित्युक्त्या यमित्युच्चरन् प्राणानातमितोर्नियच्छेत्, ततः शरीरशोषणं भावयेत्, यश्च श्यामाप्रकरणे "वायुं पिङ्गळया आकृष्य" इत्यभ्यासः कृतः तस्यार्थस्य प्राणायामैरित्यनेन ज्ञापितत्वात् । एवमेवाग्रेऽपि ॥

यत्तु निबन्धे सङ्कोचशरीरं शोषयेदित्यादिवाराहीप्रकरणस्था मन्त्रा लिखिताः ते निर्मूला हेयाः, असूत्रितत्वात् । परं तु श्यामाप्रकरणस्थ कठिनत्वसंपादन शांभवशरीरोत्पत्तिः [1]चकारसूचितार्थापत्तिप्रमाणसिद्धा अनुष्ठेया ॥ १२ ॥

[1] सूत्रकार—धी.

प्राणायामः

ततः प्राणायामविधिमाह—

त्रिः प्राणानायम्य ॥ १३ ॥

प्राणायामस्तु श्यामाप्रकरणे वक्ष्यमाणप्रकारेण ज्ञेयः ॥ १३ ॥

विघ्नकरभूतोत्सारणम्, वज्रकवचन्यासश्च

तदुत्तरं विघ्नकृद्भूतोत्सारणं कार्यमिति तदाह—

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः। ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया। इति वामपादपार्ष्णिघातकरास्फोटसमुदञ्चितवक्त्रैस्तालत्रयं दत्वा देव्यहंभावयुक्तः स्वशरीरे वज्रकवचन्यासजालं विदधीत ॥ १४ ॥

अपसर्पन्तु इति मन्त्रेण पार्ष्ण्या पादपृष्ठभागेन भुवो घातः ताडनं, करयोः आस्फोटः संघर्षः, समुदञ्चितं तिर्यक्कृतं वक्त्रं मुखं, एभिः सहेति शेषः। तालत्रयं अधोमुखाभ्यां दक्षमध्यमातर्जनीभ्या वामकरतले सशब्दं त्रिरभिघातः, तं दत्वा उत्पाद्य। अहं उपास्यदेव्यभिन्न इति भावयित्वा। स्वशरीरे इत्यनेन देवताशरीरव्यावृत्तिः। वज्रकवचं अभेद्यकवचरूपं न्यासजालं न्याससमूहं वक्ष्यमाणं विदधीत कुर्यात् ॥ १४ ॥

करशुद्धिन्यासः

किं तन्न्यासजालं इत्याकाक्षायां आदौ करशुद्धिन्यासमाह—

बिन्दुयुक्श्रीकण्ठानन्ततार्तीयैः मध्यमादितलपर्यन्तं कृतकरशुद्धिः ॥ १५ ॥

श्रीकण्ठ शिवः अकारः योगिनीतन्त्रे पञ्चदश्यां श्रीकण्ठदशकमित्यवर्णगणनात् । अनन्तः दीर्घाकारः, तन्त्रसारे आ ह्रीं क्रों इति मन्त्रस्य "अनन्तो बिन्दुसंयुक्तो मायाब्रह्माग्नितारवान्" इत्युद्धारात् । बिन्दुयुजौ च तौ श्रीकण्ठानन्तौ चेति समासः । तार्तीयः बालातृतीयः सौः इति । एवं च अं आं सौः अनेन मन्त्रेण मध्यमामारभ्य तलपर्यन्तं कृता करशुद्धिः येन । मध्यमाऽनामाकनिष्ठाङ्गुष्ठतर्जनीकरतलकरपृष्ठेषु न्यसेदित्यर्थः । अयं करशुद्धिन्यासः ॥ १५ ॥

आत्मरक्षान्यासः

आत्मरक्षान्यासमाह—

कुमारीमुच्चार्य महात्रिपुरसुन्दरीपद[1]मात्मानं रक्ष रक्षेति हृदये अञ्जलिं दत्वा ॥ १६ ॥

कुमारीं बाला उच्चार्य पदमिति वर्णद्वयमपहाय रक्षरक्षेत्यन्तं पठन् हृदये अञ्जलिं दद्यात् । अयमात्मरक्षान्यासः ॥ १६ ॥

चतुरासनन्यासः

चतुरासनन्यासमाह—

मायाकामशक्तीरुच्चार्य देव्यात्मासनाय नम इति स्वस्यासनं दत्वा ॥ १७ ॥

माया ह्रीं इति स्पष्टं बहुस्थले प्रसिद्धम् । कामः क्लीमिति । तदुक्तं देवीभागवते—

क्लीबेति मुनिपुत्रस्तमाजुहाव तदन्तिके ।
सुदर्शनस्तु तच्छ्रुत्वा दधाराद्याक्षरं स्फुटम् ॥
अनुस्वारयुत तच्च प्रोवाच च पुनःपुनः ।
बीजं वै कामराजाख्य गृहीतं मनसा तदा ॥ इति ॥

[1] भगवतचैतन्यमात्मान—त.

शक्ति सौरिति, "शक्ति परा तृतीया च" इति कोशात्। यद्यपि कामशक्तिपदेन त्रिपुरागायत्रीवत् पञ्चदशीद्वितीयतृतीयकूटग्रहणमपि ग्रहीतुं शक्यते, तदर्थेऽपि प्रमाणस्य दर्शितत्वात्। तथाऽपि

मादनं [1]शक्तिसंयुक्तं चतुर्थस्वरसंयुतम्।
ऊर्ध्वे मध्येन्दुबिन्द्वाढ्यं कामराजं समुद्धृतम्।
शान्तान्तं कादिसयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम्॥

इति योगिनीतन्त्रे एतन्मन्त्रोद्धारादयमेवार्थ। मादनं ककार। [2]शक्ति लकार। चतुर्थस्वर ईकार। शान्तान्तं सकार। कादिर्विसर्ग। ऐकारान्तान्तमौकार। उच्चार्येति त्यक्त्वा नमोन्तो मनु। इत्थं च ह्रीं क्लीं सौ देव्यात्मासनाय नम इति मन्त्रेण स्वस्यासनं दत्वेति, आसने पुष्पाक्षतान् क्षिपेत्॥ १७॥

तत सूत्रद्वयेन चक्रासनादिमन्त्रानुद्धरति—

शिवयुग्बालामुच्चार्य श्रीचक्रासनाय नमः शिवभृगुयुग्बालामुच्चार्य सर्वमन्त्रासनाय नमो भुवनामदनौ ब्लेमुच्चार्य साध्यसिद्धासनाय नम इति चक्रमन्त्रदेवताऽऽसनं त्रिभिर्मन्त्रैश्चक्रे कृत्वा॥ १८॥

शिवो हकार, "हश्शिवो गगन [3]प्राण" इति कोशात्। तेन युक्ता बाला। अत्र बालापदेन बालावर्ण, तेन बालावर्णमुद्दिश्य हवर्णयोगो विधीयते। तथा च बालावर्णाङ्गं हकार इति सिद्धम्। एवं च "प्रतिप्रधानमङ्गावृत्ति" इति न्यायात् वर्णत्रयेऽपि हकारयोग.। तत्रापि स्वरान्ते व्यञ्जनस्यादृष्टत्वादादावेव योज्यम्। इत्थं हैं ह्क्लीं ह्सौ श्रीचक्रासनाय नम इत्येको मन्त्र। शिवभृगुयुक्—शिवो हकार, भृगु. सकार, मकाराधिकारे "जगद्बीजं शक्तिनामा सोऽहं वेगवती भृगु" इति नन्दनकोशात्। एतदुभययुक्ता बाला ह्सैं ह्स्क्लीं ह्स्सौ सर्वमन्त्रासनाय नम इति द्वितीयो मन्त्रः। भुवना भुवनेश्वरी, तस्या मन्त्रो मायाबीजरूप एवोद्धृत,

[1] शक्ति—क.   [2] शक्ति—क   [3] हस.—क.

देवीभागवते—"शिवमायाऽग्निबिन्दुमान्" इतिवचनात्। शिवो हकारः। माया ईकारः। अग्निः रेफः। बिन्दुः प्रसिद्धः। एषां योगे ह्रीमिति भवति, "भुवनेशी च लज्जा च हृल्लेखा कुलदेवता" इति कोशात्। प्रकृतेऽपि स एव मदनो व्याख्यातः। तथा च ह्रीं क्लीं ब्लें साध्यसिद्धासनाय नमः इति तृतीयो मन्त्रः। एवं त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेण चक्रमन्त्रदेवताऽऽसनानि चाग्रे कल्पयित्वा। अयं चतुरासनन्यास इति कथ्यते ॥ १८ ॥

बालाषडङ्गन्यासः

ततः बालाषडङ्गमाह—

बालाद्विरावृत्त्या त्रिद्वयेकदशत्रिद्विसङ्ख्याऽङ्गुलिविन्यासैः क्लृप्तषडङ्गः ॥ १९ ॥

बालाद्विरावृत्त्या षड्वर्णैः हृदयादिषडङ्गानि क्रमेण त्र्याद्यङ्गुलिभिः क्लृप्तानि विन्यस्तानि षडङ्गानि येन ईदृशः। अयमेवार्थः स्पष्टमुक्तो दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

कनिष्ठाङ्गुष्ठरहितैः त्रिभिस्तु हृदि विन्यसेत्।
मध्यमानामिकाभ्यां तु न्यसेच्छिरसि मन्त्रवित् ॥
शिखाऽङ्गुष्ठेन विन्यस्य दशभिः कवचं न्यसेत्।
हृदुक्तैर्नेत्रविन्यासं विन्यसेत् परमेश्वरि ॥
तर्जनीमध्यमाभ्यां तु ततोऽस्त्रं विन्यसेत् प्रिये ॥ इति ॥

इति बालाषडङ्गन्यासः ॥ १९ ॥

वशिन्यादियोगिनीन्यासः

अथ वशिन्यादियोगिनीन्यासमाह—

सबिन्दूनचो ब्लूमुच्चार्य वशिनीवाग्देवतायै नमः इति शिरसि। सर्वत्र वर्गाणां बिन्दुयोगः। कवर्गं

शक्ति सौरिति. "शक्ति परा तृतीया च" इति कोशात् । यद्यपि कामशक्तिपदेन त्रिपुरागायत्रीवत् पञ्चदशीद्वितीयतृतीयकूटग्रहणमपि ग्रहीतु शक्यते. तदर्थेऽपि प्रमाणस्य दर्शितत्वात् । तथाऽपि

> मादनं [1]शक्तिसयुक्त चतुर्थस्वरसयुतम् ।
> ऊर्ध्वे मध्येन्दुबिन्द्वाढ्य कामराजं समुद्धृतम् ।
> शान्तान्तं कादिमयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम् ॥

इति योगिनीतन्त्रे एतन्मन्त्रोद्धारादयमेवार्थ । मादन ककार । [1]शक्तिः लकार । चतुर्थस्वर ईकार । शान्तान्त सकार । कादिर्विसर्ग । ऐकारान्तान्तमौकार । [illegible] नमोन्तो मनु. । इत्थ च ह्रीं क्लीं सौ देवात्मासनाय नम इति [illegible] आसने पुष्पाक्षतान् क्षिपेत ॥ १७ ॥

[illegible] सूत्रेण चक्रासनादिमन्त्रानुद्धरति -

शिवयुग्वालामुच्चार्य श्रीचक्रासनाय नमः शिव-भृगुयुग्वालामुच्चार्य सर्वमन्त्रासनाय नमो भुवनाग-दनौ क्लेमुच्चार्य साध्यसिद्धासनाय नम इति चक्रमध्यदेवताऽऽसनं त्रिभिर्मन्त्रैश्चक्रे कृत्वा ॥ १८ ॥

[illegible] "प्राण" इति कोशात । [illegible] बालावर्णमुद्दिश्य [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] "अनिश्रवानमहार्णि" [illegible] । [illegible] । शिवभृगुयुक् [illegible] [illegible]

देवीभागवते—"शिवमायाऽग्निबिन्दुमान्" इतिवचनात् । शिवो हकारः । माया ईकारः । अग्निः रेफः । बिन्दुः प्रसिद्धः । एषां योगे ह्रीमिति भवति, "भुवनेशी च लज्जा च हल्लेखा कुलदेवता" इति कोशात् । प्रकृतेऽपि स एव मदनो व्याख्यातः । तथा च ह्रीं श्रीं ॐ साध्यसिद्धासनाय नमः इति तृतीयो मन्त्रः । एवं त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेण चक्रमन्त्रदेवताऽऽसनानि च कल्पयित्वा । अयं चतुरासनन्यास इति कथ्यते ॥ १८ ॥

बालाषडङ्गन्यासः

ततः बालाषडङ्गमाह —

बालाद्विरावृत्त्या त्रिद्व्येकदशत्रिद्विसङ्ख्याऽङ्गुलि-विन्यासैः कृतषडङ्गः ॥ १९ ॥

बालाद्विरावृत्त्या षड्वर्णैः हृदयादिषडङ्गानि क्रमेण न्यासाङ्गुलिभिः कृतानि विन्यस्तानि षडङ्गानि येन ईदृशः । तथोक्तं तन्त्रराजे दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्

कनिष्ठाङ्गुष्ठरहितैः त्रिभिस्तु हृदि विन्यसेत् ।
मध्यमानामिकाभ्यां तु न्यसेच्छिरसि मन्त्रवित् ॥
शिखाऽङ्गुष्ठेन विन्यस्य दशभिः कवचं न्यसेत् ।
इन्दुपर्णेत्रविन्यासं विन्यसेत् परमेश्वरि ॥
तर्जनीमध्यमाभ्यां तु ततोऽस्त्रं विन्यसेत् प्रिये ॥ इति ॥

इति बालाषडङ्गन्यासः ॥ १९ ॥

वशिन्यादियोगिनीन्यासः

अथ वशिन्यादियोगिनीन्यासमाह

सविन्दूनचो व्लूमुच्चार्य वशिनीवाग्देवतायै नम इति शिरसि । सर्वत्र वर्णानां बिन्दुयोगः । कवर्गं

कलह्रीं च निगद्य कामेश्वरीवाग्देवतायै नमः इति ललाटे चुं गदित्वा न्ब्लीं मोदिनीवाग्देवतायै नम इति भ्रूमध्ये टुं भणित्वा य्लूं विमलावाग्देवतायै नम इति कण्ठे तुं च प्रोच्य ज्म्रीं अरुणावाग्देवतायै नम इति हृदि पुं च ह्स्ल्व्यूं उच्चार्य जयिनीवाग्देवतायै नम इति नाभौ यादिचतुष्कं झ्म्र्यूं उच्चार्य सर्वेश्वरीवाग्देवतायै नम इति लिङ्गे, शादिषट्कं क्ष्म्रीं आख्याय कौळिनीवाग्देवतायै नम इति मूले ॥ २० ॥

सविन्दू नचो बिन्दुयुक्ता अकारादिविसर्गान्ता तानुच्चार्य नम इत्यन्तो वशिनीमन्त्रः। तथा च अं आ . . . अं अः व्लूं वशिनीवाग्देवतायै नमः इति शिरसि न्यसेत्। नन्वेवं सर्वेषु बिन्दुयोगकथनादन्यत्र नेत्यत आह—सर्वत्रेति। स्पष्टोऽर्थः। कवर्गमिति। कवर्गः प्रसिद्ध सबिन्दुः। कलह्रीं इत्यत्र केवलव्यञ्जनमात्रग्रहणम्। "समुदायेषु विद्यमाना वर्णाः तदवयवेषु दृश्यन्ते" इति न्यायात्। गृहीतश्चायं पक्षः सेतुबन्धे श्रीभास्कररायैः "अधस्तान्नाभसं बीजं" इत्यस्य व्याख्यानावसरे "नाभसो हससमुदायः तदेकदेशः केवलहकार एव ग्राह्यः" इति व्याख्यानपङ्क्तौ। अत्रापि तथा ग्रहणे बीजं "त्रयोविंशदक्षरोऽसौ कामेश्वरीमन्त्रः" इति सेतुबन्धलेख एव। ककारलकारयोरवर्णविशिष्टयोर्ग्रहणे द्वितारीयुक्तपादुकां पूजयामीति घटिते ह्रीं श्रीं कं क्ल्ह्रीं कामेश्वरीवाग्देवताकामेश्वरीपादुकां पूजयामीति मन्त्रे पञ्चविंशतिवर्णत्वात्। तस्मात् केवलव्यञ्जनमात्रग्रहणम्। व्यञ्जनानां न वर्णत्वमिति विस्तार उक्तो वरिवस्यारहस्ये पञ्चदशीवर्णपरिगणने। तथा च कं खं गं घं ङं क्ल्ह्रीं कामेश्वरीवाग्देवतायै नमः इति ललाटे न्यसेत्। चु चवर्ग—चुमित्यस्योदित्त्वात् तेन सवर्णग्रहणशास्त्रस्य "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" इति शास्त्रस्य सत्त्वात् चवर्गग्रहणम्। चवर्गं नमइत्यन्तं मन्त्रं पठित्वा भ्रूमध्ये न्यसेत्। टुं टवर्गं पूर्ववत्।

शेषं स्पष्टम् । हसलवर्णेषु व्यञ्जनमात्रग्रहणं पूर्ववत् । यः आदिः यस्य चतुष्कस्य इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । इत्थं च य रं लं वं इति । शादिषट्कमित्यत्रापि समासः पूर्ववत् ॥ २० ॥

मूलमन्त्रन्यासः

एवं वशिन्यादियोगिनीन्यासमुक्त्वा मूलमन्त्रन्यासादीन् वदति—

मूलविद्यापञ्चदशवर्णान् मूर्ध्नि मूले हृदि चक्षुस्त्रितये श्रुतिद्वयमुखभुजयुगळपृष्ठजानुयुगळनाभिषु विन्यस्य षोढा चक्रे न्यस्यान्यस्य वा ॥ २१ ॥

चक्षुस्त्रितयं भ्रूमध्येन सह ज्ञेयम् । श्रुतिद्वयं श्रोत्रद्वयम् । शेषस्थानानि स्पष्टानि । मूलपञ्चदशवर्णान् विन्दुसहितान् नमोऽन्तान् क्रमेणोक्तपञ्चदशस्थानेषु न्यसेत् । षोढा षट्प्रकारः, गणेश-ग्रह-नक्षत्र-योगिनी राशि-पीठभेदेन चक्रन्यासः तन्त्रान्तरोक्तः । न्यस्यान्यस्य इत्यनेन कृताकृतत्वं सूचितम् ॥ २१ ॥

पात्रासादनम्, सामान्यार्घ्यविधानम्

एवं देवीरूपत्वसिद्ध्यै न्यासानुक्त्वा ततोऽर्चनाङ्गभूतपात्रस्थापनविधिमुपदिशति—

शुद्धाम्भसा वामभागे त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरश्रमण्डलं कृत्वा पुष्पैरभ्यर्च्य साधारं शङ्खं[1] प्रतिष्ठाप्य शुद्धजलमापूर्य आदिमविन्दुं दत्त्वा षडङ्गेनाभ्यर्च्य विद्यया अभिमन्त्र्य तज्जलविप्रुड्भिः आत्मानं पूजोपकरणानि च संप्रोक्ष्य ॥ २२ ॥

शुद्धाम्भसा इत्यनेन गणपतिपद्धतौ कथितमन्मादातःशुद्धोदकेनेति ज्ञापितम् । शुद्धेन पटपूतेनाम्भसा । स्ववामभागे त्रिकोणादिचतुरश्रान्तं मिलन

[1] स्थापय – श्री.

प्रोक्षणसाधन बिन्दुत्रयमेवेति प्राप्तं न्यायं बाधितुं स मित्युपसर्ग. । तथा च, यथा पूजोपकरणानि जलेन सम्यक् सिक्तानि तथा प्रोक्षयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

विशेषार्घ्यविधिः (अर्घ्यशोधनम्)

एवं सामान्या[1]र्घ्यै. तृप्ति विधाय विशेषार्घ्यातृप्तिमाह—

तज्जलेन त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरश्रमण्डलं कृत्वा मध्यं विद्यया विद्याखण्डैस्त्रिकोणं [2]बीजावृत्त्या षडश्रं संपूज्य वाचमुच्चार्य अग्निमण्डलाय दशकलाऽऽत्मने अर्घ्यपात्राधाराय नम इति प्रतिष्ठाप्य आधारं प्रपूज्य पावकीः कलाः ॥ २३ ॥

तज्जलेन सामान्यार्घ्योदकेन । शेष पूर्ववत् । मध्यं त्रिकोणमध्य. विद्यया समष्टिविद्यया. संपूज्येति सर्वत्रानुषज्यते । विद्याखण्डै कूटत्रयेण त्रिको५. त्रिकोणकोणत्रयम् । अस्योपपत्तिर्दर्शिता प्राक् । बीजावृत्त्या कूटत्रयद्विरावृत्त्या कूटस्य बीजरूपत्वं श्रीषोडशाक्षर्या षोडशार्णत्वोपपत्तये एकैककूटस्यैकैकबीजरूपत्व ई... सप्रमाणं वरिवस्यारहस्ये अस्मत्परमेष्ठिगुरुभि· प्रपञ्चितम् । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते । क्रमस्यानुक्तत्वात् प्रागादिप्रादक्षिण्येन स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन वा । नमोऽन्त. मन्त्र.. "नमोऽन्तै पादुकाऽन्तैर्वा" इति योगिनीतन्त्रवचनात् । वाच ऐ इति । तदुक्तं देवीभागवते—

वाग्भवं कामराजं च मायाबीजं तृतीयकम् ।
चित्ते यस्य भवेत्तं तु न कश्चिद्बाधितुं क्षम ॥

इत्युपक्रम्य वाग्भवं प्रथमबीजं स्तोतु कथामुपक्रम्य

ऐ ऐ इति भयार्तेन दृष्ट्वा व्याघ्रादिकं वने ।
बिन्दुहीनमपि प्रोक्त वाञ्छितं प्रददौ किल ॥ इति ॥

[1] र्घ्योत्पत्ति विधाय विशेषार्घ्यविधिमाह—च, व२.

[2] बीजद्विरावृत्त्या—ग.

विन्दुहीनस्य कैमुतिकन्यायेन फलहेतुत्वस्तुत्या सविन्दुः ऐकारो वाग्भव इति सिध्यति । नित्यारहस्ये—"वाग्भवं प्रथमं देवि कामराजं द्वितीयकम्" इति बालामन्त्रोद्धाराच्च, "रविस्वरो विन्दुयुक्तो वाग्भवं बीजमीरितम्" इति बीजकोशाच्च। आधारं कीदृशं इत्याकाङ्क्षासत्त्वात् तन्त्रान्तरोक्तं त्रिपदादि ग्राह्यम् । पावकी: वह्निसंबन्धिनीः कलाः चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तैः तत्तन्नामभिः प्रागादिवृत्तरूप यजेत्, "प्रागादिवृत्तरूपेण" इति परमानन्दतन्त्रवचनात् । सेतुबन्धे भास्कररायास्तु पश्चिमादिप्रादक्षिण्येन इत्यूचुः ॥ २३ ॥

मदनादुपरि सूर्यमण्डलाय द्वादशकलाऽऽत्मने अर्घ्यपात्राय नम इति संविधाय पात्रं संस्पृश्य कलाः सौरीः सौः सोममण्डलाय षोडशकलाऽऽत्मने अर्घ्यामृताय नमः इति पूरयित्वा आदिमं दत्वोपादिममध्यमौ पूजयित्वा विधोः कलाषोडशकम् ॥ २४ ॥

मदनस्तु चतुरासनन्यासे प्रपञ्चितः । शेषं स्पष्टम् । संस्पृश्येत्यस्मात् पूर्वं तत्रेत्यादिः । तत्र पात्रे सौरीः कलाः तपिन्यादीः संस्पृश्य पूजयित्वा । यद्यपि स्पृशिधातोः न पूजनमर्थः, तथाऽपि 'संपूज्य पावकीः कलाः', 'पूजयित्वा विधोः कलाः' इति वाक्यमध्यवृत्तित्वात्, "तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य तत्र सूर्यकला यजेत्" इति योगिनीतन्त्रवचनाच्च पूजायामेव तात्पर्यं कल्प्यम् । आदिमं प्रथमं पूरयित्वा उपादिमं द्वितीय मध्यमं तृतीयं, इदं चतुर्थपञ्चमयोरप्युपलक्षणम् । सिद्धान्तग्रन्थे प्रथमखण्डे "पञ्च मकारा तैरर्चनं गुप्त्या" इत्युक्तम् । तत्रैव दत्वा स्थापयित्वा । विधोः कलाषोडशकं अमृतादिपूर्णामृतान्तम् ॥ २४ ॥

तत्र विलिख्य त्र्यश्रमकथादिमयरेखं हळक्षयुगान्तस्थितहंसभास्वरं वाक्कामशक्तियुक्तकोणं हंसेनाराध्य बहिर्वृत्तषट्कोणं कृत्वा षडश्रं षडङ्गेन पुरोभागाद्यभ्यर्च्य मूलेन सप्तधा अभिमन्त्र्य

दत्तगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपः तद्विप्रुड्भिः प्रोक्षितपूजाद्रव्यः सर्वं विद्यामयं कृत्वा तत्स्पृष्ट्वा चतुर्नवतिमन्त्रान् जपेत् ॥ २५ ॥

तत्र प्रथमद्रव्ये पूर्वोक्तक्रमेण पूजयित्वा । अकारादिविसर्गान्तषोडशस्वरैः पश्चिमादीशानान्तां एका रेखा कुर्यात् । तत ईशानाद्याग्नेयान्ता कवर्गमारभ्य तान्तै. षोडशवर्णैः अपरा रेखा संपादयेत् । तत आग्नेयादिपश्चिमान्ता थादिसान्तै षोडशभिः तृतीयरेखा संपादयेत् । एवं सति अश्च कश्च थश्च आदिर्येषा वर्णाना दीर्घाकारखकारदकारप्रभृतीना तन्मया तदभिन्ना रेखा यस्मिन् त्रिकोणे तत् अकथादिमयरेखम् । इदं त्र्यश्रविशेषणम् । हश्च ळक्षयुगं च तयोः अन्त मध्ये स्थितो यो हंसः इति वर्णसमुदायः तेन भास्वरं—द्रव्ये स्वदक्षभागे हं इति विलिख्य तदुत्तरतो हस इति वर्णौ विलिख्य तदुत्तरतो ळक्षेति विलिखेत् । एवं चोक्तरूपं भवति । एवं वा कामशक्तय. बालाया वर्णत्रयम् । यद्वा—मूलकूटत्रयम् । प्रमाणं अर्थद्वयेऽपि पूर्वमेवोक्तम् । तद्युक्तानि कोणानि यस्मिस्तत् । एतादृशविशेषणत्रयविशिष्ट त्रिकोणं विलिख्य । हंसेन हंस इति मन्त्रेण आराध्य पुष्पादिभि पूजयित्वा । च हि त्रिकोणात् वृत्तं षट्कोणं च कृत्वा । षडश्रं षट्कोणानि मूलषडङ्गमन्त्रै पुरोभागादि स्वाभिमुखाग्रादिप्रादक्षिण्येन अभ्यर्च्य । मूलेन सप्तधा सप्तवारमावृत्तेन । तस्मिन् द्रव्ये दत्ता अर्पिता गन्धाक्षतपुष्पधूपदीपा येन ईदृश पूजको भवेदिति विशिष्टविधौ दानमर्मीषा कार्यमिति विशेषणविधिरार्थिक । विद्या परसंवित् तन्मयं तदभिन्नं कृत्वा भावयित्वा । तत् प्रथमादिकम् । चतुर्नवतिमन्त्रान् वक्ष्यमाणान् ॥ २५ ॥

तान् मन्त्रानाह—

त्रितारीनमस्संपुटिताः तेजस्त्रितयकळा अष्टत्रिंशत् । सृष्टिऋद्धिस्मृतिमेधाकान्तिलक्ष्मीद्युतिस्थिरास्थितिसिद्धयो ब्रह्मकला दश । जरा पालिनी शान्तिरीश्वरी रतिकामिके वरदा ह्लादिनी प्रीतिदी-

र्घा विष्णुकला दश । तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्री क्षुधा क्रोधिनी क्रियोद्गारी मृत्यवो रुद्रकला दश । पीता श्वेताऽरुणाऽसिताश्चतस्र ईश्वरकलाः । निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तीन्धिकादीपिकारेचिकामोचिकापरासूक्ष्मासूक्ष्मामृताज्ञानाज्ञानामृताप्यायिनीव्यापिनी - व्योमरूपाः षोडश सदाशिवकलाः ॥ हꣳसश्शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाꣳसः समिन्धते । विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा ॥ इत्येते पञ्चमन्त्राः ॥ मूलविद्या चाहत्य चतुर्नवतिमन्त्राः ॥ २६ ॥

त्रितारी पूर्वोक्ता । त्रितारी नम इत्यनयोर्मध्ये चतुर्नवतिमन्त्रान् पठेत् । तथा च द्वाभ्यां सम्पुटिता भवन्ति । यथा लोके सम्पुटे करण्डे अन्तः किञ्चित् स्थित

आधारावयवोत्तरावयवमध्यवृत्तित्वं वस्तुनः संपाद्यते तद्वत् प्रथमं त्रितारी, पश्चाच्चतुर्नवतिमन्त्रेष्वेको मन्त्र., ततो नम इति। एवं सति मन्त्रः द्वाभ्यां सपुटितो भवति। तेजसित्रय वह्निसूर्यसोमाः तेषां कलाः धूम्रार्चिरादिपूर्णामृतान्ताः श्यामाक्रमे वक्ष्यमाणा अष्टत्रिंशत्। मन्त्रस्वरूपं तु ऐं ह्रीं श्रीं धूम्रार्चिषे नमः। एवं अग्रेऽपि ज्ञेयम्। सृष्टित्रऽद्धीत्यत्र सन्ध्यभावः आर्षः। यद्वा—"ऋत्यकः" इति पाक्षिकत्वादसन्धिः। शेष स्पष्टम्। वह्निकला.- १०। सूर्यकलाः—१२। चन्द्रकलाः—१६। ब्रह्मकलाः—१०। विष्णुकला.—१०। रुद्रकलाः—१०। ईश्वरकला·—४। सदाशिवकला.—१६। इत्थं च कला सर्वाः—८८। यद्यपि हंसःशुचिषत् इत्यारभ्य पुष्करस्रजा इत्यन्त सप्त ऋच· सन्ति, तथाऽपि 'इत्येते पञ्चमन्त्रा·' इत्युक्त्या चतुर्थपञ्चमौ मिळित्वा एको मन्त्र., षष्ठसप्तमौ मिळित्वा एको मन्त्रः। एकलिङ्गत्वादुक्तयोरैक्यं युक्तं, नत्वन्यत्र। मूलविद्या पञ्चदशी। पूर्वकला. ८८, उक्तमन्त्रा पञ्च, मूलविद्या च, आहत्य सर्वं मिळित्वा चतुर्नवतिमन्त्राः संपद्यन्ते। एतैरभिमन्त्रणेन द्रव्य संस्कुर्यादिति फलितोऽर्थ· ॥ २६ ॥

अथ हैके पञ्चभिरखण्डाद्यैरभिमन्त्रणमामनन्ति ॥ २७ ॥

अथेत्यनेन चतुर्नवतिमन्त्रोत्तरमेवेति क्रमविशेष· सूचित·। नात्र पाठक्रम· संभवति, स्वमताभावात्। अत. अथेत्यावश्यकम्। ह इति शब्दालङ्कारे। एके इत्यनेन पाक्षिकत्वं सूचितम्। अखण्ड आद्य येषामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि. ॥ २७ ॥

अखण्डाद्या के' इत्याकाङ्क्षायामाह—

अखण्डैकरसानन्दकरे परसुधाऽऽत्मनि।
स्वच्छन्दस्फुरणामत्र निधेह्यकुलनायिके ॥
अकुलस्थामृताकारे शुद्धज्ञानकरे परे।
अमृतत्वं निधेह्यस्मिन् वस्तुनि क्लिन्नरूपिणि ॥

तद्रूपिण्यैकरस्यत्वं कृत्वा ह्येतत्स्वरूपिणि ।
भूत्वा परामृताकारा मयि चित्स्फुरणं कुरु ॥
इति तिस्रोऽनुष्टुभो विद्याः ॥ २८ ॥

वेदभाष्ये वैदिकमन्त्राणा अर्थस्य विवृतत्वात् तान् परित्यज्य केवलतान्त्रिक-सुबोधमन्त्राणा केषा चिदर्थं [1]प्रकटयामि । अ ख ण्डे ति—अखण्डेत्यादिमन्त्रत्रयं लिङ्गेन सुधादेवीप्रार्थनाङ्गं भवितुमर्हति । ततोऽपि बलवता अभिमन्त्रणोत्तरद्वितीयाश्रुत्या अभिमन्त्रणाङ्गम् । एतदनुसारेण परमानन्दतन्त्रे—"एतत्त्रयं त्रिबीजाढ्यं चतुर्धा तत्र वै जपेत्" इत्यत्र स्पृशन् इत्यध्याहार्यम् । तथा च अभिमन्त्रणाङ्गत्वं सिद्धम् । एवं च परमानन्दटिप्पण्या अखण्डेत्यादि सुधादेवीप्रार्थनारूपमिति लेखः "प्रामादिक एव, लिङ्गाच्छ्रुतिबाधस्य केनाप्यनङ्गीकारात् । अथ मन्त्रार्थस्तु—अकुलं नाम सहस्रदलकमलद्वयम् । सर्वकमलानामाधारभूतं ऊर्ध्वमुखमेकं पद्मं मूलाधारस्याधस्तिष्ठति । तदेकं अकुलपदवाच्यम् । "अकुळे विपुसंज्ञे च" इति योगिनीतन्त्रश्लोकव्याख्यानावसरे सर्वाधःस्थितसहस्रदळकमलोपर्यष्टदळं तदुपरि षड्दळं तदुपरि मूलाधारादिचक्राणि तत्र मूलाधाराधःस्थितं षड्दळं कुलपद्मं तदधःस्थिते अष्टदळसहस्रदळे अकुले इति सेतुबन्धलेखात् । एवं ब्रह्मरन्ध्रस्थिताधोमुखसहस्रच्छदपद्ममपि अकुलम् । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

सुषुम्नोर्ध्वे सुधारश्मिकोटिकान्तिसमप्रभम् ।
अधोमुखं गुरुस्थानं सहस्रदळशोभितम् ॥
अकुलं तद्विजानीयात् . . . . . इति ॥

परमानन्दतन्त्रेऽपि—

साधकः प्रातरुत्थाय ब्रह्मरन्ध्रे निजं गुरुम् ।
पूर्वोक्ताकुलपद्मान्तर्द्वादशान्तसरोरुहे ॥ इति ॥

एवं द्वयोः सहस्रच्छदयोरकुलवाच्यत्वे सिद्धे प्रकृते ब्रह्मरन्ध्रस्थस्यैव ग्रहणम्, तन्देवामृतस्रावित्वात् । प्रकृते अकुलं यद्ब्रह्मरन्ध्रस्थकमलं तस्य नायिका तदधिष्ठात्री

[1] प्रदर्शयामि—ब   [2] चिन्त्य.—ब१.

तत्सम्बोधने हे अकुलनायिके। अखण्डोऽविच्छिन्न एकरसो दुःखासभिन्नो य आनन्द तं करोति व्यञ्जयतीति तादृशे। परा उत्कृष्टा या सुधा ब्रह्मरन्ध्रस्था अमरत्वकारिणी तदात्मनि तत्स्वरूपे अत्र द्रव्ये स्वच्छन्दा स्वतन्त्रा या चित् तस्या स्फुरणा प्रकाशशक्ति निधेहि स्थापय। हे परे श्रेष्ठे क्लिन्नमार्द्ररूपं तदस्मिन्नस्ति इति क्लिन्नरूपिणि अस्मिन् वस्तुनि अमृतत्वं निधेहि संस्थापय सपादय। अकुल व्याख्यात तत्र विद्यमानं यत् अमृत तस्य स्वरूपमिव स्वरूपं यस्या द्रव्याभिमानिदेवताया। इदं परेत्यस्य विशेषणम्। शुद्धज्ञानकरे स्वरूपज्ञानाविर्भावकर्त्रि, इदमपि पराविशेषणम्। यत्तु सौभाग्यानन्दसन्दोहे परे इति सप्तम्यन्तं कृत्वा वस्तुविशेषणमित्युक्तम्, तन्न, दूरान्वयापत्ते। तत् परब्रह्म तस्य यद्रूपं तद्वति परब्रह्मस्वरूपे इति यावत्। तद्रूपिणि विशेषार्घ्यरूपिणि मयि देहाभिमानिनि। परं यत् अमृतं आनन्द तदाकारा भूत्वा ऐकरस्यं चित्तस्यैकाकारता कृत्वा सपाद्य चित्स्फुरणं स्वस्वरूपप्रकाशं कुर्विति मन्त्रत्रयार्थे। अनुष्टुभ· अनुष्टुप्छन्दस्का इत्यर्थ, "द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्" इति श्रुते। विद्या मन्त्रा। इदं विद्यात्रय मिळित्वा एकापूर्वजनकं, पौर्णमासयागत्रिकवत्. अग्रिममन्त्रेषु अथो इति प्रक्रमान्तरसत्त्वात्. तन्त्रान्तरेऽपि एतत्त्रयमिति समष्टिविनियोगदर्शनाच्च। तेनैकमन्त्रलोपे पुनस्त्रितयपाठ. न तावन्मात्रम्॥ २८॥

चतुर्थ अमृतेशीमन्त्रमाह—

अथो वाचं ब्लूं झ्रौमिति जूं सः इति चोक्त्वा अमृते अमृतोद्भवे अमृतेश्वरि अमृतवर्षिणि अमृतं स्रावय स्रावय स्वाहेति चतुर्थो मन्त्रः॥ २९॥

वाच ऐं। इतिद्वय चोक्त्वेति च त्यक्त्वा शेषं मन्त्रस्वरूपम्। हे अमृते अस्मिन् द्रव्ये अमृत स्रावय इति तदर्थ। शेषाण्यमृते इत्यस्य विशेषणानि। तदर्थ स्पष्ट॥ २९.॥

तत पञ्चम मन्त्रमुद्धरति—

वाग्भवो वदवद ततो वाग्वादिनि वाग्मदनक्लिन्ने क्लेदिनि क्लेदय महाक्षोभं कुरुयुगळं मादनं

शक्तिर्मोक्षं कुरुकुरु शब्दो हसचतुर्दशपञ्चदशापिण्डः सहचतुर्दशषोडशापिण्डश्चेति पञ्चमीयं विद्यैताभिः अभिमन्त्र्य ज्योतिर्मयं तदर्घ्यं विधाय ॥ ३० ॥

वाग्भवः ऐं। वाक् ऐं। मदन क्लीं। कुरुयुगळं द्विवारं कुर्वित्युच्चार्य। मादन क्लीं। शक्तिः सौः। चतुर्दश अचा चतुर्दशः औ। पञ्चदश अनुस्वार। पिण्डः समुदाय। षोडशो विसर्गः। तथा च मन्त्रस्वरूपं—ऐं वदवद वाग्वादिनि ऐं क्लीं क्लिन्ने क्लेदिनि क्लेदय महाक्षोभं कुरुकुरु क्लीं सौः मोक्षं कुरुकुरु ह्सौः स्हौः। इतीयं पञ्चमी विद्या। एताभि पञ्चभि अभिमन्त्र्य। ज्योतिर्मयं निर्दोषं तदर्घ्यं विधाय। एतेन तन्त्रान्तरोक्तशापविमोचनादिकं अनेनैव जातमिति सूचितम् ॥

ननु ज्योतिर्मयमित्यनेन अयमभिप्राय कथं निष्पादित इति चेत्—उच्यते। ज्योतिरिति प्रकाशापरपर्याय। प्राचुर्यार्थे मयट्। यस्मिन् प्रकाशे मलमिश्रत्व तत्र प्रकाशप्राचुर्य न संभवति यथोपरक्तदिवाकरादौ। मलनिर्गमे सति तत्रैव प्रकाशप्राचुर्यमनुभूयते। एवमेवादर्शे मुखप्रकाशके। तद्वदत्रापि द्रव्ये नानाशापादिमलोपहते ज्योतिर्मयत्वं न संभवति। प्रोक्तैकोनशतमन्त्रैरभिमन्त्रणे सति निरस्तनिखिलमलं सत् ज्योतिर्मयं भवति। तत एव ज्योतिर्मयं कृत्वेत्युक्तम्। एतेन तन्त्रान्तरोक्तशापविमोचनस्यापि समुच्चय इति केषाचिदुक्ति अश्रद्धेयैव ॥

द्विपात्रविधेः मुख्यत्वसमर्थनम्

एवं ये महेश्वरानन्दनाथप्रभृतय तन्त्रान्तरे नित्यपूजाया "पूर्ववत्तु त्रिपात्रक" इति वचनात सूत्रे न कर्तव्यमिति निषेधाभावात् सूत्रानुसारिभिरपि त्रिपात्र कर्तव्यमित्यूचु, तान् प्रति अयं प्रश्न —सूत्रे न कर्तव्यमिति निषेधाभावेन त्रिपात्र साध्यते उत तन्त्रान्तरे उक्तत्वात्, उत स्वसूत्रे निषेधाभावे सति तन्त्रान्तरे विद्यमानत्वेन वा, उत तन्त्रान्तरे द्विपात्रनिषेधश्रवणाद्वा। नाद्य., "व्रीहिभिर्यजेत" इत्यत्र न गोधूमैरिति निषेधाभावात् गोधूमयोगेनाप्यपूर्वं स्यात्। न द्वितीय, तथा सति परशुरामसूत्रोक्तगर्भिनमातृकावागधाद्युपास्ने श्रीविद्याङ्गत्वेन सौभाग्यानन्द सन्दोहे परिभाषिते ... निर्युक्ति... चापत्ति। एतेन तृतीयपक्षोऽपि निरस्त।

[illegible] तस्मात् [illegible] नैव कुर्यात् [illegible]" इति [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

इति [illegible] । [illegible] द्विपात्र [illegible] [illegible] । यदि च [illegible] प्रवृत्तिमात्र [illegible] "[illegible] यजति" इत्यत्र न [illegible] स्यात् । तस्मात् [illegible] निषेधः [illegible] तत् [illegible] अर्थवाद एव । अर्थवादस्य [illegible] । न [illegible] । कथं निषेधेन हेतुना तन्त्रान्तरे [illegible] ॥

[illegible] कति पात्राणि ? इत्याकाङ्क्षाया स्वसूत्रे विशेषाश्रवणात् तन्त्रान्तरस्य "[illegible]" इति वचनेनैव आकाङ्क्षापूरकं सत् त्रिपात्र [illegible] । तथा सति द्विपात्रप्राप्त्यभावेन निषेधस्य दूरनिरस्तत्वात् ॥

न च [illegible] इति [illegible] द्विपात्रप्राप्त्यभावेन न द्विपात्रं कुर्यादिति वाक्यस्य प्रामाण्यं कथं सिध्यति इति वाच्यम् । अर्थवादघटकनिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वमिति न नियमः, तस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात् । अतोऽप्राप्तार्थनिषेधोऽपि निर्वहति, यथा—"नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः" इति, "यदन्तरिक्षे चिन्वीत अन्तरिक्षं शुचाऽर्पयेत" इति । तादृशार्थस्य न स्वार्थे तात्पर्यम्, किं तु प्राशस्त्यमात्रे । तथावापितम् ॥

न वा तन्त्रयोः परस्परं प्रकृतिविकृतिभावः सप्रमाणः, यतो वा प्राप्तं निषिध्येत । न ह्यप्राप्तनिषेधः स्वप्नेऽपि श्रुतः ॥

किं च—परप्रीतये अर्थवादेऽपि आरोपितनिषेधत्वमस्तु । तथाऽपि न तेषां समीहितसिद्धिः । तथा हि कल्पसूत्रेण पात्रद्वयप्राप्तिः, परमानन्दतन्त्रेण तन्निषेधः, तथा सति तन्त्रयोः समबलत्वेन ग्रहणाग्रहणवद्विकल्प एव स्यात् । निषेधशास्त्रस्यैव स्वरुच्या प्राबल्याङ्गीकारे ग्रहणपक्षस्त्वत्यन्तं बाध्येत । विकल्प एव न स्यात् । द्विपात्रप्रयोगोऽ-

[illegible] [illegible] प्रतिपादितम् । अत [illegible] आनुमानिकविधिप्रत्यक्षनिषेधयोः [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वपक्षे सिद्धान्तित जैमिनितन्त्रे । प्रकृतेऽपि [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोगविधौ द्विपात्रविधिर्न [illegible] तन्त्रान्तरानुसारेण [illegible] तृतीयस्याप्युपलक्षकमिति कल्प्यते, तदा [illegible] [illegible] [illegible] तन्त्राभिमतत्वेन द्विपात्रप्रवर्तकाभावेन द्विपात्रविधेः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तस्मात् कल्पसूत्रयोगिनीतन्त्रानुसारिभिः द्विपात्रप्रयोगो निरशङ्कमनुष्ठेयः ॥

यत्तु परमानन्दतन्त्रटिप्पण्या सौभाग्यानन्दसन्दोहसंज्ञिकायां एकोनविंशोल्लासे पञ्चदशश्लोकव्याख्यानावसरे ननु परशुरामसूत्रवामकेश्वरादितन्त्रेषु प्रोक्तपात्रद्वयं विरुध्येत इति चेन्न,शृणु । अग्रिमोल्लासे अनुकल्पपूजाया पात्रद्वयस्य सुस्पष्टं वक्ष्यमाणत्वात् अनुकल्पपूजापरं परशुरामसूत्रादितन्त्रम् । अत एव तत्र शापमोचनमन्त्राणामभाव इति सुवचम् । अथवा --आत्मयोगाभ्यासिपरम् । अत एव त्रिपुरार्णवे "आत्मयोगपराणां तु [1]नाङ्गलोपेन हीयते" इति । अत एव श्रीभास्कररायैः एकपात्रादिसंक्षेपपूजनं अभ्यासशीलानामिति सेतुबन्धे निरूपितम् । अथवा परमापत्पक्षो वा । तदुक्तं तन्त्रे -

प्रत्यक्षयुग्मपात्रं वै कृत्वा शापमवाप्नुयात् ।
कचिन्मयैवोपदिष्टं परमापत्तिकालिकं ॥

--इति महेश्वरानन्दनाथाः पक्षत्रयमूचुः, तच्चिन्त्यम् ॥

परशुरामसूत्रोक्तसरणिर्मुख्या न मिलति । तथा प्रतिनिधिस्वीकारपक्ष इति प्रथमपक्षे "तस्याभिव्यञ्जकाः पञ्चमकाराः तैरर्चनं गुप्त्या" इति, "तद्वदादिमं संशोध्य" इति "आदिमबिन्दुं दत्वा" इति "पूरयित्वा आदिमं" इति "मपञ्चकेन सन्तर्प्य" इति प्रभृतीनां शतावधिवाक्यानां सूत्रस्थानां कुण्डलप्रक्षेप एव स्यात् । किं च— "मपञ्चकालाभेऽपि नित्यकर्मप्रत्यवमृष्टिः" इति सूत्रेण नित्यपूजायां

[1] नाङ्गलोपो न बाधितः—धी.

दीक्षेति वक्तुमशक्यत्वात् । द्वितीये---ईदृशाभ्यासी एतत्तन्त्रविहितपूजाकर्ता किमेतत्तन्त्रोक्तदीक्षावान् उत तन्त्रान्तरेण दीक्षितस्य कालेन स्वतन्त्रानुष्ठानेन परिपक्वचित्तस्यैव एतत्सूत्रोक्तपूजायामधिकारो वा । नाद्यः, दीक्षाऽव्यवहितोत्तरक्षणे न भवदभिमतध्यानसिद्धिः । अयमनुभूयते सर्वैः । इत्थं च सूत्रानुसारेण दीक्षा सपाद्य अयोगित्वेनैतत्तन्त्रोक्तपूजानधिकारात् तन्त्रान्तराश्रयणं पूजाऽर्थं कर्तव्यम् । तर्हि—

स्वशास्त्रे वर्तमानो यः परशास्त्रं निषेवते ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति स्वशास्त्रमवमन्यते ॥

इति निषेधोल्लङ्घनम् । किं च—दीक्षोत्तरं महाविद्याऽऽराधनप्रत्यूहापोहाय गाणनायकीं पद्धतिमामृशेत् इति सूत्रेण ललितोपास्तिविघ्ननाशसाधनत्वं गणपत्युपास्तेरुक्तम् । ललितोपास्त्यनन्तरं हि तत्साध्यश्चित्तपरिपाकः ततो निरुक्तयोगः । तदनन्तरं द्विपात्रप्रयोगे अधिकारो वाच्यः । स न सभवति गणपत्युपास्तेः विघ्नसमानकालिकत्वेन तदानीं निरुक्तयोगाभावादपि गणपत्युपास्तौ द्विपात्रकथनात् तत्रावश्य द्विपात्रप्रयोगोऽङ्गीकार्यः । इत्थं च तत्र व्यभिचरिताधिकारस्य अन्यत्रापि कल्पनं केन प्रतिबद्धम्, सकृद्व्यभिचरितायाः स्त्रियः किमपरत्र वस्त्रावगुण्ठनेनेति न्यायात् ।

न च—यथायोगी तेन गणपत्युपास्तिं त्यक्त्वा केवलललितोपास्तिरेव तन्त्रान्तरमनुसृत्य योगसिद्धिपर्यन्तं अनुष्ठेया न गणपत्युपास्तिः, अथवा गणपत्युपास्तावपि तन्त्रान्तरमाश्रीयताम्—इति वाच्यम् । तथा सति "एवं गणपतिमिष्ट्वा विधूतसमस्तविघ्नव्यतिकरः शक्तिचक्रैकनायिकायाः श्रीललितायाः क्रममारभेत" इति सूत्रेऽपि अप्रामाण्यं वक्तव्यं स्यात् । सूत्रे गणपत्युपास्तिपाठवैयर्थ्यम्—न ललितोपास्तेः पूर्वमनुष्ठानं अयोगित्वेन तस्य तदाऽनधिकारात् । ललितोपास्त्या फलसिद्ध्यनन्तरमपि अप्रयोजकत्वात् अननुष्ठेयम् । एवं च वैयर्थ्यं दुर्निवारम् ॥

न च--द्विपात्रनिषेधस्य ललिताप्रकरणस्थत्वात् तत्रैवायोगिनामनधिकारः । अन्यत्रास्त्येव द्विपात्रप्रयोगेऽधिकारः निषेधाभावात् इति—वाच्यम्; श्रीललितायाः महायागानुष्ठानावसरे निर्विघ्नतासिद्ध्यै परशुरामसूत्रानुसारेण निखिलगणपत्युपास्तिं विधाय पात्रासादनकाले द्विपात्रप्रयोगं परित्यज्य त्रिपात्रप्रयोगमनुसरता महेश्वरानन्दनाथाना एतत्पक्षस्याननुमतत्वात् । नापि तन्त्रान्तरेण दीक्षितस्य स्वतन्त्रानुष्ठानेन

परिपक्वचित्तस्य सूत्रोक्तपूजायामधिकार इति द्वितीय पक्ष. । तथा सति सूत्रे दीक्षापाठवैय्यर्थ्यात् । एवमेतत्पक्षसाधकत्वेन त्रिपुरार्णववचनम् "आत्मयोगपराणा तु नाङ्गलोपेन हीयते" इत्यलिखत् । तदतीव मन्दम् । योगाभ्यासिनामङ्गलोपो न दोषायेति तदर्थ. । योगिरूपाधिकारिविशेषं उद्दिश्य सूत्रोक्तद्विपात्रविधिरिति सिद्धान्तस्तदीयः । एवं च योगिप्रयोगे तृतीयपात्रस्य वैश्यकर्तृकदर्शपूर्णमाससम्बन्धिसामिधेन्या पाञ्चदश्यस्येवानङ्गत्वादङ्गलोप एव नास्ति । एवं सत्यङ्गलोपे दोषो नास्तीति स्वमतसाधकत्वेन हेतुकथनं वन्ध्यापुत्रस्य स्वकार्यसाधकत्वेन ग्रहणवदेव भवति। या चैतद्विषये एकपात्रादिसङ्क्षेपपूजनमभ्यासशीलानामिति सेतुबन्धलेखसम्मतिर्दर्शिता, साऽप्यसिद्धा । सेतुबन्धे ईदृशी पङ्क्ति न कुत्राप्यस्ति । प्रत्युत द्विपात्रप्रयोग एव व्यवस्थापितः । तथा हि—पूर्वचतुश्शतीसम्बन्धिन·

हेमादिपात्रे साधारे स्थापयेदर्घ्य[1]मञ्जसा ।
रोचनाचन्द्रकाश्मीरलधुकस्तूरिकायुतम् ॥
भावयेद्वह्निसूर्येन्दुभूतानि परमेश्वरि ।
जपेच्च दशवार तत्तर्पयेत्तेन योगिनी ॥

इति श्लोकद्वयस्य व्याख्यानावसरे इदं पूर्वतन्त्रस्थवचनं सामान्यार्घ्यपरं, उत्तरतन्त्रस्थं "श्रीचक्रस्यात्मनश्चैव मध्ये त्वर्घ्यं प्रतिष्ठयेत्" इति विशेषार्घ्यपरं, तदन्ते "तदेवार्घ्यं द्विभेदेन साधयेत् साधकोत्तम" इति गुरुपात्रात्मपात्रान्यतरपरमिति प्राचीनव्याख्या निरस्य पूर्वतन्त्रस्थवचनमेव विशेषार्घ्यपरमित्यपि मतान्तरं निरस्य पूर्वतन्त्रे सामान्यार्घ्यविधिः उत्तरतन्त्रस्थेन श्रीचक्रस्यात्मनश्चेति वचनेन तस्यैव देशकालविधिः "तदेवार्घ्यं द्विभेदेन" इति पूर्वधर्मातिदेशसहितविशेषार्घ्यविधिरिति व्यवस्थाप्योपसंहारमपि "तस्मादेतत्तन्त्रानुसारेण द्वयोरेव स्थापनमिष्टं" इति द्विपात्रव्यवस्थापनं श्रीनाथ[illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible]मनुगुणा [illegible]मननुगुणा च । योगिनामेवायं प्रयोग इति [illegible] ।

[illegible]

[1] [illegible]

तन्त्रराजे—" नित्याहृदयसंप्रोक्तस्फुटोपायेन भावयेत्" इति कथनात्। नित्याहृदय-मेतदुत्तरतन्त्रनाम। अत्र बहिर्यागाङ्गानामल्पाना कथनेऽपि अन्तरङ्गोपास्तिदार्ढ्य-शीलानां तावतैव परिपूर्तिसंभवात् इति कल्प्यत इति लिखितत्वात्। मतद्वयखण्डनपूर्वक-पूर्वलिखितैतत्तन्त्रानुसारेण द्वयोरेव स्थापनमिष्ट इति वाक्ये एतत्पद उत्तरचतुश्शती-परम्। उत्तरचतुश्शत्या तु शुद्धान्तःकरणस्यैवाधिकारात् तेषा प्रयोग एव पात्रद्वयमिति सिद्धान्तः समीहितः। एतदभिप्रायेणैवास्माक सेतुबन्धसमतिलेखोऽपीति--तदपि न। तथा सति उत्तरतन्त्रे सामान्यार्घ्योदकोत्पत्तिविध्यभावेन केवलमुत्तरचतुश्शती-तन्त्रेणैवानुतिष्ठता विशेषार्घ्यपात्रस्यैवासादनं प्रसक्तं, न पात्रद्वयस्य। तथा चोपसंहारवाक्ये एतत्तन्त्रानुसारेण द्वयोः स्थापनमिष्टमिति वाक्यं विरुध्यत एव। तस्मादेतत्तन्त्रपदेन पूर्वोत्तरचतुश्शतीमेकीकृत्य समग्रतन्त्रानुयायिनामित्येवाभिप्राय। अत एव सामान्यार्घ्यस्य पूर्वचतुश्शत्यामुत्पन्नस्य विनियोगोऽष्टमपटले वक्ष्यतीति सेतुबन्धलेखश्च सङ्गच्छते। एतेन पूर्वोत्तरतन्त्रोक्तमेकमेवेति स्पष्टम्। ईदृशी पूजा अपरिपक्वचित्तस्यापि प्राप्ता, तदनुसारेण पात्रद्वय दुर्निवारम्॥

यश्च बहिर्यागाङ्गानामल्पाना कथनेऽप्यन्तरङ्गोपास्तिशीलाना तावतैव परिपूर्तिरिति सेतुबन्धलेख स नैतत्तन्त्रानुसरिपर। किं तु तन्त्रराजानुसारेण पूर्वमुपास्तिं कुर्वत कालेन चित्तशुद्धिपूर्वकभावनाया सपन्नाया "इत्थ कुर्वन् हि सतत मुच्यते नात्र सशयः" इति वचने साङ्गबहिर्यागस्य सततमित्यनेन तदुत्तरमपि यावज्जीव साङ्गोपास्तिप्राप्तौ तद्बाधकमिदं "नित्याहृदयसप्रोक्तस्फुटोपायेन भावयेत्" इति। नित्याहृदयमुत्तरचतुश्शती, तत्र प्रोक्तो य स्फुट उपाय बहिर्यागानुष्ठान पूर्विका भावना, ता कुर्यादिति तदर्थ, -तन्त्रराजे बहिर्यागाङ्गाना बहुत्वात् योगाभ्यासं चिकीर्षता तदनुष्ठानपूर्वकयोगाभ्यासे कालाभावेन कानि हेयानि कानि संग्राह्याणि इति विचिकित्साया योगमभ्यसिषो यावज्जीवप्राप्ततन्त्रराजोक्तयावदङ्ग कलापानुष्ठान न कर्तव्यम्, किं तु उत्तरचतुश्शत्युक्ताल्पाङ्गकलापेनैव बहिर्यागं सपाद्य भावना कुर्यात्, तावतैव तस्य परिपूर्तिरिति कल्प्यत इति तन्त्रराजानुयायिन उत्तरचतुश्शतीधर्मप्राप्त्यभिप्रायक। नैतावता निखिलं तन्त्र योगाभ्यासिपरमिति ब्रह्मापि साधयितु शक्नोति। तथा सति तन्त्रराजवचने नित्याहृदयेत्यनेन उत्तर-चतुश्शत्या एव योगाभ्यासिपरत्वकथनात् पूर्वचतुश्शतीपाठवैयर्थ्यापात्। अतस्तन्त्रराज-

वचनेन परिपक्वचित्तानां योगाभ्यासदक्षाणां उत्तरचतुश्शत्युक्तमेकं पात्रं विशेषार्घ्यरूपं समष्टिमन्त्रेण पूजनम्। अपरिपक्वचित्तानां योगिनीतन्त्रानुसारिणा पूर्वोत्तरचतुश्शतीमेकीकृत्य द्विपात्रप्रयोग इति सेतुबन्धाभिप्रायतत्त्वम्। एवमेव सूत्रानुयायिनामित्यलं पल्लवितेन ॥

नापि परमापत्पक्षो वेति तृतीयः पक्षः। तथा हि तृतीयपक्षसाधकं यद्वचनं—

प्रत्यक्षे युग्मपात्रं वै कृत्वा शापमवाप्नुयात्।
क्वचिन्मयैवोपदिष्टः परमापत्तिकालिकः ॥

इति लिखितं तत् किं "योपगुरेत्तं शतेन यातयात्" इतिवच्छापरूपानिष्टसाधनत्वं द्विपात्रे ज्ञापयति उत्तरार्धस्तच्छेषोऽर्थवादः, उत पूर्वार्धेनानिष्टसाधनत्वं उत्तरार्धेन आपत्तौ अभ्यनुज्ञा चेति द्वयमुच्यते, अथवा केवलमभ्यनुज्ञापर एव वा सर्वोऽपि श्लोकः। नाद्य, उत्तरार्धस्य अर्थवादरूपस्य केवलस्तुतौ तात्पर्येणापत्तिकाले अभ्यनुज्ञापकत्वासंभवात् स्वोक्तपक्षासिद्धेः। किं च—द्विपात्रे अनिष्टसाधनत्वं प्रतिपादयन् द्विपात्रे प्रवृत्तं पुरुषं निवर्तयति इति वाच्यम्। तत्र द्विपात्रप्रयोगे प्रवृत्तिसाधनं रागो वा तन्त्रान्तरं वा। नाद्यः, त्रिपात्रं कर्तव्यमिति विधिसत्त्वे अङ्गलोपाङ्गीतस्य श्रद्धावतः द्विपात्रे रागो न कदाऽपि संभवति। न द्वितीयः, विकल्पो दुष्परिहारः इति प्रागेव दत्तोत्तरत्वात्। एतेन द्वितीयपक्षः प्रत्युक्तः। तस्मात् अगत्या यस्मिंस्तन्त्रे इदं वचनं पठितं तत्र त्रिपात्रविधिः स्यादेव। तच्छेषः पूर्वार्धोऽर्थवादः। उत्तरार्धेन त्रिपात्रविधितन्त्रानुयायिना परमापत्तौ स्वान्यतन्त्रोक्तद्विपात्रप्रयोगग्रहणमभ्यनुज्ञातम्।

अनृतं न वदेद्विद्वाननृतं धर्मनाशनम्।
प्राणसंशय आपन्ने त्वनृतं नैव दुष्यति ॥

इतिवत् तृतीयपक्ष एव साधुः। अयमेवार्थः स्पष्टीकृतो बोधायनाचार्यैः—

स्वशास्त्रे विद्यमाने यः परशास्त्रेण वर्तते।
भ्रूणहत्यासमं तस्य स्वशास्त्रमवमन्यतः ॥
आपद्यस्य स्वशास्त्रस्य प्रदेशास्तद्[परशास्त्रगु]णैस्सह।
कर्मणा प्रविचार[यो]र्थमापत्सु च समाप्नुयात् ॥ इति ॥

अस्योदाहरण भवस्वामिना दर्शितम् । यथा तृतीयसवने "सौम्यं तन्त्र तूर्ष्णीं" इति शाङ्खिकिशाखायाम्, "दर्शपूर्णमासवत् सर्वे" इति शाखाऽन्तरे । स्वस्वशाखिभिः यथोक्तमनुष्ठेयम् । आपत्तौ तु सर्वैरपि तूर्ष्णीमिति । इत्थ च श्या[द्वया]दिपात्राणामापत्काले ऽभ्यनुज्ञापकं शास्त्र कथं आ[अना]पत्परमिति व्यवस्थापयेत् । तस्मान्न किंचिदेतत् । परशुरामसूत्रयोगिनीतन्त्रानुसारिभि. नि.श॰ द्विपात्रासादनमेव कर्तव्यम् ॥

ननु तन्त्रान्तरस्थद्विपात्रदूपकवचनानां विधिशेपार्थपरत्वं व्यवस्थाप्य सूत्रानुसारिभि द्विपात्रप्रयोग एव कार्य तन्त्रान्तरस्पर्शो न कार्य. इति प्रतिज्ञायां "तन्त्रानुक्तं सूचितं च तथाऽन्येष्वपि दूपितम्" अन्यतन्त्रात् ग्राह्यं इति विध्युदाहरण किमिति चेत--शृणु । अस्यैव वचनस्याव्यवहितपूर्व.

क्वचित्तन्त्रेपु विस्तार. क्वचित्तन्त्रेपु संग्रह ।
एक तन्त्रं समाश्रित्य सम्यक्कर्मकृते तथा ।
सर्व नेन कृतं राम तच्च श्रीगुरुमार्गत· ॥

इत्यनेन पूजाऽङ्गाना पूजाऽनङ्गभूताना यावत्कर्मणा स्वतन्त्रानुक्ताना निवृत्तौ कथिताया "तन्त्रानुक्त सूचितं च" इत्यनेन केपाचित्पूजाऽङ्गाना ग्रहणम्, "तथाऽन्येष्वपि दूपित" इत्यनेन पूजाऽनङ्गभूताना केपाचिदकरणे अतिनिन्दा, श्रूयते । यथा सहस्रनामपाठ । तस्याननुष्ठाने—

अकीर्तयन्निद स्तोत्रं कथ भक्तो भविप्यति ।
अपठन्नामसाहस्र प्रीणयेद्यो महेश्वरीम् ॥
स चक्षुपा विना रूपं पश्येदेव विमूढधी ।
रहस्यनामसाहस्रं मुक्त्वा य सिद्धिकामुक ॥
स भोजनं विना नूनं क्षुन्निवृत्तिमभीप्सति ॥

इत्यादिवचनै अपाठेऽपि निन्दा श्रूयते । तत्तन्त्रान्तरस्थमवश्य ग्राह्यम् । अत्रैव त्रिपुरारहस्यवचनाभिप्राय । "स्वतन्त्रेणाविरुद्ध तु यावदन्यत् समाचरेत्" इति पूर्वलिखिततन्त्रान्तरवचनस्याप्यत्रैव तात्पर्यम्, न तु एकप्रयोगाङ्गेपु तन्त्रान्तराश्रयणम् । प्रयोगाङ्गेपु सूचित आकाङ्क्षित च मुक्त्वा तन्त्रान्तरस्थस्य ईपदपि प्रवेशो नास्तीति परमसिद्धान्त. । अत एव श्रीभागवतेऽपि—

यस्त्विच्छया कृत. पुंभिराभासो ह्याश्रमात् पृथक् ।
स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्ट. प्रशान्तये ॥

इति इममेवार्थमाह । अस्य श्लोकस्य " स्वधर्मानुष्ठानानन्तरं धर्मभूयस्त्वार्थमपि परधर्मो नानुष्ठेय अनुपयोगादित्याह—स्वभावेति " इति श्रीधरस्वाम्यवतरणम् । एतेन श्लोको व्याख्यात· ॥ ३० ॥

तत्पात्रस्थबिन्दुभि· करणीयकृत्यमाह—

तद्बिन्दुभिस्त्रिशः शिरसि गुरुपादुकामिष्ट्वा आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहेति तद्बिन्दुमात्मनः कुण्डलिन्यां जुहुयात् ॥ ३१ ॥

तद्बिन्दुभि विशेषार्घ्यबिन्दुभि त्रिश त्रिवारं शिरसि द्वादशान्तस्थाने गुरुपादुकामिष्ट्वा गुरुपादुकोद्देशेन द्रव्यदानं कृत्वा आर्द्र ज्वलति इति स्वाहान्तेन मन्त्रेण तद्बिन्दुं गुरुपादुकायागशेषबिन्दुमित्यर्थ., सर्वनाम्ना सन्निहित-परत्वेन पादुकादत्तशेषस्यैव सन्निहितत्वात्. " तदीय शेषमादाय जपन् योगं स्वस्य कुण्डलिन्या चिद्वह्नौ । समाचरेत् " इति योगिनीतन्त्रवचनाच्च । आत्मन स्वस्य कुण्डलिन्या चिद्वह्नौ ।

कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तं तन्त्रान्तरे—

विशदे कर्णिकाया च ध्यात्वाऽऽधारेऽथ लोहिते ।
कर्णिकाकुलकुण्डान्तस्सार्धत्रिवलयाकृतिम् ॥
प्रसुप्तसर्पसदृशीं बिसतन्तुतनीयसीम् ।
ध्यात्वा कुण्डलिनीशक्तिम् . . . . . ॥ इति ॥

जुहुयात् इत्यनेन अस्मिन् कर्मणि होमबुद्धि· दृढा कार्या, न तु पानबुद्धिरि· सूचिता । बिन्दुमित्यनेन होमद्रव्यस्यात्यल्पत्वं सूचितम् । बिन्दुमिति द्वितीय· प्रतिपत्तिसम्कारोऽपि सूचित । गुरुपादुकायै दत्तशेषं होमेन संस्कुर्यादित्यर्थः । शेषाभावे न होम ॥

कुलद्रव्यस्वीकारविधिसमर्थनम्

ननु सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेषु सुरापानस्य पञ्चमहापातकेषु गणितत्वात् कथं तन्त्रोक्तद्रव्यसेवनं सुखाय भवितुमर्हति । एवं येषु तन्त्रेषु द्रव्यसेवनं विहितं तेष्वेव तन्त्रेषु निषेधो बहुळमुपलभ्यते । यथा कुलार्णवे —

सुरादर्शनमात्रेण कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ।
तत्समाघ्राणमात्रेण प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
आजानुभ्यां भवेत् स्नानमानाभ्युपवसेच्छिवे ।
ऊर्ध्वं नाभेस्त्रिरात्रं स्यान्मद्यस्य स्पर्शने विधिः ॥
सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् ।
मुखे तया विनिर्दग्धः ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
मद्यपानजदोषस्य प्रायश्चित्तमितीरितम् ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवेऽपि—

कामान्मोहाद्यदि सुरां पिबेत् सकृदपि द्विजः ।
विद्वानपि च सत्याज्यः तन्त्रज्ञैरविचारितम् ॥ इति ॥

देवीयामळेऽपि—

आघ्राणं दर्शनं चैव सुरायास्सत्यजेद्बुधः ॥ इति ॥

दर्शनमेव त्यजेत् किमु पानत्यागे इति तदर्थः । एवं अन्यतन्त्रवचनान्यपि बहूनि सन्ति । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते । तस्मात् कुलद्रव्यस्वीकारशास्त्रमश्रद्धेयमिति चेत्—न, रागप्राप्तसुरापाननिवर्तकान्येव अमूनि वचनानि । क्रत्वर्थप्रवृत्तिरिष्टैव, अन्यथा "न ब्राह्मणं हन्यात्" इति निषेधेन "ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते" इति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः । अयमेवार्थः स्पष्टमुक्तः श्रीभागवते -

यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायाः तथा पशोरालभनं न हिंसा ।
एवं व्यवायः प्रजया न रत्यै इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥
ये त्वनेवंविदः पुंसः स्तब्धास्सदभिमानिनः ।
पशून् द्रुह्यन्ति विस्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥

इति ग्रन्थेन । तस्मात् निरवकाशविशेषद्रव्यस्वीकारविधे क्रत्वर्थत्वकल्पनात् निषेधस्य च केवलपुरुषार्थत्वेन एकार्थत्वाभावात् । अत एवैतदभिप्रायसूचकमेव कामादिति त्रिपुरार्णवे, कुलार्णवे च कामकृते इति, पदं पठितम् । एवं तन्त्रान्तरे—

दोषोऽन्यत्र वरारोहे यज्ञे दोषो न विद्यते ।
अश्वमेधादियज्ञेषु वाजिहत्या यथा भवेत् ॥

इति सदृष्टान्तमुक्तार्थमेव द्रढयति ॥

अत्र ताराभक्तिसुधार्णवे "एवं च वीरस्यापि ब्राह्मणस्य क्षीरमेव अन्यस्य तदपि न" इति भावशोधनप्रकरणे उक्त्वा एवमेतदग्रे स्थलान्तरे उक्ताया एव प्रतिज्ञाया दृढीकरणार्थं बहुविचारः कृतो नृसिंहाचार्यैः । तथा हि—

वीक्षणप्रोक्षणध्यानमन्त्रमुद्राविभूषितम् ।
द्रव्यं तर्पणयोग्यं स्याद्देवताप्रीतिकारकम् ॥

तर्पणमत्र पानमेव । इदं तु ब्राह्मणेतरविषयम्, ब्राह्मणस्य तदुपादाननिषेधात् ॥

ननु—

ब्राह्मणैस्तु सदा पेयं क्षत्रियैस्तु रणागमे ।
वैश्यैर्धनप्रयोगे च शूद्रैस्तु न कदाचन ॥

इति कुलार्णवे.

सौत्रामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।

इति समयाचारतन्त्रे.

सत्ये क्रमाच्चतुर्वर्णैः क्षीराज्यमधुपिष्टकैः ।
त्रेतायां पूजिता देवा घृतेन सर्वजातिभिः ॥
[illegible] सर्ववर्णैस्तु पूजिता द्वापरे युगे ।
पूजनीया [illegible] देवा [illegible] ॥

इति [illegible] उक्तं । "[illegible] इति [illegible],

"वर्णानुक्रमभेदेन द्रव्यभेदा भवन्ति वै" इति ज्ञानार्णवे. "द्रव्येण सात्विकेनैव ब्राह्मण पूजयेच्छिवाम्" इति तत्रैवोक्तम् । तथा आसवभेदमुक्त्वा

एवं दद्यात् क्षत्रियोऽपि पैष्टीं तु न कदाचन ।
नारिकेलोदकं कास्ये ताम्रे गव्य तथा मधु ॥
राजन्यवैश्ययो[1]र्दानं न द्विजस्य कदाचन ।
एवं प्रदानमात्रेण [2]हीनायुर्ब्राह्मणो भवेत् ॥

इति महाकालसंहितायाम्.

क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्या घृतेन नृपवंशजैः ।
माक्षिकैर्वैश्यवर्णैस्तु आसवैः शूद्रजातिभि ॥

इति भैरवीतन्त्रे.

यत्रावश्यं विनिर्दिष्टं मदिरादानपूजनम् ।
ब्राह्मणस्ताम्रपात्रे तु मधु मद्य प्रकल्पयेत् ॥

इति कुलचूडामणौ.

ब्राह्मणो मदिरा [3]दत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते ।
स्वगात्ररुधिर दत्वा स्वात्महत्यामवाप्नुयात् ॥

इति हसमाहेश्वरतन्त्रे. कलिधर्मप्रकरणे गृह्यपरिशिष्टे हरिनाथोपाध्यायै सौत्रामण्या सुराग्रहणनिषेधस्योक्तत्वात्. "ब्राह्मणैस्तु सदाऽपेया" इत्यकारप्रश्लेषात् ब्राह्मणस्य सदा निषेध । क्षत्रियस्य सङ्ग्रामकाले, विकल्पस्य सङ्ग्रामासम्भवात् । वैश्यस्य धनप्रयोगकाले, अन्यथा विकलधिया विंशतिदाने कर्तव्ये शतादिदानापत्ते । शूद्रैर्नैव कदाचन अपेया तेन सर्वदैव पेयेत्यर्थ । एव च "पूजनीया कलौ देवि केवलैरासवै." इत्यत्र अनुषज्यमानसर्ववर्णशब्दश्च ब्राह्मणेतरविषय इत्यवधातव्यम् ॥

अथ--

क्षीर वृक्षसमुद्भूतमाज्य पल्लवसम्भवम् ।
मधु पुष्परसोद्भूत आसव तण्डुलोद्भवम् ॥

[1] देयं ब्राह्मणस्य—श्री [2] हीनो भवति ब्राह्मण—श्री [3] पात्वा—श्री

इति भैरवीतन्त्रे क्षीरादिपदानां आसवविशेषपरिभाषणात् ब्राह्मणस्यापि तत्राधिकारः प्रतीयते इति चेत्—अत्र प्रतिभाति । क्षीरादीना कथं भैरवकल्पमित्यत्रेदं वचनम् । तेन क्षीरं वृक्षसमुद्भूतं वार्क्षं मैरेयमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अन्यथा क्षीरवृक्षपदादैवैपरीत्येन प्रयोगापत्ते, "अनुवादमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेत्" इति न्यायात् । तण्डुलोद्भवस्त्वोदन. । तेन शूद्रस्याप्योदनस्थाने आसवमेव तेन । पृथगोदनं, ब्राह्मणादिभि. आसवं च, न देयमित्यर्थ । लिखितवचनात् आमं. "शूद्रहस्तेन पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इत्यादिस्मृतेश्च ॥

नच—शुक्रशापस्य ब्राह्मणविषयत्वेन सुरायां तदुद्धारविधानानुपपत्तिः इति वाच्यम्, शूद्रमात्रस्य सदाऽधिकारे शास्त्रसिद्धे शुक्रशापविमोचनस्यादृष्टार्थत्वात् ॥

किं च—" 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादौ लिङ्गापेक्षया श्रुतेरिव शापविमोचनकल्प्यमैरेयदानविधानापेक्षया 'ब्राह्मणो मदिरा दत्वा' इत्यादि निषेधविधेः श्रौतस्य बलवत्त्वं युक्तिसाम्यात्" इत्यन्तेन लेखेन ब्राह्मणेतरपरमिति प्रतिज्ञा दृढीचक्रुः नृसिहपण्डिता ॥

तदतीव मन्दम् । तथाहि—द्रव्येण सात्विकेनेति ज्ञानार्णववचनं स्वसाधकत्वेन लिखितम् । तदत्यन्तमपरिशोधनमूलम् । सात्विकद्रव्यं नाम व्रीह्यादिवत् [न] लोकप्रसिद्धं किंचिदस्ति । अत किं तत्सात्विकद्रव्यं इत्याकाङ्क्षायां प्रकृतिप्रत्यययो. व्याकरणस्मृतिवत् शास्त्रैकगम्या सात्विकपदशक्ति । तच्छास्त्रं त्रिपुरार्णवे—

गौडी माध्वी च पैष्टी च त्रिविध द्रव्यमीरितम् ।
ऐक्षवक्षौद्रजाताऽऽद्या गौडी स्यात् सात्विकी स्मृता ॥
मधूककुसुमद्राक्षातालवृक्षादिसंभवा ।
माध्वीति कीर्तिता तज्ज्ञै राजसी सा भवेच्छिवे ॥
पिष्टतण्डुलजाता या तामसी पैष्टिकी स्मृता ।
सात्विकी ब्राह्मणे ख्याता राजसी नृपवैश्ययो ॥ इति ॥

एव सति शास्त्रे ब्राह्मणेतरपरमिति प्रतिज्ञा अज्ञानमूलेति ध्रुवं प्रतीमः । तथा महाकालसंहितायां जानीयात् "नारिकेलोदकं कास्ये" इति । राजन्यवैश्यकर्तृकप्रयोगे मुख्यद्रव्यप्रतिनिधिनियमं विधाय ब्राह्मणकर्तृके प्रयोगे उक्तद्रव्यपरिसंख्या कृत्वा

[illegible] "[illegible] प्रमानवार्येण दानात् ब्राह्मणो भवेत" इति निन्दया [illegible] स्यात् । इद वचन [illegible] कथं भवेत ॥

न च [illegible] कर्तृकत्वेन ब्राह्मणादिकर्तृकत्वनिवृत्तिः, यथा गोधूमनिवृत्ति-[illegible] तथा च कथं ब्राह्मणकर्तृकप्रयोगे तस्य प्राप्तिः तन्निवृत्त्यर्था परिसंख्या [illegible] इति वाच्यम्, [illegible]नवकाशात् । दर्शपूर्णमासयागे द्रव्यमन्तरा अनुपपन्न [illegible] पक्षे प्राप्तिप्राप्तौ व्रीहय एवेति नियम्यते । तावता दर्शपूर्णमासे द्रव्यान्तरस्य [illegible] इतरनिवृत्तिः । प्रकृते राजन्यवैश्यकर्तृके प्रयोगे प्रतिनिधिनियमेन द्रव्याकाङ्क्षाया निवृत्तेऽपि ब्राह्मणकर्तृके द्रव्याकाङ्क्षासत्त्वात् पक्षे [illegible] प्राप्तौ परिसंख्याया दुष्टत्वात्, तस्मात् अनेन प्रतिज्ञासिद्धिः षण्डेनैव दुरापास्ता ॥

यच्च "क्षीरेण ब्राह्मणेस्तर्प्या" इति भैरवीतन्त्रवचन साधकत्वेन लिखित तदपि बालप्रतारणामात्र, भैरवीतन्त्र एव एतद्वचनसमीपे "क्षीर वृक्षसमुद्भूत" इत्यनेन क्षीरादिपदार्थनिर्णयात । यत्तु "क्षीर वृक्षसमुद्भूत" इत्यस्य क्षीर वृक्षसमुद्भूतकार्यकारीत्यर्थं कृत्वा वृक्षसमुद्भूतकार्य तर्पण क्षीरे प्रसिद्धे विधीयत इति, तदसङ्गतम् । वृक्षसमुद्भवादिपदत्रयस्य किं द्रव्यसामान्यमर्थः, किं द्रव्यविशेषः । आद्ये वृक्षसमुद्भूतत्वरूपशक्यार्थप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने बाधाद्विशेषार्थे शक्तस्य सामान्ये लक्षणा । तथा सति श्रूयमाणशक्यार्थत्यागः वृक्षसमुद्भूतपदेनैव जात्यादिषु विधानसम्भवे एककार्याणां तत्फलसम्भवादिपदानां वैय्यर्थ्य च । वृक्षसमुद्भवादिपदं द्रव्यविशेषपरमिति द्वितीयपक्षे द्रव्यविशेषस्य कार्यं क्षीरे विधीयते । तत्किं दृष्टं वा, किं वाऽदृष्टसाधनं शास्त्रीयं कार्यं विधीयते । आद्ये विधानवैय्यर्थ्यं, लोकत एव ज्ञातुं शक्यत्वात् । द्वितीये यथा "खलेवाली यूपो भवति" इत्यत्र "यूपे पशु नियुञ्जीत" इत्यनेन शास्त्रेण कृत यत्कार्यं तत्खलेवाल्या विधीयते । तथा शास्त्रान्तरप्राप्तं विधीयते उत शास्त्रान्तरेण अप्राप्तं विधीयते । आद्ये क्षीरं वृक्षसमुद्भूतमित्यनेनैव वृक्षसमुद्भूतकार्यस्य क्षीरतर्पणादेर्लाभे क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्येति शास्त्रं व्यर्थम् । न हि "खलेवाली यूपो भवति" इति प्रोच्य "खलेवाल्या पशु नियुञ्जीत" इति पृथगुक्तं अप्राप्तकार्यस्य विधानं, तद्वत् वन्ध्यापुत्रादेरपि दम्पतिकार्यत्वेन विधानापत्तेः । मन्मते तु क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्येति तर्पणसाधनद्रव्यविधिः

क्षीरपदस्य प्रसिद्धार्थं बाधित्वा अर्थविशेषतात्पर्यग्राहकं "क्षीरं वृक्षसमुद्भूतं" इति वचनमिति न कस्याऽपि वैय्यर्थ्यम् । अन्योऽपि नानुपपत्तिगन्धः । यद्यपि विधायकत्वाभावेन वैय्यर्थ्यं कल्प्यम् । तथाऽपि "यदाग्नेयमष्टाकपाल निर्वपति सौम्य चरुं" इत्यष्टौ हवींषि चातुर्मास्ये विधाय पुन "वैश्वदेवेन यजेत" इति समुदायस्य वैश्वदेव इति सङ्केत कृत । तेन "वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत" इत्यत्र यागेन विश्वेदेवयागस्यैव वसन्ते प्राप्तौ तं बाधित्वा नवीनसङ्केतेन अष्टाना यागाना सपत्ति कुर्वन् सार्थक तद्वाक्य इत्युक्तं जैमिनितन्त्रे । तथा सार्थक भवितुमर्हति ॥

न च—स्वेनैव क्षीरपदमत्यन्तरूढ प्रयुज्य रूढिशक्ति परित्यक्त व्याख्याऽन्तर कृतम्, एव न कुत्रापि दृष्ट इति- वाच्यम् । काशीखण्डे—

> अरुन्धतीं ध्रुव चैव तथा सप्तर्षिमण्डलम् ।
> आसन्नमृत्युर्नो पश्येत . . . . ॥

इति प्रथममुक्त्वा "अरुन्धती नासिकाग्र" इत्यादिना स्वेनैव व्याख्यातम् । एवं [illegible] सन्ति, पर तु प्रयोजनाभावात अधिक न लिखितम ॥

अस्मिन वचने चतुर्थचरणे "आमव तण्डुलोद्भव" इत्यत्र तण्डुलोद्भवमिति [illegible] उपलब्ध बृहद्यामलैकपरतन्त्रे

> [illegible] मधु तथा मांसं च महेश्वरि ।
> [illegible] क्रमात ज्ञेय विचक्षणे ॥

[illegible] कृतत्वात । एतेन परमते [illegible] प्रयोगापत्ते इति [illegible] अनुवादमनुक्त्वेति, [illegible] तात्पर्यग्राहकत्वेन वर्णनेन [illegible] उद्देश्यविधेयभाव [illegible] "उद्भिदा यजेत" इत्यत्र [illegible] प्रयोगादिविधायकतया [illegible]

[illegible]

नऋत्विज.". "वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकामः", इत्यादौ शतशो व्यभिचारात् । तर्ह्यनुवाद्यमनुक्त्वेति प्रामाणिकोक्तेः का गतिरिति चेत्, असति बाधके प्रथमनिर्दिष्ट-मुद्देश्यं प्रायेण भवतीति तस्याभिप्रायः । प्रकृते क्षीरमुद्दिश्य वृक्षसमुद्भूतत्वविधाने वैयर्थ्यमेव बाधकम् । इद कथ न ज्ञात परेण । एवं "आसव तण्डुलोद्भव" इत्यत्र तण्डुलोद्भवशब्दस्य ओदनमर्थं ब्रुवन् तत्साधकतया "आम शूद्रस्य पक्वान्नं" इति च लिखन् बालानामप्युपहास्यो बभूव । एतेन लघुस्तवरत्नस्य साधकत्वलेखो दूरीकृत., क्षीरादीना साङ्केतिकशब्दानां तत्र गृहीतत्वात् । यत्तु शुक्रशापविमोचनलिङ्गापेक्षया "ब्राह्मणो मदिरा दत्वा" इति प्रत्यक्षश्रुते प्राबल्यमिति कथन, तदपि तुच्छम् । न हि "ब्राह्मणो मदिरा दत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते" इत्यत्र निषेधार्थे नञ् श्रुति. विधिप्रत्ययरूपाऽस्ति । किं तु मदिरादाननिन्दया कल्प्यो विधि । इत्थं च तस्य प्रत्यक्षश्रुतित्व ब्रुवन् विद्वत्समाजे किमुत्तर वदेदिति न विद्मः । इत्थं च शुक्रशाप-विमोचनसहितस्य "सौत्रामण्या कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम्" इति कुलाचारस्थ-प्रत्यक्षस्वलिखितवचनस्य गति अकल्पयित्वा मुखेन ब्राह्मणेतरपरमिति प्रतिज्ञामात्रेण [1]परेषा मोहमुत्पादयन् तान्त्रिकबहिष्कृतो मन्तव्य ॥

इत्थ च वचनानामिय व्यवस्था—'द्रव्येण सात्त्विकेन' इत्यत्र 'क्षीरेण ब्राह्मणै-स्तर्प्या' इत्यस्य लघुस्तवस्थमहाकालसंहितावचनस्य व्यवस्था दर्शिता । तथा च यच्च भैरवीतन्त्रवचन 'क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्या' इति, यच्च बृहद्यामकेश्वरतन्त्रे "क्रमेण ब्राह्मणाद्यैस्तु क्षीराज्य[2]माक्षिकासवै·" इति, यच्च लघुस्तववचन, तेषा सामान्यरूपत्वात् यामळवचने "सत्ये क्रमाच्चतुर्वर्णै· क्षीराज्यमधुपिष्टजै·" इत्यत्रोपसहार । इत्थ च क्षीरादीना भैरव्यादितन्त्रै· अविशेषेण सदा प्राप्तौ कालविशेषे कर्तृविशेषे क्षीरादि-द्रव्यविशेष इति सकोचसपादक यामळवचनम् । यत्तु ज्ञानार्णवस्थ "द्रव्येण सात्त्विकेनैव ब्राह्मण· पूजयेच्छिवाम्" इति, "ऐक्षवक्षौद्रजाताया" सात्त्विकद्रव्यस्य क्षीरपदवाच्यतया यामळवचनेन सकोचासभवात् युगचतुष्टये प्राप्नुवद्ब्राह्मणकर्तृकप्रयोगे विकल्प प्राप्नोति । एव "राजसी नृपवैश्ययो·" इत्यनेन क्षत्रियवैश्यकर्तृकप्रयोगे

मधूककुसुमद्राक्षातालवृक्षादिसभवा । माध्वीति कीर्तिता तज्ज्ञैः राजसी ॥

[1] सर्वेषा—धी.

[2] मधुपिष्टजै.—धी.

इति विवरणेन उक्तद्रव्यप्रकृतिकद्रव्यस्य सदा प्राप्तौ उक्तानाममीषां संघाते क्षीरादिसंज्ञाया अप्रवृत्तेः संभवत्क्षत्रियस्य वल्कलप्रकृतिकद्रव्यस्य कृतयुगे प्राप्तौ एतद्[?]द्राक्षादिप्रकृतिकस्यापि प्राप्तौ विकल्पः। शूद्रस्य वचनद्वयं एकरूपत्वात् कृते न विकल्पः। एवं त्रेताऽऽदिषु यथायथं स्वयमूह्यम्। कलियुगे ब्राह्मणस्य ज्ञानार्णवत्रिपुरार्णववचनाभ्यां ऐक्षवमधुप्रकृतिकं प्राप्तं "पूजनीया कलौ सर्ववर्णैः केवलमासवैः" इति। एवं सति—

> कृते तु शूद्रैः संपूज्या प्रत्यक्षैरासवैः प्रिये।
> त्रेतायां वैश्यशूद्राभ्यां नृपाद्यैः द्वापरे युगे।
> कलौ युगे महादेवि ब्राह्मणाद्यैः प्रपूजिता॥

इति रहस्यार्णववचनं यद्युपतिष्ठते तदा कृतेतरवचनैः द्रव्येतरविशेषः सर्ववर्णेषु प्राप्तः, रहस्यार्णववचनेन शूद्रातिरिक्ते परिसंख्याऽपि प्राप्ता, तथा सति कृते त्रैवर्णिके विकल्पः प्रत्यक्षस्य द्रव्यस्य। यद्वा—रहस्यार्णवेऽपि कृतयुगसंबन्धिशूद्रकर्तृकप्रयोगे प्रत्यक्षासवं तण्डुलप्रकृतिकं विधीयते। तेन तन्त्रान्तरेण शूद्रस्य आसवप्राप्तौ वैयर्थ्यभिया परिसंख्यात्वकल्पनं अश्रद्धेयम्। तथा सति ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगे द्रव्यस्य आकाङ्क्षितत्वात् अन्यस्मात् तन्त्रात् क्षीरादिकं ग्राह्यम्। न विकल्पः। एवमेव त्रेतायां रहस्यार्णववचनं शूद्रवैश्ययोरासवं विदधाति। तथा सति वैश्यस्य अनेन आसवं प्राप्तम्। यामळवचनेन घृतं प्राप्तम्। अत्र विकल्पः। एवं द्वापरे वैश्यक्षत्रिययोः आसवमधुविकल्पः उक्तवचनद्वयेन। कलियुगे तु उभयोः एकरूपतया विरोधाभावात् अविचार एव। युक्तश्चायमेव पक्षः, न परिसङ्ख्यापक्षः। इत्थं च "यत्रावश्यं विनिर्दिष्टं" इति कुलचूडामणिवचनं तस्मिन् 'मुख्यालाभे' इति पूरणीयम्। मुख्यालाभे ब्राह्मणेन तत्स्थाने ताम्रपात्रे मधु योजयेत् इति तदर्थः। एवं सति "ताम्रे गव्यं तथा मधु। राजन्यवैश्ययोरेवं न द्विजस्य कदाचन" इति महाकालसहितावचनेन विरुध्यते। तथा तुल्यबलत्वाद्विकल्पो न परिहार्यः परमतेऽपि॥

यदपि [1]हंसमाहेश्वरतन्त्रवचनं "ब्राह्मणो मदिरां दत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते" इति तत् यदि तत्तन्त्रे क्षत्रियादीनां कुलद्रव्यविधिसमीपे स्यात् तर्हि तच्छेषोऽर्थवादः "अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः" इतिवत्। यदि तत्समीपे न स्यात् तर्हि

[1] हंसपारमेश्वर—व१.

अजितेन्द्रियब्राह्मणपरम्, तस्य द्रव्यदाननिषेधस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। यच्च कुलार्णववचनम् "ब्राह्मणैस्तु सदाऽपेय" इति तत्र अकारप्रश्लेषं कृत्वा योऽयं ब्राह्मणानां निषेधः कृतः स पुनर्थपरः इति पराभिप्रायः। क्षत्रियस्य सङ्ग्रामकाले, विकलस्य सङ्ग्रामासंभवात् इत्यादिनिषेधहेतुल्लेखात्। स चास्माकमिष्ट एव। क्रत्वर्थातिरिक्तद्रव्यस्वीकारो ब्राह्मणस्य नास्तीति वयमपि ब्रूमः। यश्च हरिनाथोक्तः सौत्रामण्यां कलौ सुराग्रहनिषेधः सोऽप्यस्माकमनुमतः। न तावता कुलाचारेऽपि निषेधः संभवति। कलियुगसंबन्धिसौत्रामणिग्रहत्वं सुरानिषेधोद्देश्यताऽवच्छेदकं, तदनाक्रान्तत्वात् कुलाचारस्य कैमुतिकन्यायप्रवेशे अतिप्रसङ्गात्। तस्मात् परोक्तानां ब्राह्मणविषये बाधकानां गन्धस्याप्यभावेन तन्त्रप्रामाण्यमङ्गीकुर्वतां ब्राह्मणादिकर्तृकपूजायां प्रथमादरः साधकसहस्रस्य दर्शितत्वेन शास्त्रप्राप्तः। स तु ब्रह्मणाऽपि त्यक्तुमशक्यः। इत्थं च—

विना द्रव्याधिवासेन न स्मरेन्न जपेत् प्रिये।
ये स्मरन्ति महादेवि तेषां दुःखं पदे पदे॥
नासवेन विना मन्त्रः न मन्त्रेण विनाऽऽसवम्॥

इति कुलार्णवे,

विनाऽलिपिशिताभ्यां च पूजनं निष्फलं भवेत्।

इति समयाचारे,

विना हेतुकमास्वाद्य क्षोभयुक्तो महेश्वरि।
न पूजां न जपं कुर्यान्न ध्यानं नच चिन्तनम्॥

इति भावचूडामणौ.

विनाऽलिपिशिताभ्यां च यः कुर्यात् पूजनं मम।
दुःखसन्धाकरो[1] भूत्वा योगिनीनां पशुर्भवेत्॥

इति कालिकापुराणे

यः कुर्यादादिमद्रव्यविहीनं तव पूजनम्।
तव क्रोधेन दग्धः सन् भस्मीभवति नान्यथा॥

1 सन्धाकरो—श्री.

इति समयाङ्कमातृकायां स्थितम्——ईदृशानि वचनान्यनुगृहीतानि भवन्ति। एतच्च ब्राह्मणेतरपरमित्यत्यन्तमशुद्धमिति अकृत्रिमया स्वमत्या विचार्यमाणे प्रतिभाति। इतोऽधिकं निर्मत्सरा पण्डिता विचारयन्तु। "इमा विज्ञाय सुधिया मदन्ति" इति त्रिपुरोपनिषत्सप्तममन्त्रभाष्येऽप्येवमेव स्थितम् ॥

यत्तु सौभाग्यानन्दसन्दोहे अस्मद्व्यवस्थापितार्थमेव प्रतिज्ञाय वैदिकमन्त्रगर्भमन्त्रणस्य विहितत्वात् शूद्रपूजापरत्वे तत्र तस्यानवकाशाद्विवेरनवकाशापत्तिहेतुना ब्राह्मणाधिकार. साधित., स तु अतिशिथिल·। "वर्षासु रथकार आदधीत" इत्यत्र रूढिशक्त्या योगं बाधित्वा सङ्करजातेराधानाधिकारसिद्धौ तदनन्तर तदुपयुक्तवेदाध्ययनमपि कल्प्यत इति पाष्ठन्यायेन शूद्रस्य युक्त्या अधिकारसिद्धौ वेदमन्त्रपाठे यावदुपयुक्ते अधिकारस्यानिवार्यत्वेन अनेन हेतुना स्वेप्सितासिद्धे· ॥

एतावत्पर्यन्तं ब्राह्मणे अधिकारव्यवस्था कृता। व्यवस्थितोऽप्ययमधिकारो न सर्वस्य, किं तु जितेन्द्रियस्य कामादिरहितस्यैव। अत एव परमानन्दतन्त्रे—

अयं तु परम. कौळमार्ग सम्यङ्महेश्वरि।
असिधाराव्रतसमो मनोनिग्रहहेतुक ॥
स्थिरचित्तस्य सुलभ. सफलस्तूर्णसिद्धिद।
अन्यस्य विफलो दु.खहेतु स्यात् परमेश्वरि ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवेऽपि—

अयं सर्वोत्तमो धर्म· शिवोक्त सुखसिद्धिद।
जितेन्द्रियस्य सुलभो नान्यस्यानन्तजन्मभि ॥
यदूर्ध्वरेतसा सर्वत्यागिनामनिकेतिनाम्।
क्षणेन स्मृतमात्रेण मोहमुत्पादयत्यलम् ॥
तदेवात्र हि संसिद्धौ कारणं सर्वमीरितम्।
इतो मद्यमितो मांसं भक्ष्यमुच्चावचं तथा ॥
तरुण्यश्चारुवेषाढ्या मदघूर्णितलोचना·।
तत्र संयतचित्तत्वं सर्वथा ह्यतिदुष्करम् ॥
भक्तिश्रद्धाविहीनस्य कथं स्यादेतदीश्वरि ॥ इति ॥

भावचूडामणौ —

> तन्त्राणामतिगूढत्वात्तद्भावोऽप्यतिगोपितः ।
> ब्राह्मणो वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिमान् वशी ॥
> गूढतन्त्रार्थभावस्य निर्मन्थ्योद्धरणक्षमः ।
> कौळमार्गेऽधिकारी स्यादितरो दुःखभाक् भवेत् ॥ इति ॥

कुलार्णवे—

> अहो भुक्त तु यन्मद्यं मोहयेत् त्रिदशानपि ।
> तन्मैरेय शिवं पीत्वा यो न विक्रियते नर ॥
> जपन् शिवपरो भूत्वा स मुक्त स च कौलिक ॥ इति ॥

भगवता परशुरामेणापि कौलाचारे मुख्यधर्मत्वेन "कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याविहितहिंसास्तेयलोकविरुद्धलोकविद्विष्टवर्जन" इति प्रतिपादितम् । तेन यथा आज्यावेक्षणाद्यङ्गानुसारेण चक्षुष्मत एव दर्शपूर्णमासयोरधिकारः नान्धानां, तथा कामक्रोधादिवर्जनाद्यङ्गानुसारेण जितेन्द्रियस्यैव अधिकारो नान्यस्येति सूत्रकृदभिप्राय· । एवमन्येष्वपि तन्त्रेषु बहूनि वचनान्युपलभ्यन्ते । तानि अनतिप्रयोजनत्वात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिखितानि ॥

सम्प्रति इदानींतना. अजितेन्द्रिया· चपलजिह्वा. शिश्नोदरपरायणा रागान्धतया आरोपितकौलिकताका केवलद्रव्यमात्रलोलुपा लिखितवचनान्यनादृत्य स्वाधिकारमविचार्यैव स्वाभिप्रायसाधनानि "पीत्वा पीत्वा पुन पीत्वा" इति. "आगळान्तं पिबेत् द्रव्यं" इत्यादिकुलार्णववचनान्येव पुरस्कृत्य तदभिप्रायमजानन्तो जानन्तो वा धूर्ता. सन्तः यथेच्छाऽऽचार कुर्वन्ति । इहामुत्र न कुत्रापि शर्म लभन्ते । प्रत्युत महापातकजनितयातना श्रीधर्मराजशासनात् लभन्त एव । नात्र सन्देह । तादृशा· पतिता., तन्त्रगोष्ठीषु न स्मर्तव्या· । अत एवैतादृशकौलिकानामुपहासोऽपि विस्तरेण कृत प्रबोधचन्द्रोदये । तस्मात् जितेन्द्रियाणा भक्तिश्रद्धावता विदुषा आरम्भे प्रतिपादितभक्तिभूमिकामारूढानामेव अत्राधिकार , अन्येषा पतनायैव इत्यल विस्तरेण । उक्ताधिकारिभिन्नाना विष्ण्वाद्युपासन केवलवैदिकमार्गेणेति तत्त्वम् ॥

दक्षिणवामाचारविवेकः

अजितेन्द्रियैः कुलमार्गं प्रविश्य केवलोदकादिना पूजा कार्या । अयं दक्षिणो मार्गः । जितेन्द्रियैः प्रोक्तद्रव्येण सपर्याऽनुष्ठेया । अयं वामाचार इति कश्चित् । तत्तुच्छम्, वामाचारपदार्थस्यैव तेनाज्ञातत्वात् । तथा च त्रिकूटारहस्ये—

वामाचारं प्रवक्ष्यामि श्रीविद्यासाधन प्रिये ।
यं विधाय कलौ शीघ्रं मान्त्रिकः सिद्धिभाक् भवेत् ॥
माला नृदन्तसंभूता पात्रं मानुषमुण्डकम् ।
आसनं सिंहचर्मादि कङ्कणं स्त्रीकचोद्भवम् ॥

इत्याद्युपक्रम्य विस्तरेण वर्णितम् । तन्मध्ये मुख्यद्रव्यनामापि नास्ति । तद्विस्तरस्तु "सव्यापसव्यमार्गस्था" इति ललितानामव्याख्यानावसरे अस्मत्परमेष्ठिगुरुभि विस्तरेण प्रपञ्चितः । विशेषजिज्ञासुभिः ततोऽवगन्तव्यम् । तथा कालिकापुराणादपि । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह तनोमि ॥

अजितेन्द्रियस्य कौलमार्गे अनधिकारः

यदपि परमानन्दतन्त्रटिप्पण्या अजितेन्द्रियाणां गन्धोदकेन पूजनमुक्तम्, तदसत्, "मुख्यालाभे चानुकल्पो नान्यथा तु कदाचन" इति परमानन्दतन्त्रे विशोल्लासवचनविरोधात्, मुख्येऽनधिकृतस्य प्रतिनिधावधिकारस्य शशविषाण-तुल्यत्वात् । तस्मादजितेन्द्रियाणां आपाततः उपासनेच्छायां अन्यमार्गेण अन्यदेवतोपासनं कृत्वा तेन परिपक्वान्तःकरणं दृढं विदित्वा पश्चात् कौळमाश्रयेत् । तदुक्तं कुलसारे—

अन्यासां देवतानां तु भूयोभूयो निषेवणात् ।
परिपक्वमनाः कौले लब्धप्रामाण्यको नरः ।
बाह्येन्द्रियाणि संयम्य प्रविशेदत्र नेतरः ॥ इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

यस्यान्यदेवतानामकीर्तनं जन्मकोटिषु ।
तस्यैव भवति श्रद्धा श्रीदेवीनामकीर्तने ।

चरमे जन्मनि यथा श्रीविद्योपासको भवेत् ।
नामसाहस्रपाठश्च तथा चरमजन्मनि ॥ इति ॥

यामलेऽपि —

श्रुतिस्मृतिप्रोक्तकर्मानुष्ठानाद्बहुजन्मसु ।
शोधितं च मनो ज्ञात्वा श्रीविद्योपासको भवेत् ॥ इति ॥

फेट्कारीतन्त्रेऽपि—

सर्वथा गोपनीयेयं विद्या स्यादजितेन्द्रिये ।
तेन वीर्यवती विद्या न विद्या स्यात् प्रकाशतः ॥
कुलपुष्पं कुलद्रव्यं कुलपूजा कुलं जपम् ।
नेदृशाना प्रवक्तव्यं यदीच्छेत् [1]प्रियमात्मनः ॥ इति ॥

अजितेन्द्रिये प्रवचनमपि निषिध्यते । किमु वक्तव्य स्वीकारे । तस्मादजितेन्द्रियस्य कौळमार्गे नास्त्यधिकार इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ३१ ॥

एतदर्घ्यशोधनमिति शिवम् ॥ ३१ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे श्रीक्रमो नाम तृतीय. खण्डः

एतत् सामान्यार्घ्यशोधनोत्तर 'तज्जलेन' इति मण्डलादिकरणमुक्तम्, तदारभ्य 'कुण्डलिन्या जुहुयात्' इत्यन्त कर्म अर्घ्यशोधनं अर्घ्यसंस्कार । यद्यपि पूर्वोक्तसूत्रे कर्मकलापविधानादेव अर्घ्यसंस्कार इति ज्ञातु शक्यते; तथाऽपि शापविमोचनादिकतिपयसस्कारः पात्रान्तराणि च भ्रान्त्या केचन स्वीकुर्यु, तन्माभूत् इत्येतदर्थं परशुराम परमकारुणिको भ्रान्तिनिरासाय इद सूत्र प्रणिनाय । एतत् उक्त यत् तावदेव शोधनं नान्यदित्यर्थ । शिवमित्यनेन अर्घ्यप्रकरणसमाप्ति सूचिता ॥

विशेषार्घ्यशोधने निबन्धे मण्डलपूजाया विधया मध्यपूजनं सूत्रे उक्तं तत्त्यक्तम् । अनुक्त तुरीयस्वरलेखन ह्रीं महालक्ष्मीश्वरीति मन्त्र सुधादेवीपूजनादि

[1] सिद्धि—श्री

गालिन्याः पुष्प दत्वेत्यन्तं अनुक्तं संगृहीतम् । अत्र प्रमाणाभावात् केवलतद्बुद्ध्या रचितमसंग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

इति . . कल्पसूत्रवृत्तौ श्रीक्रमो नाम तृतीय. खण्ड ॥

चतुर्थः खण्डः—ललिताक्रमः

श्रीचक्रे परचित्यावाहनम्

हृदि स्थितायाः देवतायाः श्रीचक्रे आवाहनप्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते—

अथ हृच्चक्रस्थितामन्तस्सुषुम्नापद्माटवीनिर्भेदनकुशलां निरस्तमोहतिमिरां शिवदीपदीप्तिमाद्यां संविदं वहन्नासापुटेन निर्गमय्य लीलाऽऽकलितवपुषं तां त्रिखण्डमुद्राशिखण्डे कुसुमाञ्जलौ हस्ते समानीय ॥ १ ॥

अथेति क्रमविशेषद्योतकं, "अथ जिह्वाया अथ वक्षस" इतिवत् । यद्वा—पूर्वप्रकरणविच्छेदद्योतकम् । हृच्चक्र अनाहतं, तदेव दह्रमित्यपि व्यवह्रियते । तत्र स्थिता । शास्त्रे देवतानिवासस्थानं तदेव प्रसिद्धम् । तथा च श्रुति —"तत्रापि दह्रं गगन विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति । स्कान्दपुराणेऽपि—"हृत्पुण्डरीकान्तरसन्निविष्टम्" इति । अतो देवताया निवासस्थानं हृच्चक्रम् । तत्र स्थिताया बाह्योपचारपूजन न संभवति । अत तत्र स्थानाद्बहिरानयनार्थं सार्वकालिक स्थान ज्ञापयितुमिद विशेषणं ज्ञेयम् । सुषुम्नाऽपि मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रस्थसरोरुहान्तानां कमलाना गुंफनाधारभूतदण्डाकृतिरेको नाडीविशेष । तदुक्त विष्णुपुराणे—

मूलादिदेहचक्राणामाधाराऽसौ प्रकीर्तिता ।
या सुषुम्नेति सर्वत्र गीयते परमर्षिभि ॥

इति । तस्यां यानि पद्मानि विशुद्ध्यादीनि तेषां अटवी दुर्गमं वर्त्म तस्य निर्भेदनं गमनागमनानुकूलवर्त्मसंपादनं तद्विषये कुशलाम् । अनेन विशेषणेन हृदयात् श्रीचक्रादौ आगमने पूजाऽनन्तरं पुनर्गमने प्रयासाभावः सूचित । निरस्तेति— निरस्त दूरीकृत. मोहोऽज्ञानं तदेव तिमिरं यया ताम् । एतद्विशेषणार्थं दृढीकर्तुं विशेषणान्तरमाह— शिवेति । शिवात्मको यो दीप तस्य दीप्ति प्रकाशरूपाम् । एनेन प्रकाशरूपत्वकथनेन पूर्वविशेषणेन प्रतिपादितं अज्ञानतिमिरनाशनं सूपपादमिति ध्वनितम् । किं च—यथा दीपप्रभयोरविनाभावसम्बन्ध एवं शिवशक्त्योरप्यविनाभाव. सूचित । अयमेवार्थ स्पष्टमुक्तो ब्रह्माण्डपुराणे—

त्रिकोणरूपिणी शक्ति बिन्दुरूप पर शिवः ।
अविनाभावसंबन्धः तस्माद्बिन्दुत्रिकोणयो ॥ इति ॥

श्रीदेवीभागवतेऽपि—

यस्मिन् धर्मिणि यो धर्मोऽविनाभूतश्च तिष्ठति ।
स धर्मी शिवरूप स्याद्धर्मश्शक्तिस्वरूपधृक् ॥ इति ॥

अनयोर्वस्तुनोरौपाधिको भेदो न वास्तव इति तत्त्वनिरूपणे प्रपञ्चित प्रागेव । आद्या संविदं अपरिच्छिन्नसंविदं वहन् नासापुटेन. येन नासापुटेन अप्रयत्नेन श्वासो निर्गच्छति तेन मार्गेण निर्गमय्य. यथा निर्गमनं भवेत् तदनुकूलव्यापार कुर्यात् । अत्र तादृशो व्यापार हृदयस्थानात् उक्तमार्गेण निर्गमनभावनमेव । तदनन्तरव्यापार विधत्ते—लीलेति । लीलया स्वेच्छामात्रेण आकलित स्वीकृत वपु ध्यानश्लोकोक्तं यया । एतेन इतरशरीरवत् गर्भवासेन विना भक्तानुग्रहाय स्वीकृतमनोहरवपुष्ट्वं सूचितम् । उक्तं च गीतायाम्—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ इति ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

एवं यदा यदा बाधा दानवोत्था भविष्यति ।
तदा तदाऽवतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयम् ॥ इति ॥

ता अङ्गीकृतवपुषं त्रिखण्डमुद्रा त्रिखण्डा त्रीन् जन्ममृत्युजरा., यद्वा सत्त्वरजस्तमोगुणान्, खण्डयतीति त्रिखण्डा केवलमोक्षप्रदेत्यर्थ. । यद्वा—त्रीणि खण्डानि कला इच्छाज्ञानक्रियाऽऽत्मिका. तत्स्वरूपा त्रिखण्डा । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

मुद्राऽऽख्या सा यदा संविदम्बिका त्रिकलामयी ।
त्रिखण्डारूपमापन्ना सदा सन्निधिकारिणी ।
सर्वस्य चक्रराजस्य व्यापिका परिकीर्तिता ॥ इति ॥

मुद्राशब्दार्थश्च विश्वस्य मोदनात् द्रावणाच्च मुद्रा । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

चिदात्मभित्तौ विश्वस्य प्रकाशामर्शने यदा ।
करोति स्वेच्छया पूर्णविचिकीर्षासमन्विता ॥
क्रियाशक्तिस्तु विश्वस्य मोदनाद् द्रावणात्तथा ।
मुद्रेति कथिता देवी . . . . ॥ इति ॥

अस्यार्थ —यदा चिच्छक्ति स्वात्माभिन्नाया भित्तौ स्वेच्छया ईक्षणानन्तर विकारान् पूर्णानिच्छन्ती प्रकाशामर्शने करोति । अय भाव.—जगत षड्भावविकारा· अस्ति जायते वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति इति । तेषु द्वितीयो विकार प्रकाश. स्फुरद्भाव इति तल्लक्षणात् । तृतीयो विकार आमर्शन, इदतया हृदयगर्भीभाव इति तल्लक्षणात् । इत्थ च त्रिपुरसुन्दर्या स्वान्तस्स्थितसृष्टिसत्तापर्यालोचनोत्तर निजस्य द्वितीयादिविकारविषयिणी इच्छोत्पद्यते । सैव विचिकीर्षा । ततो विश्वस्य उत्पत्त्यभिवृद्धि क्रमेण करोति । ते एवैते पूर्वोक्तप्रकाशविमर्शने ईदृशेच्छाकृतिविशिष्टे च क्रियाशक्तिरित्युच्यते । इयं क्रियाशक्ति त्रिपुरसुन्दर्या क्रियमाणोत्पत्त्यभिवृद्धी अनुमोदते द्रावयति चेति मुद्रा सा । अनुमोदन नाम स्वभिन्नकर्तृकक्रियाऽनुकूल्यम् । द्रावण नाम घनस्य सङ्कुचितस्य प्रशिथिलावयवताऽऽपादनात्मक. प्रसर । ईदृशक्रियाशक्तिरेव स्वशक्तिमुद्रात्वसामानाधिकरण्येन ईक्षणादेर्मेलनेन त्रिखण्डा त्रिखण्डा भवति इति परमरहस्यार्थ । अत सर्वत्रैव व्यापिका मुद्रेति तदा [illegible] [illegible] इत । एतादृशी या मुद्रा तस्या अदृष्टस्वरूप प्रतिपादितम् । दृष्टस्वरूप तु [illegible] नानाविध तन्त्रान्तरेषु दृश्यते । अस्मिन् तु दर्श[illegible] [illegible] तस्याः [illegible] सर्वाण्यपि । ईदृशं [illegible]

बाह्यस्वरूप तेन शिखण्डिते अथिने कुसुमयुक्ता अञ्जलिः यस्मिन् तस्मिन् हस्ते समानीय गृहीत्वा ॥ १ ॥

मायालक्ष्मीपरा उच्चार्य देवीनाम चामृतचैतन्य-मूर्तिं कल्पयामि नमः इति कल्पयित्वा ॥ २ ॥

माया ह्रीं, श्रीं इति लक्ष्मीशब्दार्थः, परा सौ । एतद्विषये प्रमाणानि पूर्वमेव दर्शितानि । एवं बीजत्रयमुच्चार्य देवीनाम शक्तिचक्रैकनायिकाया. ललितायाः इति षष्ठ्यन्त. योग्यत्वात् । ततो नमोऽन्तमविकृतं पठेत् । एवं च आदौ साधारणपरिभाषाप्राप्ता त्रितारी ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं श्रीं सौ शक्तिचक्रैकनायिकाया ललिताया· अमृतचैतन्यमूर्तिं कल्पयामि नम इति त्रयस्त्रिंशद्वर्णो मन्त्र । अनेन परदेवताया मूर्तिं कल्पयित्वा भावयित्वा ॥

अत्र पूर्वसूत्रे लीलाऽऽकलितवपुष हस्ते आगताया पुनर्मूर्तिकल्पने वैय्यर्थ्यादतः प्रबलेनार्थक्रमेण पाठक्रमबाध । तथाचायं क्रम·—प्रथमं केवलचितो मूर्तिकल्पनमनेन मन्त्रेण ततो मूर्तं कल्पिताया नासापुटमार्गेण निर्गमनं ततो हस्ते कुसुमगर्भेऽञ्जलौ समानयनमिति विवेकः ॥ २ ॥

हसरयुजं वाचं हसयुक्तां कलरीं हसरचतुर्दश-षोडशानप्युच्चार्य,

महापद्मवनान्तःस्थे कारणानन्दविग्रहे ।
सर्वभूतहिते मातरेह्येहि परमेश्वरि ॥

इति बैन्दवचक्रे परचितिमावाह्य ॥ ३ ॥

पूर्वं न्यासप्रकरणे उक्तेन समुदायग्रहण इति न्यायेन हसेत्यादिषु केवलव्यञ्जनमात्रग्रहणं, सम्प्रदायात् । हश्च सश्च रश्च तैर्युत वाच ह्सैं इति । हश्च सश्च आभ्या युक्तोऽयं ककारलकाररेफेकारबिन्दुसमुदाय ह्स्क्लीं इति । तथा हश्च सश्च रश्च चतुर्दश औकार. स च षोडशो विसर्ग· स च हसरचतुर्दशषोडशा·, ह्सौः.

केनापि प्रमाणेन नित्यमप्राप्तेः । पक्षेऽपि प्राप्त्यभावेन न द्वितीयः । तर्हि तृतीयः स्यादिति चेदिष्टापत्तिः । तथाऽपि सर्वांशे नापूर्वविधिः, उपचारांशे अपूर्वः चतुष्षष्ट्यंशे नियमः । उपचारविधौ उपचाराणामनन्तत्वेन तत्र नानासंख्याप्राप्तौ चतुष्षष्टिसंख्याया अपि पक्षे प्राप्तत्वात् । न च—एवमेकस्मिन्नियमापूर्वस्वीकारे विधिसाङ्कर्यं इति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वाक्ये अग्निपुरोडाशयो पक्षे प्राप्तौ तदंशे नियमः, यागांशे अपूर्व इति दृष्टत्वात् । न च—चतुष्षष्ट्युपचारान् विधाय इत्यग्रिमसूत्रेण परिसंख्याविधिः अनेनोपचारविधिः इति वाच्यम्, तथा सति अस्मिन् सूत्रे चतुष्षष्टिपदवैय्यर्थ्यात् । न च—एवं सति चतुष्षष्टीत्यग्रिमवाक्यं व्यर्थं इति शङ्कनीयम्, चतुष्षष्ट्युपचाराननूद्य क्रमविशेषविधानात् । सर्वथा नोपचारस्य सङ्ख्याया विधायकं तत् । कुर्यादिति स्पष्टयिष्यन्त इदमेव सङ्ख्याविशिष्टोपचारविधायकम् ॥

यद्वा—पाठेनैव क्रमसिद्धौ अग्रिमेण चतुष्षष्ट्युपचारान् विधाय इत्यनेन क्रमविधानासंभवात् विहितानामेव 'इति चतुष्षष्ट्युपचारान् विधाय' इत्यनुवादकं उपसंहाररूपम् । अस्य फलं तु तन्त्रान्तरे चतुष्षष्ट्युपचारानन्तर्भूता उक्तादन्ये केचन सन्ति, तैरर्चनं मा भूत्, किंतु प्रतिनिधिं कल्पयित्वा मन्त्रे श्रुतद्रव्यनाम्नैवार्पणमेतदर्थम् । इत्थं चोक्तोपचारादधिके संभवे सति पूजनं कर्तव्यम् । अत एव त्रिपुरार्णवे—

उक्तोपचारादधिकैः संभवे सति पूजयेत् ॥

इति वचनं उक्तन्यायगर्भमेव । नियमविधेरयोगव्यवच्छेदे तात्पर्यम्, नत्वन्ययोगव्यवच्छेदे । तेन चतुष्षष्ट्युपचारमध्ये एकस्याप्ययोगो मा भवत्वित्यत्रैव तात्पर्यम्, न त्वधिकव्यवच्छेदे । तस्मात् इतोऽधिकाना शिबिकागजाश्वनृत्यादीना यावता संभवं तावत्कल्पनं सूत्राविरुद्धं मन्तव्यम् ॥

अत्र उपचारपदार्थश्च कल्प्यमानद्रव्यजनितः सुखविशेषः तं कुर्यात् उत्पादयेत् इत्यर्थः ॥

न च नित्यतृप्ताया देवताया कल्प्यमानद्रव्येण कीदृशी सुखोत्पत्तिः इति वाच्यम् । नित्यतृप्ते सुखोत्पत्तिः न भवतीति सत्यं, तथाऽपि परिच्छिन्नशरीरकल्पनवत्तच्छरीरे सुखकल्पनेन स्वात्मन्यदृष्टोत्पत्तिरिव, न तु कल्पितेन परदेवताया सुखोत्पत्तिः ।

अत एवोक्तं शिवमहिम्ने—" न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति " इति। अत एवोपचारमन्त्रे कल्पयामीत्येव क्रियापदं योजितम्। शेषं सुस्पष्टम् ॥ ४ ॥

त्रितारीमुच्चार्य पाद्यं कल्पयामि नम इति क्रमेण आभरणावरोपणं सुगन्धितैलाभ्यङ्गं मज्जनशाला-प्रवेशनं मज्जनमण्टपमणिपीठोपवेशनं दिव्यस्नानी-योद्वर्तनं उष्णोदकस्नानं कनककलशच्युतसकल-तीर्थाभिषेकं धौतवस्त्रपरिमार्जनं अरुणदुकूलपरिधानं अरुण[1]कुचोत्तरीयमालेपमण्टपप्रवेशनमालेपमण्टप-मणिपीठोपवेशनं चन्दनागरुकुङ्कुम[2]संकुमृगमद-कर्पूरकस्तूरीगोरोचनादिदिव्यगन्धसर्वाङ्गीणविलेपनं केशभरस्य कालागरुधूपं मल्लिकामालतीजातीचम्प-काशोकशतपत्रपूगकुड्मलीपुन्नागकल्हारमुख्यसर्वर्तु-कुसुममालां भूषणमण्टपप्रवेशनं भूषणमण्टपमणि-पीठोपवेशनं नवमणिमकुटं चन्द्रशकलं सीमन्त-सिन्दूरं तिलकरत्नं कालाञ्जनं [3]पाळीयुगळं मणि-कुण्डलयुगळं नासाभरणं अधरयावकं प्रथमभूषणं कनकचिन्ताकं पदकं महापदकं मुक्तावळिं एकावळिं छन्नवीरं केयूरयुगळचतुष्टयं वलयावळिं ऊर्मिकावळिं काञ्चीदाम कटिसूत्रं सौभाग्याभरणं पादकटकं रत्ननूपुरं पादाङ्गुलीयकं एककरे पाशं अन्यकरे अङ्कुशं इतरकरे पुण्ड्रेक्षुचापं अपरकरे पुष्पबाणान्

[1] दुकूलकु—श्री.　[2] शिलारसमृग—श्री　[3] वाळी—श्री.

श्रीमन्माणिक्यपादुके स्वसमानवेषाभिरावरणदेवताभिः सह महाचक्राधिरोहणं कामेश्वराङ्कपर्यङ्कोपवेशनं अमृतासवचषकं आचमनीयं कर्पूरवीटिकां आनन्दोल्लासविलासहासं मङ्गळारार्तिकं छत्रं चामरयुगळं दर्पणं ताळवृन्तं गन्धं पुष्पं धूपं दीपं नैवेद्यं कल्पयामि नम इति चतुष्षष्ट्युपचारान् विधाय ॥ ५ ॥

अत्र सामान्यपरिभाषयैव सिद्धायोसिद्धौ पुनर्विधानं दीपनाश्रमन्त्रवत् तदवयवत्वं ज्ञापयति । शेषं स्पष्टम् । मन्त्रस्य स्वरूपं तु ऐं ह्रीं श्रीं पाद्यं कल्पयामि नम इति । न ललिताया इति नामप्रवेशः, मानाभावात् ॥

निबन्धकारस्तु न्यायानभिज्ञः स्वेच्छाचारी च, तस्मात् नामप्रवेशं स्वेच्छया चक्रे । न च सम्प्रदानकारकस्याकाङ्क्षितत्वात् तद्वाचकपदाभावात् अबोधकत्वं स्यात् इति वाच्यम्; अध्याहारेणाकाङ्क्षाशान्ते, अध्याहृतस्य पदस्य मन्त्रावयवत्वेन न्यायसिद्धिरनङ्गीकारात्, अन्यथा "इषे त्वा छिनद्मि, ऊर्जे त्वा उन्मार्ज्मि" इति प्रयोगकाले पाठापत्तेः । अतो यावच्छ्रुतो मन्त्रः । यदि नाममन्त्रत्वं मत्वा नामप्रवेशः, तर्हि नाममन्त्रस्य नमोऽन्तत्वं चतुर्थ्यन्तत्वं लक्षणम् । अत्र द्वितीयाऽन्तकल्पयामिभ्यां मध्ये व्यवधानात्र संभवतीति तत्त्वम् । किं च सर्वेषोपचारमन्त्राणां कल्पयामि नम इत्यनेनैव निर्वाहे नित्यानुसारेणेति सूत्रं व्यर्थं सत् मन्त्रस्वरूपं प्रतिपादयति । यावदुक्तं पठनीयम् । उत्पत्तिवाक्ये ललितापदप्रयोगादिति निर्मूलललितापदप्रवेशे हेतुर्वक्तव्यः । तमजानन् केवलकाव्यपाठी निबन्धकारः सूत्रकारेण ललितापदस्य भूरिप्रयोगादिति हेतुविशेषेणानेन स्वीयमपाण्डित्यं प्रकाशितवान् ॥

क्रमेणेत्यनेन पाद्यमिति प्रातिपदिकस्थाने आभरणावरोपणादिपदोच्चारणं ज्ञापयति । स्नानीयोद्वर्तनं शरीरस्थस्नेहवियोगसाधनं सुगन्धिचूर्णविशेषः । अत्र द्वितीयान्तानि सर्वाणि तत्तद्वस्तुजन्यसुखविशेषपराणि । कुचोत्तरीयं कञ्चुकम् । आलेपः सुगन्धिद्रव्यशरीरसंयोगः तज्जनको मण्डपः स्थानविशेषः । कुङ्कुमं काश्मीरम् । शंकुः वृक्षविशेषः । तदुक्तं विश्वकोशे "शङ्कुः कीले गरे शस्ते

सङ्ख्यापादपभेदयोः" इति सकारशकारयोर्नातिभेदात् "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति न्यायेन वृक्षविशेषः सुगन्धिः । मृगमदः कस्तूर्यवान्तरभेदः । यद्वा— ओतुविशेषावयवो मृगमदः महाराष्ट्रभाषया जव्वाजि इति प्रसिद्धः । कस्तूरी मृगनाभिः । आदिपदेन अन्यानि लोकप्रसिद्धानि सुगन्धिद्रव्याणि । सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गसंबन्धि । सर्वाङ्गशब्दात् संबन्धार्थे खप्रत्यये सर्वाङ्गीणं इति रूपं सिध्यति । तादृशं यत् विलेपनम् । अगरु प्रसिद्धः । तन्मध्ये अत्युन्नत कालागरुः । मल्लिकामालतीत्यादिना षड्तुसमुद्भवकुसुमानि । सीमन्त केशपाशमध्यसरणि तस्मिन् सिन्दूरम् । तिलकस्थाने रत्नम् । कालाञ्जनं अतिकृष्णाञ्जनं सौवीराञ्जनं वा । पाळी कर्णभूषणं, महाराष्ट्रभाषया बाळी इति प्रसिद्धम् । तस्या युगळं युग्मम् । अधरे ओष्ठे यावकं लाक्षारस रक्तत्वसंपादकम् । प्रथमभूषण मङ्गळसूत्रम् । कनकचिन्ताकं आन्ध्रपुरन्ध्रीभिः धृतो भूषणविशेषः कण्ठस्य आन्ध्र भाषया गोळकुत्तिकण्ट्र इति प्रसिद्धः । पदकं कण्ठभूषणं महाराष्ट्रभाषया तन्मणि इति प्रसिद्धम् । महापदकं कण्ठभूषणविशेषः महाराष्ट्रभाषया पेटया इति प्रसिद्धः । मुक्तावलि महाराष्ट्रभाषया कण्ठा इति प्रसिद्धम् । एकावलि सप्तविंशतिमौक्तिकरचिता माला नक्षत्रमाला इति प्रसिद्धा, "एकावल्येकयष्टिका सैव नक्षत्रमाला स्यात्" इत्यमरः । छन्नवीर उभयतो वैकक्ष्यदामात्मकं भूषण इति निबन्धे स्थितम् । केयूराणा अङ्गदानां युगळं युग्मं तस्य चतुष्टयं एकैकबाहौ द्वय द्वयम् । वलयाः कङ्कणानि तेषा मावळि पङ्क्तिम् । ऊर्मिका अङ्गुळिभूषणं तस्य आवळिम् । कटिभूषणान्याह—काञ्चीति । सौभाग्याभरणं अधरे जघनालम्बी भूषणविशेष इति निबन्धे स्थितम् । पादकट करत्ननूपुरपादाङ्गुळीयोत्तरमेकवचनमविवक्षितम्, तदर्थस्य बाधात् । आयुधान्याह—एकेति । पुण्ड्रेक्षु चित्रवर्णेक्षुः । पुष्पमयाः बाणाः पुष्पबाणाः तान् । आयुधक्रम उक्तो दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

> दक्षिणाध करे बाणान् वामाधस्तु शरासनम् ।
> वामोर्ध्वे पाशमारक्तं दक्षोर्ध्वे तु सृणिं परम् ॥ इति ॥

महाचक्रं श्रीचक्रम । कामेश्वराङ्क एव पर्यङ्कः, तत्रोपवेशनम् । अमृतरूपासवो मद्य तद्युक्तचषकम । आचमनीयस्पष्टम् । कर्पूरवीटिका लक्षणमुक्त तन्त्रान्तरे—

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] इति प्रसिद्धं । आनन्दस्य [illegible]
[illegible] । [illegible] आनन्द[illegible] । [illegible]
[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

अक्षतपूजने विशेषो योगिनीतन्त्रे—

श्वेताक्षतैर्न पूज्या स्यात् त्रिपुरा परमेश्वरी ।
काश्मीरैः[1]कुङ्कुमैर्वाऽपि रक्तचन्दन[2]पङ्ककैः ।
रञ्जितान् शालिजान् शुद्धानखण्डानर्पयेत् बुधः ॥ इति ॥

इदं प्रतिनिधिकल्पनमपि गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यव्यतिरिक्तविषयमेव । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे —

उपचारानलाभे तु पुष्पाद्यैर्मनसा स्मरेत् ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यान्यन्महेश्वरि ।
गन्धादिपञ्चकाभावे पूजा व्यर्थैव [3]सर्वदा ॥ इति ॥

नवमुद्राप्रदर्शनम्

नवमुद्राश्च प्रदर्श्य ॥ ६ ॥

नवमुद्राः [illegible]ण्यादियोन्यन्ता वक्ष्यमाणाः । चकारेण दशमी त्रिखण्डा [illegible] ॥ ६ ॥

त्रिधा सन्तर्पणम्

मूलेन त्रिधा सन्तर्प्य ॥ ७ ॥

[illegible]

अन्यत्र पूजनम् । अनुष्ठाने विशेषस्तु अत्र बिन्दुमात्रप्रक्षेपः, पूजनस्थले बिन्दुपुष्पाक्षतोभयप्रक्षेप । किंच मूलेनेति तृतीयया इतरनैरपेक्ष्यश्रवणात्, श्रीपादुकेत्याद्यष्टाक्षर्या पूजायामेव योजनविधानात्. "स्वाहा होमे तर्पणे च तर्पयामीति चोच्चरेत्" इति दक्षिणामूर्तिसंहितावचनेन मूलान्ते तर्पयामीत्येव योगः ॥

ननु तन्त्रान्तरे एकक्रियायामेव द्वयो पदयो प्रयोग पर्यायेण दृश्यते, यथा "क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्या" इति "द्रव्येण सात्विकेनैव ब्राह्मण पूजयेच्छिवाम्" इति, क्वचित् अस्मिन्नेवार्थे यजधातुरपि दृश्यते यथा—"सुराघटसहस्रेण यक्ष्ये त्वां परमेश्वरि" इति. तथा च तर्पणपूजनयजनानि पर्यायाणीति चेत्—न । नह्येकार्थे प्रयोगमात्रेण पर्यायता सिध्यति. लक्षणयाऽप्यन्यस्मिन्नर्थे प्रयोगसंभवात् । अन्यथा गङ्गातीरपदयोरपि तथात्वापत्ते. । अत एव "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम" इत्यत्र धातो स्पर्शार्थकत्वेऽपि द्रव्यदेवतायोगस्य यागमन्तराऽनुपपत्ते आलभतिधातो यागे लक्षणा कल्पिता । तथा अनुपपत्त्यभावेन अग्निहोत्रे श्रूयमाणस्य "वत्समालभेत" इत्यत्र धातो. यथाश्रुतार्थत्वमेवाङ्गीकृतम् । प्रकृतेऽपि सन्तर्प्येत्यत्र वायव्यादिवाक्यवत् बाधकाभावात् वत्समालभेत इतिवत् यथाश्रुतार्थत्वमेव युक्तम् ॥

ननु द्रव्यस्यात्राप्यनुक्तत्वात् तर्पणं पूजन वा केन कार्यमिति चेत् उच्यते । विहिततर्पणादिकं साधनमपेक्षते । संस्कृतं विशेषार्घ्यं च कार्यमपेक्षते । एवं साकाङ्क्षयोस्तयो नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन विशेषार्घ्यं संस्कृत्य तेन देवता यजेत् इति वाक्यैकवाक्यता कल्प्यते ॥

न च एव सति सामान्यार्घ्यस्याऽपि तुल्यत्वेन तस्यापि पूजासाधनत्वापत्ति इति वाच्यम्, तज्जलेन त्रिकोणेति विशेषार्घ्यमण्डलादौ श्रौतविनियोगेनास्य किं कार्यं इत्याकाङ्क्षाविरहात् ॥

न च एवं "तद्बिन्दुभि त्रिश गुरुपादुकामिष्ट्वा" इति तृतीयया विशेषार्घ्यस्यापि विनियोगश्रवणात् उभयत्र तुल्य इति वाच्यम्: एतदर्घ्यसंशोधनमिति तदग्रिमसूत्रेण तावत्पर्यन्त विशेषार्घ्यसंस्कारस्यैवोक्तत्वेन बिन्दुभिरित्यादेरपि संस्कारान्त-पातित्वात्. किं च श्यामाक्रमे स्थितेन सर्वचक्रदेवताऽर्चनानि वामकराङ्गुष्ठानामिकासन्दष्टद्वितीयशकलगृहीतश्रीपात्रप्रथमबिन्दुसहपतितै दक्षकराक्षतपुष्पक्षेपै कुर्यादिति वचनेन द्रव्यलाभस्य निष्प्रत्यूहत्वात् ॥

न च तस्य श्यामाप्रकरणस्थत्वात् तत्रैव विश्रान्तिः इति वाच्यम्। श्यामाया ललितोपास्त्यङ्गत्वं पूर्वमेव व्यवस्थापितम्। अङ्गस्य प्रकरणं नास्तीति मीमांसकसिद्धान्त । अतः प्रबलेन प्रकरणेन सन्निधिं बाधित्वा सर्वत्र विनियोगे बाधकाभावात्॥

न च तथाऽपि श्यामापदैरुभयत· संदंशात् प्रयाजाभिक्रमणन्यायेन अवान्तरप्रकरणं महाप्रकरणबाधकं भविष्यति इति वाच्यम्; सर्वशब्दश्रुत्या सर्वप्रबलया अवान्तरप्रकरणबाधसंभवात् ॥

किं च अनारभ्य पठितेन सिद्धान्तग्रन्थस्थेन "तदभिव्यञ्जकाः पञ्च मकारा· तैरर्चनं" इत्यनेन द्रव्यस्य प्राप्तत्वेन अनुपपत्तिगन्धाभावात् ॥

एता एव युक्तय गणपतिप्रकरणस्थ—"सर्वत्र देवतानामसु श्रीपूर्वं पादुकां पूजयामीत्यष्टाक्षरं योजयेत्" इति वाक्ये—द्रष्टव्याः ॥

त्रि धा त्रिवारं, अत्र द्रव्यभेदात् मन्त्रावृत्तिर्ज्ञेया ॥ ७ ॥

षडङ्गपूजनम्

षडङ्गपूजनमाह—

देव्या अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च षडङ्गानि पूजयित्वा ॥ ७ ॥

अत्र पूजनं नाम पुष्पाक्षतबिन्दुप्रक्षेप एव, न तु पञ्चोपचाराद्यर्पणरूप· श्यामाक्रमोक्तकल्पसूत्रानुरोधात् तथा शिष्टसप्रदायाच्च ॥

एवं सति अत्राधुनिकाः—यत्र यत्रैतदुत्तरं पूजयित्वेति तत्र तत्र पूर्वसूत्रस्थं सन्तर्प्येत्यनुवर्त्योभयविधि , मूलदेवीस्थले तर्पणमात्रं, बिन्दुद्रव्यदानं तर्पणं, पुष्पाक्षतदानं पूजनं, इत्थं च त्रितारीशिरोमन्त्रोत्तर शिरश्शक्तिश्रीपादुकां पूजयामि शिरश्शक्ति श्रीपादुका तर्पयामि इत्यनुतिष्ठन्ति । तदनुष्ठानं भ्रान्तिमूलम्, तथा सति अर्धजरतीय न्यायात् । त्रितारीमारभ्य शिरोमन्त्रान्तं सकृदावृत्तिः, शिरश्शक्तीत्यारभ्य द्विवारमिति कथनस्यातिहासास्पदत्वात् । किं च पूजयामीति मन्त्रेण पूजन अग्रिममन्त्रेण तर्पणं इति पूजनतर्पणयो· क्रमिकत्व प्राप्तम् । तथा सति बिन्दुपुष्पाक्षतदानयोः एककाल बोधकेन बिन्दुमदृपर्नितं पुष्पाक्षतै· कुर्यात् इति सूत्रेण विरुध्यते । अपि च वामकरसम्बन्धाभावप्रसङ्गश्च, क्रमिकत्वेन द्वयोरपि दक्षहस्तेन कर्तुं शक्यत्वात् । न च

"वामकराङ्गुष्ठानामिकासन्दष्ट" इति सूत्रानुसारेण वामकरस्यावश्यकता इति वाच्यम्, दक्षकरस्य पुष्पाक्षतप्रक्षेपव्यापृतत्वेन सहत्वान्यथाऽनुपपत्त्या प्राप्तवामकरस्य विधानासम्भवेनानुवादकत्वात् । अत एव बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं प्रसर्पणावसरे छन्दोगानां सूत्रे "सव्यं पाणिभिस्तृणन्ति" इत्यत्र भाष्ये दक्षहस्तस्य "अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारमुद्गाता" इति वाक्येन अध्वर्य्वाद्यन्वारंभे व्यापृतत्वात् अप्रप्राप्त सव्यपाणिः अनूद्यते इत्युक्तम् ॥

केचित्तु सन्तर्प्येत्यनुवर्त्य तर्पणपूजोभयं विधीयते अर्धजरतीयन्यायभीत्या, त्रितार्युत्तरं तन्मन्त्रान्ते हृदयशक्तिश्रीपादुका पूजयामि तर्पयामि नमः इति मन्त्रं पठन्ति । तदशुद्धम्, अनुवृत्तौ प्रमाणाभावात् ॥

किं च विधौ आदौ तर्पणं, पश्चात् पूजा, मन्त्रे विपरीतक्रम इति च विरुद्धम् ॥

तस्मात् पूर्ववाक्ये तर्पणं नाम बिन्दुप्रक्षेपमात्रम् । तस्य अनुवृत्तौ आकांक्षाविरहात् पूजनमेव विधीयते । पूजापदार्थश्च बिन्दुपुष्पाक्षतसमुदायप्रक्षेपः । इत्थं च आदौ त्रितारी, ततो तन्मन्त्रं, ततो हृदयशक्तिश्रीपादुका पूजयामि इति मन्त्रस्वरूपं ज्ञेयम् । एवमेवाग्रेऽपि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अग्नीशेत्यत्र अग्न्यादिपदेन तत्तद्देवतासम्बन्धिदिशा ग्रहणम् । दिक्षु इत्यनेन प्रागादिदिक्चतुष्टयग्रहणम् । षडङ्गयुवतीनां—अग्न्यादिचतस्रो विदिशः, मध्यं, प्रागादिदिक्चतुष्टयं मिलित्वैकं, इति षट् स्थानानि ज्ञेयानि ॥

अत्र केचित्—

यः पश्येद्यत्र सूर्यं तु सा प्राची तस्य कथ्यते ।
उदये सूर्यद्रष्टुस्तु मेरुरुत्तरसंस्थितः ॥

इति दिग्व्यवस्था श्रौतस्मार्तकर्मणि प्रसिद्धा, तथैव श्रीविद्योपासनायामपि दिग्व्यवस्था इत्याहुः ॥

अन्ये तु निरुक्तदिग्व्यवस्थाया वैदिके कर्मणि सावकाशत्वात् "पूज्यपूजकयोर्मध्ये दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत्" इति तन्त्रवचनानुसारेण देव्यग्रभागः प्राची, देवीपृष्ठभागः प्रतीची, देव्या दक्षभागो दक्षिणा, वामभाग उदीची, दिगनुसारेण विदिशां कल्पनं इत्यूचुः ॥

तदुभयमपि स्थूलमानत्वादुपेक्ष्यम् । वस्तुतस्तु ज्ञानार्णवे श्रीचक्रपूजनसन्निधौ—

उत्तराशामुखो मन्त्री यदा चक्रं समुद्धरेत् ।
उत्तराशा तदा देवि पूर्वाशेति निगद्यते ॥
ईशानकोणं देवेशि तदाऽऽग्नेय न संशय ।
पश्चिमाशामुखो मन्त्री यदा चक्रं समुद्धरेत् ॥
पश्चिमाशा तदा ज्ञेया पूर्वाशेति न संशय ।
वायुकोणं तदाऽऽग्नेयमैशान राक्षसं भवेत् ॥
दक्षिणाभिमुखो मन्त्री यदा चक्रं समुद्धरेत् ।
पूर्वाशैव ह्युदीची स्यात् रक्षःकोणं तु वह्निदिक् ॥ इति ॥

उत्तरापश्चिमाशेत्यत्र लोकप्रसिद्धोत्तरां दिशमनूद्य पूर्वादिदिक्कार्यं विधीयते "खलेवाली यूपो भवति" इतिवत् । इत्थं च दिङ्मात्रानुवादेन दिक्कार्यविधानात् विदिङ्मुखश्चक्रं नोद्धरेत् इति सिद्धम् । प्राचीदिगनुवादेन विधेयाभावात् तत्त्यक्तम् । एव कुलार्णवेऽपि—

यदाशाऽभिमुखो मन्त्री त्रिपुरा परिपूजयेत् ।
देवीपश्चात्तदा प्राची प्रतीची त्रिपुरापुरः ॥

इति निरवकाशवचनैः श्रीविद्याविषये उक्तरीत्या दिग्व्यवस्था । श्रीविद्याऽतिरिक्ते तान्त्रिके कर्मणि पूज्यपूजकयोर्मध्य प्राची । निखिलश्रौतस्मार्तकर्मणि यः पश्येदित्यादिवचनप्रवेश इति अल भूयसा । देव्या इत्युक्त्या विन्दुचक्र एवाग्नेयादिदिश उक्तशास्त्रेण प्रकल्प्य तत्र षडङ्गयुवतीः पूजयेत् इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

नित्यापूजनम्

अथ पञ्चदशनित्यामन्त्रोद्धारपूर्वकं नित्यापूजनमाह—

वाक्सकलह्रीं नित्यक्लिन्ने मदद्रवे सौः इति कामेश्वरी । सर्वत्र नित्याश्रीपादुकेति योज्यम् । वाग्भगभुगे भगिनि भगोदरि भगमाले भगावहे

भगगुह्ये भगयोनि भगनिपातिनि सर्वभगवशंकरि भगरूपे नित्यक्लिन्ने भगस्वरूपे सर्वाणि भगानि मे ह्यानय वरदे रेते सुरेते भगक्लिन्ने क्लिन्नद्रवे क्लेदय द्रावय अमोघे भगविच्चे क्षुभ क्षोभय सर्वसत्त्वान् भगेश्वरि ऐं ब्लूं जें ब्लूं भें ब्लूं मों ब्लूं हें ब्लूं हें क्लिन्ने सर्वाणि भगानि मे वशमानय स्त्रीं हर ब्लें ह्रीं भगमालिनी। तारो माया नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा इति नित्यक्लिन्ना। प्रणवः क्रों भ्रों क्रौं झ्रौं छ्रौं ज्रौं स्वाहा इति भेरुण्डा। प्रणवो माया वह्निवासिन्यै नमः इति वह्निवासिनी। मायाक्लिन्ने वाक् क्रों नित्यमदद्रवे ह्रीं इति महावज्रेश्वरी। माया शिवदूत्यै नमः इति शिवदूती। प्रणवो माया हुं खे च छे क्षः स्त्रीं हुं क्षें ह्रीं फट् इति त्वरिता। कुमारी कुलसुन्दरी। हसकलरडवाग्भवहसकलरड-विन्दुमालिनी हसकलरडचतुर्दशषोडशा इति नित्या। माया फ्रें स्रूं अङ्कुशपाशस्मरवाग्भवब्लूंपदनित्य-मदद्रवे वर्मफ्रें मायेति नीलपताका। भमरयऊमिति विजया। स्वौमिति सर्वमङ्गळा। तारो नमो भगवति ज्वालामालिनि देवदेवि सर्वभूतसंहारकारिके जात-वेदसि ज्वलन्ति ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल त्रिजातियुक्तमायारेफससकज्वालामालिनि वर्मफ-डग्निजायेति ज्वालामालिनी। (अं) च्क्रौं इति

चित्रेति पञ्चदशनित्याः प्रथमत्र्यश्ररेखास्थितपञ्चदशस्वरेषु पूज्याः। विसृष्टौ षोडशीं मूलविद्यया चाभ्यर्च्य ॥ ९ ॥

वा क् ऐं। शेषं यथापठितम्। मन्त्रान्ते सर्वत्र तत्तन्नित्यानाम, तदुत्तरं अष्टाक्षरीयोगः। यथा आदौ त्रितारी, ऐं सकलह्रीं नित्यक्लिन्ने मदद्रवे सौः कामेश्वरीनित्याश्रीपादुकां पूजयामि नमः इति। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। यद्यपि श्रीपादुकेत्यष्टाक्षरीयोगः सामान्यवचनप्राप्तः, तथाऽपि नित्यापदघटितत्वेनाप्राप्तत्वात् तदर्थ आरम्भः सर्वत्र नित्यापूजनमन्त्रेषु। द्वितीयमाह—वा गि ति। तृतीयमाह—ता र इ ति। ता रः प्रणवः, मा या ह्रीं, शेषं यथाश्रुतं पठनीयम्। आदौ प्रणव., ततो माया, ततः स्वाहाऽन्तो यथाश्रुत इति फलितोऽर्थः। चतुर्थमाह—प्र ण व इति स्वा हेत्यन्तेन। पञ्चमीमाह—प्र ण व इति न म इत्यन्तेन। षष्ठमाह—मा ये ति ह्री मित्यन्तेन। सप्तममाह—मा यें ति न म इत्यन्तेन। अष्टममाह—प्र ण व इ ति फ डि त्यन्तेन। नवममाह—कु मा री ति। कु मा री बाला सैव कु ल सु न्द री त्यर्थ.। दशममाह—ह से ति षो ड शा इत्यन्तेन। अत्र पूर्वोक्तयुक्त्या हसकेत्यादौ केवलव्यञ्जनानामेव ग्रहणम्। अन्यथा "द्वादशार्धा च नित्या स्यात्" इति अन्यतन्त्रवचनेन द्वादशार्धामन्त्रवर्णातिदेशे "त्रिबीजस्था द्वादशार्धा" इति मन्त्रे त्रिवर्णत्वसिद्धेः अत्रापि तदतिदेशसिद्धत्रिवर्णत्वं विरुध्येत। ह स क ल र डो त्तरं वा ग्भ वः ऐं पुनः तदुत्तरं वि न्दु युक्ता मा लि नी ईकारः, "गोविन्दश्च त्रिमूर्तीशो मालिनीवामलोचनम्" इति कोशात्। चतुर्दशषोडशौ पूर्वमुक्तौ। इत्थं च ह्स्क्ल्र्डैं ह्स्क्ल्र्डीं ह्स्क्ल्र्डौं. नित्यानित्याश्री इति मन्त्रस्वरूपम् ॥

यच्च निबन्धे अवर्णसहितहकारादि लिखितं तदज्ञानप्रयुक्तमेव। तन्त्रान्तरानुसारेण यदि लिखित, तर्हि वशिन्यादिन्यासे कवर्ग कलह्रीं च निगद्य इति सूत्रे सति हल्मात्रग्रहणं तन्त्रान्तरमूते साधनं मृग्यम्। तस्मात् उक्तयुक्त्या त्र्यक्षर्येव नित्याविद्या ॥

एकादशमाह—मा ये त्यारभ्य मा ये त्यन्तेन। आद्यानि त्रीणि बीजानि मायादीनि, अ ङ्कु श क्रोमिति, पा श. आमिति "आद्यन्तगोमहापाश" इति योगिनीतन्त्रात्।

आदिरकार· तस्यान्त· अग्रिमो देश. तत्र स्थित आकार इति तदर्थः। एवं "कामोऽग्निर्व्यापकोऽङ्कुश·" इति तत्रैव। कामः ककारः अग्निः रेफः व्यापकः प्रणवः मिळित्वा क्रोमिति सपद्यते। अयमङ्कुश इत्यर्थः। स्म रः क्लीं वा ग्भ वः ऐं व र्मे हु। इत्थ च ह्रीं फ्रें स्रूं क्रो आं क्लीं ऐं ब्लू नित्यमदद्रवे हु फ्रें ह्रीं नीलपताकानित्याश्री इति मन्त्रस्वरूपम्। द्वादशमाह—भ म र य ऊं इति। अत्रापि पूर्वयुक्त्या हल्मात्रग्रहणम्, "इयमेकाक्षरी विद्या विजया सम्प्रकीर्तिता" इति तन्त्रान्तरवचनात्॥

तेन निबन्धे पञ्चाक्षरोच्चारण औकारोच्चारण प्रामादिकम्। भ्म्र्यूमिति स्वरूपं ज्ञेयम्। यद्यपि तन्त्रान्तरे अङ्गदादिविन्दुसयुतमित्यस्ति। अङ्गद औकार। तेन चरमस्वर ओंकार इति प्रतिभाति। तथाऽपि सूत्रे पष्ठस्वरोच्चारणात् सूत्रविरुद्धं तन्त्रान्तरोक्तं सूत्रानुसारिणामनादर्तव्यमेव॥

त्रयोदशमाह—स्चौ मि ति। चतुर्दशमाह—ता र इति अ ग्नि जा ये त्यन्तेन। त्रिजातियुक्तमाया ह्रां ह्रीं ह्रूं। वह्निजाया स्वाहा। शेष स्पष्टम्। पञ्चदशमाह—अं च्क्रौ मि ति। पञ्चदशनित्यापूजने देशनियममाह—प्र थ मे त्या दि। प्रथमत्र्यश्रं विन्दुसमीपस्थं त्रिकोणं. तत्रत्या यास्तिस्रो रे खा·, तासु वर्तमाना ये प ञ्च द श स्व रा अकाराद्यनुस्वारान्ता तेपु एकैकस्वरे एकैकनित्या क्रमेण पूज्येत्यर्थ·। अत्र रेखास्थितपञ्चदशस्वरेष्विति स्वराणा तत्र सिद्धवन्निर्देशात् एकैकरेखाया पञ्चपञ्चस्वरा भावनीयाः इति विधिरुन्नेय.। क्र म स्यानुक्तत्वात् स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन। पश्चिमादारभ्य ईशानान्तरेखाया अ आ इ ई उ इति। ऐशानादाग्नेयान्तरेखाया ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति। आग्नेयादारभ्य पश्चिमान्त ए ऐ ओ औ अं इति भावनाविवेक। विगता निर्गता सृष्टि यस्या सा वि सृ ष्टि. विन्दुचक्रम्। तत्सृष्टिप्रकार उत्तरचतुश्शतीव्याख्याने सेतुबन्धे द्रष्टव्य। तस्मिन् षो ड शीं समष्टिरूपा मू ल वि द्य या पञ्चदश्या अ भ्य र्च्य। एतासामधिष्ठान कृप्तत्रिकोणादन्यदेव त्रिकोणमुक्त ज्ञानार्णवे—

विभाव्य च महात्र्यश्रमग्रदक्षोत्तर क्रमात्॥ इति॥

तन्त्रराजे तु विन्दावेव पूजनमुक्तम्। इत्थ तत्तत्तन्त्रानुयायिभि तत्र तत्र कर्तव्यम्॥ ९॥

ओघत्रयपूजनम्

ओघत्रयपूजामाह--

मध्ये प्राक्त्र्यश्रमध्यान्तः मुनिवेदनागसंख्यान् यथासंप्रदायं पादुकान् दिव्यसिद्धमानवौघसिद्धानिष्ट्वा पश्चात् स्वशिरसि नाथं यजेत्। एतल्लयाङ्गपूजनं इति शिवम्[1] ॥ १० ॥

इति . . . कल्पसूत्रे ललिताक्रमो नाम चतुर्थः खण्डः

प्राक्त्र्यश्रं प्रथमत्र्यश्रम्। यद्वा--प्राक्त्र्यश्र पूर्वोक्तं त्र्यश्र तस्य यो मध्य. आभ्यन्तरप्रदेश तस्य यो अन्त चरमावयव स्वाभिमुखाग्रसमीपवर्ती य आभ्यन्तरप्रदेश तत्रेति फलितोऽर्थ। मुनि सप्त वेद चत्वार नाग. अष्टौ सख्या यत्रेति व्युत्पत्त्या ओघे विशेषणम्। यथासंप्रदायं पादुका, कादिहादिविद्याभेदेन पादुकानां गुरुमण्डलाना भिन्नत्वात् यस्य पुरुषस्य परिगृहीता याया पादुका तत्तल्लाभाय यथासंप्रदायं पादुका इति। दिव्याश्च सिद्धाश्च मानवाश्च ते ओघाश्च तादृशान् सिद्धान्। पूर्वोक्ते ओघविशेषणे। उभयत्र विभक्तिव्यत्यय आर्ष। दिव्या· ७ सिद्धा· ४ मानवा ८ इति विवेक। तान् इष्ट्वा पूजयित्वा। क्त्वाप्रत्ययेन पाठेन च प्राप्तक्रम पश्चादित्यनेन अनूद्यते। एतत् उक्तं--यद्वा एतदुत्तर वक्ष्यमाण नवावरणपूजनं--लयाङ्गं लयस्वरूपं चतुरश्रादिबिन्द्वन्तक्रमस्य लयस्वरूपत्वात् लयाङ्गपूजनं भवितुमर्हति। एतेन तन्त्रान्तरोक्तबिन्द्वादिपूजाव्यावृत्ति.। शिवमिति खण्डसमाप्तिद्योतकम् ॥ १० ॥

इति . . . परशुरामसूत्रवृत्तौ ललिताक्रमो नाम चतुर्थ. खण्ड

---

[1] एके योगसूत्रसृष्टिस्थितिसंहारत्रिके पञ्चपञ्चिकपञ्चासूयान् प्रपञ्चादिन्यासदेवतादर्शनानि च यजन्ति--इत्यधिक पाठ क्वचित्.

पञ्चमः खण्डः—ललितानवावरणपूजा

प्रथमावरणव्यष्टिपूजा

एतत्पदेन निर्दिष्टा पूजा वितत्य दर्शयति—

अथ प्राथमिके चतुरश्रे अणिमालघिमामहिमेशित्ववशित्वप्राकाम्यभुक्तीच्छाप्राप्तिसर्वकामसिद्ध्यन्ताः मध्यमे चतुरश्रे ब्राह्म्याद्या महालक्ष्म्यन्ताः तृतीये चतुरश्रे संक्षोभणद्रावणाकर्षणवश्योन्मादनमहाङ्कुशखेचरीबीजयोनित्रिखण्डाः सर्वपूर्वास्ताः संपूज्याः ॥ १ ॥

अथेति नवावरणपूजाऽधिकारद्योतकम् । चतुरश्रत्रयमध्ये प्राथमिके सर्वबाह्ये चतुरश्रे अणिमेत्यारभ्य सर्वकामपर्यन्तं द्वन्द्वः । ते सर्वेऽपि सिद्ध्यन्ताः कार्याः । सर्वेषां पदानां अन्ते सिद्धिरिति योज्यम् । तथा च त्रितारी ततोऽणिमासिद्धिश्रीपादुकां पूजयामीति । एवमग्रेऽपि । अत्राणिमाऽऽदिपदत्रयं न मन्तं, किंतु डावन्तं, अणिमालघिमेतिसमासान्तसूत्रपाठात् । अणिमासिद्धीति पुंवद्भावरहितः पाठः अशास्त्रीयोऽपि संप्रदायानुरोधादार्षप्राय । यद्वा—षष्ठीतत्पुरुषः । षष्ठ्यर्थश्चाभेद एव "राहोः शिरः" इतिवत् । प्राथमिकचतुरश्रे अणिमाऽऽदीनां यथेच्छं पूजाप्राप्तौ तन्नियमः वामकेश्वरतन्त्रे—

अणिमा पश्चिमद्वारे लघिमामपि चोत्तरे ।
पूर्वद्वारे तु महिमामीशित्वाख्यां तु दक्षिणे ॥
वशित्वाख्यां तु वायव्ये प्राकाम्यामीशदेशके ।
भुक्तिसिद्धिं तथाऽऽग्नेय्यामिच्छासिद्धिं तु नैर्ऋतौ ॥
अधस्तात् प्राप्तिसिद्धिं च [1]सर्वकामं तथोर्ध्वतः ॥ इति ॥

[1] सर्वकामा—श्री.

भवने । एतेन अदृश्यस्वरूपमपि तथेत्युन्नेयम् । द्वितीया सर्वविद्राविणी सर्वानुत्पन्नान् द्रावयति सर्वति पोषणेन सा सर्वविद्राविणी, सर्वेषां वस्तूनां पालकत्वादृजुस्वभावा ज्येष्ठारूपिणीमयुग च । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—"क्षुब्धविश्वस्थितिकरी ज्येष्ठा ऋजुत्वमास्थिता" इति । क्षुब्धस्य उत्पन्नस्येत्यर्थः । यश्च सरक्षकः स ऋजुरिति लोके प्रसिद्धा गाथा । अत एव अस्या मुद्रायाः बाह्यरूपेऽपि अङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकानामायोगे अङ्गुलिचतुष्टये ऋजुत्वं दृश्यते । एवमाद्यत्रिकोणे रेखात्रयमध्ये पूर्वस्या दिशि स्थिताया ऋजुरेखायामेव तस्या अधिष्ठानं शास्त्रप्रसिद्धम् । तृतीया सर्वाकर्षिणी सर्वाकर्षणशीला । इयं ज्येष्ठावामोभयात्मिका । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

ज्येष्ठावामासमत्वेन सृष्टेः प्राधान्यमास्थिता ।
आकर्षिणीति मुद्रेयम् . . . . ॥ इति ॥

पूर्वोक्तमुद्राद्वयवाचकपदशक्यताऽवच्छेदकयोः द्वयोरपि सर्वाकर्षिणीपदशक्यताऽवच्छेदकत्वं वाच्यम्, पुष्पवच्छब्दवत् । तत्रापि ज्येष्ठात्वविशिष्टवामात्वं शक्यताऽवच्छेदकं, न तु विपरीतम् । तथा सति ज्येष्ठाया विशेष्यत्वेन प्राधान्य वाच्यम् । प्राधान्ये ज्येष्ठाया अतिसरलत्वेन प्रधानानुसारेण विशेषणीभूतवामाया अपि प्रधानानुवर्तिन्याः सरळतया तर्जनीमध्यमयो बाह्यरूपे कुटिलत्वं न स्यात् । वामायाः प्राधान्ये तु तस्याः कुटिलतया तदनुसारेण अप्रधानाया ज्येष्ठायाः प्रधानानुवर्तिन्याः कुटिलत्व युक्तम् । अत एव बाह्यस्वरूपे अङ्गुलिग्रथने सर्वास्वङ्गुलिषु कुटिलत्वम् । चतुर्थी सर्ववश्यकरी सर्वान् क्षित्यादिशिवान्तान् वश्य स्वाधीनं नयति प्रापयतीति तथा । लोके आकाशो द्विविध दह्रः प्राकृतश्च । दह्राकाशेऽपि सुसूक्ष्मोऽन्य आकाशोऽस्ति, "तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं" इति श्रुतिप्रसिद्धः । तन्मध्ये गाढमाश्लिष्टा परशिवेन या आनन्द-विग्रहा मूर्तिः सा सर्ववश्यकरीपदवाच्या । तदुक्तं उत्तरचतुश्शत्याम्—

व्योमद्वयान्तराळस्थबिन्दुरूपा महेश्वरी ।
शिवशक्त्यात्मसंश्लेषादेषा वश्यकरी स्मृता ॥ इति ॥

बिन्दुरूपेति कथनात् स्वरूपमपि तथा । अत एवाङ्गुलिग्रथनेऽपि अस्या बाह्यरूपे बिन्द्वाकारता सर्वाङ्गुलीनां गाढसंश्लेषोऽपि व्यक्तः । पञ्चमी उक्तशिवशक्तिबिन्द्वोर्मध्ये

धर्माधर्मस्य संघट्टादुत्थिता वित्तिरूपिणी ।
विकल्पोत्थक्रियालोपरूपदोष[?]विघातिनी ।
विकल्परूपरोगाणां हारिणी खेचरी मता ॥ इति ॥

अस्यार्थः - धर्मः शक्तिः परशिववृत्तित्वात् । न विद्यते धर्मो यत्रेति अधर्मः परं ब्रह्म परशिवः । यद्वा- न कस्यापि धर्मः अधर्म इति नञ्तत्पुरुष एव युक्तः, परशिवे शक्तिरूपधर्मसत्त्वेन पूर्वकल्पे स्वोक्तव्याघातात् । तयोः संघट्टः मेळनं तेन उत्थिता । यावद्विकल्पः तेनोत्थिताः याः क्रियाः नित्यनैमित्तिकाः तासां लोपेन यत्पापं तत्संभवाः रोगाः तन्नाशिनी खेचरीति । अत एवैतादृशशिवशक्तिसामरस्यद्योतकं बाह्यरूपे बाहुद्वयपरिवर्तनम् । अष्टमी बीजमुद्रा-- -जगतः षड्विकारेषु प्राथमिको यो भावविकारः सूक्ष्मरूपेण सत्ता तदभिमानिनी शक्तिः । तदुक्तमुत्तरचतुश्शत्याम् -

शिवशक्तिसमाश्लेषस्फुरद्व्योमान्तरे पुनः ।
प्रकाशयन्ती विश्वं सा सूक्ष्मरूपस्थिता सदा ।
बीजरूपा महामुद्रा . . . . ॥ इति ॥

अयमर्थः—वटबीजे सुसूक्ष्मेऽपि किञ्चिदाकाशोऽस्ति विभुत्वात् । तस्मिन् यथा महावृक्षः सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति तथा षट्त्रिंशत्तत्त्वानि शिवशक्तिगर्भे विद्यन्ते सूक्ष्मरूपेण । सैव सत्ता घटोऽस्ति पटोऽस्ति इत्यत्र अनुवर्तते । सा बीजमुद्रेत्यर्थः । सर्वबीजस्थानापन्नत्वात् सर्वबीजा । सूक्ष्मत्वादेव अङ्गुलिग्रथनवेळायां सङ्क्षोभिण्याद्यपेक्षया अल्पयोनित्वं सूक्ष्मत्वज्ञापकम् । या नवमी योनिमुद्रा तद्वृत्त्यसाधारणो धर्मः मुद्रात्वे सति कळारूपत्वम् । मुद्रात्वस्वरूपमुक्तं प्राक् । कलापदार्थश्चोच्यते । शक्तिविशिष्टे प्रकाशरूपे परशिवे शक्तिमपहाय केवलस्वरूपमात्रनिष्कर्षणे सति तुरीयबिन्दुपदवाच्यत्वं, यथा जलनिष्ठं द्रवत्वमपहाय स्वरूपमात्रनिष्कर्षणे जलपदवाच्यत्वम् । अत्रापहानं नाम शक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाभाव एव न तत पृथक् निष्कासनं, असंभवात् । तत्र शुद्धशिवस्य शक्तिसंनिधित्वेन विवक्षायां कामबिन्दुपदवाच्यता । तस्यैव सन्निधानस्याभेदत्वेन शक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे विसर्गो हकारः विमर्शः इति तान्त्रिकव्यवहारः । तादृशसामरस्योत्तरं रक्तशुक्लबिन्दुमिश्रणेन

आविर्भूतानन्दान्तर्भावेण विवक्षायां कलेत्युच्यते । [1]ईदृशकलारूपा योनिमुद्रा । तदुक्तं नित्याहृदये—

> संपूर्णस्य प्रकाशस्य लाभभूमिरियं पुनः ।
> योनिमुद्रा कलारूपा . . . . ॥ इति ॥

सर्ववश्यकरी केवलबिन्दुद्वयरूपा, अस्याः शरीरे बिन्दुद्वयसंसर्गाविर्भूतानन्दोऽपि शक्यताऽवच्छेदककोटिप्रविष्ट इति ततो वैलक्षण्यं ज्ञेयम् । दशमी त्रिखण्डा पूर्वमुक्ता । एव दशमुद्राणा स्वरूपं श्रीगुरुकृपाविशेषेणाविर्भूतस्फूर्तिकं यथामति लोकानां सुखबोधार्थं स्पष्टीचकार । एवं स्वरूपज्ञानफलं तन्त्रेषु अनन्तं प्रपञ्चित, विस्तरभयान्नेह लिखितम् । एवं दशमुद्राश्चतुरश्रे तृतीये पूज्या । अत्रापि इच्छया प्राप्तौ नियामक वचनं तन्त्रे—

> पुरस्ताद्ये च वशे च वामे चैवान्तराळके ।
> ऊर्ध्वाधो दशमुद्राश्च . . . . . . ॥ इति ॥

पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरेष्वाग्नेयाद्यन्तराळचतुष्के चोर्ध्वमधश्च दशमुद्रा. पूज्या इति तदर्थः ॥ १ ॥

प्रथमावरणसमष्टिपूजा

प्रथमावरणस्य व्यष्टिपूजामुक्त्वा समष्टिपूजामाह ---

एताः प्रकटयोगिन्यस्त्रैलोक्यमोहनचक्रे समुद्राः ससिद्धयः सायुधाः सशक्तयः सवाहनाः सपरिवाराः सर्वोपचारैः संपूजिताः सन्त्विति तासामेव समष्ट्यर्चनं कृत्वा ॥ २ ॥

[illegible]

उक्तयोगिनीषु प्रकटत्वं च शिवादिषट्त्रिंशत्तत्त्वाना मध्ये या स्थूला पृथिवी तद्रूपे भूपुरे चतुरश्रे वर्तमानत्वात् । तदुक्त नित्याहृदये—

तत्र प्रकटयोगिन्यश्चक्रे त्रैलोक्यमोहने ।
योगिन्यः प्रकटा ज्ञेयाः स्थूलविश्वप्रथात्मनि ॥
स्थितत्वात् . . . . ॥ इति ॥

त्रैलोक्यमोहनमिति [1]योगरूढिभ्या चतुरश्रत्रयात्मकं सर्वबाह्य यच्चक्र तस्य नाम । समुद्रा इति—पूर्वं विस्तरेण दश या. प्रतिपादिता तास्वेकैका मुद्रा एकैकचक्रेऽस्ति । दशमी त्रिखण्डा सर्वव्यापिका । अस्मिन्नर्थे प्रमाण योगिनीतन्त्रेऽस्ति । श्रीभगवान् परशुरामोऽपि तत्तच्चक्रपूजाया एकैकमुद्राप्रदर्शन वक्ष्यति । एवं च यस्मिन् या मुद्राऽस्ति तया सहिता इत्यर्थ । ससिद्धय इति—अत्र सिद्धिर्नाम तत्तच्छक्तिसाध्य फलम् । तच्च स्वाकारेण सूक्ष्मरूपेण तिष्ठत्येवेति शक्तयोऽपि ससिद्धय । सायुधा इति स्पष्टम् । सशक्तय.—अत्र शक्तिपदेन अणिमाऽऽदिनिष्ठा या तत्तत्कार्यजनकता तदवच्छेदको यो धर्म. स ग्राह्य । न हि कारणता निरवच्छिन्ना लोके प्रसिद्धा । अत स्वनिष्ठकारणताया अवच्छेदकं किंचिदभ्युपगन्तव्यम् । अभ्युपगत च यद्रूप तत अधिष्ठानादन्यन्न वेत्यन्यदेतत् । तादृशशक्त्या सहिता । सवाहना इति स्पष्टम् । परिवारा अनुचरा तै. सहिताः । शेषो मन्त्रार्थः स्पष्ट । तासामणिमाऽऽदित्रिखण्डाऽन्ताना समष्ट्यर्चनं समुदायनामघटितमन्त्रेणार्चन विधाय । अत्र मन्त्रगतलिङ्गेन प्रार्थनाङ्गत्व प्रतीयते, लोट्श्रवणात् "प्रार्थनेषु लिङ् लोट् च" इति पाणिनिस्मृते । तथाऽपि "ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु" इति मन्त्रस्य "विहव्या उपदधाति" इति श्रुत्या लिङ्ग बाधित्वा उपधानाङ्गत्ववत् अर्चनाङ्गत्व बोध्यम् । सपूजिता सन्तु इति समष्ट्यर्चन कृत्वा इत्यनेन अर्चनाङ्गत्वे प्रतीयमाने दुर्बलं लोट्श्रवणं न बाधक भवति ॥ २ ॥

करशुद्धिमुच्चार्य त्रिपुराचक्रेश्वरीमवमृश्य द्रामिति सर्वसंक्षोभिणीमुद्रां प्रदर्शयेत् । चक्रयोगिनीचक्रेशीनां नामानि भिन्नानि । शिष्टं समानम् ॥ ३ ॥

[1] योगरूढिरायया भूपुरदनात्मकचतुरश्ररेखात्रयस्य नाम—प.

अत्र करशुद्धिपदेन करशुद्धिन्यासाङ्गभूतो मन्त्र न्यासप्रकरणोक्त. तं उच्चार्य । त्रिपुरेति त्रैलोक्यमोहनचक्रस्य नायिका । त्रिपुरा चासौ चक्रेश्वरी चेति कर्मधारय । त्रिपुरेत्यत्र पुंवद्भावाभाव आर्प । ईदृशीं चक्रेश्वरीं अवमृश्य संपूज्य। अत्रापि पूजारूपत्वात् श्रीपादुकेति मन्त्रशेपोऽस्ति । पर तु समष्ट्यर्चने श्रीपादुकामिति मन्त्रशेषो नास्ति, 'इति समष्ट्यर्चनं विधाय' इत्यत्र इतिशब्देन शेषव्यवच्छेदात्। द्रा इति सर्वसंक्षोभिणीमुद्राबीज तां पठित्वा सर्वसंक्षोभिणीमुद्रा अङ्गुलिप्रग्रथनरूपा वक्ष्यमाणरीत्या प्रदर्शयेत् । देव्या इति शेप. । एवं वक्ष्यमाणरीत्या देव्यग्रभागे अङ्गुलिपु ग्रथितेपु तस्या दर्शितं भवति । एवमग्रिमेप्ववगन्तव्यम् । एव प्रकृते समष्ट्यर्चनमन्त्रं प्रकृतचक्रेश्याश्च मन्त्रमुक्त्वा अग्रिमसमष्ट्यर्चनमन्त्रे चक्रेशीमन्त्रे च केपाचित् वर्णाना पर्युदासपूर्वकं काश्चिद्वर्णानतिदिशति—चक्रेति । चक्रनामानि सर्वाशापरिपूरकेत्यादीनि, योगिनीना नामानि गुप्तेत्यादीनि, चक्रेशीना त्रिपुरेत्यादीनि, यानि नामानि तद्वर्णाभिन्नानि । समुद्रा इत्यादिवर्णकूट समानम्। अनेन तत्तत्प्रकरणे उक्तचक्रादिनामस्थाने वक्ष्यमाणनामानि पठनीयानीति भावः ॥ ३ ॥

द्वितीयावरणपूजा

अथ द्वितीयावरणपूजामाह—

पोडशपत्रे कामाकर्पिणी नित्याकळेति नित्याकळाऽन्ताः बुद्ध्याकर्पिणी-अहंकाराकर्पिणी-शब्दाकर्पिणी - स्पर्शाकर्पिणी - रूपाकर्पिणी - रसाकर्पिणी - गन्धाकर्पिणी - चित्ताकर्पिणी - धैर्याकर्पिणी - स्मृत्याकर्पिणी-नामाकर्पिणी-बीजाकर्पिणी - आत्माकर्पिणी - अमृताकर्पिणी - शरीराकर्पिणी - एता गुप्तयोगिन्यः सर्वाशापरिपूरके चक्रे समुद्रा इत्यादि पूर्ववत् आत्मरक्षामुच्चार्य त्रिपुरेशीमिष्ट्वा द्रीं इति सर्वविद्राविणीं प्रदर्शयेत् ॥ ४ ॥

नित्या क ळे ति वर्णसमुदाय अन्ते यन्नाम्न इति व्युत्पत्त्या बुद्ध्याकर्षिण्यादि-पञ्चदशस्वपि इदं विशेषणमनुषज्य योज्यम् । सर्वत्र पुंवद्भावो नाऽस्ति. प्रथममन्त्रपाठानुरोधात् । श्रीपादुकेत्यादिशेष. पूर्ववत् । षोडशपत्रे क्रमस्तु वामकेश्वरतन्त्रे—" षोडशारे महादेवीं वामावर्तेन पूजयेत् " इति । तत्राप्यारंभ कलाद्दलादारभ्य कर्तव्य इति विशेषजिज्ञासाया देव्यग्रकोणमारभ्येति सेतुबन्धे स्थितम् । योगिनीचक्रयो प्रकृतमन्त्रप्रवेशार्थं नामनी आह—एता गुप्तयोगिन्य इति. भूपुरापेक्षया षोडशदळस्य अन्तस्थत्वेन. तत्रस्था योगिन्य गुप्ता । " शिष्टं समानं " इति पूर्वसूत्रेणैव प्राप्तमर्थं अनुवदति समुद्रा इत्यनेन । अनुवादफलं च तदर्थकाना पदान्तराणां मन्त्रे प्रक्षेपो मा भवत्विवेतदर्थम् । पूर्ववत् पूर्वं यथोच्चरितं तथैवेत्यर्थ. । आत्मरक्षा तन्मन्त्र । शेषं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

तृतीयावरणपूजा

तृतीयावरणपूजामाह—

दिक्पत्रे कुसुमामेखलामदनामदनातुरारेखावेगिन्यङ्कुशामालिनीरनङ्गपूर्वाः संमृश्यैता गुप्ततरयोगिन्यः सर्वसंक्षोभणचक्रे समुद्रा इत्यादि पूर्ववदात्मासनमुच्चार्य त्रिपुरसुन्दरीमिष्ट्वा क्लीमिति सर्वाकर्षिणीमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ ५ ॥

अत्र दिक् पदमष्टसंख्यालक्षकं. दिक्षु अष्टसंख्याया सत्त्वात् । त दिग्द्विसंख्यानि पत्राणि यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तृतीयचक्रपरम् । दिक्ष्वष्टसं अवान्तरदिशो गृहीत्वा. " चतस्रो दिशश्चततोऽवान्तरदिशा " इति न्यायेन दिक्त्वमवा अवान्तरदिक्ष्वपि " अधिकं तु प्रविष्टं न तद्धानि " इति न्यायेन दिक्त्वमवा अनङ्ग इति पूर्वं यासा कुसुमादीना देवताना नामादौ ता देवता अनङ्ग अत्रान्यपदार्थो देव्य. न कुसुमादिवर्णसमुदाय. संमृश्य त्यस्यानन्व

प्रत्देवतापूजाक्रमश्च योगिनीतन्त्रे—

अनङ्गकुसुमां पूर्वे दक्षिणेऽनङ्गमेखलाम् ।
पश्चिमेऽनङ्गमदनामुत्तरे मदनातुराम् ॥
अनङ्गरेखामाग्नेये नैर्ऋतेऽनङ्गवेगिनीम् ।
अनङ्गाङ्कुशा वायव्ये ईशानेऽनङ्गमालिनीम् ॥ इति ॥

पूर्वचक्रदेवताऽन्तरङ्गत्वात् आसा गुप्ततरत्वम् । शेषं गतप्रायम् ॥ ५ ॥

चतुर्थावरणपूजा

चतुर्थावरणपूजामाह—

भुवनारे संक्षोभिणीद्राविण्याकर्षिण्याह्लादिनी-संमोहिनीस्तम्भिनीजृम्भिणीवशंकरीरञ्जन्युन्मादिन्यर्थसाधिनी-संपत्तिपूरणी-मन्त्रमयी-द्वन्द्वक्षयंकरीः सर्वादीरवमृश्यैताः संप्रदाययोगिन्यः सर्वसौभाग्यदायकचक्रे समुद्रा इत्यादि मन्त्रशेषः चक्रासनमुच्चार्य त्रिपुरवासिनीं चक्रेश्वरीमिष्ट्वा ब्लूं इति सर्ववशंकरीमुद्रामुद्धाटयेत् ॥ ६ ॥

भुवनारे चतुर्दशारे । भुवनानि चतुर्दश । शेषं दिक्पत्रवत् । सर्व आदिर्यन्नामावयवानामित्यपि व्याख्यातप्राय अनङ्गपूर्व इत्यनेन । क्रमाकाङ्क्षायां योगिनीतन्त्रे "वामावर्तक्रमेणैव पश्चिमादेव दक्षिण" इति पश्चिमे प्रारम्भः ततस्ततो दक्षिणं ग्राह्यमिति तदर्थः । पश्चिमादारभ्य अप्रादक्षिण्येनेति फलितोऽर्थः ॥ ६ ॥

पञ्चमावरणपूजा

पञ्चमावरणपूजामाह—

वहिर्दशारे सिद्धिप्रदासंपत्प्रदाप्रियंकरीमङ्गळ-कारिणीकामप्रदादुःखविमोचिनीमृत्युप्रशमनीविघ्न-

निवारिण्यङ्गसुन्दरीसौभाग्यदायिनीः सर्वपूर्वाः संपूज्यैताः कुलोत्तीर्णयोगिन्यः सर्वार्थसाधक[1]चक्रे मनुशेषमुक्त्वा मन्त्रासनमुच्चार्य त्रिपुराश्रीचक्रेश्वरीं प्रत्यवमृश्य स इत्युन्मादिनीमुद्रां दद्यात् ॥ ७ ॥

नवचक्रेषु दशारद्वयमस्ति । तयोर्मध्ये यत् बहिर्दशारं तत्रेत्यर्थः । शेषं व्याख्यातप्रायम् । अत्रापि क्रमाकांक्षायां पूर्वचक्रवदेव क्रमः । वामकेश्वरतन्त्रे तथैवेत्यनेन पूर्वचक्रक्रमातिदेशात् ॥ ७ ॥

षष्ठावरणपूजा

षष्ठावरणपूजामाह—

अन्तर्दशारे ज्ञानशक्त्यैश्वर्यप्रदाज्ञानमयीव्याधिविनाशिन्याधारस्वरूपापापहराऽऽनन्दमयीरक्षास्वरूपिणीप्सितफलप्रदाः सर्वोपपदा यष्टव्या एता निगर्भयोगिन्यः सर्वरक्षाकरचक्रे शिष्टं तद्वत् साध्यसिद्धासनमुच्चार्य त्रिपुरमालिनी मान्या क्रोमिति सर्वमहाङ्कुशां दर्शयेत् ॥ ८ ॥

सर्वोपपदाः सर्वपूर्वाः । मान्या पूज्या । क्रमस्तु पूर्ववत्, "पूर्वोक्तेन विधानेन" इति योगिनीतन्त्रात् । शेषं व्याख्यातकल्पम् ॥ ८ ॥

सप्तमावरणपूजा

सप्तमावरणपूजामाह —

अष्टारे वशिन्याद्यष्टकं नमःस्थाने पूजामन्त्रसन्नाम एता रहस्ययोगिन्यः सर्वरोगहरचक्रे शिष्टं स्पष्टं

[1] चक्रे इति मनु—श्री.

मूर्तिविद्यामुच्चार्य त्रिपुरासिद्धामाराध्य शिवभृगु-ऋद्धियुक्स्फ्रें इति खेचरी देया ॥ ९ ॥

योगिनीन्यासप्रकरणे ये वशिन्यादीनामष्टौ मन्त्रा उद्धृताः तेषु नम पदस्थाने पूजामन्त्रस्य श्रीपादुकेति मन्त्रस्य सन्नाम ऊहः कार्यः । चतुर्थीसहितनम.पदस्थाने पूजामन्त्रः कार्य इत्यर्थ., अन्यथा [1]चतुर्थीश्रवणापत्ते. ॥

न च—नमःपदनिवृत्तौ तद्योगनिमित्तचतुर्थ्यपि निवर्तते "निमित्तापाये नैमित्तिकापायः" इति न्यायात् इति—वाच्यम् । न हि चतुर्थीसत्त्वे नमःपदं निमित्तम्, किं तु तदुत्पत्तौ । तथा च नम पदं निमित्तीकृत्योत्पन्ना या चतुर्थी तस्या निवर्तकपर्यन्तं स्थितौ बाधकाभावात् ॥

न च—चतुर्थ्युत्पत्तेः प्रागेव नमःपदं निवर्तताम्, तथा सत्युत्पादकाभावात् न चतुर्थी इति—वाच्यम् । न्यासमन्त्रस्य पूजामन्त्रप्रकृतित्वे सिद्धे प्रकृतितोऽतिदेशेन चतुर्थीनम·पदसहितप्राप्तौ नम·पदं युक्तविन्यासेनोहेन बाधितं, चतुर्थी केन बाध्यताम् । श्रौते प्रकृतितोऽग्निपदसहितनिर्वापमन्त्रस्य प्राप्तौ सूर्ययागे अर्थबाधात् अग्निपदमात्रस्य सूर्यपदेन बाध न चतुर्थ्या । तथाऽत्रापि । तस्मात् चतुर्थीसहित-नमःपदबाधकः पूजामन्त्र । शेषं गतप्रायम् ॥

मूर्तिविद्या मूर्तिकल्पनमन्त्र आवाहनप्रकरणे उक्तः । शिवो हकारः भृगुः सकारः ऋद्धि खकार । अत्र प्रमाणानि प्राक् दर्शितानि । तैर्युक्तः फ्रें मिति वर्ण ह्स्ख्फ्रें इति । इममुच्चार्य खेचरीं दर्शयेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

आयुधपूजा

आयुधपूजामाह—

बाणबीजान्युच्चार्य सर्वजृंभणेभ्यो बाणेभ्यो नमः धं थं सर्वसंमोहनाय धनुषे आं ह्रीं सर्ववशीकरणाय पाशाय क्रों सर्वस्तंभनायाङ्कुशाय नमः इति महात्र्यश्रबाह्यचतुर्दिक्षु बाणाद्यायुधपूजा ॥ १० ॥

[1] चतुर्थीपूर्वं श्रूयमाणा या तस्या. बाधकाभावेन तच्छ्रवण स्यात्—अ. श्री.

बाणबीजानि संक्षोभिण्यादिपञ्चमुद्राबीजानि [1]कामेश्वरबाणानां बीजानि । तदुक्तं मालिनीतन्त्रे—

> थान्तद्वयं समालिख्य वह्निसंस्थं क्रमेण तु ।
> मुखवृत्तेन नेत्रेण बिन्दुना परिभूषितम् ॥
> बाणद्वयमिदं प्रोक्तं मादनं भूमिसंस्थितम् ।
> चतुर्थस्वरबिन्द्वाढ्यं नादरूपं वरानने ॥
> फान्तं चन्द्रेण संयुक्तं वामकर्णविभूषितम् ॥
> बिन्दुनादसमायुक्तं सर्गवान् चन्द्रमाः प्रिये ॥
> पञ्च बाणानिमान् विद्धि मामकान प्राणवल्लभ ॥ इति ॥

अस्यार्थः—थान्तः मातृकाक्रमे थकारानन्तरं दकारः [illegible] प्रथमं दकारं वह्निना रेफेण संस्थं युक्तं, मुखवृत्तमाकारं, [illegible] तत्स्थानत्वात् । बिन्दुश्च तान्या सहितं । द्रामिति संपन्नम् । [illegible] वह्निसंस्थं च तादृशं तदनन्तरं नेत्रेण वामनेत्रेण ईकारेण, [illegible] बिन्दुना च समन्वितं द्रीमिति संपन्नम् । एवं [illegible] द्वयबीजं भवति । एवं मादनं [illegible] भूमि [illegible] उपरि ककारं इति [illegible] चतुर्थस्वरं ईकारं [illegible] क्लीमिति संपन्नम् । फान्तं बकारं, [illegible] ऊकारं [illegible] बिन्दुना च युक्तं, [illegible] संपन्नम् । [illegible] सकारः स इति । एवं च द्रां द्रीं क्लीं [illegible] विज्ञेयाः । [illegible]

> [illegible]
> [illegible]

[1] [illegible]

[illegible]

अस्यार्थः—त्वक् यकारः "त्वग्वाली व्यापको वायुः" इति कोशात्। असृग्रेफः "रो रक्तः क्रोधिनी रेफ." इति कोशात्। मांसं लकारः "पिनाकी मांससंज्ञिकः" इति कोशात्। मेदो वकार. "वो मेदो वरुणः सूक्ष्मः" इति कोशात्। अस्थिमज्जान्ते चरमदेशे स्थितं शुक्रं तद्वर्ण. सकारः "दशपादो भृगु· शुक्रं इति" कोशात्। यद्वा—अस्थिमज्जार्णौ शषौ, "शङ्कुकर्णास्थिसंज्ञश्च शकारो विद्धिरीरितः" इति, तथा "वृषः श्वेतेश्वरः पीतो मज्जा" इति षकाराधिकारे च कोशात्। तयोरन्ते वर्तमानः स इत्यर्थः। उक्ता· वर्णाः द्वितीयस्वरसंयुक्ता·, आकारेण युक्ताः, वीजरूपत्वात् बिन्दुयोगोऽपि। इत्थं च यां रा ला वा सां इति देव्या वाणवीजानि। उक्तवर्णेषु बिन्दुयोगस्तन्त्रान्तरे—"सर्वेऽन्तस्थास्तृतीयोष्मा बिन्द्वनन्तसमन्विताः"। यरलवा अन्तस्थाः, तृतीयोष्मा सकार·, अनन्त आकारः। अत्र वाणवीजपदेन सर्वेषां ग्रहणम्, सेतुवन्धे यां रां ला वा सां सर्वजृम्भणेभ्य· कामेश्वरी वाणेभ्यो नम·, द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं स. सर्वजृम्भणेभ्य कामेश्वरवाणेभ्यो नम. इति मन्त्रद्वयं लिखित्वा, अग्रे "इदं च कल्पसूत्रानुगुण्येनोक्त" इति लिखित्वा, "वस्तुतस्तु स्वतन्त्रानुसारेण आदौ द्वितारी ततो दशवाणवीजान्युच्चार्य सर्वजृंभणवाणशक्तिश्रीपादुका पूजयामि" इति लेखात्॥

निबन्धे तु कामेश्वरवाणवीजमात्रं लिखित्वा सर्वजृम्भणेभ्यो वाणेभ्यो नमः इति मन्त्रस्वरूपं लिखितम्। तत्र वाणवीजत्वस्योभयसाधारणत्वेन वाणवीजान्युच्चार्येत्यनेन शिववाणानामेवोच्चारणं न देव्या इति भगवतो रामस्याभिप्रायनिष्कासने प्रमाणग्रन्थस्याप्यभावात्, प्रत्युत स्थूलमानेन विचार्यमाणे ललितोपास्ते· उपक्रान्तत्वात् तदीयवाण पूजनमेव युक्तम्। तानपहाय केवलशिववाणानेव लिलेख। तदीय साहसं महत्तरम्॥

न च तथा सति उत्तरमन्त्रेषु धनुषे पाशायाङ्कुशायेत्येकवचनमनुपपन्नं इति वाच्यम्, पाशाधिकरणन्यायेनोपपत्तिसंभवात्। यद्वा—वीजदशकमुच्चार्य सर्वजृम्भणेभ्यो वाणेभ्यो नम इति द्वयो तन्त्रेणैव पूजनम्। देवतात्वं चाग्नीषोमवद्व्यासक्तम्। इत्थमेव पाशादिषु। एवं च "आशासाना मेधपतये मेधम्" इतिवत् धनुर्द्वय निष्ठदेवतात्वस्य व्यासक्तत्वात, देवतात्वावच्छिन्नस्यैकत्वात्, तदभिप्रायेणैकवचनोपपत्ति। वाणपदोत्तरं बहुवचनं च देवतात्वाधिष्ठानान्वयीति "मेधपतिभ्या मेधं" इतिवत् न काऽप्यनुपपत्ति·॥

न च—निबन्धकार. शिवबाणबीजान्युल्लिखन् बभ्रामेत्यास्ताम्। परं तु ललिताप्रकरणस्थत्वात् शक्तिबाणबीजानामेवात्र ग्रहणम्, बाणबीजान्युच्चार्य इति कल्पसूत्रेणाविशेषेण श्रुतस्यापि प्रकरणेन सङ्कोचस्य "आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते" इत्यादौ दृष्टत्वात्—इति वाच्यम्;

> कामबाणान् महेशानि धनुस्तत्पाशमेव च।
> चक्रमध्ये चतुःकोणे क्रमेण परिपूजयेत्॥

इति वामकेश्वरतन्त्रवचनेन तेषा शिवायुधानामपि ललिताप्रकरणे पूजन विहितम्, प्रकृते कल्पसूत्रे बाणबीजान्युच्चार्येति अविशेषेण श्रुतस्य प्रकरणेन सङ्कोचे कृते ततोऽपि बलवता वाक्यान्तरेण श्रूयमाणार्थस्यैव व्यवस्थापनात्। "आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते" इत्यत्र प्रकरणबाधक वचनान्तरं नास्तीति वैषम्यम्॥

न च तन्त्रान्तराश्रयण न क्रियत इति प्रतिज्ञाहानि, सूत्रार्थनिर्णयाय वचनान्तरानुसरणे प्रतिज्ञायामनुपपत्त्यभावात्॥

किं च, बहुषु पुस्तकेषु कल्पसूत्रपाठ "धं थं सर्वसंमोहनाय धनुषे नमः, आं ह्रीं सर्ववशीकरणाय पाशाय नमः" इति, [illegible] बाण[illegible]ग्रहणे [illegible]। अन्यथा धनुर्बाणयोरुभयसंबन्धिनो ग्रहणसूचकं बीजद्वयं किमिति पठेत। [illegible] बहुषु पुस्तकेष्वयमेव पाठः। तस्मादुभयपूजनमावश्यकम्। [illegible] चित्पुस्तकेषु बीजद्वयपाठस्यादर्शनात् निश्शङ्क परमतमि[illegible]ति [illegible] सर्वपुस्तकेष्वविवादेन ध इति धनुर्मन्त्रे शिवधनुर्बीजमस्ति. "पुं[illegible] द्वितीयमपि पार्थेति। पुंस्त्रीकोदण्डयुगलम्" इति [illegible] अस्यार्थः अरुणावर्गस्तवर्गः, तत्र तुरीयो धकारः द्वितीय [illegible] पुंस्त्रीधनुषी इत्यर्थः। अनेन ध इति शिवधनुर्बीज [illegible]। [illegible] इत्यविवादेन सर्वपुस्तकेष्वस्ति। तच्च शक्तिपाश[illegible] "[illegible]" इति योगिनीतन्त्रवचनात्। [illegible] प्रभ[illegible] सर्वपुस्तकसाधारण [illegible] [illegible] लिखितं प्राक्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ऽप्यधिकम् । इत्थं च यस्मिन् पुस्तके धनुर्मन्त्रे केवलधमित्यस्ति तत् थं इत्यस्याप्युपलक्षकं, तृतीयमन्त्रे ह्रींमिति आमित्यस्याप्युपलक्षक, तस्य शिवपाशरूपत्वात्, "आद्यन्तगो महापाश पौरुषेयः प्रकीर्तित " इति वामकेश्वरतन्त्रात् । एतदर्थोऽपि प्राक् नीलपताकामन्त्रोद्धारे वर्णित । अङ्कुशबीज तु उभयोरेक "कामोऽग्निवां पक्षोङ्कुश " इत्यविशेषेण योगिनीतन्त्रपाठात् । तस्य तन्त्रेण सकृदेव पाठ । [illegible] च मन्त्रस्वरूपं या रा ला वा सा द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं सः सर्वजृंभणेभ्यो बाणेभ्यो नम [illegible] बाणश्रीपादुका पूजयामि । थं धं सर्वसंमोहनाय धनुषे नम. धनुःश्रीपादुका [illegible] । ह्रीं आं सर्ववशीकरणाय पाशाय नमः पाशश्री० । क्रों सर्वस्तम्भना [illegible] नम अङ्कुशश्री इति । शक्तिबीजानां प्राथम्ये तत्प्राधान्यं [illegible] ॥

[illegible] तन्त्रानुसारिण [illegible] बीजान्युच्चार्य कामेश्वरकामेश्वरीबाणेभ्यो नम इति [illegible] । [illegible] । कामेश्वरी च कामेश्वरश्चेति द्वन्द्वापवादकल्पात् "पुमान् [illegible]" इत्यादि [illegible] ॥

[illegible] तस्य [illegible] दिक्षु पश्चिमादि [illegible] । तदुक्तं वामकेश्वरतन्त्रे

[illegible] दक्षिणाशा क्रमेण तु । इति ॥

[illegible] श्रीपादुकामिति [illegible] ॥

[illegible] श्री [illegible] पादुकामित्यादि [illegible]

अष्टमावरणपूजा

अष्टमावरणपूजामाह—

त्रिकोणे वाक्कामशक्तिसमस्तपूर्वाः कामेश्वरीवज्रे-श्वरीभगमालिनीमहादेव्यः विन्दौ चतुर्थी ॥ ११ ॥

या परशिवरूपदीपस्य प्रकाशरूपा परा शक्तिः सा सृष्ट्युन्मुखा त्रिधा जाता वामा ज्येष्ठा रौद्री चेति । क्रमात् रजस्सत्वतमःप्रधानाः ताः । तासां समष्टिवाचकं पदं तन्त्रशास्त्रे अम्बिकेति । इमा एव क्रमात् इच्छाज्ञानक्रियाशक्तयः इत्युच्यन्ते । अमूषां त्रिपुरसुन्दरीव्यष्टिरूपत्वं ज्ञापयितुमेव योगिनीषु अतिरहस्येति विशेषणं अग्रे दत्तवान् । अत्र वाग्भवपदेन प्रथमकूटं ग्राह्यम्, कामपदेन द्वितीयकूटं, शक्तिपदेन तृतीयकूटं, न तु बालावर्णाः, वामकेश्वरतन्त्रे कूटानामेव परिगृहीतत्वात् । यद्यपि तन्त्रान्तरे "वाग्भवं चाद्यकूटं च" इति समुच्चयोऽपि द्वयोर्दृश्यते, तथाऽपि अत्र वागादीनामेवोक्तत्वात् योगिनीतन्त्रानुसारेण कूटमात्रग्रहणम् । समस्तं कूटत्रयम् । इमानि पूर्वं यासां नाम्नां ताः चतस्रः त्रिकोणे त्रिकोणकोणत्रये विन्दौ च पूज्या इत्यर्थः ॥

निबन्धकारः चतुर्थदेवताया मन्त्रे समष्टिमूलानन्तरं ललिताश्रीः इति लिखति । तत्तुच्छम् । कामेश्वरीवज्रेश्वरीभगमालिनीमहादेव्य इति सूत्रे क्रमेण चतसृणां देवतानां नामसु सत्सु शास्त्रप्रसिद्धं परित्यज्य स्वकपोलकल्पितं ललितेति नाम मन्त्रे प्रवेशयामास । अत्र शास्त्रं न प्रमाणम् । अचिन्त्यशक्तिमन्त्रेष्वपि स्वेच्छा प्रवृत्तिशीलो यः तद्वचनं महान्तोऽपि विश्वसन्ति । अत्र मूलं [illegible] समुत्पन्नालस्यमेव नान्यत् । न च— महादेवीपर्याय एव ललिताशब्दः, तत्प्रयोगे किं बाधकम्— इति वाच्यम् । "अग्निमीळे" इति मन्त्रे वह्निमीळे इत्यपि प्रयोगापत्तेः स्यात् । इत्यलमसदावेशेन ॥

क्रमस्तु वामकेश्वरतन्त्रे —

> कामेश्वरीमग्रकोणे वज्रेशीं दक्षिणे ततः ।
> भगमालिनीं तथा वामे मध्ये त्रिपुरसुन्दरीम् ॥ इति ॥ ११ ॥

कामेश्वर्यादीना मूलदेव्यभिन्नत्वम

ननु पञ्चदशनित्याना मन्त्रेण मूलविद्यया चाभ्यर्च्य इति विहितं, प्रकृतेऽपि तुरीयदेवताया मूलेन पूजनमुक्तं, बिन्दुचक्रेऽपि वक्ष्यति मूलेन पूजन, एवं चरमचक्रेश्वर्या अपि। एवं च एकमन्त्रकरणकत्वात् एकदेवताक यागत्रयं अभ्यासरूपं वा भिन्नदेवताकं वा इति शङ्काया देवतैक्य प्रतिपादयति—

तिसृणामासामनन्तरमभेदाय मूलदेव्याः पूजा। कामेश्वर्यादिचतुर्थी नित्यानां षोडशी चक्रदेवीनां नवमी बिन्दुचक्रस्था चेत्येकैव। न तत्र मन्त्रदेवताभेदः कार्यः। तन्महादेव्या एव। चतुर्षु स्थलेषु विशेषार्चनमावर्तते॥ १२॥

आसा कामेश्वर्यादीना तिसृणा मनन्तर आसां मूलदेव्यभिन्नत्वप्रतिपादनाय मूलदेव्या पूजा। एव स्थलान्तरेऽपि त्रिपुरसुन्दर्या अन्ते पूजनं तत्र तत्र स्वस्वपूर्वदेवताकृताभेद ज्ञापयति। इममेवार्थ स्पष्ट दर्शयति—कामेश्वरीति। प्रकृतचक्रे कामेश्वर्यादिभ्य पर चतुर्थी, पञ्चदशनित्याभ्यः परं षोडशी, अष्टचक्रात परं नवमे बिन्दौ सैव चकारसूचिता, पुनर्बिन्दावेव अष्टचक्रेशीपूजाऽनन्तर चक्रेशीत्वेन पूज्या एकैव। तत्र एषु स्थलेषु देवताभेद मन्त्रभेदश्च नास्ति। इयं च नित्या समस्तावरणदेव्यश्च त्रिपुरसुन्दर्या अव्यतिरिक्ता इति ज्ञापयितुं तत्तत्त्व उक्त इति भाव। ननु देवतैक्ये द्रव्यैक्ये मन्त्रैक्ये सकृदेव पूजन युक्तं, किमिति पूजात्रय अत आह चतुर्षु स्थलेषु विशेषार्चनमावर्तते इति। दर्शितेषु स्थलेष्वित्यर्थ। तथा च यागत्रयेऽपि तदभ्यासस्यापूर्वसाधनत्वेनावश्यकत्वादिति भाव। न चाभ्यासे सति यथा प्रोक्षणमन्त्रो नावर्तते तथा मन्त्रावृत्तिर्न स्यात् इति वाच्यम्, क्रियान्तरव्यवधाने तत्रापि मन्त्रावृत्तेः अभिहितत्वात् दृष्टत्वात्। तथाऽत्रापि क्रियाऽभ्यासस्थलेऽपि स्वविजातीयक्रियाऽन्तरव्यवधानात् मन्त्रावृत्तिः॥ १२॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह--

एता अतिरहस्ययोगिन्यः सर्वसिद्धिप्रदे चक्रे । परिशिष्टं द्रष्टव्यम् । आवाहनीमुच्चार्य त्रिपुराम्बां संभाव्य ह्सौं इति वीजमुद्राकृतिः ॥ १३ ॥

परिशिष्टमित्यनन्तर पूर्ववत् इति शेष । आवाहनी तत्प्रकरणोद्धृता विद्या । संभाव्य पूजयित्वा । कृतिः कर्तव्येत्यर्थ ॥ १३ ॥

नवमावरणपूजा

नवमावरणपूजामाह—

विन्दुचक्रे मूलेन देवीमिष्ट्वा एषा परापररहस्य-योगिनी सर्वानन्दमये चक्रे समुद्रा ससिद्धिः सायुधा सशक्तिः सवाहना सपरिवारा सर्वोपचारैः संपूजिताऽस्त्विति पुनर्मूलमुच्चार्य महाचक्रेश्वरीमिष्ट्वा वाग्भवेन योनिं प्रदर्श्य ॥ १४ ॥

अत्रापि निबन्धकार मूलान्ते श्रीललिताश्रीपादुका पूजयामि इति योजयामास। तदशुद्धम् । एतत्पूर्वसूत्रे "न तत्र मन्त्रदेवताभेद कार्य तन्महादेव्या एव चतुर्षु स्थलेषु" इति वाक्ये स्थलचतुष्टयेऽपि महादेव्या पूजन इति कण्ठरवेणोक्तम् । श्रुत्या श्रुतशब्द परित्यज्य अश्रुतशब्दस्य कल्पन अशास्त्रीयम् । अन्यथा "सौर्य चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम." इत्यस्मिन् यागे सूर्यपर्यायशब्द प्रक्षिप्य "दिवाकराय जुष्टं निर्वपामि" इति स्यात् । न च—तत्र सूर्यशब्द उत्पत्तिवाक्ये श्रुत, इह तु पूर्वसूत्र नोत्पत्तिवाक्यं, किं तु अभ्यासरूपगुणविधायकमिति वैषम्य—इति वाच्यम्। नायमैकान्तिको नियम., उत्पत्तिवाक्य एव श्रवणमपेक्षितमिति । नक्षत्रेष्ट्युपहोमोत्पत्ति-वाक्य "सोऽत्र जुहोति" इत्नेतावन्मात्रम् । नात्र देवतावाचक शब्द श्रूयते । तथाऽपि मन्त्रे—"अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्य स्वाहा" इत्यत्र श्रूयमाणो योऽग्न्यादिशब्दः

तं गृहीत्वा प्रथममन्वाधानेऽग्निमाग्नेन इति व्यवहरन्ति, न तु वह्निमाग्नेनेति। यदुत्पत्तिवाक्य एवेति नियमः, तदन्यत्र स्वेच्छया स्यात् । न च अस्य क्रमस्य उत्पत्तिवाक्ये "शक्तिचक्रैकनायिकायाः ललितायाः क्रममारभेत" इत्यस्मिन् ललिताशब्दस्य श्रुतत्वात् तद्ग्रहणं इति निबन्धाभिप्रायः वर्णितु शक्यः । तथा सति पूर्वसूत्रे ललिताया एव चतुर्षु स्थलेषु इति वक्तव्ये तमपहाय महादेव्या एवेति कथनस्य फलं ब्रह्मणाऽपि वक्तुं अशक्यम् । मन्मते तु ललितामहादेवीशब्दयो एकार्थकत्वेऽपि यत्र विशेषो न श्रुतः तत्र ललिताशब्दप्रयोगः, यत्र श्रुतः तत्र [illegible] अपूर्वजनकमिति ज्ञात्वा ललिताशब्दपरित्याग इति । [illegible] [illegible] श्रीललिताप्रीतये इति वक्तव्यम् । प्रकृते महादेवीशब्दस्य निरवकाशत्व [illegible] । अत एवानया दिशा नवम्याः चक्रेश्वर्याः मन्त्रे महादेवीप्रा[illegible] [illegible]र्शाभिर्मुनि तत्र श्रुतत्वात महादेवीशब्दबाधः, "सावकाशनिरवकाशयो [illegible]" इति न्यायात । न च एवं सति चतुर्षु मन्त्राभेदः प्रदर्शित, [illegible] महादेवीघटितो मन्त्र, एकत्र महाचक्रेश्वरीघटित इति मन्त्रभेद [illegible] [illegible] इति वाच्यम, निबन्धकारेणापि ललितामहाचक्रेश्वरीश्री इति [illegible] [illegible] [illegible]त्वात । प्रत्युत निबन्धकारमन्त्रस्य ललिता[illegible] [illegible] । मन्मते देव्याख्याने चक्रेश्वरीमात्रपदोपे "[illegible]" [illegible] [illegible] निर्वाहो [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] प्रमाणात ।

[illegible] महादेवी [illegible] ॥ इति ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] इत्वा ॥ १५ ॥

धूपादिनैवेद्यान्तेषु पूर्वोक्तधर्माणां प्राप्त्यर्थं पूर्ववदिति । धूपादिषु ये पूर्वोक्तधर्माः तद्धर्मकाः ते धूपादयः कार्या इत्यर्थः । ते च धर्माः धूपदीपनैवेद्येषु पूर्वमन्त्राः । मुद्रास्तु पूर्ववत्त्वं तर्पणे मूलमन्त्रः त्रिरभ्यास. इत्येवरूपा ज्ञेया. । आदिपदेन ताम्बूलकर्पूरनीराजनादिमद्रव्यप्रज्वलनप्रभृतयो ग्राह्याः ॥

निबन्धकार षोडश्युपासकः त्रिखण्डामपि प्रदर्शयेत् इत्युवाच । स बभ्राम, तथा व्यवस्थायाः सूत्रे अनुक्तत्वात् ॥

त्रिखण्डाऽऽदिमुद्राणां स्वरूपम्

अत्र सक्षोभिण्यादिमुद्राप्रदर्शनार्थं तत्कथभावज्ञानस्यावश्यकत्वात् तन्मुद्रादर्शन-प्रकार. सप्रमाण सक्षेपेण कथ्यते । तत्रावाहने प्रथम विनियुक्ता त्रिखण्डोच्यते । त्रिखण्डालक्षणमुक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—

परिवर्त्य करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
अनामाऽन्तर्गते कृत्वा तर्जन्यौ कुटिलाकृती ॥
कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ।
त्रिखण्डेय समाख्याता त्रिपुराऽऽह्वानकर्मणि ॥ इति ॥

परिवर्तन नाम हस्तद्वयाङ्गुलिमेळनम् । इद सर्वत्राधिकाररूपं सदन्वेति । अङ्गुष्ठौ सरळौ परस्परस्पृष्टौ, तथैव कनिष्ठे मध्यमे च कुर्यात् । वामानामोपरि दक्षानामा तिर्यक् प्रसार्य तयोरध प्रदेशात् तर्जनीद्वयमानीय कुटिलाकाराभ्या तर्जनीभ्या अनामाऽग्रद्वय धारयेत् । अनामे अन्तर्गते ययोरिति विग्रहेण लब्धोऽर्थ । अस्या उक्तरीत्या निर्माणे खण्डत्रय दृश्यते । उपरि सरळाङ्गुष्ठद्वययोग । मध्ये तादृशमध्यमायोग । अधश्च कनिष्ठायोगस्तादृश । एव सति पूर्वोक्तवामाज्येष्ठा-रौद्रीकलात्रयरूपमस्या स्फुटम् । अत एव त्रय खण्डा कला यस्या इति विग्रहेण त्रिखण्डेयम् । अत्र यद्यपि खण्डद्वयनिर्माणप्रकार उक्त । मध्यमखण्डरचनाप्रकारो नोक्त । तथाऽपि त्रिखण्डेति योगार्थसपत्तये तन्त्रान्तर शरणीकृत्य खण्डत्रय संपादनीयम् । खण्डत्रयमुक्त ज्ञानार्णवे—

पाणिद्वय महेशानि परिवर्तनयोगतः ।
योजयित्वा तर्जनीभ्या अनामे धारयेत् प्रिये ॥

मध्यमे योजयेन्मध्ये कनिष्ठे तदधस्ततः ।
अङ्गुष्ठावपि संयोज्य त्रिधा युग्मक्रमेण तु ॥
त्रिखण्डा मम मुद्रेय त्रिपुराऽऽह्वानकर्मणि ॥ इति ॥

सर्वसंक्षोभिणीस्वरूपं तत्रैव—

मध्यमे मध्यगे कृत्वा कनिष्ठाङ्गुष्ठरोधिने ।
तर्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपर्यनामिके ॥
एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसंक्षोभकारिणी ॥ इति ॥

तन्त्रराजे तु—

कनिष्ठाऽनामिकामध्या नखैरन्योन्यसङ्गताः ।
कृत्वाऽङ्गुष्ठौ कनिष्ठाग्रस्थावृजू कुर्याच्च तर्जनी ॥
सर्वसंक्षोभिणी मुद्रा त्रैलोक्यक्षोभकारिणी ॥ इति ॥

[illegible] द्राविणी मुद्रा तत्रैव

एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले यदि ।
क्रियेते [illegible] सर्वविद्राविणी तदा ॥ इति ॥

[illegible] । एतेन तर्जनीमध्यमयोः [illegible] सरलत्वं ज्ञेयम् ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ इति ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अस्यार्थः—पुटाकारौ परस्परं पृष्ठसलग्नौ ऊर्ध्वाग्राङ्गुलिकौ हस्तौ कृत्वा ततोऽङ्गुष्ठव्यतिरिक्ताङ्गुलयः परस्परमङ्गुलिसन्धिषु प्रवेश्य तर्जन्यादिकनिष्ठाऽन्ता अङ्गुलयः अङ्कुशाकाराः कुर्यात् । एवं कृत्वा ततोऽङ्गुष्ठद्वय अधोमुख तर्जन्युपरि स्थापयेत् । इयं सर्ववशकरी इति भावः ॥

पञ्चम्यपि तत्रैव—

समुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽनुजे ।
अनामिके तु सरळे तद्बहिस्तर्जनीद्वयम् ॥
दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ।
मुद्रैषोन्मादिनी नाम क्लेदिनी सर्वयोषिताम् ॥ इति ॥

अयमर्थः—वामकनिष्ठोपरि दक्षकनिष्ठा तिर्यगनामाद्वयोपरिमार्गेण मध्यमापर्यन्त प्रसार्य तादृशकनिष्ठाऽग्रद्वयं मध्यमाद्वयेन दृढ गृह्णीयात् । गृहीतमध्यमानखोपरि दण्डाकारमङ्गुष्ठद्वय स्थापयेत् । तथाऽनामाद्वय परस्पराभिमुख्येन सरळे कुर्यात् । अनामिकयो पार्श्वद्वये तर्जनीद्वयमपि सरळं कुर्यात् । एषा सर्वोन्मादिनी मुद्रा योषिद्वश्यकरी इति ।

षष्ठी मुद्राऽपि सर्वमहाङ्कुशा तत्रैव प्रकटिता

अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वाऽङ्कुशाकृति ।
तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ॥
इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्वकार्यार्थसाधिनी ॥ इति ॥

अस्याः सर्वोन्मादिन्याः । तेनैव क्रमेण अनामिकाक्रमेण । अनामिकाऽङ्कुशाकारा । तथैव तर्जनीद्वयमपि कर्तव्यम् । शेषं पूर्वमुद्रावत् इति भावः ॥

सप्तमीं खेचरीमुद्रां तत्रैव व्याचचक्षे

सव्यं दक्षिणहस्ते तु दक्षिणं सव्यहस्ततः ।
बाहू कृत्वा महेशानि हस्तौ संपरिवर्त्य च ॥
कनिष्ठाऽनामिके देवि युक्त्वा तेन क्रमेण तु ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥

अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरळावपि ।
इय सा खेचरी नाम मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये ॥

[illegible] [illegible] बाहू सरळौ प्रथमं कृत्वा दक्षबाहूपरि वामं स्थापयित्वा पुन[illegible] हस्त [illegible] हस्ताधोमार्गेण वामपार्श्वे निर्गमय्य हस्तद्वयाङ्गुळी. वक्ष्यमाणरीत्या [illegible] [illegible] वामानामाकनिष्ठे दक्षम-यमाधोमार्गेण दक्षतर्जन्यां नीत्वा एव दक्षानामाकनिष्ठे [illegible] [illegible]धोमार्गेण वामतर्जन्यां नीत्वा हस्तद्वयतर्जनीभ्यां स्वसमीपागतानामाकनिष्ठे [illegible] । [illegible] सरळे एवाभ्यां परस्परसल्ग्ने स्थापयेत् । अङ्गुष्ठौ [illegible] योनिसादृश्य सम्पादयेत् । इय खेचरीमुद्रा । यद्यप्युक्तार्थे सा [illegible] [illegible] नास्ति, तथाऽपि

[illegible] भुज [illegible] दक्षिण वाम[illegible] ।
[illegible] पश्चात परिवर्त्य क्रमेण हि ॥
[illegible] तर्जनीभ्यां निरोधयेत ।
[illegible] कृत्वा योनिवत् सरळौ [illegible] ॥
[illegible] मुद्रा [illegible] ॥

[illegible] निष्कासितोऽसि [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

नवमीं योनिमुद्रां तत्रैव विशिनष्टि—

> मध्यमे कुटिलाकारतर्जन्युपरि संस्थिते ।
> अनामिकामध्यगते तथैव च कनिष्ठिके ॥
> सर्वा एकत्र संयोज्य अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ।
> एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति या स्थिता ॥ इति ॥

अस्यार्थः—अनामिके मध्यमाऽधोमार्गेण कुटिलाकारतर्जन्युपरि व्यत्यस्ते स्थापयेत् । अनामिकापृष्ठलग्ने व्यत्यस्ते कनिष्ठिके संयोजयेत् । अङ्गुष्ठाग्रद्वयं मध्यमामध्यपर्वद्वये योजयेत् । इयं योनिमुद्रा भवति । यद्यपि एतावानर्थो न लभ्यते तेन वचनेन, तथाऽपि—

> अनामिकापृष्ठभागे मध्यमामध्यपर्वणि ।
> कनिष्ठाङ्गुष्ठसंश्लेषान्महायोनिस्त्रिखण्डिका ॥

इति स्थलान्तरे । अस्यार्थः—या त्रिखण्डा सा महायोनिः । ततो विशेषस्त्वियान् —मध्यमामध्यपर्वणि अङ्गुष्ठसंयोगः, अनामिकापृष्ठभागेन कनिष्ठिकासंयोगः । शेषं त्रिखण्डया सममित्यर्थः । अनेन सह पूर्ववचनस्यैकार्थतायां क्रियमाणायां पूर्वलिखितार्थः संपद्यते ॥

एवं दशमुद्राः परमगहनाः यथामति सप्रपञ्चं सप्रमाणं प्रपञ्चिताः प्रासङ्गिकाः । प्रकृतमनुसरामः ॥ १५ ॥

कामकलाध्यानम्

अथ कामकळाध्यानं वक्तुमुपक्रमते

बिन्दुना मुखं बिन्दुद्वयेन कुचौ सपरार्धेन योनिं कृत्वा कामकळामिति ध्यात्वा ॥ १६ ॥

सूक्ष्मं कळाध्यानं स्थूलं चेति द्विविधम् । तत्र सूक्ष्मकामकळाध्यानस्य अस्मत्परमेष्ठिगुरुभिः उत्तरचतुश्शतीव्याख्याने विस्तरेण सेतुबन्धे परिभाषारहस्ये च व्याख्यातत्वात् तादृग्ध्यानकर्तुः उपासकधौरेयस्य साम्प्रतं [illegible] दुष्करत्वेन [illegible]

केवलस्वपाण्डित्यमात्रख्यापकत्वं इदानीन्तनवेदान्तशास्त्राध्ययनवत् स्यात् । अतः प्रथमं परित्यज्य स्थूलमेव मन्दाधिकारिणामुपयोगाय वर्णयिष्याम । तद्यथा— तुरीयस्वरे हकारे वा अंशत्रयं परिकल्प्य तत्र स्त्रीरूपं परिकल्प्य ऊर्ध्वांशे मुखकल्पना मध्यमांशे कुचद्वयकल्पना जघन्यांशे योनिकल्पना च कृत्वा ध्यायेत् । तदुक्तं कुण्डलिनीविमर्शे—

शक्तिमध्यपरिकल्पिताशकेष्वन्तरङ्गपरिभावने पटुः ।
ऊर्ध्वमध्यतदधोविभागशः चिन्तयेन्मुखकुचावधोमुखम् ॥

अस्मिन् श्लोके शक्तिशब्दार्थः ईकार इति बहवः । हकार इत्यपि केचित् । अधोमुखं योनिमित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । "मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो हरार्धं ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथकलाम्" इति श्रीभगवत्पादैरप्युक्तम् । सेतुबन्धे तु ईकार एव स्थूलध्यानमुक्तम् "ईकारस्य बिन्दुविसर्गात्मनः शिवशक्त्योः सामरस्यरूपस्य स्वात्मत्वेन भावनाया परमानन्दानुभवः" इति पङ्क्त्याम् । साळग्रामे विष्णुबुद्धिवत् भगवत्या ध्यानाधिष्ठाननियमोऽयम् । एवं स्थूलध्यानेन जितान्तःकरणस्तादृशोपासकमकुटमणिः सूक्ष्मकलां सेतुबन्धादिलिखितां गुरुमुखात् ज्ञात्वा काममुपासीत । नान्ये इदानींतना तद्योग्याः । तादृशध्यानं च परदेवता श्रीगुरुप्रसादैकलभ्यम् । अयमर्थस्त्रिपुरार्णवे सुस्पष्टमुक्तः —"सूक्ष्मध्यानेऽसमर्थश्चेत् स्थूलं ध्यायेद्यथोक्तवित्" इति । इत्थं च पूर्वोक्तान्यतरवर्णे मुखं कुचौ योनिं चांशत्रये कृत्वा मनसा निर्माय कामकला इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ध्यात्वा, यथाऽवकाशमिति शेषः ॥ १६ ॥

वर्णविशेषे पूर्वोक्तावयवकल्पनानन्तरं विशिष्टं ध्यानप्रकारमाह -

सौभाग्यहृदयमामृश्य ॥ १७ ॥

सौभाग्यस्य धर्मादिपुरुषार्थस्य हृदयं स्थानं उपादानकारणमिति यावत् । ईदृशं पूर्वोक्तरूपं आमृश्य ध्यात्वा । पूर्वसूत्रस्थेतिशब्दस्य अत्राप्यनुवृत्तिः । अन्यत्रार्थे सम्पूर्णां योनिमानन्दे

एवं कामकलारूपं अक्षरं यत् समुत्थितम् ।
कामादिविषमोक्षाणामालयं परमेश्वरि ॥ इति ॥

एतदुत्तरं निबन्धे होम. पाक्षिक उक्त . स निर्मूल, "यद्यग्निकार्यसंपत्ति" इति सूत्रस्य गणपतिप्रकरणस्थस्य अन्यत्र प्रापकप्रमाणाभावात् ॥ १७ ॥

वलिदानम्

अथ वलिप्रकारमाह—

वामभागविहितत्रिकोणवृत्तचतुरश्रे गन्धाक्षतार्चिते वाग्भवमुच्चार्य व्यापकमण्डलाय नमः इत्यर्धभक्तभरिताम्भसा आदिमोपादिममध्यमभाजनं तत्र न्यस्य ॥ १८ ॥

अत्र वामभागेत्यनेन शीघ्रोपस्थितत्वात् स्वस्यैव वामभागो ग्राह्य । विहिते निर्मिते त्रिकोणवृत्तचतुरश्रे । निर्गमरीत्या त्रिकोणं स्वाभिमुखं ग्राह्यम्, तथा शिष्टसंप्रदायात् ॥

केचित्तु त्रिकोणे या वलिग्राहिणी देवता सा तिर्यग्रेखाद्वयसंयोगरूपकोणाभिमुखी, त्रिकोणवर्तिदेवताना तथात्वनियमात् । एवं च तन्त्रान्तरे

मूलदेव्युन्मुखा ध्यात्वा न्यस्याग्रे वलिपात्रकम् ॥

इति वचनेन तस्या देवताया मूलदेव्युन्मुखत्वनियमात् । त्रिकोणमपि देव्युन्मुखमेव न स्वाभिमुखमित्याहु । तन्न, अनङ्गकुसुमादिश्रीचक्रस्थकोणेषु कोणपराङ्मुखीना मूलदेव्यभिमुखीना देवताना वर्तीना दृष्टत्वेन तादृशनियमासिद्धे । न किंचिदेतत् ॥

गन्धाक्षतेत्यनेन तदितरव्यावृत्ति दर्शिता । अर्चने मन्त्रमाह वाग्भवमित्यादि । वाग्भवं ऐं इति । शेष स्पष्टम् । अर्धं भक्तेन जलेन भरिताम्भसा च सहितमिति शेष । इदं भाजने विशेषणम् । एतस्मिन् पात्रे अर्धांश भक्तेन अर्धांश जलेन पूरयेत् । ईदृशमेकं पात्रं क्षीरादिपात्रेण च तत्र मण्डले न्यस्य । अत्र वलिपात्रं ताम्रमयम्,

वलिपात्रं ताम्रभवं नैवान्यत्तु कदाच न ॥

इति त्रिपुरार्णववचनात् । व्यञ्जनादिमिश्रणं न कार्यम्, एतत्तन्त्रे उक्तद्रव्यैरेव द्रव्याकाङ्क्षाशान्तेः ॥

अत्र निबन्धकार. बाणमुद्रया बलिदानं वामपार्ष्णिघातादिकं लिलेख । स प्रष्टव्यः कि अत्र प्रमाणं इति । स यदि ब्रूयात् श्यामाप्रकरणे सूत्रे उक्तत्वात् अत्रापि ते धर्मा गृह्यन्ते इति, तर्हि तद्ग्रहणं आकाङ्क्षया, उत अनाकाङ्क्षया । आद्ये वलिदाने द्रव्यदेवतामन्त्राणामाकाङ्क्षोदिता प्रकृतवाक्यैरेव शान्ता । बाणमुद्राया वामपार्ष्णिघातस्य च ग्रहणं कुर्वतः तस्यैव कीदृशी आकाङ्क्षोदितेति च न विद्मः । कि च श्यामाप्रकरणस्थपार्ष्णिघातादिधर्मेण किमपकृतम् । क्षेत्रपालवागीश्वर्यादिबल्योऽपि तत्र सन्ति । उक्तव्यतिरिक्ता अन्येऽपि मन्त्रा· सन्ति । तैः निबन्धकृतोऽपराध कोऽनुष्ठित· । श्यामाप्रकरणस्थत्वस्य तुल्यत्वेऽपि केषु चित् अनुगृह्णन् जग्राह केषु चित् रुष्टः तत्याज्येति मूलं न विद्म· । किच तत एव त्रिकोणादिमण्डलधर्माणां प्राप्तौ पुनर्विधानमत्र किमर्थ इति चेत् वाग्बन्धनमेवोत्तरं नान्यदिति । तस्मात् स्वेच्छया धर्मप्रवर्तकसरणि· अश्रद्धेया । यावदुक्तं कार्यम् ॥ १८ ॥

वलिदाने मन्त्रमाह—

प्रणवमायाऽन्ते सर्वविघ्नकृद्भ्यः सर्वभूतेभ्यो हुं स्वाहा इति त्रिः पठित्वा वलिं दत्वा ॥ १९ ॥

त्रिः इत्यनेन मन्त्राभ्यासो विहित । तेन त्रि पाठान्ते वलिदानम् । देवता च मन्त्रलिङ्गेन ज्ञेया ॥ १९ ॥

प्रदक्षिणादि

प्रदक्षिणनमस्कारजपस्तोत्रैः सन्तोष्य ॥ २० ॥

प्रदक्षिणमेकं कार्यम्,

अजेशशक्तिगणपभास्कराणा प्रदक्षिणे ।
वेदार्धचन्द्रवह्न्यद्रिसङ्ख्याः सर्वार्थसिद्धयः ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे उक्तत्वात् । अजः विष्णुः । वेदाः चत्वारः । अर्धं तदर्धं द्वयम् । चन्द्रः एकः । वह्निः तिस्रः । अद्रिः सप्त । इमाः सङ्ख्याः अजादिप्रदक्षिणे क्रमात् ज्ञेयाः इत्यर्थः । श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरपि "प्रदक्षिणं ते पद्भिः करोमि" इत्येकवचनान्तमेवोक्तम् ॥

नमस्कारे तु इत्यत्र नियामिका शास्त्रोपलब्धिपर्यन्तम् । नमस्कारे कश्चिद्विशेषः परमानन्दतन्त्रे—

पूजागृहाद्बहिर्देवीं प्रणमेत् दण्डवद्भुवि ।
मण्डले नमनं नैव साष्टाङ्गं दण्डवत् चरेत् ॥
जानुभ्यां च पदाभ्यां च मूर्ध्ना हस्तयुगेन च ।
चतुरङ्गप्रणामोऽयं मण्डले विहितः शिवे ॥ इति ॥

मण्डललक्षणं योगिनीतन्त्रे —

पूज्यते यत्र सा देवी तच्चतुर्दिक्षु शङ्करि ।
धनुर्दशतप्रमाणेन मण्डलं परिकीर्तितम् ॥ इति ॥

धनुर्मानं तु हस्तचतुष्टयम् । कुलार्णवे तु –

मण्डलं तद्विजानीयात् यावद्दृश्या हि देवता ॥ इति ॥

रहस्यार्णवे तु

द्वारपूजा यत्र कृता तदन्तर्मण्डलं विदुः ॥ इति ॥

अथ च देशतः परिच्छेद उक्तः । कालतः परिच्छेदस्तु शक्तिसङ्गमतन्त्रे

द्वारपूजां समारभ्य यावदुद्वासनं भवेत् ।
तावत्तन्मण्डलं विद्धि . . . . ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवेऽपि

इदं तन्मण्डलं देवि प्रारभ्यतस्य पूजनम् ।
मार्ताण्डमण्डलाद्यन्त . . . . . ॥ इति ॥

इत्येव मण्डलं वक्ष्यमाणमण्डलादपि ज्ञेयम् ।

पूजागृहं ततो गत्वा चक्रराजं समर्चयेत् ।
विद्यां जपेत् सहस्रं वा त्रिशतं शतमेव वा ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तजपसङ्ख्या ज्ञेया । अयं जपः कर्माङ्गभूतः, अङ्गैरुभयतः सन्दंशात् । यद्वा—

आवृत्तिर्गुरुनित्याऽर्चा समयाम्नाययोरपि ।
पूजात्रयं जपश्चैव प्रधानं पूजने मतम् ॥

इति स्वतन्त्रतन्त्रे त्रयोदशोल्लासे जपस्य प्राधान्यकथनात्, प्रत्यक्षवचनेन कथनस्य सर्वबाधकत्वात् ॥

स्तोत्राणि, गणेशग्रहनक्षत्रेत्यादिवामकेश्वरतन्त्रोक्तानि, सहस्रनामपाठः, अपराधस्तुति, सत्यवकाशे सप्तशतीपाठोऽपि, "ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा स्तुवीत चरितैरिमैः" इति तत्रैव विहितत्वात् । एवमादिभिः सन्तोष्य ॥ २० ॥

शक्तिपूजा

अथ शक्तिपूजामाह—

तद्रूपिणीमेकां शक्तिं बालयोपचारैः संपूज्य तां मपञ्चकेन सन्तर्प्य ॥ २१ ॥

तद्रूपिणीं त्रिपुरसुन्दरीरूपिणीं एकवचनेन एकामित्यनेन अद्वितीया सौन्दर्येणेत्यर्थः प्रतिपाद्यते । एतेन तन्त्रान्तरोक्तशक्तिलक्षणानि सूचितानि । बालया मन्त्रेण उपचारैः यथासम्भवैः । मपञ्चकेन सन्तर्पणं तस्याः इच्छायां सत्यां ज्ञेयम् । अयं भावः सन्तर्प्येत्यनेन ज्ञापितः । तर्पणं तृप्तिसंपादनं तत् शक्तिनिष्ठतत्तद्विषयकेच्छानिवर्तको व्यापारः । तस्या इच्छायाममत्या तन्निवर्तकव्यापारस्यापि असंभवात् इच्छायामेव इति सिध्यति । अन्यथा "मपञ्चकैरुपचारैश्च पूजयेत्" इत्येव वदेत् । तस्मादयमर्थः सिद्धः । शक्तिलक्षणानि कुलार्णवे—

सुरूपा तरुणी शान्ताऽनुकूला मुदिता शुचिः ।
दाक्षिण्यादीना भक्तियुक्ता गुरुशास्त्रपरायणा ॥

[1]प्रियाक्षरा विशेषज्ञा देवतापूजनोत्सुका ।
मनोहरा सदाचारा शक्तिरेवं सुलक्षणा ॥ इति ॥

योगिनीतन्त्रेऽपि—

सवर्णा हीनवर्णा वा कुलस्था कुलटाऽपि वा ।
मन्त्रोपासनसंयुक्ता पूज्या स्यात् गणिकाऽपि च ॥ इति ॥

दोषा अपि कुलार्णवे—

दुष्या च कर्कशा लज्जाहीना च कुलदूषिणी ।
दुराचारा दुराराध्या भीता क्रुद्धा चलाऽलसा ॥
निद्रासक्ताऽतिदुर्मेधाः हीनाङ्गी व्याधिपीडिता ।
दुर्गन्धा दुःखिता मूढा वृद्धोन्मत्ता रहस्यभित् ॥
ईदृशीं मन्त्रयुक्ता च पूजाकाले विवर्जयेत् ॥ इति ॥

यच्च योगिनीतन्त्रे—

योग्या वाऽपि निषिद्धा वा बहुदोषाकुलाऽपि वा ।
काले सुवासिनीं प्राप्ता सर्वथा भक्तितोऽर्चयेत् ॥ इति ॥

सः मुख्यालाभे पूर्ववचनैः निषिद्धाया अभ्यनुज्ञापरः, विवाहे अनृतवदनवत् । यद्वा—पूर्ववचनैः निषेधः प्रतिपादितो यः स शक्तिपूजापरः । योग्या वा इत्यनेन तदतिरिक्तं सुवासिनीमात्रे पूजनं तत्काले प्रतिपादयति । युक्तश्चायमेव पक्षः ॥ २१ ॥

हविश्शेषप्रतिपत्तिः

हविश्शेषप्रतिपत्तिमाह—

शिष्टैः सार्धं चिदग्नौ हविश्शेषं हुत्वा ॥ २२ ॥

अत्र शिष्टत्वं कुलार्णवे दर्शितम्—

अहो भुक्तं तु यन्मद्य मोहयेत् त्रिदशानपि ।
तन्मैरेयं शिवं पीत्वा यो न विक्रियते नरः ॥
जपन् शिवपरो भूत्वा स मुक्तः स च कौळिकः ॥ इति ॥

[1] प्रियेक्षणा—श्री.

ईदृशं शिष्टत्वं सामयिकनिष्ठम् । एतेन विशेषणेन आधुनिकाः कौळिकंमन्याः केवलं जिह्वाचपलाः मण्डले न प्रवेश्याः इति ज्ञापितं भवति । सामयिकैः सहेति सहत्वं एकजातीयक्रियाकर्तृत्वं, "पुत्रेण सह याति" इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । प्रकृतेऽपि होमरूपैकजातीयक्रियाकर्तृत्वमस्तीति सहत्वं उपपन्नम् । चिदग्नौ चिल्लक्षणेऽग्नौ हविश्शेषं देवतोद्देशेन संस्कृतार्पितशेषम् । हुत्वेत्यनेन तत्र केवलहोमबुद्धिरेव विधेया । इन्द्रियतृप्तिविषयिणीच्छा न कदाऽपि कार्येति सूचितं भवति । मण्डले प्रवेशे इन्द्रियतृप्तीच्छाया पतित एव स्यात् इति भाव· । अयं च उपयुक्तद्रव्यसंस्कार "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इतिवत्, हविश्शेषं इति द्वितीयाश्रवणात् ॥

एतेनेदानीन्तना· एकं कलशं असंस्कृतद्रव्येण परिपूर्णं स्थापयित्वा तस्मिन् विशेषार्घ्यबिन्दुं किञ्चिन्निक्षिप्य तद्द्रव्यं सामयिकेभ्य प्रयच्छन्ति । तेषामनुकूलतया निबन्धकारोऽपि क्षीरकलशादिकं देव्या पश्चाद्भागे निधायेति, विशेषार्घ्यपात्रात् किञ्चित् क्षीरं कलशे निक्षिपेत् इति च वाक्यद्वयं लिलेख । इद मूलं कृत्वा य ईदृशोऽनाचार. पतनहेतु· प्रवृत्त· स लिखितसूत्रविरोधेन निरस्त·, तस्मिन् हवि· शेषत्वाभावात् । यदि च बिन्दुमात्रप्रक्षेपेण हविश्शेषत्वं संस्कृतत्वं स्यात् तर्हि आपणस्थद्रव्येऽपि बिन्दुप्रक्षेपं कृत्वा द्रव्यस्वीकारे दोषाभावेन महानुपप्लवः स्यात् ॥

यच्च त्रिपुरार्णवे—

तथा पूजानिमित्तं वै प्रथमाद्यमुपाहृतम् ।
यज्ञियं तत् पवित्रं स्यात् दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा शुचिर्भवेत् ॥
तथैव मण्डले प्राप्तं सर्वं तदमृतं भवेत् ।
विप्रेणान्येन वाऽऽनीतं देवतायै निवेदयेत् ॥
प्रथमाद्यं संस्कृतैस्तु युक्तं तत्तदगात्मजे ।
अविशेषेण सर्वस्तु ग्राह्यं शङ्काविवर्जितैः ॥ इति ॥

संस्कृतद्रव्येण युक्तं असंस्कृतं संस्कृतं भवतीति कथयतीति यद्युच्यते, तथाऽपि संस्कृतद्रव्यसंयोगो द्वेधा । संस्कृतद्रव्यस्य असंस्कृतद्रव्यपात्रे प्रक्षेपे सति एकः, संस्कृते विशेषार्घ्यपात्रे असंस्कृतद्रव्यप्रक्षेपेणापरः । तत्र पूर्वस्मात् पश्चात् उत्तरपक्षो बलिष्ठः, श्रौते कर्मणि सोमे द्रोणकलशे दर्शपूर्णमासे ध्रुवादौ तथा दृष्टत्वात् । किं च यदि

संस्कृतद्रव्येण लौकिकं बहिष्ठ संस्कृतं भवेत् तर्हि अतिप्रसङ्गो दर्शित पूर्वमेव । बहिर्द्रव्यस्य पात्रे प्रक्षेपपक्षे पूर्वोक्तातिप्रसङ्गोऽपि नास्ति । इदमपि साधकम् । तस्मात् द्वितीयपक्ष एव श्रेष्ठः । तत्रापि पूजानिमित्तं भक्तेनानीतस्थल एव अयं प्रकारो नान्यत्र, अशास्त्रीयत्वात् । इदानीन्तना. वृद्धया यथेच्छ द्रव्य सपात्र मन एव व्यवहरन्ति । तत्पतनायैवाल भविष्यतीति ॥

वस्तुतस्तु इदमपि तन्त्रान्तरानुयायिना, न तु सूत्रानुयायिनाम् । सूत्रे हविश्शेष तुल्येत्युक्त्या कलशस्थासंस्कृतद्रव्ये हविश्शेषत्व गीर्वाणगुरुणाऽपि प्रतिपादयितुमशक्यम्, शास्त्रोक्तविधिना संस्कृत्य देवतायै दत्तशेषस्यैव हविश्शेषत्वात् । तस्मात् यागशेषेणैव होमप्रतिपत्तिसंस्कारः सूत्रानुयायिना नान्यद्रव्येण इति सिद्धान्त ॥

ननु तर्पणे आवरणपूजने च कृते सति यदा तत्रैव विनियोग तदा [illegible] लुप्तं स्यात् इति चेत् न । यथा "अवदानमात्र पुरोडाश जुहोति," "[illegible] शेषमात्रमवद्यति," इति विधिभ्यां अनुष्ठिते हविश्शेषो नियत , तथा तन्त्रान्तरे

सामान्यकलश पञ्चपलान्यूनजलैर्युतम् ।
द्विपलादधिक नैव हेतुकुम्भं तदर्पणम् ॥
तदर्धं च विशेषार्घ्यम् . . . . ॥

इति मानानुसरणे सूत्रानुयायिना हेतुकुम्भस्थानापन्नविशेषार्घ्ये [illegible] षोडशशतगुञ्जापरिमितं विशेषार्घ्यद्रव्य भवति । यदि [illegible] तुल्यत्वाभावात् अशीतिर्गुञ्जा तत्राऽपि अष्टशतगुञ्जापरिमिता[illegible] । [illegible] पूजादिषु एकैकदेवतोद्देशेन एकैकबिन्दुविनियोगो दृश्यते । [illegible] नामासनस्य होमार्थं द्रव्य [illegible] एव । [illegible] पञ्चाविशेष उल्लासः । सोऽपि [illegible]

अत्र होमेतिकर्तव्यताया [illegible] मण्डल [illegible] शिष्टैः सह होमं कुर्यात् [illegible] आदौ मण्डलस्य [illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible] मरणसूतकी ।
[illegible] सारोगवान् ॥
[illegible] तथाऽन्यतो न विशेन्मण्डले क्वचित् ।
[illegible] प्रविष्टोऽपि देवताशापमाप्नुयात् ॥
यदि तेषां तु भक्तिः स्यात् [illegible] दर्शनादिषु ।
[illegible] पूजां समाचरेत् ॥ इति ॥

[illegible]

[illegible] ॥ इति ॥

[illegible]

एवं प्रवेशायोग्यानुक्त्वा प्रवेष्टृगुणानप्याह परमानन्दतन्त्रे—

स्नातः शुचिर्धौतवस्त्रो धृतपुण्ड्रः शुभाशयः ।
क्षालिताङ्घ्रिकरो देवीं ध्यायन् भक्त्या प्रणम्य च ॥
आचार्याज्ञाऽनुरूपेण मण्डलान्तर्विशेत् ततः ।
भावयन् देवतारूपं मण्डलं प्रणमेत् बुधः ॥
पुष्पाञ्जलिं ततः कुर्यात् तद्विधानं निगद्यते ।
सामान्यकुम्भतोयेन करौ प्रक्षाल्य भक्तितः ॥
सुरभीकृत्य गन्धाद्यैः पुष्पाण्यादाय भक्तितः ।
उत्थाय च ततो देवि देवताऽभिमुखस्थितः ॥
श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणपतिं पीठत्रयं भैरवं
सिद्धौघं बटुकत्रयं पदयुगं दूतीक्रमं मण्डलम् ।
वीरान् द्व्यष्टचतुष्कषष्टिनवकं वीरावलीपञ्चकं
श्रीमन्मालिनिमन्त्रराजसहितं वन्दे गुरोर्मण्डलम् ॥
सम्प्राप्तपञ्चदश्यादिः साधकस्तु महेश्वरि ।
समग्रयोगिनीविद्यामपि तत्र पठेच्छिवे ॥
देवता ध्यानोक्तरूपा ध्यायन् प्रणम्य शङ्करि ।
आचार्यादींस्ततो ध्यात्वा पूजयेत परमेश्वरि ॥
प्रणमेदुक्तविधिना ज्ञात्वा सर्वं शिवात्मकम् ।
सद्वितीयं समादद्यात् पात्रमाचार्यसम्मतः ॥
पात्रमाद्यं दक्षकरे दीक्षागुरोः शङ्करि ।
अन्येन तु समादेयं वामहस्तेन शङ्करि ॥
अथवा वामहस्तेन सर्वमाद्यं महेश्वरि ।
हस्तान्तरेण [illegible] गुरुयोगात् [illegible] ॥
अना[illegible]द्वितपात्रं तु भैरवानुरसात्मकम् ।
तर्पणाद्युपयोगे तु [illegible] तु पात्रजम् ॥
उपदेशात्म [illegible] [illegible] ।
मण्डलाकारतो [illegible] ॥

आचार्यं मध्यतः कृत्वा विशेत् ज्येष्ठक्रमेण तु ।
ज्येष्ठेषु सत्सु न विशेत् आचार्यस्य समीपतः ॥
न साम्येन गुरोः स्थेयं स्त्रीणां मध्ये तथैव च ।
नाग्रतस्तु गुरोर्देवि नाज्ञामुलङ्घ्य वै गुरोः ॥
एवं ज्ञात्वा संप्रदायं निषीदेन्मण्डले शिवे ।
आचार्योऽपि तथा ज्येष्ठानुत्थाय प्रणिपत्य च ॥
तेषामाज्ञा गृहीत्वैव स्वासनेऽथ समाविशेत् ।
तस्मै च पात्रं दद्याद्वै ज्येष्ठायोत्थाय साधकः ॥
ज्येष्ठान् कनिष्ठोऽपि देवि गृह्णीयादुत्थितो नमन् ।
सर्वान् संपूज्य पात्राणि दातव्यानि महेश्वरि ॥
असंपूज्य शिष्यमपि यो दद्यात् पात्रमम्बिके ।
तस्मै कुप्यति सा देवी यस्मात् सर्वं हि तन्मयम् ॥
प्रक्षाल्य पात्रं पुष्पादियुतमाच्छाद्य यत्नतः ।
आचार्याय तथा दद्यात् नमस्कुर्याच्च भक्तितः ॥
स्वीकृत्य तत्प्रसादं वै जप्त्वा स्तोत्रादिकं पठेत् ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवे—

शक्त्या स्वर्णादिसंयुक्तमर्पयेत् पात्रमम्बिके ।
यत्किंचिद्वाऽपि पात्रस्थं दत्वाऽनन्तफलं लभेत् ॥ इति ॥

सुवासिनीनां विशेषो योगिनीतन्त्रे—

एवं सन्तर्प्य हुत्वा तु सुवासिन्यः सशेषकम् ।
दद्युस्तृतीयं तुर्यं वा पात्रं पीठाधिकारिणे ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवे कश्चिद्विशेषः—

वीरात् ज्येष्ठात् तथाऽऽचार्यात् ग्राह्यं शेषं च चर्वणम् ।
तदभावेऽपि चान्यस्मात् ज्येष्ठात् ग्राह्यं नगात्मजे ॥

गृहस्थानकेश्वरतन्त्रे —

गुर्वागमने ज्येष्ठासु सर्वेषां सेवनं चरेत् ।
तदभावे गुरुं मूर्ध्नि ध्यात्वा तच्छेषकं न्यसेत् ॥
आदौ वा गुरवे स्यात् तदन्ते वा यथाक्रमे ।
निवेदयन्ति पात्रं तु रुद्रादिभ्यः प्रकल्पयेत् ॥
तावदेव तु प्रथमं सुरापानकं तु तत् ॥ इति ॥

पात्रस्य शोधनेऽपि विशेषस्तत्रैव

दृष्टदोषान्वितेन पात्रं तु परिवर्जयेत् ॥ इति ॥

कुलार्णवेऽपि —

करेण पात्रं पुत्राद्य न तिष्ठेत् चिरं चिरे ।
नाल्पयन् पात्रस्थं स्थं तिष्ठेत् यदि तोन्यते ॥
पादेन न स्पृशेत् पात्रं न भिन्दु पात्रस्थं ।
नान्योन्यं ताडयेत् पात्रं न पात्रं पातयेत् ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सम्मोहनतन्त्रे [illegible] —

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

असंस्कृतः पशुः प्रोक्तो विप्राणामाद्य एव तु ।
अपशुः क्षत्रियविशा शूद्राणां त्रितयं भवेत् ॥ इति ॥

कुलार्णवेऽपि—

[1]भुक्तिमुक्तिप्रदं दिव्यं वीरं भुक्तिप्रदं भवेत् ॥ इति ॥

रहस्यार्णवेऽपि—

संपूज्यैवं विधानेन विप्रश्चोद्वासनावधि । १
द्रव्यं पिबेत् तदन्तेऽपि क्षत्रियो वैश्य एव च ॥
शूद्रस्त्विच्छाऽनुरोधेन विधिना वाऽन्यथाऽपि वा ।
निवेद्य देवतायै तत् संतर्प्य प्रपिबेदनु ॥ इति ॥ २

एतावन्तः अत्यावश्यकधर्माः निरूपिताः । इतोऽधिका अनेकतन्त्रावलोकनेन ज्ञेयाः । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते ॥

अत्र सामयिकानां कल्पसूत्रानुयायिना अन्येषा उक्ताः मण्डलधर्माः तुल्याः । होममन्त्रः सूत्रानुयायिनां "आर्द्रं ज्वलति" इति मन्त्र एव, मन्त्राकाङ्क्षाया तन्त्रान्तरमन्त्रात् अस्य सन्निकृष्टत्वात् । अन्येषा स्वस्वतन्त्रोक्ता सरणिः । अत्रेयं व्यवस्था चिन्त्यते । पीठाधिकारिणा स्वकर्तृकपूजाफलसिद्धये प्रतिपत्तिसंस्कारस्य अवश्यमनुष्ठेयतया स मण्डले ध्यानसमर्थोऽसमर्थो वा कामं द्रव्यस्वीकारं करोतु । सामयिकस्तु द्रव्यहोमानन्तरं शास्त्रोक्तध्यानसमर्थ एव द्रव्यं हुनेत् । नान्यः । तथा हि—

अन्तर्निरन्तरमनिन्धनमेधमाने मोहान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ ।
कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकासमाने विश्वं जुहोमि वसुधाऽऽदिशिवावसानम् ॥
धर्माधर्महविर्दीप्तावात्माग्नौ मनसा स्रुचा ।
सुषुम्नावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम् ॥

इति मन्त्रलिङ्गेन कल्पितो ध्यानप्रकार आवश्यकः । देवीयामळेऽपि—

होमेन चेतना जित्वा ध्यायेदात्मानमात्मना ॥ इति ॥

[1] मुक्तिप्रदं भवेद्दिव्यं—श्री.

कुलार्णवेऽपि—

तन्मैरेयं शिवं पीत्वा यो न विक्रियते नरः ।
जपन् शिवपरो भूत्वा स मुक्तः स च कौलिकः ॥ इति ॥

परमानन्दतन्त्रेऽपि—

स्वीकृत्य तत्प्रसादं वै ध्यायेन्निश्चलमम्बिकाम् ॥ इति ॥

वीरचूडामणौ गणेश्वरसंहितायाम्—

द्रव्यमास्वाद्य विधिना मनो निश्चलतां नयेत् ।
ततो ध्यायेत् परं ज्योतिरात्मज्योतिः सनातनम् ॥

इत्यादिमनोनिग्रहपूर्वकध्यानविधायकवचनानि बहूनि ।

यावत्सुप्रसन्नता न स्यादविकारित्वमेव च ।
तावदेव हुनेत् देवि निष्फलं त्वन्यथा भवेत् ॥ इति ॥
विकारे तु समुत्पन्ने ध्यानयोगबहिष्कृतः ।
योगिनीनां पशुर्देवि मण्डलाच्च बहिष्कृतः ॥

इत्यधिकपात्रहोमे ध्यानभ्रंशमूलानर्थोऽपि तन्त्रे । तेनापि ध्यानावश्यकता [illegible] एवमादीनि बहूनि सन्ति । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिखितमेतावदलमात ॥

इत्थं च द्रव्यसेवनस्य प्रधानफलं चित्तैकाग्र्यं, तेन विना ध्यानासम्भवात् [illegible] एवं परमानन्दतन्त्रे—

तावदेव हुनेत् देवि यावदानन्दसम्प्लुतः ।
मनो निश्चलतां याति चित्तं चापि प्रसादताम् ॥
विकारे तु समुत्पन्ने ध्यानयोगविवर्जितः ।
योगिनीनां पशुर्देवि मण्डलाच्च बहिष्कृतः ॥

इति ज्येष्ठस्य द्रव्यस्वीकारे अनिष्टफलदर्शनात् । [illegible]

कुलद्रव्यं समास्वाद्य मनो निश्चलतां नयेत् ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवेऽपि—

अयं सर्वोत्तमो धर्मः कौलमार्गो महेश्वरि ।
असिधाराव्रतसमो मनोनिश्चलहेतुकः ॥
तत्र संयतचित्तत्वं सर्वथा ह्यतिदुष्करम् ।
भक्तिश्रद्धाविहीनस्य . . . . ॥

इत्येवमादीनि तन्त्रवचनानि, द्रव्यसेवनं मनोनिग्रहद्वारा ध्यानार्थं कर्तव्यं विपरीतं बाधत इति, कोटिश उपलभ्यन्ते । एवमादितन्त्रवचनार्थाना सङ्ग्रहं कुर्वन्नेव श्रीपरशुरामः "शिष्टैः सह" इत्युवाच । ईदृशध्यानसमर्थो व्रतादिदिवसेष्वपि अविचारेण अनाहूतोऽपि मण्डलं प्रविश्य पात्रं याचित्वा हुत्वा ध्यानं संपादयेत् । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

एवं सामयिको भक्त्या मानदम्भविवर्जितः ।
[1]अनाहूतोऽपि वाऽऽहूतो व्रजेन्मण्डलमुत्तमम् ॥
व्रती वाऽपि हुनेदेव न दोषस्तत्र विद्यते ।
व्रतादिशङ्कया यस्तु न व्रजेदाहूतोऽपि सन् ॥
व्रतं तस्य प्रतिहतमनर्थं च समाप्नुयात् ।
तस्मात् कनिष्ठाहूतोऽपि प्रविशेदेव मण्डले ॥ इति ॥

अत्र ज्येष्ठत्व कनिष्ठत्वं च विप्राणां दीक्षापूर्वापरभावेन ज्ञेयम् । तदुक्त रुद्रयामले—

बालोऽपि दीक्षित पूर्वं ज्येष्ठः स तु कुलागमे ॥ इति ॥
द्विजोऽपि दीक्षित पश्चादन्त्यज पूर्वदीक्षितः ।
द्विज कनिष्ठ. स ज्येष्ठ इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ इति ॥

तत्रैव वचनात् क्षत्रियादीना पश्चात् दीक्षितोऽपि द्विज एव ज्येष्ठ. । कश्चिदुच्छिष्टभक्ष योनिसम्बन्धादपि ज्येष्ठत्व प्रतिपादयति । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

विद्यासम्बन्धतो वाऽपि योनिसंबन्धतस्तथा ।
ज्येष्ठानामपि चोच्छिष्ट दीक्षिताना च भक्षयेत् ॥ इति ॥

[1] अनाहूतोऽप्यनाहूतो—धी.

दीक्षाहीनस्य चोच्छिष्टं जनकस्यापि दीक्षितः ।
न भक्षयेत् सकृद्वाऽपि भुक्त्वा पातित्यमाप्नुयात् ॥ इति ॥

अथ प्रसङ्गात् केन कियद्द्रव्यमेवनं कार्यं तद्विविच्यते । तत्र बालोपास्तौ त्रिपात्रं, पञ्चदशीमन्त्रोपदेशवतः चतुष्पात्रं, षोडश्यादिदीक्षावतः पञ्चपात्रम् । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

सौभाग्यतोपासकस्य चतुस्तत्त्वं भवेच्छिवे ।
बालाद्युपासकाना तु तत्पूजोक्तविधानतः ॥
तेषा तु तत्त्वत्रितयं अन्यत् सर्वं समं भवेत् ॥ इति ॥
दीक्षावता पूर्णपात्रं पञ्चमं तु भवेच्छिवे ।
हुत्वा शिवाग्नौ क्रमशः त्रिचतुःपञ्चपात्रकम् ॥ इति ॥

ननु—

पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत् पतति भूतले ।
उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥
आनन्दात् तृप्यते देवी मूर्च्छया भैरवः स्वयम् ।
वमनात् सर्वदेवास्तु तस्मात् त्रितयमाचरेत् ॥

इत्यादिकुलार्णवप्रभृतितन्त्रेष्वनियतपानस्योक्तत्वात् कथं पात्रनियम इति चेत्—शृणु शास्त्राभिप्रायं अज्ञाततत्त्वबुभुत्सुश्चेत् । पीत्वा पीत्वेति लिखितवचनं "आगळान्तं पिबेत् द्रव्यं स मुक्तो नात्र संशयः" इत्यादिकुलार्णववचनं यथेच्छयाऽनुरूपं न सर्वेषां, किं तु पूर्णारूढानाम् । अत एव कुलार्णवे "आगळान्त" इत्यस्याव्यवहितप्राक् "पूर्णाभिषेकयुक्ताना पानं देवि निगद्यते" इति प्रतिज्ञाय "आगळान्तं पिबेत् द्रव्यं" इत्यादिवचनानि लिखितानि । पूर्णाभिषेकलक्षणमपि तत्रैव कुलार्णवे—

यो निन्दास्तुतिशीतोष्णसुखदुःखादिसंभवे ।
समः सर्वत्र योगीशो हर्षामर्षविवर्जितः ॥ इत्यादिना,
तत्त्वत्रयश्रीचरणमूलमन्त्रार्थतत्त्ववित् ।
देवतागुरुभक्तश्च शाम्भवीमुद्रयाऽन्वितः ॥
स च पूर्णाभिषिक्तः स्यात् कौलिको न तु दीक्षया ॥ इति ॥

ईदृशो य. पूर्णाभिषिक्त· स एव पूर्णारूढ , तस्यैव आगळान्नमिति विधानम्। अत एव अमृतारहस्ये—

ब्रह्मज्ञानी सुरा पीत्वा कुलाचारं चरन् मुहु ।
भूमौ पतति तस्याङ्गे लगन्ति यदि रेणव ।
तावत्कालं रेणुसङ्ख्यं ब्रह्मलोके स मोदते ॥

इति वचने ब्रह्मज्ञानीति समष्टिशब्देन कुलार्णवोदितं विशिष्टार्थमाह। इदानीन्तना तन्त्रार्थमजानन्तो रागान्धाः स्वाधिकारं अविचार्य पीत्वापीत्वेति तन्त्रवचनानि लोकानां दर्शयित्वा स्वयं यथेच्छाऽऽचारं कुर्वन्तः परेषा बुद्धिमपि तिरोदधिरे। ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ तावन्नरकयातनामुपलभेयु । अत्र प्रमाण परमानन्दतन्त्रे—

यावन्न चलते दृष्टिर्यावन्न चलते मन· ।
तावत्पानं प्रकुर्वीत पशुपानमत· परम् ॥
यावन्नेन्द्रियवैकल्यं यावन्न मुखवैकृति ।
तावदेव पिबेत् द्रव्यमन्यथा पतनं भवेत् ॥ इति ॥

यथा साधकः स्वयोग्यताऽनुसारेण द्रव्यं स्वीकुर्यात्, एवमाचार्योऽपि योग्यता दृष्ट्वैव पात्रं दद्यात्। तदुक्तं कुमारीतन्त्रे—

कौलिके पात्रमधिकं प्रयच्छत्यविचारयन् ।
तदीयमधिकारं स· सह तेनैव मज्जति ॥ इति ॥

तत्रैव—

पानमेकप्रयत्नेन यावद्द्रव्यस्य वै भवेत् ।
तदारम्भे भवेत् पात्रं न न्यूनं नाधिकं शिवे ॥ इति ॥

पानपात्रमानं नीलातन्त्रे । एकप्रयत्नसाध्यपानसाधनद्रव्यमानं पात्रं भवति इति तदर्थः । कि च तन्त्रान्तरे—

उल्लासभेदमज्ञात्वा प्राप्य मूढत्वमम्बिके ।
जिह्वालोलुपभावेन चेन्द्रियप्रीणनाय च ।
यः पिबेत्तं तु तामिस्रे मातृका. पातयन्ति वै ॥ इति ॥

इत्थं च इदानीन्तनाना [1]अतिजितेन्द्रियाणामपि आरम्भोल्लासपर्यन्तानुधावनमेव युक्तम् । अत एवोक्तं तन्त्रे—

अशक्ताबुधबालानामारम्भः परिकीर्तित. ॥

आरम्भोल्लासलक्षणं तत्रैव—

यस्य यावत्पात्रमुक्तमारम्भस्तस्य तावता ॥ इति ॥

प्रसक्तानुप्रसक्ते अलं पल्लवितेन । इतः शेषमग्रे उल्लासविलासे चरमखण्डे वक्ष्यामः ॥ २२ ॥

देवीविसर्जनम्

खेचरीं बद्ध्वा क्षमस्वेति विसृज्य तामात्मनि संयोजयेत् इति शिवम् ॥ २३ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे ललितानवावरणपूजा नाम पञ्चमः खण्डः

खेचरीं बद्ध्वा, बन्धनानन्तरं—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यद्यदाचरित शिवे ।
तव कृत्यमिति ज्ञात्वा क्षमस्व परमेश्वरि ॥

इति क्षमाप्य विसृजेत् । विसर्गो नाम पूजार्थमाहूताया पुन स्वस्थानं प्रति नयनम् । आत्मनि हृत्कमले योजयेत् स्थापयेत् । शिवमिति प्रकरणसमाप्तिद्योतकम् ॥

इति . . कल्पसूत्रवृत्तौ श्रीललितानववरणपूजा नाम पञ्चम खण्डः

षष्ठः खण्डः—श्यामाक्रमः

श्यामे सङ्गीतमातः परशिवनिलये मुख्यसाचिव्यभारो-
द्वाहे दक्षे दयापूरितनिजहृदये मामकीं दैन्यवृत्तिम् ।
श्रीमत्सिंहासनेश्या भववनपतितान् दावदग्धान्नमस्नं
त्रातुं पीयूषवर्षैः कथय परिकरं बद्धवत्या विविक्ते ॥

श्यामोपास्तिविधिः

श्रीभगवान् परशुरामः श्यामाक्रमविवक्षुः तस्यामुपासकानामुपास्यत्वज्ञानोत्पत्तये, अङ्गीकृतश्रीविद्योपासनस्य "यो वै स्वां देवतामतियजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति" इति श्रुत्या स्वीकृतैकदेवतोपास्तेरन्यदेवतोपासनम-निष्टजनकमिति यत् प्रतिपादितं, तेन कलुषितचेतसा कालुष्यनिवृत्तये च, आदौ तद्गुणस्वरूपं वर्णयति—

इयमेव महती विद्या सिंहासनेश्वरी साम्राज्ञी तस्याः प्रधानसचिवपदं श्यामा तत्क्रमविमृष्टिः सदा कार्या ॥ १ ॥

पराशक्तेः स्वरूपं उपास्यत्वं च

इयं वक्ष्यमाणा । इयमित्युत्तरं येति शेषः । या महती निरवधिकमहत्त्ववती सिंहासनं परशिवः स्वाधिष्ठानरूपत्वात्, तस्य ईश्वरी तन्निष्ठसृष्टिस्थितितिरोधान-सङ्कल्पनिर्वाहकर्त्री । तदुक्तं शङ्करभगवत्पादैः—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ॥ इति ॥

अगस्त्यसंहितायामपि विद्यावतीस्तुतौ—

यया देव्या विरहितः शिवोऽपि हि निरर्थकः ।
नमस्तस्यै सुमीनाक्ष्यै देव्यै मङ्गळमूर्तये ॥ इति ॥

इयं मायातो विलक्षणा चिद्रूपा, न जडस्वभावा। तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

सदाकारा परानन्दा संसारोच्छेदकारिणी।
सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवङ्करी।
शिवाभिन्ना तया हीनः शिवोऽपि हि निरर्थकः॥ इति॥

ननु—मुख्यं शिवे सृष्ट्यादिकर्तृत्व, तन्निर्वाहकत्वमात्र यदि शक्तेः, तर्हि मुख्य-जगत्कर्तृत्वनियन्तृत्वादि शिवनिष्ठम्। इयं च सहकारिणी। तथा सति मुख्यत्वात् शिव एवोपास्यः न शक्तिः इति चेत्—शृणु। क्षित्यादिकार्यजातं कारणमन्तरेणानुपपन्नं इत्यनुपपत्त्यैव हि शिवस्य शक्तेर्वा कल्पनम्। न हि चर्मचक्षुषा शक्तिं शिवं वा पश्यामः। एवं कल्पयितुमारम्भे अत्र वेदान्तिनः—परस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मण धर्मो माया, सैवाविद्या जडस्वभावा, सैव जगदुपादानं, परं ब्रह्म तु विवर्तोपादान, अत एव जडोपादानत्वात् जगदपि जडस्वभावं, मायोपादानत्वात् मिथ्यात्व च—इति प्राहुः। तं पक्षं तान्त्रिका न क्षमन्ते। तथा हि, या मायाऽविद्येत्युच्यते सा चिद्धर्मोऽन्यधर्मो वा, आद्ये धर्मधर्मिणोरभेदस्य वेदान्तिनामप्यनुमतत्वेन चिद्धर्मस्य जडत्वानुपपत्ति। अचिद्धर्मत्वे अद्वैतहानि., "माया तु प्रकृति विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति प्रमाणविरोधश्च। अतः गत्यभावात् सा माया चिद्धर्म इत्यवश्य वाच्यम्। तथा सति तस्या जडत्व दूरतो निरस्तम्। न च चिदतिरिक्ता शक्ति नास्ति इति वाच्यम्। वयमपि तमेवार्थ ब्रूमः। पर तु पृथिवीव्यतिरिक्तगन्धाभावेऽपि धर्मो धर्मी इति व्यवहारानुरोधेन ईषद्भेदः कल्प्यते, एवं द्वयो. चिद्रूपत्वेऽपि ईषद्भेदो व्यवहारार्थं कल्प्य.। एवं च जगदुपादानत्वं द्वयोरपि न सभवति, जडस्वभावत्वात् जगत। न हि प्रकाशात् तमो भवितुमर्हति। अतः चिति जगत् सूक्ष्मरूपेण बीजे वटवृक्षवत् सर्वदा अस्त्येव। तदवयवशैथिल्यपूर्वकविस्तारसङ्कोचकर्तृत्वमेव चिति, न तु तदुपादानत्व, यथा वणिजः प्रभाते क्रय्यवस्तूना प्रसारण रात्रौ सङ्कोच तादृशं कर्तृत्वं चितः। तत्सहकारिणी चिच्छक्तिः॥

ननु चिदतिरिक्ता ईषद्भेदवती तन्निष्ठकर्तृत्वनिर्वाहिका शक्ति किमित्यङ्गीक्रियते चित्यैव तत्कर्तृत्वमास्ताम्। अन्यथा तुल्ययुक्त्या कुलालादिष्वपि घटकर्तृत्वाश्रया एका शक्तिः सिध्येत इति चेत्—न, श्रुतिस्मृतिलोकव्यवहाराणा सत्त्वात्। "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति श्रुति। देवीभागवतेऽपि—

शक्तिः करोति ब्रह्माण्डं सा वै पालयतेऽखिलम् ।
इच्छया संहरत्येषा जगदेतच्चराचरम् ॥
न विष्णुर्न हरः शक्रो न ब्रह्मा न च पावकः ।
न सूर्यो वरुणः शक्ताः स्वे स्वे कार्ये कथंचन ॥
तया युक्ता हि कुर्वन्ति स्वानि कार्याणि ते सुराः ।
कारणं [1]सैव कार्येषु प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥
वस्तुजालं शक्ति[2]हीनं शक्तं कर्तुं न किञ्चन ।
शक्तं तु परमेशानि शक्त्या युक्तं यदा भवेत् ॥

इति बहुविस्तरेण । आ गोपालाङ्गनमा च पण्डितं इदं कार्यं कर्तुं मम शक्तिरस्ति मम शक्तिर्नास्ति इति व्यवहरन्त्यविवादेन । तस्मात् बहुप्रमाणसिद्धा शक्ति तन्निर्वाह्यं जगदपि शिवकुक्षौ सदा सूक्ष्मरूपेणास्त्येव ॥

अथवा चितो या शक्तिः तत्परिणामरूपं जगत् । तदुक्तं वासिष्ठे—

चिद्विलासः प्रपञ्चोऽयं [3]सखे ते दुःखदः कथम् ॥ इति ॥

एतेन चिच्छक्त्योः ईषद्भेदाङ्गीकारात् चितो निर्विकारत्वबोधकश्रुतिरविरुद्धा, अत्यन्त भेदानङ्गीकारात् अद्वैतप्रतिपादकश्रुतयोऽप्यबाधिताः । एतादृशी शक्तिः वस्तुमात्रे अनुभूयते कार्योत्पत्त्यनन्तरं न ततः प्राक् । अमुमेवार्थं भूतपञ्चकविवेके श्रीविद्यारण्यस्वामिचरणा अप्याहुः—

निस्तत्त्वा कार्यगम्याऽस्य शक्तिर्मायाऽग्निशक्तिवत् ।
न हि शक्तिं क्वचित् कश्चित् बुध्यते कार्यतः पुरा ॥ इति ॥

एवं शिवनिष्ठायां तदभिन्नाया तद्धर्मरूपाया तन्निष्ठकर्तृत्वनिर्वाहिकायां सिद्धायां सैवोपास्या । न चिद्रूपः शिवः, तस्यानुपास्यत्वात् । उपासना नाम उपास्यनिष्ठगुणनामकीर्तनम् । शक्तिरहिते केवले गुणाभावात् निर्गुणस्य ध्यानस्तुतिकीर्तनादि कथं भवेत् । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

[1] नैव—श्री.
[2] हीनैः—श्री.
[3] स च ते—श्री.

शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते ॥ इति ॥
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥ इति श्रुतिश्च ।

"नेति नेति" इति सर्वनिषेधशेषत्वेनैव तस्य ज्ञेयत्वात् केवलशिवविषयकज्ञानस्योपासनादिकर्मविरोधित्वेन तादृशचरमवृत्तेरुपासनासाध्यत्वात् केवलशिवस्त्वनुपास्यः । तदुक्त देवीभागवतेऽपि—

शिवोऽपि शवता यात. कुण्डलिन्या विवर्जितः ॥ इति ॥

योगिनीतन्त्रेऽपि—

यज्ज्ञानेऽपि महादेवि शर्म वर्म न किंचन ॥ इति ॥

किं च—यथाकथचित् वलयाकारेण मनसः निराकारग्रहणार्थं प्रेरणेऽपि शुभाशुभधर्महीनत्वात् क्षणमात्रमपि न स्थातुमर्हति । तदुक्त श्रीभगवद्गीतायाम्—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥ इति ॥

अतस्तस्यैव मनस· स्थैर्यार्थं किञ्चिद्रूपं कल्पनीयम् । यच्च परब्रह्मणि कल्पितं रूप नामधामसहितं तदेव शक्तिपदवाच्यम् । तदप्युक्त भागवते—

एवं सर्वगता शक्तिः सा ब्रह्मेति विविच्यते ।
सगुणा निर्गुणा चेति द्विधोक्ता सा मनीषिभिः ॥
सगुणा रागिभि सेव्या निर्गुणा तु विरागिभिः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणा स्वामिनी सा निराकुला ॥
ददाति वाञ्छितानर्थानर्चिता विधिपूर्वकम् ॥ इति ॥

एवमुक्तप्रमाणयुक्तिकलापै. उपास्या परा शक्ति· । परशिवश्च निर्गुणः । तद्विषयिणी वृत्तिस्तु परमपुरुषार्थरूपत्वात् अम्बोपासनासाध्येत्युपपन्न सिंहासनेश्वरीत्व, साम्राज्ञीत्वम् ॥

निर्गुण एव शिवः यो "बहु स्या प्रजायेय" इति इच्छाशक्त्या युक्तः सृष्ट्युन्मुखः स एव शक्तिपदवाच्य·, शिव एव शक्तिरूपेणोपास्यश्चेति तत्त्वमवगन्तव्यम् ॥

या ईदृशी तस्याः प्रधानसचिवपद—अत्र सचिवपदं साचिव्यरूपधर्मपरं तस्य पदं आश्रयः श्यामेति । तस्याः य. क्रमः तस्य या विमृष्टि. अनुसरण तत सदा कार्यम् । अत्र सदेत्यनेन यावज्जीवं प्राप्तौ यथा अग्निहोत्रविधेः यावज्जीव प्राप्तौ "सायं जुहोति प्रातर्जुहोति" इति वाक्यान्तरेण सङ्कोचः, तथा अस्या एव श्यामायाः प्रकरणे अग्रे "एवं नित्यसपर्या कुर्वन् लक्षजपं जप्त्वा" इति वाक्येन लक्षजपपर्यन्तं सकृत्पूजा कार्या न तु तदुत्तरमिति संकोच· ॥

श्यामाया उपास्यतोपपत्तिः

ननु या साम्राज्ञी सर्वनियन्त्री स्वतन्त्रा तां परित्यज्य किं तदनुवर्तिन्या श्यामाया· उपासनेनेत्याशङ्कायां तदुपासनामुपपादयिष्यन् प्रथमं लोकदृष्टान्तेन दृढयति—

प्रधानद्वारा राजप्रसादनं हि न्याय्यम् ॥ २ ॥

लोके राजदर्शनोत्सुका आदौ प्रधानमुपसेव्य तद्द्वारा राजदर्शन गृह्णन्ति। तेन फलं सत्वरं अनायासेन भवतीति दृष्टं लोके । तद्वदत्रापि प्रथमं तत्प्रधानभूताया श्यामायाः प्रथममुपासनं न्याय्यमिति भाव. । द्वारेत्यनेन प्रधानोपासनपूर्वत्वमित्व सूचितं, न्याय्यं इत्यनेन अत्यन्तमनावश्यकताऽपि सूचिता । परं तु य. कोऽपि समर्थ. सचिवादीननादृत्य स्वयमेव राजकृपा सपाद्य तस्मात् फल संपादयतीत्ययमपि पक्षो लोके क्वचिदस्ति । तथाऽपि प्रधानद्वारा राजप्रसादन न्याय्यं वरमित्यर्थः । अयं भाव —यश्च प्रधानदेवताकृपा साक्षात् संपादयितुमसमर्थः स प्रथमं दीक्षां संपाद्य श्रीगणपत्युपास्तिं कृत्वा तत· श्यामोपास्ति वाराह्युपास्ति परोपास्ति च विधाय तासां कृपा सपाद्य पश्चात् श्रीललितोपास्ति आरभेत् । समर्थस्तु दीक्षोत्तरं गणपत्युपास्त्यनन्तर श्रीललिताक्रममारभेत् । "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति," "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति," इतिवद्विकल्प· इति तत्त्वम् । फलाधिक्यकामः उक्तक्रमेण ललितोपास्तिं कुर्यात् । न्यूनफलकामः गणपत्युपास्त्यनन्तरं ललितोपास्तिं कुर्यात् इति व्यवस्था ॥ २ ॥

मन्त्रभस्मजलस्नानेष्विष्टं विधाय वस्त्रं परिधाय ॥ ४ ॥

मन्त्रस्नानमुक्तं त्रिपुरार्णवे—

वस्त्रेणार्द्रेण चाङ्गाना कृत्वा प्रोञ्छनमादित. ।
मूलं जपन् सप्तधा तु आपादतलमस्तकम् ॥
तलाभ्या संस्पृशेत् देवि मन्त्रस्नानं प्रकीर्तितम् ।
एतत्स्नानमशक्तस्य विहितं शुद्धिहेतवे ॥ इति ॥

भस्मस्नानमुक्तं शिवरहस्ये—

शुद्धं भस्म करे धृत्वा मूलमष्टशतं जपेत् ।
सर्वाङ्गेष्वनुलेपेन भस्मस्नानमुदाहृतम् ॥ इति ॥

जलस्नानं श्रीललिताप्रकरणोक्तम् । अत्र मुख्यं जलस्नानं, जलाद्यलाभे कर्मकाले प्राप्ते अशक्तौ गुरुकार्यार्थं क्षिप्रं गच्छता च मन्त्रस्नानादि कार्यम् । तदुक्तं नारदपाञ्चरात्रे—" अथ मान्त्रं शुभ शृणु " इत्युपक्रम्य,

तोयाभावे तु समये दुर्गमार्गेऽवसीदत· ।
गमने क्षिप्रसिद्ध्यर्थं गुरुकार्येष्वतन्द्रितः ॥
मन्त्रस्नान प्रकुर्वीत . . . . इति ॥

इतोऽपि लघुस्नान वीरतन्त्रे--

मणिबन्धादधोहस्तौ पादौ गुल्फौ तथाऽऽननम् ।
शोधयेन स्नानमेतत् स्यात् पञ्चाङ्ग शुद्धिदायकम् ॥ इति ॥

इमानि स्नानानि शक्तितारतम्यात् अशुचित्वतारतम्याच्च व्यवस्थितानि ज्ञेयानि । अन्यान्यपि मानसिकध्यानस्नानादीनि ग्रन्थविस्तरभयात् नेह लिखितानि, तन्त्रान्तरात् द्रष्टव्यानि ॥ ४ ॥

सन्ध्या विधत्ते

सन्ध्यामुपास्य सवितृमण्डले देवीं सावरणां विचिन्त्य मूलेन त्रिरर्घ्यं दत्वा यथाशक्ति सन्तर्प्य ॥ ५ ॥

सन्ध्यामितीदमुत्पत्तिवाक्यं, अत्र कथंभावाकाङ्क्षायामाह—स वि तृ म ण्ड ल इत्यारभ्य स न्त र्प्यें त्यन्तेन । तर्पणमपि मू ल मुच्चार्य श्रीश्यामां तर्पयामि स्वाहा इति मन्त्रेण । मालिनीतन्त्रे तर्पणमन्त्रोद्धारस्य—"मूलान्ते मालिनीं प्रोच्य तर्पयाम्यग्निवल्लभा" इति लेखात् । प्रकृते मन्त्रस्यानुक्तत्वात् मन्त्राकाङ्क्षायां तन्त्रान्तरस्थमन्त्रादरः । य था श क्ति इत्यनेन सङ्कुचायाः तर्पणवृत्तेरनङ्गत्वं सूचितम् ॥

अत्र निबन्धकारः एतदन्तमाह्निकं स्वतन्त्रोपास्तौ पुरश्चरणकाले च, न नु श्रीक्रमाङ्गत्वेन सहानुष्ठाने इति जगौ । तन्न । पूर्वोक्तलौकिकन्यायदृष्टान्तेन ललितोपास्तेः पूर्वं श्यामोपास्तिः सिध्यति । तदनुष्ठानमर्यादा लक्षजपपर्यन्तमिति अग्रिमवाक्येन व्यवस्थितम् । इत्थं च "सङ्गीतमातृकामिष्ट्वा सवित्साग्राज्ञीं (इत्यादि) कोलमुखीं वरिवस्येत" इत्यग्रिमसूत्रे क्त्वाप्रत्ययेन वाराह्युपास्तिपूर्ववृत्तित्वं स्पष्टम् । इत्थं सति कोलमुखीवरिवस्यापूर्वकालसंबन्धिनी या श्यामावरिवस्या जपश्च स सर्वोऽपि श्रीललिताक्रमारम्भाङ्गभूतः, नान्यो ललिताक्रमेण सह अनुष्ठीयमानः श्यामाक्रमगन्धोऽपि सूत्रे प्रतीयते । एवं सति पुरश्चरणादिकाले आह्निकं अन्यत्र नेति किं प्रमाणमनुसृत्य लिलेख । तदभिप्रायं स एव जानाति । वस्तुतो ललिताप्रयोगानङ्गभूतश्यामाक्रमः सूत्रे अप्रसिद्धः । अङ्गभूतक्रममुद्दिश्याह्निकपाठात् अङ्गभूतेऽपि क्रमे सर्वमाह्निकं निःशङ्कं प्रवर्तत एव ॥ ५ ॥

यागगृहप्रवेशादि प्राणायामान्तं कृत्यम्

सन्ध्यामुक्त्वा पूजां वक्तुमारभते

यागगृहं प्रविश्यासने आधारशक्तिकमलासनाय नम इत्युपविश्य ॥ ६ ॥

अथ प्राणायामप्रकारमाह

समस्तप्रकटगुप्तसिद्धयोगिनी[1]चक्रश्रीपादुकाभ्यो नम इति शिरस्यञ्जलिमाधाय स्वगुरुपादुकापूजां च विधाय ॥ ७ ॥

[1] 'चक्र' इति पाठः—अ. [illegible]

स्वगुरुपादुकापूजां विधाय । श्यामागुरुपादुका वक्ष्यमाणा । तेन स्वमूर्ध्नि पुष्पाक्षतान् क्षिपेत् ॥ ७ ॥

ऐं ह्रः अस्त्राय फट् इत्यस्त्रमन्त्रेण अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं करतलयोः कूर्परयोः देहे च व्यापकत्वेन विन्यस्य ॥ ८ ॥

व्यापकत्वलक्षणं पूर्वमुक्तम् । अङ्गुल्यादिभेदेन मन्त्रावृत्तिः, प्रतिप्रधानमिति न्यायात् ॥ ८ ॥

यं इति वायुं पिङ्गळयाऽऽकृष्य देहमुपविशोष्य रं इति वायुमाकृष्य देहं दग्ध्वा वं इति वायुमाकृष्यामृतेन दग्धदेहभस्म सिक्त्वा लं इति वायुमाकृष्य दृढं विधाय हंस इति वायुमाकृष्य शिवचैतन्यमुत्पाद्य ॥ ९ ॥

यं इत्यस्य विशोष्य इत्यनेनान्वयः, वायुबीजत्वे शोषणकार्यक्षमत्वात् । शोषणं नाम जलांशस्याकर्षणम् । वाय्वाकर्षणं तु तूष्णीमेव । इडापिङ्गळे नारदीये निरूपिते—

पिङ्गळा वामनासा स्यादिडा तदितरा स्मृता ॥ इति ॥

रं इति वह्निबीजेन देहदाहः । अमृतेन अमृतबीजेन वं इत्यनेन दग्धभस्मसेचनं पुनः शरीरोत्पादनार्थम् । लं इति पार्थिवबीजेन सिक्तभस्मनि काठिन्यसंपादनम् । ततः तस्मिन् हंस इति मन्त्रेण शिवचैतन्यसंपादनम् ॥

एतावत्पर्यन्तं भूतशुद्धिं विधाय श्रीक्रमोक्तां प्राणप्रतिष्ठां च कुर्यात् ॥ ९ ॥

मूलमेकशः उच्चार्य वायुमाकृष्य त्रिशः उच्चार्य कुंभयित्वा सकृदुच्चार्य रेचयेत् । एवं रेचकपूरककुंभकं

त्रिधा सप्तधा दशधा षोडशधा वा विरच्य तेजोमयतनुः ॥ १० ॥

एकशः एकवारम् । एवमग्रेऽपि । रेचकपूरककुंभकमिति द्वन्द्वसमासात् नाहित्यलाभः । अत्र यद्यपि पूरकः मध्ये पतितः रेचकः प्रथमः कुंभकः चरम इति व्युत्क्रमः, तथाऽपि नात्र क्रमे तात्पर्यं, किं तु साहित्ये । क्रमस्तु पूर्वपाठानुसारेणैव । त्रिधेत्यारभ्य सङ्ख्यावृद्धौ फलाधिक्यम् । तेजोमयतनुः इत्यनेन प्राणायामक्रियायाः पापशोधकत्वं सूचितम् ॥ १० ॥

षडङ्गादिन्यासपञ्चकम्

अथ न्यासजालं वदति—

षडङ्गं बालासहितां मातृकां मूलहृन्मुखेषु रतिप्रीतिमनोभवान् विन्यस्य ॥ ११ ॥

विन्यस्य इति सर्वत्रानुषज्य योज्यम् । तथा च षडङ्गं विन्यस्येत्यर्थः । एतन्मन्त्रस्वरूपं उपरिष्टात् स्पष्टीकरिष्यामः । अयमेको न्यासः । बालासहितां मातृकां विन्यस्य इति द्वितीयो न्यासः । मातृकां बहिर्मातृकाम् । न्यासस्थानानि तन्त्रान्तरादवगन्तव्यानि । अग्रे वक्ष्यमाणत्रितारीकुमारीकेवलकुमार्योर्विकल्पेन प्राप्तौ तद्बाधकं केवलबालासहितामिति विशेषणम् । तेन मातृकान्यासमन्त्रे सदा बालायोग एव, अन्यत्र विकल्पेन बालायोगः । न्यासस्थानानां बहुप्रसिद्ध्या नात्र लेखः । मन्त्रस्वरूपं च—ऐं क्लीं सौः अं नमः । एवमग्रेऽपि । मूलं मूलाधारस्थानम् । तदादित्रिषु रत्यादित्रयं विन्यसेत् । अयं तृतीयो न्यासः ॥ ११ ॥

मूलं सप्तदशधा खण्डयित्वा षट् ब्रह्मबिले त्रीणि ललाटे चत्वारि भ्रूमध्ये दक्षवामेक्षणयोः षट् चाष्टौ सप्तास्ये दक्षवामश्रुतिकण्ठेष्वेकैकं दक्षवामांसयोरष्टौ च दश हृदि दश दक्षवामस्तनयोरष्टावष्टौ नव नाभौ द्विः स्वाधिष्ठाने षडाधार एवं विन्यस्य ॥ १२ ॥

खण्डयित्वा विभज्य । विभागप्रकार विभक्तखण्डैः क्रियमाणन्यासस्थानानि चाह—पडित्यादिना । पडित्यादिसङ्ख्यावाचकानि पदानि मूलस्थवर्णपराणि । आदिमषड्वर्णान् नमोऽन्तानुच्चार्य ब्रह्मरन्ध्रे न्यसेत् । एवमग्रेऽपि । दक्षवामेक्षणयोः षट् चाष्टावित्यत्र दक्षनेत्रे षड्वर्णाः क्रमप्राप्ता वामनेत्रे अष्टौ यथासंख्य योज्यम् । एवमेव दक्षवामासयोः इत्यादौ द्रष्टव्यम् । सर्वत्र त्रितारीकुमारीयोग कार्य. । स्वाधिष्ठानं षड्दळकमलं गुह्यस्थानस्थम् । आधारो मूलाधारः, स पूर्वं व्याख्यात· । अयं चतुर्थो न्यास· ॥ १२ ॥

पञ्चममाह—

पुनराधारादिब्रह्मबिलपर्यन्तं सप्तदशखण्डानुक्त-स्थानेषु विन्यस्य ॥ १३ ॥

पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं मूलाधारादिस्थानवैपरीत्यमात्रं,[1]न तु सप्तदशखण्डवैपरीत्य प्रमाणाभावात् ॥

निबन्धकार. खण्डवैपरीत्यं लिलेख । तस्य प्रमाणं तदीयेच्छैव न त्वन्यत् ॥ अयं पञ्चमो न्यासः ॥ १३ ॥

मन्दिरार्चनम्

एवं न्यासजालमुक्त्वा मन्दिरार्चनं वदति—

अमृतोदधिमध्यरत्नद्वीपे मुक्तामालाद्यलङ्कृतं चतुर्द्वारसहितं मण्डपं विचिन्त्य तस्य प्रागादि-चतुर्द्वारेषु सां सरस्वत्यै लां लक्ष्म्यै शं शङ्खनिधये पं पद्मनिधये नमः लां इन्द्राय वज्रहस्ताय सुराधिपतये ऐरावतवाहनाय सपरिवाराय नमः रां अग्नये शक्तिहस्ताय तेजोऽधिपतये अजवाहनाय सपरि-

[1] खण्डक्रमस्थ पूर्ववत्, खण्डवैपरीत्यबोधकप्रमाणाभावात्—ब.

वाराय नमः टां यमाय दण्डहस्ताय प्रेताधिपतये महिषवाहनाय सपरिवाराय नमः क्षां निर्ऋतये खड्गहस्ताय रक्षोऽधिपतये नरवाहनाय सपरिवाराय नमः वां वरुणाय पाशहस्ताय जलाधिपतये मकरवाहनाय सपरिवाराय नमः यां वायवे ध्वजहस्ताय प्राणाधिपतये रुरुवाहनाय सपरिवाराय नमः सां सोमाय शंखहस्ताय नक्षत्राधिपतये अश्ववाहनाय सपरिवाराय नमः हां ईशानाय त्रिशूलहस्ताय विद्याऽधिपतये वृषभवाहनाय सपरिवाराय नमः ओं ब्रह्मणे पद्महस्ताय सत्यलोकाधिपतये हंसवाहनाय सपरिवाराय नमः श्रीं विष्णवे चक्रहस्ताय नागाधिपतये गरुडवाहनाय सपरिवाराय नमः ओं वास्तुपतये ब्रह्मणे नमः इत्येकादशदिक्षु एकादश देवानर्चयेत् ॥ १४ ॥

एकादशदिशश्च—चतस्रो दिशः, चतस्रोऽवान्तरदिशः, ऊर्ध्वं, अधः, समस्तं चेति ज्ञेयाः। शेषं स्वयमूह्यम् ॥ १४ ॥

श्यामाक्रममन्त्रेषु बीजविशेषयोगः

श्यामाक्रमे सर्वमन्त्रेषु बीजविशेषयोगमाह—

श्यामाक्रममन्त्राणामादौ त्रितारीकुमारीयोगः कुमारीयोगो वा त्रितारी पूर्वोक्ता कुमारी बाला शेषमुत्तानम् ॥ १५ ॥

अर्थः स्पष्टः ॥ १५ ॥

कर्तृगुणविशेषविधिः

कर्तुरङ्गभूतान् काश्चित् गुणानाह—

गन्धद्रव्येण लिप्ताङ्गस्ताम्बूलामोदितवदनः प्रसन्नमना भूत्वा ॥ १६ ॥

श्यामाचक्रलेखनप्रकारः

अथ श्यामाचक्रलेखनप्रकारमाह—

सुवर्णरजतताम्रचन्दनमण्डलेषु बिन्दुत्रिकोणपञ्चकोणाष्टदळषोडशदळाष्टदळचतुर्दळचतुरश्रात्मकं चक्रराजं विलिख्य ॥ १७ ॥

मण्डलेषु फलकेषु । पञ्चकोणं पञ्चाश्रकुण्डाकारम् । निर्माणं बिन्दुमारभ्य निर्गमनरीत्या ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

सामान्यार्घ्यविधिः

अथ सामान्यार्घ्यविधिमाह—

मूलेन त्रिवारजप्तेन शुद्धजलेन चतुरश्रवृत्तषट्कोणत्रिकोणबिन्दून् प्रवेशेन मत्स्यमुद्रया विधाय अं आत्मतत्त्वाय आधारशक्तये वौषट् इत्याधारं प्रतिष्ठाप्य धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यवाहा कव्यवाहेत्यग्निकळा अभ्यर्च्य उं विद्यातत्त्वाय पद्माननाय वौषट् इति पात्रं प्रतिष्ठाप्य तपिनी

तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा इति पात्रे सूर्यकला अभ्यर्च्य मं शिवतत्त्वाय सोममण्डलाय नमः इति शुद्धजलमापूर्य अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिः धृतिः शशिनी चन्द्रिका कान्ति-ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा पूर्णा पूर्णामृता चेति चन्द्रकला अभ्यर्च्य अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च षडङ्गानि विन्यस्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावकुण्ठ्य धेनुयोनी प्रदर्श्य मूलमन्त्रेण सप्तशोऽभिमन्त्र्य तज्जल-विप्रुड्भिः यागगृहं पूजोपकरणानि चावोक्ष्य ॥ १८ ॥

[1]प्रवेशन प्रवेशनात्या । मत्स्यमुद्रया सा चोक्ता तन्त्रे -

अधोमुखे वामकरे दक्षिण तादृश करम् ।
स्थापयेन्मत्स्यमुद्रेय तान्त्रिके परिकीर्तिता ॥ इति ॥

दक्षपाणितल देवि वामपृष्ठोपरि न्यसेत् ।
अङ्गुष्ठद्वितय सम्यक् ऋजुरूपमधोमुखम् ॥
मत्स्यमुद्रेयमाख्याता मण्डलादिप्रकल्पने ॥

इति परमानन्दतन्त्रेऽपि । आधारलक्षण तत्रैव

आधाराण्यपि चैतेषा वर्तुल वा त्रिकोणकम् ।
योन्याकार च षट्कोणं अष्टकोणमथापि वा ॥
अपद त्रिपदं पञ्चषट्सप्ताष्टपद तथा ।
मध्यच्छिद्र यथापात्रपृष्ठ न स्याच्च भूगतम् ॥
अन्तर्नैव निमग्न स्यात् तथा कर्तव्यमम्बिके ॥ इति ॥

[1] "संस्कृतजल मण्डलकरणार्थमेव न तु तत्पूरणार्थं प्रमाणाभावात्, पूरण तु मूलानभिमन्त्रित शुद्धजलेनैव ज्ञेयम्" इत्यधिक —च.

नमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैरेतैर्नामभिः वह्निकळापूजनमाधारे कुर्यात् । नमोऽन्तत्वं चतुर्थ्यन्तत्वं सूर्येन्दुकळास्वपि द्रष्टव्यम् । पात्रं प्रतिष्ठाप्य इति निरुक्तस्थापिताधारे इति शेषः । वह्न्यादिकळानामभ्यर्चनं पश्चिमादिप्रादक्षिण्येन । प्रमाणमुक्तं प्राक् । शेषं स्पष्टम् । अग्नीशेति—तत्प्रकारः पूर्वमेव दर्शित. । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । कवचेन कवचमन्त्रेण ॥

• केचित्तु—अवकुण्ठ्येत्यनेन अवकुण्ठनमुद्राकवचमन्त्रयो ग्रहणं कार्यम् । अवकुण्ठनमुद्रास्वरूपमुक्तं तन्त्रे—

हस्तद्वयं मुष्टिरूपं तर्जन्यावृजुरूपके ।
युगपत् भ्रामयेत् ताभ्यां मुद्रेयमवकुण्ठिनी ॥

इति प्रजगु· ॥

धेनुः धेनुमुद्रा । इय लोके बहुरूढा । तथाऽपि तत्प्रमाणं लिख्यते—

तर्जन्यादिचतुष्कं तु प्रोतं हस्तद्वयस्थितम् ।
दक्षतर्जन्यनामाया वाममध्यकनिष्ठिके ॥
वामतर्जन्यनामाया दक्षमध्यकनिष्ठिके ।
अधोमुखी धेनुमुद्रा . . . . ॥

इति परमानन्दतन्त्रे स्थितम् । योनिस्तु पूर्वमुक्ता । सप्तशः सप्तकृत्व· । तज्जलविप्रुड्भिः सामान्यार्घ्यविप्रुड्भि· ॥ १८ ॥

विशेषार्घ्यविधिः

ताभिरीकाराङ्कितत्रिकोण[1]वृत्तचतुरश्रं मण्डलं विधाय तस्मिन् पुष्पाणि विकीर्य पूर्ववदाधारं प्रतिष्ठाप्य अग्निकळा अभ्यर्च्य पात्रं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् पात्रे ह्रीं ऐं महालक्ष्मीश्वरि परमस्वामिनि ऊर्ध्वशून्य-

[1] षट्कोणवृ—र्श्रा.

प्रवाहिनि सोमसूर्याग्निभक्षिणि परमाकाशभासुरे आगच्छागच्छ विश विश पात्रं प्रतिगृह्ण प्रतिगृह्ण हुं फट् स्वाहेति पुष्पाञ्जलिं विकीर्य सूर्यकळा अभ्यर्च्य

ब्रह्माण्डाखण्डसंभूतमशेषरससंभृतम् ।
आपूरितं महापात्रं पीयूषरसमावह ॥

इत्यादिममापूर्य द्वितीयं निक्षिप्य अकथादि-त्रिरेखाऽङ्कितकोणत्रये हळक्षान् मध्ये हंसं च विलिख्य मूलेन दशधा अभिमन्त्र्य चन्द्रकळा अभ्यर्च्य अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु षडङ्गानि विन्यस्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावकुण्ठ्य धेनुयोनी प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥

ताभिः सामान्यार्घ्योदकसंबन्धिनीभिः अद्भिः । ईकाराङ्कितेति त्रिकोणविशेषणम् । त्रिकोणमध्ये [1]ईकारं लिखेत् इति भावः । इदं न पूर्ववत् प्रवेशरीत्या निर्माणाभिप्रायकम्, किं तु निर्गमरीत्या, त्रिकोणमारभ्य चतुरश्रावसानपाठात्, त्रिकोण सर्वान्तः चतुरश्र सर्वस्मात् बहिरिति प्रायो दृष्टत्वात् । पूर्ववदिति सामान्यार्घ्याधारवदित्यर्थः । अग्निकळाः धूम्रार्चिरादीः अभ्यर्च्य पात्रं प्रतिष्ठाप्य इत्यत्रापि पूर्ववत् इत्यनुवर्तते, योग्यत्वात् । तेन पात्रप्रतिष्ठापने पूर्वमन्त्रलाभः । आदिमद्वितीयौ प्रोक्तौ अत्र सूत्रे, तेन नात्र तृतीयचतुर्थपञ्चमाः अनुक्तत्वात् । [नहि] गणपतिक्रम इव मध्यमं चेतिवत् चकारोऽस्ति, अग्रे मपञ्चकमुररीकृत्येति वा लिङ्गमस्ति, येन तल्लाभो भवेत् । तस्मात् यावदुक्तम् । अश्च कश्च थश्च ते आदौ यासां ताः त्रिरेखाः । अवर्णमारभ्य विसर्गान्ता एका वर्णमयी रेखा, ततः कादितान्ता, ततः थादिसान्तेति भावः । विशेषस्यानुक्तत्वात् स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन । हळक्षान् त्रीन् वर्णान् त्रिषु विलिख्य

[1] ईकार—अ.

मध्ये हंस इति उत्तरसंस्थं लिखित्वा । इदं सर्वं पात्रस्थद्रव्ये तत्संस्काररूपं लेखनम् । इत्थं च ईदृशलेखेन द्रव्यसंस्कारं भावयेत् इति तदर्थ. । दशधा—एतदनन्तरं आवर्तित मूलेनेत्यस्य विशेषणम् । धेनुयोनी प्रदर्शयेत इति धेनुमुद्रा प्रदर्श्य योनिमुद्रया प्रणमेत् । एतदर्घ्यसंशोधनमिति क्वचित् पुस्तके पाठ ॥ १९ ॥

चक्रदेवीपूजा

इत्थं पात्रासादनमुक्त्वा श्रीदेवताया मूर्तिकल्पनामन्त्रमाह—

चक्रमध्ये श्रीमातमुक्त्वा गीश्वरीमूर्तये नमः इति मूर्तिं कल्पयित्वा भूयः श्रीमातमुक्त्वा गीश्वर्यमृतचैतन्यमावाहयामि इत्यावाह्य षोडशभिरुपचर्य आशुशुक्षणित्र्यक्षरक्षःप्रभञ्जनदिक्षु देव्या मौळौ परितश्च पूज्या अङ्गदेव्यः । तन्मन्त्राः सर्वजनादयः अष्टौ सप्तैकादश दश पुनर्दशाष्टाविंशतिखण्डाः त्रितारीकुमारीवागादयः सजातयः सामान्यमनुयुक्ताः ॥ २० ॥

चक्रमध्ये इति आवाह्येत्यनेनान्वितम् । श्री इत्यारभ्य प्रथमनम इत्यन्त उक्त्वेत्यपहाय मूर्तिकल्पनमन्त्र । द्वितीय श्री इत्यारभ्य आवाहयामीत्यन्त उक्त्वावर्ज आवाहनमन्त्र । षोडशोपचारा सप्रमाण द्वितीयखण्डे दर्शिता । आशुशुक्षणि अग्नि, त्र्यक्ष ईशान, रक्ष निर्ऋति, प्रभञ्जनो वायु, एत दिक्षु उक्तक्रमेण विदिक्ष्विति भाव । देव्या मौळौ मध्य इत्यर्थः । परित प्रागादिदिक्षु अङ्गदेव्य षडङ्गदेव्य पूज्या । तासा मन्त्रान् प्रथमन्त- तन्मन्त्रा इति । मूलमन्त्रे सर्वजनेत्यारभ्य षट्खण्डानि षडङ्गदेवीमन्त्रा बोध्या । तत्रैकैक कूटं कियद्वर्णकमिति जिज्ञासायामाह - अष्टाविति । सर्वजनेत्यादिषट्खण्डानि क्रमादष्टादिसङ्ख्याकानीत्यर्थ । प्रथमखण्ड अष्ट वर्णा, द्वितीय

सप्त वर्णे, तृतीयं एकादश वर्ण, चतुर्थपञ्चमौ दश वर्णौ षष्ठं अष्टाविशति वर्णकमिति फलितम् । न केवल मूलमन्त्रघटकोक्तसङ्ख्याकवर्णा एव मन्त्रस्वरूपं, अन्येऽपि वर्णा योज्याः इत्याह—त्रितारीकुमारीवाचः आदौ एषां खण्डाना, जाति· हृदयाय शिरस इत्यादि, तैः सहिता· सजातयः, सामान्यमनवो नम स्वाहावषडित्यादय., तै क्रमेण युक्ता । इत्थं च मन्त्रस्वरूपं—ऐं ह्रीं श्रीं ऐं क्लीं सौः ऐं सर्वजनमनोहारि हृदयाय नमः । उक्तबीजानि ऐ इत्यादीनि सप्त आदौ सर्वत्र योज्यानि । ७ सर्वमुखरञ्जिनि शिरसे स्वाहा, ७ क्लीं ह्रीं श्रीं सर्वराजवशंकरि शिखायै वषट्, ७ सर्वस्त्रीपुरुषवशंकरि कवचाय हुं. ७ सर्वदुष्टमृगवशंकरि नेत्रत्रयाय वौषट्, ७ सर्वसत्ववशकरि सर्वलोकवशंकरि अमुकं मे वशमानय स्वाहा सौ क्लीं ऐं श्रीं ह्रीं ऐं अस्त्राय फट्, इति मन्त्रस्वरूपम् । यद्यपि मन्त्रे त्रयस्त्रिशद्वर्णा· दृश्यन्ते सूत्रोक्ताष्टा-विंशतिसङ्ख्यया विरुध्यन्ते, तथाऽपि स्वाहाऽन्ता. सप्तविशतिवर्णा अग्रिमषड्वीजानि मिळित्वा श्रीषोडशाक्षर्यां प्रविष्टपञ्चदशवर्णात्मककूटत्रये एकैककूटस्यैकैकवर्णत्ववत् षण्ण· वर्णानामेकवर्णत्वम् । इत्थं च अष्टाविशतिसख्योपपन्ना ॥

निबन्धकारः स्वाहाऽन्तं खण्डं चकार, तथा सप्तविशतिवर्णात्मके उक्तगतेरप्यभाव. ॥ २० ॥

आवरणपूजा

पश्चादावरणपूजां कुर्यात् ॥ २१ ॥

पश्चादितीद सूत्र व्यर्थ इव दृश्यते, तथाऽपि न तथा मन्तव्यम् । तथा हि—इदं आवरणपूजोत्पत्तिवाक्यं, अग्रिमवाक्यानि तदितिकर्तव्यताप्रपञ्चरूपाणि. "सोमेन यजेत," "ऐन्द्रवायव गृह्णाति" इतिवत् । एतेन एकविधिविहितत्वेन एकपदार्थरूपत्वात् मध्ये आवरणावयवैकदेवतालोपेऽपि पुन सर्वानुष्ठानं सिद्धम् ॥ २१ ॥

अथ सर्वोपयोगिनीं काचित् परिभाषामाह—

सर्वचक्रदेवताऽर्चनानि वामकराङ्गुष्ठानामिकास-न्दष्टद्वितीयशकलगृहीतश्रीपात्रप्रथमबिन्दुसहपतितैः दक्षकराक्षतपुष्पक्षेपैः कुर्यात् ॥ २२ ॥

सर्वचक्रदेवता. गणपत्यादिपराऽन्ताः सामान्यपद्धत्या यक्ष्यमाणा अन्याश्च । श्रीपात्रं विशेषार्घ्यपात्रम् । सह पतितैरित्यनेन बिन्दुपुष्पाक्षतयोः पतनं एकत्र इति सूचितम् ॥ २२ ॥

प्रथमावरणदेवताः तत्स्थानं चाह—

त्रिकोणे रतिप्रीतिमनोभवान् ॥ २३ ॥

त्रिकोणे त्रिकोणकोणेष्वित्यर्थः । अत्र क्रमस्यानुक्तत्वात् स्वाग्रादिप्रादक्षिण्यक्रम. । यद्वा—आग्नेयकोणे, तत पश्चिमकोणे, तत ऐशाने, तेनोदगपवर्गत्वम् । इति प्रथमावरणम् ॥ २३ ॥

द्वितीयावरणपूजास्थानादिकं दर्शयति—

पञ्चारमूले पुरआदिक्रमेण द्रां द्रावणबाणाय द्रीं शोषणबाणाय क्लीं बन्धनबाणाय ब्लूं मोहनबाणाय सः उन्मादनबाणाय नम इति तदग्रे मायाकामवाग्ब्लूं स्त्रीमुपजुष्टाः काममन्मथकन्दर्पमकरकेतनमनोभवाः ॥ २४ ॥

नम इति सर्वमन्त्रेष्वनुषज्यते । पुर प्राची । मूले पञ्चारकोणमूले । तदग्रे इति पञ्चारकोणाग्रेष्वित्यर्थः । मायाऽऽदिपञ्चक. क्रमेण युक्ता कामादयः [illegible] । [illegible] कामश्रीपादुकां पूजयामि । [illegible] । [illegible] । इति द्वितीयावरणम् ॥ २४ ॥

— [illegible] —

अष्टदलमूले ब्राह्मी-माहेश्वरी-कौमारी-वैष्णवी-वाराही-माहेन्द्री-चामुण्डा-चण्डिकाः सेन्दुभा-न्तमान्ताद्याः पूज्याः । तदग्रे अनङ्गकुसुमा-अनङ्गमेखला-अन-

प्रीति-कीर्ति-शान्ति-पुष्टि-तुष्टयः ॥ २५ ॥

इन्दुना अनुस्वारेण सहिता ये स्वरयुग्मेषु अं आ इ ई उं ऊ ऋं ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अ इत्यष्टसु अन्त्या आ ई ऊ ॠं ॡं ऐं औं अ इत्यष्टौ वर्णा आदौ एभिः क्रमेण युक्ता ब्राह्म्यादयः पूज्याः । मन्त्रस्वरूपं—आं ब्राह्मीश्रीपादुकां पूजयामीति । एवमग्रेऽपि । तदग्रे इति अष्टदळाग्रे इत्यर्थः । जातावेकवचनम् । पूज्या इत्यस्यानुषङ्गः । इति तृतीयावरणम् ॥ २५ ॥

चतुर्थावरणपूजास्थानान्याह—

षोडशदळे वामा-ज्येष्ठा-रौद्री-शान्ति-श्रद्धा-सरस्वती-क्रियाशक्ति-लक्ष्मी-सृष्टि-मोहिनी-प्रमथिनी-आश्वासिनी-वीची-विद्युन्मालिनी-सुरानन्दा-नागबुद्धिकाः ॥ २६ ॥

अत्र क्रियाशक्तिः विद्युन्मालिनी सुरानन्दा इत्येकैका देवता । शेषा देवताः स्पष्टाः । क्रमस्यानुक्तत्वात् देव्यग्रदळमारभ्य प्रादक्षिण्येन । इति चतुर्थावरणम् ॥ २६ ॥

पञ्चमावरणदेशादीनाह—

अष्टदळे असिताङ्ग-रुरु-चण्ड-क्रोधन-उन्मत्त-कपाल-भीषण-संहाराः सदण्डिस्वरयुग्मादिसंयुक्ता भैरवान्ताश्च भावनीयाः ॥ २७ ॥

सदण्डीत्यत्र दण्डी अनुस्वारः, "दण्डी पञ्चदशः शून्यः" इति मेदिनीकोशात् । अनुस्वारेण सहिता ये पूर्वोक्तस्वरयुग्मादयः अ इ उ इत्यादयः आदौ तैर्युक्ताः भैरवान्ताश्च ये मन्त्राः ते पूज्याः इत्यर्थः । यथा अं असिताङ्गभैरवश्रीपादुकां पूजयामि । एवमेवाग्रिमसप्तमन्त्राः ऊह्याः । इति पञ्चमावरणम् ॥ २७ ॥

षष्ठावरणदेवतामन्त्रादीनाह—

चतुर्दळे मायुक्तङ्गीसिद्धलक्ष्मीश्च महामायुक्तङ्गीमहासिद्धलक्ष्मीश्च ॥ २८ ॥

उभयत्र युक्तेति ज्ञेयम् । तथा च मातङ्गी महामातङ्गीति सिद्धम् । [illegible] मातङ्गी-सिद्धलक्ष्मी-महामातङ्गी-महासिद्धलक्ष्म्य: चतस्र: पूज्याः इति [illegible] । [illegible] षष्ठावरणम् ॥ २८ ॥

सप्तमावरणपूजामाह—

गं गणपति-दुं दुर्गा-वं वटुक-क्षं क्षेत्रपालाः चतुरश्रे संपूज्याः ॥ २९ ॥

[illegible] आग्नेयकोणमारभ्येशानान्तकोणेषु । इति सप्तमावरणम् ॥ २९ ॥

आवरणबहिर्भूतदेवतायजनम्

[illegible] आवरणबहिर्भूतदेवतायजनमाह

सां सरस्वत्यै नमः इतिप्रभृति वास्तुपतये ब्रह्मणे नमः इतिपर्यन्तं पुनस्तत्रैवाभ्यर्च्य ॥ ३० ॥

[illegible]

श्यामाविद्याऽऽचार्यपूजा

श्रीश्यामाविद्या[1]प्रवर्तकाचार्यपूजा तेषां स्थानं चाह—

हंसमूर्तिपरप्रकाशपूर्णनित्यकरुणसंप्रदायगुरूंश्चतुरश्रपूर्वरेखायामभ्यर्च्य ॥ ३१ ॥

हंसमूर्तिश्च परप्रकाशश्च पूर्णश्च नित्यश्च करुणश्च ये ते संप्रदायगुरवः तान् चतुरश्रपूर्वरेखायां उदगपवर्गं पूजयेत् इति तदर्थः । मन्त्रस्वरूपं च—हंसमूर्तिसंप्रदायगुरुश्रीपादुकां पूजयामि । एवमग्रिममन्त्रेष्वपि संप्रदायगुर्विति योज्यम्, "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं सर्वत्र सम्बध्यते" इति न्यायात् ॥ ३१ ॥

गुरुपादुकापूजा

एवं चक्रपूजां समाप्य गुरुपादुकापूजामाह--

स्वशिरसि सामान्यविशेषपादुके अभ्यर्चयेत् ॥ ३२ ॥

सामान्यगुरुपादुकामन्त्रः दीक्षाखण्डे प्रतिपादितः । विशेषगुरुपादुकामन्त्रः चरमखण्डे श्यामागुरुपादुकेत्युद्धृतः । ताभ्यां मन्त्राभ्यां स्वशिरसि पादुकाद्वयं संपूजयेत् ॥ ३२ ॥

देव्याः पुनःपूजा

एवं गुरुपादुकाऽर्चनान्तं आवरणपूजामुक्त्वा प्रधानदेवतापूजापुरःसरं बलिप्रदानं विवृणोति—

पुनर्देवीमभ्यर्च्य बालया षोडशोपचारान् विधाय ॥ ३३ ॥

मूलेनेति शेषः । पुनरित्यनेन षडङ्गदेवताभ्यः प्राक् प्रधानदेव्यर्चनं ज्ञापितम् । बालयेति स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

[1] 'प्रवर्तकपूजाऽऽचार्य' इति कोशेषु.

बलिदानम्

बलिदानप्रकारं दर्शयति—

शुद्धजलेन त्रिकोणवृत्तचतुरश्रं त्रिधा[1]यार्धान्नपूर्णसलिलं सादिमोपादिममध्यमं सु[स]गन्धपुष्पं साधारं पात्रं निधाय ॥ ३४ ॥

शुद्धजलेन कलशस्थेन। अर्धान्नपूर्णं सलिलं यस्मिंस्तत्। आदिमं प्रथमं उपादिमं द्वितीयं मध्यमं तृतीयं एभिः सहितं सुगन्धपुष्पं यत्र ईदृशं आधारसहितं बलिपात्रं निधाय स्थापयित्वा ॥ ३४ ॥

बलिदानमन्त्रान् तदितिकर्तव्यता च दर्शयति—

श्रीमातमुक्त्वा गीश्वरीमं बलिं गृह्ण गृह्ण हुं फट् स्वाहा श्रीमातमुक्त्वा गीश्वरि शरणागतं मां त्राहि त्राहि हुं फट् स्वाहा क्षेत्रपालनाथेमं बलिं गृह्ण गृह्ण हुं फट् स्वाहा इति मन्त्रत्रयेण वामपार्ष्णिघातकरास्फोटसमुदञ्चितवक्त्रनाराचमुद्राभिः बलिं प्रदाय ॥ ३५ ॥

श्रीमातमिति हुं फट् स्वाहेत्यन्तं मन्त्रत्रयम्। नाराचमुद्रा परमानन्दतन्त्रे—

विमुष्टचङ्गुष्ठतर्जन्यावूर्ध्वाङ्गुष्ठाग्रतर्जनी।
हस्तद्वयगता चैवं मुद्रा नाराचसंज्ञिता ॥ इति ॥

अयमर्थः—प्रथमं हस्तद्वयं मुष्टिभावं संपाद्य तस्या निर्गते विमुष्टी ये अङ्गुष्ठतर्जन्यौ तयोर्मध्ये ऊर्ध्वाग्रमङ्गुष्ठं प्रागग्रा ऋजुरूपा तर्जनीं कुर्यात्। इयं नाराचमुद्रेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

[1] य तस्मिन् पुष्पाणि विकीर्यार्धा —श्री.

सुवासिनीपूजादि

एवं बलिप्रदानकमनुक्त्वा सुवासिनीपूजाऽऽदिकमुपदिशति—

श्यामलां शक्तिमाहूय बालया तामभ्यर्च्य तस्या हस्त आदिमोपादिमौ दत्वा तत्त्वं शोधयित्वा तच्छेषमुररीकृत्य योग्यैः सह हविश्शेषं स्वीकुर्यात् ॥ ३६ ॥

अभ्यर्च्येति विशेषानुक्ते यथाविभवम् । तत्त्वं शोधयित्वा इत्यनेन तत्त्वशोधनमन्त्रा अपि प्राप्ताः, ते च मन्त्राश्चत्वारः प्रसिद्धाः । तैः पात्रचतुष्टयं शोधयित्वा चतुर्थपात्रं सशेषं ग्राहयित्वा तच्छेषं स्वयं उररीकुर्यात् । हविश्शेषप्रतिपत्तिमाह— योग्यैरिति । योग्यपदार्थः श्रीक्रमोक्तशिष्टपदेन व्याख्यातः । इयं च तस्य प्रयोजनं, तदितिकर्तव्यता, तत् सर्वमपि श्रीक्रमोक्तप्रकारेणावगन्तव्यं भवति ॥ ३६ ॥

श्यामापूजाऽवधि

एवं सङ्गीतमातृकापूजा कियत्कालं कर्तव्या इत्यवध्याकाङ्क्षायां तदवधिमाह—

एवं नित्यसपर्यां कुर्वन् लक्षजपं जप्त्वा तद्दशांशक्रमेण च होमतर्पणब्राह्मणभोजनानि विदध्यात् ॥ ३७ ॥

एवं उक्तप्रकारेण नित्यसपर्यां नित्यपूजाम् । अत्र कुर्वन्नित्यनेन पूजनस्य जपाङ्गत्वं गमयति । तथा हि— यदि पूजा प्रधानं जपश्चाङ्गं स्यात् तर्हि यावत्पर्यन्तं लक्षजपं तावत्पूजेति कथनं विरुध्येत । न हि अङ्गानुसारिणी प्रधानावृत्तिः लोके वेदे च दृष्टा । "यावत् भटो धावति तावत् राजा धावति" इति न हि ब्रूते । "यावत् राजा धावति तावत् भटो धावति" इति व्यवहारोऽस्ति । अतो जपः प्रधानं, तदवधित्वस्य पूजायां कथनात् । अत एव जपसमाप्तौ पूजानिवृत्तिः । लक्षजपं जप्त्वेति लक्षसङ्ख्याविशिष्टजपोऽनेन विधीयते । तद्दशांशक्रमेण—होमो जपदशांशः, तद्दशांशं तर्पणं, तद्दशांशं ब्राह्मणभोजनमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्यामामनुजापिधर्माः

अथैतन्मनुजापिधर्मानाह—

एतन्मनुजापी न कदम्बं छिन्द्यात् गिरा काळीति न वदेत् वीणावेणुनर्तनगायनगाथागोष्ठीषु न पराङ्मुखो गच्छेत् गायकं न निन्द्यात् ॥ ३८ ॥

एतन्मनुजापी श्यामामनुजापीत्यर्थ । एते धर्मा· न जपसमकालिका., किं तु जपमारभ्य यावज्जीवं, "तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावेत्" इतिवत् ॥ ३८ ॥

ललितोपासकधर्माः

एवं श्यामोपासकाना धर्मानुक्त्वा प्रसङ्गात् प्राधान्याच्च ललितोपासकधर्मा· नप्याह—

ललितोपासको नेक्षुखण्डं भक्षयेत् न दिवा स्मरेद् वार्ताळीं न जुगुप्सेत सिद्धद्रव्याणि न कुर्यात् स्त्रीषु निष्ठुरतां वीरस्त्रियं न गच्छेत् न तं हन्यात् न तद्द्रव्यमपहरेत् नात्मेच्छया मपञ्चकमुररीकुर्यात् कुलभ्रष्टैः सह नासीत न बहु प्रलपेत योषितं संभाषमाणामप्रतिसंभाषमाणो न गच्छेत् कुल-पुस्तकानि गोपायेत् इति शिवम् ॥ ३९ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे श्यामाक्रमोनाम षष्ठः खण्डः

इक्षुखण्डमित्यनेन तद्विकाराणा गुडशर्करादीना अदोष. सूचित. । वार्ताळीं वाराहीम् । सिद्धद्रव्याणि मपञ्चकरूपाणि न जुगुप्सेत स्वमनसाऽपि न निन्द्यात् । निष्ठुरता नासिकाच्छेदनादि । वीरस्त्रियमिति षष्ठीतत्पुरुष., न कर्मधारय· । तथा सति अग्रे 'न त हन्यात्' इत्यत्र पुंस्त्वस्यानन्वयापत्ते । अतो बाधकसत्त्वात्

स्वीयोऽपि तत्संप्रदायस्य त्यागः । वीरं भिया इत्यत्र वीरपदार्थश्च निर्मूलपराहतद्वैतभावः । तदुक्तं तन्त्रे

> अद्वैते प्रत्ययं कुर्वन् द्वैतस्य प्रतियोगिनि ।
> स वीर इति विज्ञेयः स्वात्मानन्दनिमग्नधीः ॥

तद्वीरम् । तद्द्रव्यं वीरद्रव्यम् । आत्मेच्छया स्वेन्द्रियतृप्तये उररीकुर्यात् स्वीकुर्यात् । कुलभ्रष्टैः — प्रथमं कुलमार्गमङ्गीकृत्य जन्मान्तराहसा तत्रोत्पन्नाविश्वासाः सन्तो ये स्वीकृतं मार्गं परित्यजन्ति ते कुलभ्रष्टाः । तदुक्तं देवीभागवते—

> कुलमार्गं समाश्रित्य जन्मान्तरकृतांहसा ।
> तन्मार्गं त्यजता साकं न तिष्ठेन्न च संवदेत् ।
> ततो वरं पशुर्ज्ञेय तं दृष्ट्वाऽप[1]सुसंस्पृशेत् ॥ इति ॥

न बहु वचनं प्रलपेत् इति तैः साकमेव । बहुपदेन स्वमार्गगुप्तये तज्जनितानर्थपरिहारार्थं यावदर्थसंभाषी भवेत् इति ज्ञापितम् । अप्रतिसंभाषमाणः प्रत्युत्तरमदत्वा । कुलपुस्तकानि कुलशास्त्रपुस्तकानि । शिवमित्यस्य व्याख्यानं पूर्ववत् ॥

इति . . . कल्पसूत्रवृत्तौ श्यामाक्रमो नाम षष्ठः खण्डः

सप्तमः खण्डः—वाराहीक्रमः

> मातर्वाराहि जाने तव चरणसरोजार्चनं वा जपं वा
> कर्तुं शक्तो न चाहं तदपि च सदयं मय्यतस्त्वा हि याचे ।
> यस्त्वा दंष्ट्राशिताग्रा त्रिणयनलसितां चारुभूदारवक्त्रां
> मूर्तिं चित्ते विधत्ते तदरिगणविनाशोऽस्तु तस्मिन् क्षणे वै ॥

[1] अप्सुसंविशेत्—श्री.

[illegible]

अथ वाराह्युपासना [illegible]

इत्थं साङ्गां मन्त्रमातृकामिष्ट्वा संवित्साम्राज्ञी-सिंहासनाधिरूढाया ललिताया महाराज्ञ्या दण्ड-नायिकास्थानीयां दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहनिरर्गलाज्ञाचक्रां समयसङ्केतां कोलमुखीं विधिवद्वरिवस्येत् ॥ १ ॥

इत्थं पूर्वोक्तक्रमेण साङ्गां [illegible] मातृकां [illegible] सम्यक् उपास्य इत्यर्थः । अनेन [illegible] प्रतिपाद्यते, उभयोरपि ललिताङ्गत्वस्य [illegible] । किन्तु केवल मन्त्रमातृकायागोत्तरकालत्वं [illegible] नियम्यते । संविदः परशिवस्य या साम्राज्ञी पट्टमहिषी तद्रूपाया, सिंहासनं [illegible] सर्वोत्कर्षेणावस्थित मासनं तदधिरूढाया ललिताया महाराज्ञ्या दण्डनायिकाया यत् स्थान महाराष्ट्रभाषया "कोतवाल्चावटि" इति प्रसिद्धं, तदीया तत्स्वामिनी दुष्टनिग्रहाधि-कारवती या ता इति फलितोऽर्थः । एतेन ललिताङ्गत्वं सूचितम्, अप्रधानत्वात् । अस्या अधिकारं विवृणोति--दुष्टनिग्रहेत्यादिना । दुष्टनिग्रहादौ निरर्गलं अन्यानपेक्षं यदाज्ञाचक्रं आज्ञाशक्ति तद्वतीम् । केचन सेवकाः स्वामिनमविचार्य निग्रहानुग्रहादिकं कर्तुमसमर्थाः, तथा नेयमिति भावः । एतेन श्रीललिताया अतिप्रीतिपात्रमिति ध्वनितं भवति । समयो गुप्तः सङ्केतः शास्त्रपद्धतिः यस्याः ताम् । "समयो रहसि प्रोक्तः काले कार्यक्षमेऽपि च" इति [1]त्र्यक्षरकोशः । "सङ्केत शास्त्र[2]पन्थानौ" इति वैजयन्ती । एतेन अतिगोप्येयं विद्या इति सूचितम् । कोलः वराहः, "कोल पोत्री किरि किटि·" इत्यमरः । तस्य मुखमिव मुखं यस्याः ताम् । विधिवत् वक्ष्यमाणविधिना । एतेन इतरदेवतोपास्तिवत् किञ्चिदङ्गलोपेन तत्साद-पूर्वं, तद्द्वारा देवताप्रीतिश्च न भविष्यति, इति सूचितम्, अन्यथा विधिवत् इत्यस्य अनुवादकत्वापत्तेः । वरिवस्येत् पूजयेत् । इदमुत्पत्तिवाक्यम् ॥ १ ॥

[1] विश्वकोश.—श्री,

[2] सदन—अ.

महारात्रे अनाहतध्वनेरनुसंधानम्

तत्र कथंभावाकाङ्क्षायामाह—

तत्रायं क्रमो महारात्रे बुद्ध्वा स्वहृदयपरमाकाशे ध्वनन्तमनाहतध्वनिमूर्जितानन्ददायकमवमृश्य ॥ २ ॥

तत्र वाराह्युपास्तौ अयं वक्ष्यमाणः क्रमः प्रकारः । महारात्रे इति—धूर्तस्वामिभाष्ये "महारात्रिस्त्रिभागावशिष्टा रात्रि" इति । यद्वा—महारात्रिर्निशीथः, "महारात्रिसमुत्पन्नः कृष्णो गोपालनन्दनः" इति ब्रह्मवैवर्तात्, कृष्णजन्मार्धरात्रे इति प्रसिद्धत्वात् । तस्मिन् समये बोधोत्तरकालीनक्रियामाह—स्वहृदयेति । स्वहृदयरूपो यः परम उत्कृष्ट आकाशः तस्मिन् ध्वनन्तं शब्दं कुर्वन्तं अनाहतस्य द्वादशदळकमलस्य ध्वनिं कराभ्यां कर्णपिधाने श्रूयमाणो यः शब्दः सोऽनाहतशब्द इत्युच्यते । स मध्यरात्रे बाह्यशब्दविरमे कर्णपिधानाभावेऽपि अनुभूयते । कथंभूतं ? ऊर्जितः सिद्धो य आनन्दः तस्य दायकं अभिव्यञ्जकं अवमृश्य अनुसन्धाय कंचित् कालं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

शिवादिगुरुनमस्कारः

शिवादिश्रीगुरुभ्यो नमः इति मूर्ध्नि बध्नीयादञ्जलिम् ॥ ३ ॥

शिवादि इति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

वाराहीक्रममन्त्रेषु बीजविशेषयोगः

वाराहीपद्धतौ सर्वमन्त्रेषु बीजविशेषस्य योगमाह—

वाचमुच्चार्य ग्लौं इति च पद्धतावस्यां सर्वे मनवो जप्याः ॥ ४ ॥

अस्यां पद्धतौ सर्वमन्त्रादौ ऐं ग्लौं इति योज्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भूतशुद्धि.

अथ भूतशुद्धि विधत्ते—

मूलादिषण्मन्त्रैः यथामन्त्रं लिङ्गदेहं शोधयेत् ॥ ५॥

मूलादिषण्मन्त्रैः वक्ष्यमाणै यथामन्त्रं मन्त्रे यथा लिङ्गमस्ति तथा लिङ्गदेहं सूक्ष्मदेहं शोधयेत् ॥ ५ ॥

तान् षण्मन्त्रानाह—

मूलशृङ्गाटकात् सुषुम्नापथेन जीवशिवं परशिवे योजयामि स्वाहा यं सङ्कोचशरीरं शोषय शोषय स्वाहा रं सङ्कोचशरीरं दह दह पच पच स्वाहा वं परमशिवामृतं वर्षय वर्षय स्वाहा लं शांभवशरीरं उत्पादयोत्पादय स्वाहा हंसः सोऽहमवतरावतर शिवपदात् जीव सुषुम्नापथेन प्रविश मूलशृङ्गाटकमुल्लसोल्लस ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल हंसः सोहं स्वाहा इति भूतशुद्धिं विधाय ॥ ६ ॥

स्वाहेत्यत्रैकमन्त्रसमाप्ति । सुषुम्नामार्गेण परशिवे शिवयोजनशोषणदाहनाप्लावनशांभवशरीरोत्पत्तिजीवस्वस्थाननयनानि क्रमेण षण्मन्त्रैः कुर्यात् ॥ ६ ॥

एकचत्वारिंशत्स्थानेषु द्वितारीन्यासः

अथ मातृकासंपुटितबीजाभ्यां न्यासमाह—

मातृकासंपुटितां द्वितारीं काननवृत्तद्व्यक्षिश्रुतिनासागण्डोष्टदन्तमूर्धास्यदोःपत्सन्ध्यग्रपार्श्वद्वयपृष्ठ-

नाभिजठरहृद्दोर्मूलापरगळकक्षहृदादिपाणिपादयुगळजठराननेषु विन्यस्य ॥ ७ ॥

मातृकाभिः आदिक्षान्ते. संपुटिता. संपुटितलक्षणमुक्तं प्राक् । द्वितारी प्रकृतत्वात् ऐं ग्लौं ता । तद्यथा--आदिक्षान्त प्रथम सबिन्दु उच्चार्य मध्ये ऐं ग्लौ इति वर्णद्वयं पुनरपि आदिक्षान्त ततो नम पद न्यासरूपत्वात् । एवं वक्ष्यमाणैकचत्वारिशत्स्थानेषु न्यसेदित्यर्थः । क शिर . " कं शिरोऽम्बुनो " इत्यमर । आननवृत्तं मुखवृत्तं अक्षिद्वयं श्रोत्रद्वयं नासाद्वयं गण्डद्वयं ओष्ठद्वयं दन्तपङ्क्तिद्वयं मूर्धा शिर आस्य गुहारूप दोर्द्वयं पादसन्धिद्वयं पादाग्रद्वय पार्श्वद्वय पृष्ठ· नाभि जठरं कुक्षि· हृद्वक्ष· दोर्मूल गळस्यापरभाग. पाश्चात्यदेश कक्ष , पुनर्वामपार्श्वे हृदादिकक्षपर्यन्त. पाणिद्वय पादद्वयं पुनर्जठर पुनराननं एव एकचत्वारिशत्स्थानेषु मातृकासपुटिता द्वितारीं न्यसेत् ॥

यत्तु निबन्धे अ ऐं ग्लौं अ नम इति रीत्या क्षान्तवर्णै प्रत्येकसपुटितबीजद्वय मातृकास्थानेषु न्यसेत् इति, तत् तुच्छम् । तथाहि -मातृकास्थानलेखस्य मूल तन्त्रान्तरं कल्पसूत्रं वा । नाद्य , एकचत्वारिशत्स्थानपाठवैयर्थ्यात् । न द्वितीय.. एकपञ्चाशत्स्थानाभावात् तन्त्रान्तरोक्तमातृकास्थानक्रमाभावाच्च । तस्मात् निबन्धलेख· लिखितसूत्रविरुद्धो हेय ॥

इति द्वितारीन्यास· ॥ ७ ॥

अङ्गुलिन्यास

अथाङ्गुळीन्यासमाह—

अन्धे प्रभृति सप्तार्णपञ्चकमङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तम् ॥ ८ ॥

अत्रापि पूर्वसूत्राद्विन्यस्येत्यस्यानुवृत्ति· । अन्धे अन्धिनि नम इत्यादि स्तम्भे स्तम्भिनि नम इत्यन्तै. पञ्चभि· सप्तार्णमन्त्रै अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्त क्रमेण विन्यस्य । मन्त्रस्वरूपं तु—अन्धे अन्धिनि नम अङ्गुष्ठाभ्या नमः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥

यत्तु निबन्धे अन्वे अन्धिनि नमः हृदयाय नमः इति लेखनं तदत्यन्तमशुद्धं, अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं इति सूत्रे विद्यमाने हृदयादिप्रवेशस्य अन्धलेखतुल्यत्वात् ॥

इत्यङ्गुलीन्यासः ॥ ८ ॥

षडङ्गन्यासः

अथ हृदयादिन्यासमाह—

वाङ्नमो भगवतीत्यारभ्य त्रयोदशभिर्हृदयं षड्भिः शिरो दशभिः शिखां सप्तभिः सप्तभिः सप्तभिः कवचनेत्रास्त्राणि विन्यस्य ॥ ९ ॥

वागित्यारभ्य मूलमन्त्र त्रयोदशादिमवर्णै हृन्मन्त्रसहितैः हृदये, तदग्रिम-षड्वर्णैः शिरोमन्त्रसहितैः शिरसि, तदग्रिम दश वर्णैः शिखामन्त्रसहितैः शिखायां, तदग्रिम सप्त वर्णैः कवचमन्त्रसहितैः कवचे, तदग्रिम सप्तभि नेत्रमन्त्रसहितैः नेत्रेषु, तदग्रिम सप्त वर्णैः अस्त्रमन्त्रसहितै अस्त्रं च विन्यसेत् । मन्त्रस्वरूपं—ऐं ग्लौं ऐं नमो भगवति वार्तालि वार्तालि हृदयाय नम । एवमग्रेऽपि योज्यम् । इति हृदयादिषडङ्गन्यासः ॥ ९ ॥

आत्मालंकरणम्

गन्धादिभिरलंकृत्य अर्घ्यं शोधयेत् ॥ १० ॥

आदिपदेन वस्त्रभूषणादिपरिग्रहः । आत्मानमिति शेषः । अर्घ्यं शोधयेत् इत्यस्य अग्रिमसूत्रेण सहान्वयः ॥ १० ॥

अर्घ्यशोधनम्

अथ अर्घ्यशोधनमाह—

आत्मनोऽग्रभागे गोमयेन विलिप्ते हेतुमिश्रित-जलेन चतुरश्रं वर्तुलं षट्कोणं त्रिकोणमन्तरान्तरं

विलिख्य अर्घ्यशोधनमनुभिः श्यामाक्रमोक्तैः आधाराघ्र्यपात्राणि संशोध्य सामान्येनाभ्यर्च्य तदर्घ्यं वषडित्युद्धृत्य स्वाहेति संस्थाप्य हुं इत्यवकुण्ठ्य वौषट् इत्यमृतीकृत्य फडिति संरक्ष्य नम इति पुष्पं निक्षिप्य मूलेन निरीक्ष्य तत्पृषतैः पावयित्वा सपर्यावस्तूनि ॥ ११ ॥

हेतुमिश्रितेन प्रथममिश्रितेन । चतुरश्रादिमण्डलप्रवेशरीत्या, चतुरश्रस्य सर्वबाह्यत्वेन भूरिदर्शनात् । अन्तरान्तरं परस्परमसंलग्नं यथा तथा मण्डलं कुर्यात् इत्यर्थः । अत्र विशेषांशमुक्त्वा शेषधर्मानतिदिशति—अर्घ्यशोधनेति । सामान्येन समस्तमूलमन्त्रेण । शेषं स्पष्टम् ॥

अत्र निबन्धे श्यामाक्रमोक्तैरिति सूत्रे उपलभ्यमाने श्रीक्रमोक्तेन क्रमेण सामान्यविशेषार्घ्ये आसादयेत् इति साहसेन यत् लिलेख तस्य साहसं धर्मे तस्यैव शोभायै भूयात् ॥

तदर्घ्यमिति सपर्यावस्तूनीत्यन्तं स्पष्टोऽर्थः । एतावत्पर्यन्तं विहितमर्घ्यशोधनं सामान्यविशेषार्घ्ययोः समानं, अविशेषेणोक्तेः ॥ ११ ॥

अनन्तरकर्तव्यन्यासाः

पुनरप्यर्घ्यशोधनानन्तरं कर्तव्यन्यासानाह—

शिरोवदनहृद्गुह्यपादेषु पूर्वोक्तसप्तकपञ्चकं विन्यस्य विद्यामष्टधा खण्डयित्वा पादादिजानु-जान्वादिकटि-कट्यादिनाभि - नाभ्यादिहृदय - हृदयादिकण्ठ - कण्ठादिभ्रूमध्य - भ्रूमध्यादिललाट - ललाटादि - मौळिषु एकत्रिंशत् सप्त सप्त सप्त सप्त सप्त पञ्चत्रिंश-

देकादशार्णखण्डान् मातृकास्थानेषु मूलमनुपदानि च न्यस्य ॥ १२ ॥

शिरोवदनेति । पूर्वोक्तसप्तार्णमन्त्रपञ्चकं शिरआदिपञ्चसु स्थानेषु न्यसेत् । पादद्वयं मिळित्वैकं स्थानम् । विद्यामिति मूलविद्या अष्टधा खण्डयित्वा विभज्य क्रमेण अष्टखण्डानष्टसु स्थानेषु विन्यसेदित्यर्थ. । स्थानानि तानि कानि इत्याकांक्षायामाह—पादादिजान्विति ललाटादिमौळिष्वित्यन्तेन । पादादिजान्वित्यत्र जानुपर्यन्तमिति तदर्थ । तेन प्रथमखण्डन्यासे जान्ववयवलेशो न । एवमग्रेऽपि । अष्टधा खण्डयेदित्युक्तम् । तत्रैकखण्डे कियन्तो वर्णा. इत्याकाङ्क्षायामाह—एकत्रिशदित्यादिना । मूलस्य खण्डाष्टकं क्रमादेकत्रिशदादिसंख्याकं भवतीत्यर्थ । इत्यष्टखण्डन्यास. । मूलपदन्यासमाह—मातृकास्थानेषु इति । मातृकास्थानानि—शिर १, मुखवृत्तं २, नेत्रद्वितयं ४. कर्णद्वयं ६, नासाद्वयं ८, कपोलद्वयं १०, ओष्ठद्वितयं १२, दन्तपङ्क्तिद्वितयं १४, जिह्वा १५. ब्रह्मरन्ध्रं १६, दक्षदोर्मूलं १७. बाहुमध्यं १८, मणिबन्ध. १९, अङ्गुलिमूल २०, अङ्गुल्यग्रं २१, एवं वामदोर्मूलादारभ्य अङ्गुल्यग्रान्तं पञ्च २६, दक्षोरुमूल २७, तज्जानु २८, तत्पादसन्धि २९, तत्पादाङ्गुलिमूलं ३०, तदङ्गुल्यग्र ३१, एवं वामभागे पञ्च ३६, पार्श्वद्वयं ३७, पृष्ठं ३८, नाभ्यूरुजठराणि ४१, हृदि ४२, स्कन्धद्वयं ४४, गळापरभागं ४५, हृदयादिदक्षपाण्यन्तं ४६, हृदयादिवामपाण्यन्तं ४७, हृदयादिदक्षपादान्तं ४८, हृदयादिवामपादान्तं ४९, नाभिमूर्धनी ५१, एव एकपञ्चाशत्स्थानानि । अत्र प्रमाणं परमानन्दतन्त्रे—

मस्तके मुखवृत्ते च नेत्रयो श्रोत्रयोर्नसो· ।
गण्डोष्ठदन्तयुगळे जिह्वाया ब्रह्मरन्ध्रके ॥
पाणिद्वये मूलमध्यमणिबन्धेषु वै क्रमात् ।
शिखामूले तदग्रे च तद्वत् पदयुगे न्यसेत् ॥
पार्श्वद्वये पृष्ठनाभिजठरेषु तथा हृदि ।
स्कन्धयोर्गळपृष्ठे च हृदयात् पाणिपादयो. ॥
नाभौ मूर्ध्नि च देवेशि क्रमादादींस्तु विन्यसेत् ॥

पाणिद्वये इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । शाखामूले अङ्गुलिमूले । एवं एकपञ्चाशत्स्थानेषु मूलमन्त्रस्य एकपञ्चाशत्पदानि न्यसेत् । तानि चैकपञ्चाशत्पदानि । ऐं ग्लौ ऐं १. नमः २. भगवति ३. वार्तालि ४. वार्तालि ५, वाराहि ६, वाराहि ७. वराह ८. मुखि ९. वराह १०. मुखि ११. अन्धे १२. अन्धिनि १३, नमः १४. रुन्धे १५. रुन्धिनि १६. नम १७. जम्भे १८. जम्भिनि १९, नम. २०. मोहे २१, मोहिनि २२. नम २३. स्तम्भे २४. स्तम्भिनि २५, नम २६. सर्व २७. दुष्ट २८. प्रदुष्टाना २९. सर्वेषा ३०. सर्व ३१. वाक् ३२, चित्त ३३. चक्षुः ३४. मुख ३५. गति ३६. [1]जिह्वा ३७. स्तम्भन ३८. कुरु ३९. कुरु ४०, शीघ्र ४१, वश्य ४२. ऐं ४३. ग्लौ ४४. ठ ४५. ठ: ४६. ठः ४७. ठः ४८. हुं ४९, [2]अस्त्राय ५०. फट् ५१. इत्येकपञ्चाशत्पदानि ॥

मूलमन्त्रस्य एकपञ्चाशत्पदवत्त्वनिरूपणम्

लिखितस्यैवार्थस्य उपपत्तिर्लिख्यते । प्रकृतसूत्रेण मातृकान्यासस्थानाधिकरणकत्वविशिष्टमूलपदरूपमन्त्रकरणकत्वविशिष्टन्यासरूप कर्म विधीयते । अनेन तत्र मातृकास्थानानां एकपञ्चाशत्सङ्ख्याकत्वात् मूलस्थपदाना असमसङ्ख्याकत्वात् कथ भवितव्यं इति भवति सशयः ॥

अत्र निबन्धकारः मूल द्विचत्वारिंशत्पदघटितमिति मत्वा पदानुसारेण नेत्रद्वयादौ सङ्कोचेन एकत्व सपाद्य स्थानसङ्कोच कृत्वा स्थानेष्वपि द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्या सपादयामास ॥

तदतीव तुच्छम् । तथा हि—सूत्रे मातृकास्थानेष्वित्यविशेषेण मातृकास्थानानि न्यासाङ्गत्वेन विहितानि । मातृकास्थानान्येकपञ्चाशत । तावता प्रत्येकमङ्गत्व उक्तसूत्रवशात् अप्रत्याख्येयम् । तथा सति तत्सङ्कोच कृत्वा द्विचत्वारिंशत्स्थानसपादन स्वमौर्ख्यप्रकाशायैव भवेत् ॥

न च मूले द्विचत्वारिंशत्पदाना सत्त्वात् तदनुसारेण स्थानसङ्कोच आवश्यक इति वाच्यम्, स्थानानुरोधेन मन्त्रस्य प्रयाजन्यायेनावृत्त्या एकपञ्चाशत्सङ्ख्यापूरणस्यापि कर्तुं शक्यत्वात् ॥

[1] 'मति' इत्यधिक.—श्री. [2] 'अस्त्राय' इति नास्ति—श्री.

अत्र—मातृकास्थानानुसारेण मूलपदसङ्कोचः कार्यः । तथा च प्रथममारभ्य मातृकास्थानेषु बीजत्रयं पदत्रय नपाल मूलपदेषु न्यस्यमानेषु उर्वरितचरमपदान्येकीकृत्य हुं अस्त्राय फट् इति मूर्ध्नि न्यसेत् ॥

न च मूलपदानुसारेण प्रयाजन्यायेन मातृकास्थानावृत्तिरेव किं न स्यात् इति वाच्यम्, मातृकास्थानाना प्रथमं सूत्रे उल्लेखेन उपक्रमप्राबल्यमनुसृत्य तदनुसारेण चरमनिर्दिष्टमूलपदाना नेयत्वात् । युक्तश्चायमेव पक्ष । एतेन—हुंफट्पदयो निरर्थकत्वात् सुबन्तत्वे सति अर्थवत्त्वरूप पदत्व नास्तीति पूर्वपक्षोऽपि पराहत । हुं अस्त्राय फट् इत्यत्र सुप्तिङन्तत्वे सति अर्थवत्त्वाय हुंफट्छब्दयो तदसत्त्वात् सघातकरणं युक्त. नानुपपत्तिगन्धोऽपि ॥

नच—समासघटकपदानां निर्विभक्तिकाना कथ प्रयोग इति शङ्कनीयम् । यथा—"भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणामिति स्तोतु वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति य·" इत्यत्र त्वमित्यनुकरणे प्रयोगवत् तवापि कर्तुं शक्यत्वात् । अत एव कचिन्मन्त्रे मन्त्रघटकवर्णन्यासोऽपि प्रकृतन्यासे दृष्टान्ताय भविष्यतीत्यल भूयसा ॥ १२ ॥

तत्त्वन्यासमाह—

पूर्वोक्तानष्टखण्डानेकैकश उच्चार्य पूर्वोक्तेषु स्थानेषु ह्लां शर्वाय क्षितितत्त्वाधिपतये ह्लीं भवाय अम्बुतत्त्वाधिपतये ह्लूं रुद्राय वह्नितत्त्वाधिपतये ह्लैं उग्राय वायुतत्त्वाधिपतये ह्लौं ईशानाय भानुतत्त्वाधिपतये सौं महादेवाय सोमतत्त्वाधिपतये हं महादेवाय यजमानतत्त्वाधिपतये औं भीमाय आकाशतत्त्वाधिपतये नमः इति तत्त्वन्यासः ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तानेकत्रिंशत्सप्तेत्यादिना खण्डितानष्टखण्डान् पूर्वोक्तस्थानेषु पादादिजान्वित्यादिस्थानेषु सर्वत्र तत्त्वाधिपतये एतदनन्तर नम इति पदस्यानुषङ्गेण योग । इति तत्त्वन्यास. ॥ १३ ॥

देवीध्यानम्

मूलेन सर्वेण व्यापकं कृत्वा देवीं ध्यात्वा ॥ १४ ॥

ध्यानं सूत्रे वक्ष्यमाणं, तन्त्रान्तरप्रसिद्धध्यानश्लोकरीत्याऽपि ज्ञेयम् । स ध्यानश्लोकः—

पाथोरुहपीठगता पाथोरुहमेचकां कुटिलदंष्ट्राम् ।
कपिलाक्षित्रितया घनकुचकुंभां प्रणतवाञ्छितवदान्याम् ।
दक्षोर्ध्वतोऽरिखड्गा मुसलमभीति तदन्यतस्तद्वत् ।
शङ्खं खेटं हलवरान् करैर्दधाना स्मरामि वार्ताळीम् ॥

अत्र अरिः चक्रं, दक्षोर्ध्वत ऊर्ध्वमारभ्य, तद्वत् वामेऽप्यूर्ध्वमारभ्यैव ॥ १४ ॥

चक्रनिर्माणप्रकारः

चक्रनिर्माणप्रकारमाह—

पुरतः पटपट्टसुवर्णरजतताम्रचन्दनपीठादिनिर्मितं दृष्टिमनोहरं चतुरश्रत्रयसहस्रपत्रशतपत्राष्टपत्रषडश्रपञ्चाश्रत्र्यश्रबिन्दुलक्षणं कोलमुखीचक्रं विरचय्य ॥ १५ ॥

पटः तूलमयः, पट्टः कौशेयः, पीठं फलकं, आदिपदेन नवरत्नपरिग्रहः । तेषु निर्मितम् । दृष्टिमनोहरमित्यनेन दळाना कोणाना च मानवैषम्यविरहः, दळमाने शास्त्रीयनियमाभावश्च सूचितः । तथाऽपि तत् शारदातिलकात् ग्राह्य एव । यन्त्रनिर्माणक्रमः प्रवेशरीत्या, बिन्दुचक्रस्य चरमपाठात् । शेषं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

चक्रपूजा

चक्रनिर्माणानन्तर चक्रे कर्तव्यमाह—

तत्र कुसुमाञ्जलिं विकीर्य स्वर्णप्राकाराय सुधाऽब्धये वराहद्वीपाय वराहपीठाय नमः इति ।

आं आधारशक्तये कुं कूर्माय कं कन्दाय अं अनन्तनाळाय नमः इति च धर्मादिभिः सह षोडशमन्त्रैः पीठे अभ्यर्च्य ॥ १६ ॥

तत्र चक्रे। स्वर्णप्राकारादयः चतुर्थ्यन्ताः। अष्टौ नमोऽन्ताः मन्त्राः, तैः पीठमध्यपूजनं, धर्मादिचतुर्भिः अधर्मादिचतुर्भिश्च गणपतिक्रमे क्लृप्तस्थाने पूजनं मिळित्वा षोडशभिः पीठपूजनं भवति। पीठपदेन देवताऽऽयतनं चक्रमेव, अग्रिमसूत्रे "चक्रमनुना चक्रमिष्ट्वा" इत्युक्तेः। न च—अग्रिममन्त्रेण चक्रपूजाऽस्तु, एभिः षोडशभिः चक्राधिष्ठानपीठपूजा आस्ता—इति वाच्यम्। त्रिपञ्चेत्यनेन यदि चक्रपूजनं अवशिष्टैः पीठपूजनं, तदा अग्रे "सप्तविंशतिकमिदं पीठे वरीवसनीयं" इति सूत्रोक्तसङ्ख्यापूर्तेरभावेन पीठपूजनमन्त्रेषु सप्तविंशतिकथनं असङ्गतं स्यात्॥ १६ ॥

चक्रमनुमाह—

त्रिपञ्चषडरदळाष्टकशतसहस्रारपद्मासनाय नमः इति चक्रमनुना चक्रमिष्ट्वा ॥ १७ ॥

अत्र निबन्धे अरशब्दस्य अनुषङ्गो दर्शितः। स चाशुद्धः। अनुषङ्गो हि मन्त्रभेदे दृष्टः। "चित्पतिस्त्वा पुनातु" इत्यादौ एकस्मिन् मन्त्रे अनुषङ्गो न दृष्टो न वा श्रुतः। प्रकृते मनुनेत्येकवचनेन मन्त्रे एकत्वं क्लृप्तम्। इत्थं च एकमन्त्रे अनुषङ्गं ब्रुवन् अज्ञानामप्युपहासास्पदो भूत्वा स्वमौर्ख्यं प्रकटीकृतवान्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं संबध्यते इति परिभाषा तदीयगुरुर्नावदत्। अस्मिन् मन्त्रे अनुषङ्गं चकारेति प्रतिभाति। इत्यलं भूयसा॥ १७ ॥

ततो मण्डलादीनां यजनमाह—

वह्निमण्डलाय सूर्यमण्डलाय सोममण्डलाय नमः इति त्रयो गुणमन्त्राः आत्ममन्त्राः चत्वारः इति सप्तविंशतिकमिदं पीठे वरिवसनीयम् ॥ १८ ॥

देव्यङ्गन्यासः

षडङ्गन्यासजालक्रमं च विवृणोति--

देव्यङ्गन्यस्तषडङ्गपञ्चाङ्गः ॥ २२ ॥

षडङ्गमन्त्राः ऐं ग्लौं ऐं नमो भगवति इत्यादयः । पञ्चाङ्गमन्त्राः अन्धे अन्धिनि इत्यादयः पूर्वोक्ताः । तैः देव्याः तत्तदङ्गेषु न्यासं भावयेत् ॥ २२ ॥

षोडशोपचारार्पणम्

अथ षोडशोपचारपदार्थकथनपूर्वकं तावतामर्पणं विधत्ते—

पाद्यार्घ्याचमनीयस्नानवासोगन्धपुष्पधूपदीपनीराजनछत्रचामरदर्पणरक्षाचमनीयनैवेद्यपानीयताम्बूलाख्यषोडशोपचारकृत्यन्ते ॥ २३ ॥

उपचारमन्त्रस्तु ऐं ग्लौं पाद्यं कल्पयामि नम इति श्रीक्रमवत् ज्ञेयः ॥ २३ ॥

देवीध्यानम्

अथ देव्या ध्यानप्रकारमाह—

ध्यानं देव्याः—मेघमेचका कुटिलदंष्ट्रा कपिलनयना घनस्तनमण्डला चक्रखड्गमुसलाभयशङ्खखेटहलवरपाणिः पद्मासीना वार्ताळी ध्येया ॥ २४ ॥

तथा च षोडशोपचारार्पणानन्तरं यावदवकाशं उक्तप्रकारेण मूर्तिं ध्यायेत् इत्यर्थः । मेघमेचका मेघश्यामळा, “कालश्यामलमेचकाः” इत्यमरः । कुटिला वक्रा, “कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि” इत्यमरः । हलं लाङ्गलम् ॥ २४ ॥

देवीतर्पणम्

दशधा तस्यास्तर्पणं कुर्यात् ॥ २५ ॥

तर्पणमन्त्रे कोलमुखीमिति मूलमन्त्रान्ते योज्यम्. न तु वाराहीमिति, उत्पत्तिवाक्ये कोलमुखीति श्रवणात् ॥ २५ ॥

आवरणपूजा

अथावरणपूजा वक्तुं प्रक्रमते—

त्र्यश्रे जम्भिनीमोहिनीस्तम्भिन्यः ॥ २६ ॥

देव्यग्रकोणमारभ्य प्रादक्षिण्येन ज्ञेयम्। इति प्रथमावरणम् ॥ २६ ॥

अथ द्वितीयावरणपूजामाह—

पञ्चारे अन्धिनीरुन्धिन्यौ ताश्च ॥ २७ ॥

पञ्चारे पञ्चकोणेषु अन्धिनीरुन्धिन्यौ, ताश्च जम्भिन्यादयः त्रयश्च। मन्त्राः पूर्वोक्ताः ग्राह्याः। मन्त्रस्वरूप—ऐं ग्लौं अन्धिनि नमः अन्धिनीश्री°। एवमग्रेऽपि। क्रमः पूर्ववत्। इति द्वितीयावरणम् ॥ २७ ॥

तृतीयावरणपूजामाह—

षट्कोणे आक्षाई [1]ब्रह्माणी ईलाई माहेश्वरी ऊहाई कौमारी ऋदुसाई वैष्णवी ऐशाई इन्द्राणी औवाई चामुण्डा तस्यैवाग्रेषु मध्ये च यमरयूं यां यीं यूं यैं यौं यः याकिनि जम्भय जम्भय मम सर्वशत्रूणां त्वग्धातुं गृह्ण गृह्ण अणिमाऽऽदि वशं कुरु कुरु स्वाहेति। अन्यासां धातुनाथानामप्येवं बीजे नामनि धातौ त्वाराधनकर्मणि मन्त्रसन्नामः। रमरयूं राकिणि रक्तधातुं पिब पिब लमरयूं लाकिनि मांसधातुं भक्षय भक्षय डमरयूं डाकिनि मेदोधातुं

[1] आक्षाणी—श्री.

ग्रस ग्रस कमरयूं काकिनि अस्थिधातुं जम्भय जम्भय समरयूं साकिनि मज्जाधातुं गृह्ण गृह्ण हमरयूं हाकिनि शुक्रधातुं पिब पिब अणिमाऽऽदि वशं कुरु कुरु स्वाहा इति धातुनाथयजनम् ॥ २८ ॥

षट्कोणे कोणाग्रेषु आ क्षा ई इत्यादिषण्मन्त्रैः षड्देवताः पूजयेत् । ऐं ग्लौं आ क्षा ई ब्रह्माणीश्री° इति मन्त्रस्वरूपम् । एवमग्रेऽपि । मध्ये षट्कोणमध्ये । स्वाहाऽन्तं एकं मन्त्रं दर्शयित्वा एतन्मन्त्रवर्णानन्यत्र काश्चिदतिदिशति—एवमिति । एवं उक्तमन्त्रवदित्यर्थः । एवमतिदेशमुक्त्वा अतिदिष्टमन्त्रवर्णेषु बाधकमूहं तत्रैव कचित्स्थलविशेषे दर्शयति—बीज इत्यादिना । बीज इत्येकवचनं 'जात्याख्यायां' इति रीत्या । बीजस्थाने वक्ष्यमाणबीजानां सन्नाम ऊहः कार्यः । एव धातौ वग्धातुस्थाने तत्तद्धातूनां, नामनि याकिनीति नामस्थाने तत्तन्नाम्ना ऊहश्च कार्यः । शिष्टाः मन्त्रवर्णाः मम सर्वशत्रूणां इत्यादयः समानाः इति भावः । अथ द्वितीयादिमन्त्रेषु विशेषमाह—रमरयूमित्यादिना ॥ २८ ॥

अनन्तरं षडश्रोभयपार्श्वयोः क्रोधिनीस्तम्भिन्यौ चामरग्राहिण्यौ तत्रैव स्तम्भनमुसलायुधाय आकर्षणहलायुधाय नमः षडराद्बहिः पुरतो देव्याः क्ष्रौं क्रौं चण्डोच्चण्डाय नमः इति तद्यजनम् ॥ २९ ॥

अनन्तरं धातुनाथयजनानन्तरम् । षडश्रोभयपार्श्वयोः इति उभयपार्श्वद्वयकोणान्तप्रदेशो बोध्य. । मन्त्रस्वरूपं च ऐं ग्लौं क्रोधिनीचामरग्राहिणीश्री° । एवं अपरम् । अग्रे चण्डोच्चण्डपूजाया बहिर्विधानात्, तत्रैवेति षडश्रोभयपार्श्वयोरेवेत्यर्थः । इति तृतीयावरणम् ॥ २९. ॥

चतुर्थावरणमाह—

अष्टदळे वार्ताळीवाराहीवराहमुख्यान्धिन्याद्यः पञ्च, तद्बहिः महामहिषाय देवीवाहनाय नमः ॥ ३० ॥

देव्यग्रदळमारभ्य प्रादक्षिण्येन, क्रमस्यानुक्तत्वात् । वाहनपूजामाह—तद्बहिरिति । अग्रदळाद्बहिरित्यर्थः. देवीपुरतः अयं पूज्यः, वाहनरूपत्वात्, वाहनस्थितं सर्वत्र प्रधानदेवताऽग्रभागे दृष्टत्वात् ॥ ३० ॥

पञ्चमावरणमाह —

शतारे देवीपुरतो दळसन्धौ जम्भिन्या इन्द्रायाप्सरोभ्यः सिद्धेभ्यो द्वादशादित्येभ्योऽग्नये साध्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वकर्मणे यमाय मातृभ्यो रुद्रपरिचारकेभ्यो रुद्रेभ्यो मोहिन्यै निर्ऋतये राक्षसेभ्यो मित्रेभ्यो गन्धर्वेभ्यो भूतगणेभ्यो वरुणाय वसुभ्यो विद्याधरेभ्यः किन्नरेभ्यो वायवे स्तम्भिन्यै चित्ररथाय तुम्बुरवे नारदाय यक्षेभ्यः सोमाय कुबेराय देवेभ्यो विष्णवे ईशानाय ब्रह्मणे अश्विभ्यां धन्वन्तरये विनायकेभ्यो नम इति देवतामण्डलमिष्ट्वा तद्बहिः औं क्षौं क्षेत्रपालाय नमः सिंहवराय देवीवाहनाय नम इति च तदुभयं वरिवस्येत् । तद्बहिः महाकृष्णाय मृगराजाय देवीवाहनाय नम इति तत्पूजा ॥ ३१ ॥

देवतानामष्टत्रिंशत्सङ्ख्याकत्वात् तया सङ्ख्यया शतपत्रविभागासंभवात् अवश्य सन्धयो हेयाः । तथा सति देव्याः पुरतः देवतासमसङ्ख्याकसन्धयो ग्राह्याः । शेषा हेयाः । तत्राप्युदगपवर्गलाभाय दक्षिणस्यामारम्भ, उत्तरे समाप्तिः । सर्वत्र नम पदमनुषज्यते । ततः क्षेत्रपालादिपूजां विधत्ते—तद्बहिरिति । तद्बहिः शतपत्रबहिः । वाहनरूपत्वात् देवीपुरत एव । यद्वा—तद्बहिः पूर्वपूजिताष्टत्रिंशद्देवताऽधिष्ठानदलसन्धिबहिः । तेन देवीपुरोभागस्त्वर्थात् सिध्यति । तदुभयं क्षेत्रपालसिंहोभयम् । तद्बहिः क्षेत्रपालसिंहबहिः । तत्पूजा मृगराजपूजा । इति पञ्चमावरणम् ॥ ३१ ॥

षडावरणपूजाऽनन्तरं कर्तव्यां क्रियामाह—पुनरिति । सर्वैरुपचारैः पूर्वोक्तषोडशोपचारैः ॥ ३३ ॥

बलिदानप्रकारः

अथ बलिदानप्रकारं वक्तुं प्रक्रमते—

पुरतो वामभागे हस्तमात्रं जलेनोपलिप्य रुधिरान्नहरिद्राऽन्नमहिषपलसक्तुशर्कराहेतुफलत्रयमाक्षिकमुद्गत्रयमाषचूर्णदधिक्षीरघृतैः शुद्धोदनं संमर्द्य चरणायुधाण्डप्रमाणान् दशपिण्डान् विधाय तत्र निधाय कपित्थफलमानमेकं पिण्डं च तत्समीपे सादिमोपादिममध्यमं चषकं च निक्षिप्य दशपिण्डान् हेतुकादिभ्यो मध्यमपिण्डं चषकं च चण्डोच्चण्डाय तत्तन्मन्त्रैः दत्वा बृन्दमाराध्य ॥ ३४ ॥

देव्या इति शेषः, 'देवीं त्रिधा' इति पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात् । अथ द्रव्यमाह—रुधिरान्नेति । रुधिरेण रक्तेन युक्तं अन्नं हरिद्रायुक्तं अन्नं पलं मांसं सक्तवः भर्जितयवचूर्णं हेतुः प्रथमं फलत्रयं त्रिफला माक्षिकं पुष्परसः मुद्गत्रयं त्रिजातिमुद्गाः । शेषं स्पष्टम् । एतैः शुद्धोदनं संमर्द्य मिश्रितं कृत्वा । चरणायुधः कुक्कुटः, "कुक्कुटश्चरणायुधः" इत्यमरः । तत्र पूर्वलिप्तदेशे । तत्समीपे दशपिण्डसमीपे । दशपिण्डस्थापनं च प्रागादिदशदिक्षु, पूजायामासां दिशां क्लृप्तत्वात् । तत्तन्मन्त्रैः पूजायां क्लृप्तमन्त्रैः । तत्रापि नमोऽन्तैरेव, न श्रीपादुकेत्यादिमन्त्रशेषः । बृन्दमाराध्येति हेतुकादिचण्डोच्चण्डान्तबृन्दमित्यर्थः । अत्र पाठक्रमं बाधित्वा अर्थक्रमेण आदौ आराधनं, पश्चात् बलिदानं ज्ञेयम् । तत्रापि बाधकाभावात् प्रधानसन्निकर्षलाभाय मासदशप्राजापत्यपशुवत् पदार्थानुसमयेनार्चनं पञ्चोपचारैः कार्यम् ॥ ३४ ॥

गुरुसंतोषणम्

यथाविभवं श्रीगुरुं सन्तोष्य ॥ ३५ ॥

यथाविभवं स्वशक्तिं दृष्ट्वा । गुरुं सन्तोष्येत्यनेन गुरुसन्निधावस्यानुष्ठानं सूचितम्, दूरस्थे नित्यं सन्तोषणासंभवात् । तेन सति संभवे गुरुसन्निधौ फलाधिक्यं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

शक्तिवटुकपूजा

शक्त्यादिपूजामाह—

सम्पूर्णयौवनाः सलक्षणा मदनोन्मादिनीस्तिस्रः शक्तीराहूय वटुकं चैकमभ्यर्च्य स्नपयित्वा गन्धादिभिरलंकृत्य वार्ताळीबुद्ध्या एकां शक्तिं मध्ये क्रोधिनीस्तम्भिनीबुद्ध्या द्वे इतरे पार्श्वयोश्चण्डोच्चण्डधिया वटुकमग्रे स्थापयित्वा सर्वैर्द्रव्यैः सन्तोष्य मम श्रीवार्ताळीमन्त्रसिद्धिर्भूयादिति ताः प्रति वदेत् ताश्च प्रसीदन्त्वधिदेवता इति ब्रूयुः ॥ ३६ ॥

उक्तं रतिरहस्ये—

षोडशाब्दं समारभ्य पञ्चविंशत्समावधि ।
रमणी पूर्णतारुण्या तत्र भोगोऽतिसौख्यद ॥ इति ॥

लक्षणेन नेत्ररमणीयरूपेण मदनोन्मादिनी. मदनवर्धिनी· आहूयाभ्यर्च्येति शक्तिषु वटुके चान्वेति । स्नपनं चात्राभ्यङ्गरूपम् । तच्च पूजाया स्नानावसरे कर्तव्यम् । ततो गन्धादिभिरलंकुर्यात् । आदिपदेन वस्त्रभूषणादि ग्राह्यम् । अग्रे तासामग्रे सर्वैर्द्रव्यैरिति वाराहीपूजायां विहितप्रथमद्वितीयतृतीयैरित्यर्थः । ताः इत्यनेन प्रार्थनं सुवासिनीनामेव न वटुकस्य ॥ ३६ ॥

मन्त्रसाधनम्

एवं पूजामुपसंहृत्य अग्रे कर्तव्यं विधत्ते—

एवं सपरिवारामुदारां भूदारवदनामुपतोष्य लक्षं पुरश्चरणं कृत्वा तद्दशांशं तापिञ्छकुसुमैर्हुत्वा मन्त्रं साधयेत् ॥ ३७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सपरिवारा आवरणदेवतासहिता उदारा फलदानशौण्डा भूदारस्य क्रोडस्य वदनमिव वदनं यस्यास्ताम्। लक्षपुरश्चरणं कृत्वा इति कथनं तन्त्रान्तरोक्तपुरश्चरणधर्मप्रापकम् ॥

पुरश्चरणप्रकारः

ते च धर्माः परमानन्दतन्त्रे

पुरश्चरणयोगेन मन्त्रसिद्धिं समाश्रयन्।
कामान् सुसाधयेत् सर्वान् विधिना परमेश्वरि।
तद्विधानं शृणु शिवे विस्तरेण ब्रवीमि ते ॥

इत्यारभ्य

पुरस्करोति यो नैव तस्य विद्या पराङ्मुखी ॥

इति निन्दया पुरश्चरणस्यावश्यकत्वं दर्शयित्वा "अशक्तश्चेत् स्वशिष्येण ब्राह्मणेन च कारयेत्" इत्यनेन कर्तृप्रतिनिधिमुक्त्वा तद्विधिं देश काल नियमाद्याह

अङ्गयाने हरौ काले दीक्षोक्तशुभसंयुते।
मनःप्रसादो यत्रास्ति तत्र पुण्ये समाचरेत् ॥
पुरश्चरणकं देवि पञ्चाङ्गं प्रोच्यते बुधैः।
जपो होमस्तर्पणं च मार्जनं भूरिभोजनम् ॥
पूर्वपूर्वदशांशेन चाङ्गं स्यादुत्तरोत्तरम्।
जपस्तु लक्षसङ्ख्याको होमादिस्तद्दशांशकः ॥

प्रत्यहं वा समासौ वा लक्षान्ते वा महेश्वरि ।
साधिताग्नौ नित्यवत्तु हुत्वा होमेन होमयेत् ॥
चतुस्तार मुने क्षिप्त्वा मूर्धान्तेन महेश्वरि ।
पायसं बिल्वपत्रं वा द्राक्षा [1]पुण्यफलानि वा ॥
करवीरं किंशुकं वा कमलं वा कुसुम्भकम् ।
मधूकं च जपा वाऽपि चान्यद्वा शुभगन्धयुक् ॥
एतेषां कुसुमं तद्वत् गव्यं क्षीरं घृतं तथा ।
पुष्पाणि तु समग्राणि कौसुम्भं दशसङ्ख्यकम् ॥
[illegible] गुग्गुलं च होमकर्मणि योजयेत् ।
[illegible] समग्रं होमयेत् तदा ॥
[illegible] स्यात् कर्पतोऽधिकम् ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

स्वमूर्ध्नि देवता ध्यात्वा तीर्थमावाह्य [1]सुन्दरि ।
मार्जयेन्मूलमनुना मार्जयामीति वै शिवे ॥
ब्राह्मणान् विविधैर्देवि उपचारैस्तु पूजयेत् ।
आदौ भूमिग्रहं कुर्यात् पूर्वस्मिन् दिवसे शिवे ॥
सङ्कल्प्यामुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।
मयेय गृह्यते भूमिर्मन्त्रो मे सिध्यतामिति ॥
ग्रामे क्रोशमितं तद्वन्नगरे द्विगुण भवेत् ।
अन्यत्र तु यथेच्छ स्यात् पुण्यारण्यादिषु प्रिये ॥
तद्दिक्षु क्षीरवृक्षोत्थान् कीलान् वैतस्तिकान् शिवे ।
मूलास्त्रेणाभिमन्त्र्याथ पूर्वादिदशदिक्षु तान् ॥
निखनेत् तेषु गन्धाद्यैरस्त्रेणाभ्यर्च्य दिक्पतीन् ।
माषभक्तबलिं दद्यात् तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
एहीन्द्र पूर्वदिग्भागे पूजितो वस कीलके ।
मा पालय ततो निर्विघ्नेन कार्यं च साधय ॥
पुनः साधय वै माष ततो भक्तबलिं तथा ।
गृह्णद्वय ततो [2]मूर्धा रामवेदाक्षरो मनु ॥
तत्तद्दिशादेवनामसयोगादन्यमन्त्र[3]का ।
नैतत्सुरालये कुर्यात् यतस्तैः पूर्वसङ्ग्रहात् ॥
तन्मध्ये गणप क्षेत्रपाल वास्त्वीशमर्चयेत ।
पूर्ववत् कूर्मचक्र तु पूजयेत् तदनन्तरम ॥
नवकोष्ठेषु पूर्वादीशान्तकोष्ठेषु वै क्रमात् ।
विलिखेत् काद्यष्टवर्गान् मध्ये कोष्ठे तु पूर्वत ॥
इन्द्र स्वराणा सलिख्य पूर्वं भक्त्या समर्चयेत् ।
प्रागादिनवकोष्ठेषु क्षेत्रपालानथार्चयेत ॥
अमृतं वृषभ शैलराज वासुकिमेव च ।
अर्धकृष्णशिपमादियोनान् शङ्ख महादिकम् ॥

[1] पूर्ववत्—ब.　[2] मूर्धा—भी　[3] ...—का

तत्र स्थित्वा जपेल्लक्ष हविष्याशी समाहित ।
मन्त्रसाधनकामस्तु युगसङ्ख्याकलक्षकम् ॥
आदौ शुभदिने केशान् वापयित्वा महेश्वरि ।
अयुतं प्रजपेत् तत्र तद्गायत्रीं समाहित· ॥
तेनाधिकारी भवति पुरश्चरणसाधने ।
तदादिनियमं कुर्यात् प्रयत्नेन तु साधक ॥
शुद्ध स्वच्छ तथा वास स्थानमङ्ग च मूर्धजा ।
सुगन्धामलकैः केशशोधनं बन्धन तथा ॥
पञ्चतिक्तमुखो निद्राजृम्भालस्यादिवर्जित ।
निष्ठीवनं भयं नीचस्पर्शभाषणमेव च ॥
अकार्यभाषण क्रोध चित्तचाञ्चल्यमेव च ।
वर्जयेच्च महेशानि सदा नियतमानस ॥
आहारस्तु फलं क्षीर मूल तद्वद्धविष्यकम् ।
भुञ्जीयाद्रात्रिसमये शयन स्थण्डिलेऽथवा ॥
कुशासनेऽजिने श्वेतकम्बळे धौतवाससि ।
जपस्थानसमीपे तु शयनं प्रत्यह भवेत् ॥
ब्रह्मचर्य सदा कुर्यात् कायवाङ्मानसै शिवे ।
त्रिकालं वा द्विकाल वा स्नान स्यात् प्रातरेव वा ॥
त्रिकाल वा द्विकाल वा सकृद्वा देवतार्चनम् ।
आमध्याह्नं च देवेशि जपं कुर्यात् तथाऽन्वहम् ॥
मूलाभिमन्त्ररहित न पिबेज्ज च भक्षयेत् ।
कदळीमधुपर्णेषु पालाशे मध्यवर्जिते ॥
हित मित च भुञ्जीयात् देवतायै निवेदितम्
एलालवङ्गकर्पूरजातीपत्रफलात्मकम् ॥
पञ्चतिक्तेन युत ताम्बूलं निशि भक्षयेत् ।
न वदेदप्रिय मिथ्या बहुभाषणमेव च ॥
अर्कच्छाया स्नुहिच्छाया करञ्जस्यापि सुन्दरि ।
नैवाक्रमेत्तिन्तिडीस्य छाया चापि विभीतके ॥

प्रीत्यर्थं दिनसङ्ख्या च जपसङ्ख्या समुल्लिखन् ।
पञ्चाङ्गं पुरश्चरणं करिष्य इति वै वदेत् ॥ इति ॥

द्वित्रिकालपूजायां विशेषो योगिनीतन्त्रे-

द्वित्रिकालार्चने देवि उपचारास्तथाऽऽवृतम् ।
आवर्तयेद्धोममपि चान्यत् सर्वं सकृत् भवेत ॥ इति ॥

जपनियमाः मनोनिग्रहसाध्याः बहवः सन्ति तन्त्रेषु । तेषामनुष्ठाने मनोनिग्रहस्य मुख्यतया तत्साधयितुरिदानीमभावात् तादृश जपाङ्गधर्मानुष्ठानमपि सम्प्रति कालेऽननुष्ठेयमिति ते धर्माः आभ्यन्तराः न लिख्यन्ते । यद्यनुष्ठानसमर्थास्तर्हि तन्त्रेभ्यो जानन्तु ॥

तद्दशांशं जपदशांशम् । तापिञ्छकुसुमैः तमालकुसुमैः, " कालस्कन्धस्तमालः स्यात् तापिञ्छोऽप्यथ सिन्धुक " इत्यमरः । मन्त्रं साधयेत् इत्यनेन केवललक्षजपे नैव पर्याप्तिः । किं तु तन्त्रान्तरोक्तानि यानि चिह्नानि मन्त्रसिद्धि सूचकानि, तावत्पर्यन्तमनुष्ठानं कुर्यादिति ज्ञापितम् ॥

मन्त्रसिद्धिचिह्नानि

मन्त्रसिद्धिचिह्नानि तन्त्रान्तरेषु । तत्रादौ वक्रतुण्डकल्पे—

चित्तप्रसादो मनसश्च तुष्टिरल्पाशिता [1]स्वप्नपराङ्मुखत्वम् ।
स्वप्नेषु यानाद्युपलम्भनं तु सिद्धस्य चिह्नानि भवन्ति सद्यः ॥ इति ॥

भैरवीतन्त्रे—

ज्योतिः पश्यति सर्वत्र शरीरं वा प्रकाशयुक् ।
निजं शरीरमथवा देवतामयमेव हि ॥ इति ॥

नारदपाञ्चरात्रे—

मन्त्राराधनसक्तस्य प्रथमं वत्सरत्रयम् ।
जायन्ते बहवो विघ्नाः नियमस्थस्य नारद ॥

[1] चित्तप—श्री.

नोद्वेगं साधको याति कर्मणा मनसा यदि ।
तृतीयवत्सरादूर्ध्वं राजानश्च महामुने ॥
प्रार्थयन्तेऽनुगमनं गर्विता अपि मानिनः ।
प्रसादः क्रियतां नाथ ममोद्धरणकारणम् ॥
प्रज्वलन्तं च पश्यन्ति तेजसा विग्रहेण च ।
अतन्द्रं मुनिशार्दूल निष्ठुरं चण्डसाहसम् ॥
नवमाद्वत्सरादूर्ध्वं स्वयं सिध्यन्ति सत्वरम् ।
नानाश्चर्याणि हृदये सर्वाणि विस्मयानि वै ॥
अत्यानन्दप्रकाशाढ्यं प्रत्यक्षेण [illegible] ।
[illegible] क्षणं विप्र क्षणमाप्नोति [illegible] ॥
क्षणं दुन्दुभिनिर्घोषं शृणोत्यम्बरमण्डले ।
क्षणं च मधुरं वाद्यं नानावीणासमन्वितम् ॥
आजिघ्रति क्षणं गन्धान् [illegible] ।
उत्पतन्तं क्षणं चापि पश्यत्यात्मानमात्मना ॥
चन्द्रार्ककिरणादीनि क्षणमालोकयत्यसौ ।
तारकाणि विचित्राणि [illegible]
[illegible]

बोधायनः—

सिद्धेस्तु त्रीणि चिह्नानि दाता भोक्ता ह्ययाचकः ॥ इति ॥

प्रपञ्चसारे—

ततोऽस्य प्रत्ययास्त्वेवं जायन्ते जपतो मनुम् ।

इत्यारभ्य

अर्काभस्तेजसाऽसौ भवति नलिनजा सन्ततं किंकरी स्या-
द्रोगा नश्यन्ति दृष्ट्वा तमथ च धनधान्याकुलं तत्समीपम् ।
देवा नित्यं नमोऽस्मै विदधति फणिनो नैव दंशन्ति पुत्राः
संपन्नाः स्युः सपुत्रास्तनुविपदि परं धाम विष्णोः स भू[या]यात् ॥

शुभाशुभस्वप्ना

परमानन्दतन्त्रेऽपि—

साधकस्य तु सिद्धेर्वै चिह्नानि शृणु शङ्करि ।
आचार्यदर्शनं चित्तप्रसादोऽल्पाशनं तथा ॥
अल्पनिद्रा मनोल्लासः सिद्धिचिह्नानि शङ्करि ।
अथ स्वप्नान् प्रवक्ष्यामि शुभाश्चैव तथेतरान् ॥
उपास्य देवतारूपं प्रासादं स्फटिकोपमम् ।
गुरुप्रियजनं पूर्णचन्द्रं सूर्यं सरित्पतिम् ॥
पूर्णां नदीं तटाकं च प्रफुल्लकमलाकरम् ।
यन्त्रराजं महादेवलिङ्गं हैरण्यपर्वतम् ॥
दृष्ट्वा सिद्धिस्तथा नौकातरणं स्वस्य वै जयः ।
ज्वलदग्निं हंसचक्रवाकसारसबर्हिणः ॥
अश्वयुग्मथमध्यस्थं श्वेतच्छत्रादिभूषणम् ।
दीपपङ्क्तिं श्वेतमाल्यं दिव्यस्त्रीणां कदम्बकम् ॥
फुल्लवृक्षं चारुमासं स्वे यानमभयं तथा ।
श्वेताश्ववृषभौ मत्तवारणं तेषु रोहणम् ॥

अनेन प्रार्थनं, ततो नृसिंहबीजजपः। मन्त्रराजः कः? नृसिंहबीजं किम्? इति। तदुक्तं तन्त्रे ऊर्ध्वाम्नाये—

उग्रं वीरं चाथ महाविष्णुं चाथ ज्वलं च तम्।
सर्वतश्च मुखं पश्चात् नृसिंहं भीषणं तथा॥
भद्रं वै मृत्युमृत्युं वै नमाम्यहं रदनाक्षरः।
मन्त्रराज इति ख्यात सर्वत्रायं सुगोपित.॥
नृसिंहबीजं देवेशि वक्ष्यामि प्राणवल्लभे॥
पृथ्वी स्पर्शयुता ज्वाला बिन्द्वाढ्येति समीरितम्॥ इति॥

नृसिंहमन्त्रोद्धारे च अथ पश्चात् तथा वै इत्यपहाय द्वात्रिंशदक्षरो मन्त्रः। पृथ्वी क्ष, स्पर्शः-र, ज्वाला-औ, बिन्दुयोगे-क्ष्रौं इति ज्ञेयम्। अथ स्वप्नफलकालेयत्ता तत्रैव--

वर्षेण च तदर्धेन तदर्धेन च मासतः।
आद्ययामादितो ज्ञेयं फलं यामचतुष्टये॥ इति॥

मन्त्रजापिशयनधर्माः

जपस्थाने शयनं कर्तव्यमित्युक्तम्। तत्र धर्माः—

भुक्त्वैव तु जपस्थानसमीपे शयनं चरेत्।
मूलेन सप्ताभिमन्त्र्य प्रार्थयेत् देवतागणम्॥

अत्र शयन आस्तरणं तदभिमन्त्रणं मूलेन—

अत्र देवास्त्रयस्त्रिंशदाशापाला मरुद्गणाः।
रक्षन्तु मा मन्त्रसिद्ध्यै यतन्तं विबुधेश्वराः॥
महाविद्यासाधकस्य भूतवेतालकादयः।
विघ्नं कुर्वन्ति सततं तेभ्यो रक्षतु मा शिवः॥
भैरवा मातृसहिताः कोटिशः संचरन्ति वै।
सिद्धिनाशाय लोकस्य तेभ्यो रक्षतु शंकरः॥
सुप्तं सर्पादिरूपेण साधकं भीषयन्ति वै।
सिद्धिलोपाय देवाद्या शूलपाणिस्ततोऽवतु॥

जपकालिकनैमित्तिकक्रिया.

अथ जपप्रारम्भानन्तरं निमित्ते सति नैमित्तिकाः याः क्रियाः सन्ति ता यथा—

उद्गारजृम्भाहिक्कानां जपमध्ये तु संभवे ।
जपेच्चतुस्तारकं तु प्राणायाममथापि वा ॥
निद्राऽपानोद्गारयोगे तन्मालां तु परित्यजेत् ।
आचम्य विन्यसेदङ्ग मालास्रंसे तु निद्रया ॥
जपेदष्टोत्तरशतं तदा त्रोटे सहस्रकम् ।
आजानुकूर्परान्तं तु प्रक्षाल्य करपादयो ॥
कृत्वाऽऽचमनकं देवि त्रिधा प्राणस्य धारणम् ।
मूत्रोत्सर्गे मलोत्सर्गे स्नानं चापि विधीयते ॥
विस्मृतौ जपसङ्ख्यायाः पुनरारम्भ एव च ॥ इति ॥

मूत्रोत्सर्गे प्राणायामान्तं मलोत्सर्गे तावत् स्नानं चेति तात्पर्यम् । अथासने विशेष उच्यते । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

छिद्रयुक्तानि दग्धानि जीर्णानि स्फुटितानि च ।
परकीयान्यासनानि वर्जयेत् जपकर्मणि ॥
हरिणव्याघ्रयोश्चर्म कुशवेत्रभवं कटम् ।
कार्पासपट्टोर्णवस्त्रमच्छिद्रास्फुटितं भवेत् ॥
त्रयं वा द्वयमेकं वा भिन्नजातीयक स्मृतम् ॥ इति ॥

एवमन्येऽपि धर्मा अनुष्ठितु समर्थेन परमानन्दतन्त्रात् अवगन्तव्याः ॥

एतद्धर्माणां श्रीविद्यापुरश्चरणेऽपि ग्राह्यत्वम्

इत्थं वाराहीपुरश्चरणपदेन सूचिता धर्मा निरूपिताः । श्रीविद्याया अपि पुरश्चरणे इमान् धर्मान् गृहीत्वा श्रेयस्कामोऽनुतिष्ठेत्, पुरश्चरणस्य पूजादि प्रयोगवहिर्भूतस्यासूचितस्यापि सहस्रनामपाठादिवत् श्रेयस्कामेन गृहीतुं शक्यत्वात् . "तथाऽन्येष्वतिदूषितं" इति [1]त्रिपुरार्णववचनाच्च । किंच

[1] त्रिपुरारहस्यवचनोदाहरणरूपत्वाच्च--अ, य २.

चरमखण्डे श्रीविद्याजपकालस्य प्राह इत्यनेनोक्तत्वाच्च सूत्रकाराभिमत पुरश्चरणमिति ज्ञायते ॥

कादिहादिभेदेन श्रीविद्योपास्तिभेद

तत्र श्रीविद्योपास्तिः कादिहादिभेदेन द्विधा । तत्र हादिविद्योपास्ति· लक्षसङ्ख्याजपरूपा, श्रीचक्रसंहिताया हादिविद्यामुद्धृत्य—

लक्षमेकमिद जप्त्वा सर्वपापहरो भवेत् ।

इत्युक्तत्वात् । कादिविद्यायास्तु लक्ष त्रिलक्षं नवलक्षं इति त्रिप्रकार शास्त्रमुपलभ्यते । एकलक्षसङ्ख्या परमानन्दतन्त्रे—

तत्र स्थित्वा जपेल्लक्ष हविष्याशी समाहित ।
मन्त्रसाधनकामस्तु . . . . इति ॥

त्रिलक्षजपस्तु ज्ञानार्णवे—

तदा लक्षत्रयं साधु सर्वपापनिकृन्तनम् ।
एव लक्षत्रय जप्त्वा व्रतस्थ· स्वस्थमानस ॥
सक्षोभयति भूलोकस्वर्लोकतलवासिनः ॥ इति ॥

दक्षिणामूर्तिसहितायाम्—

लक्षमात्र जपेत् देवि नियत· सयतेन्द्रिय ।
तद्दशाशेन होम स्यात् कुसुमैर्ब्रह्मवृक्षजै ॥ इति ॥

नवलक्षजपोऽपि तत्रैव—

अथवा नवलक्ष तु जपेद्विद्या समाहित. ।
क्षोभयेत् स्वर्गभूलोकपाताळतलवासिन ॥ इति ॥

अत्रेय व्यवस्था । केवल मन्त्रसिद्धिकामस्य लक्षात्मकमेव पुरश्चरणम्, पूर्ववचने "मन्त्रसाधनकामस्तु" इति श्रवणात् । सर्वक्षोभणकाम· त्रिलक्षं, पूर्ववचनेन "संक्षोभयति भूलोक" इति श्रवणात् । अत एव ज्ञानार्णवे—

तृतीयलक्षे संप्राप्ते द्रावयन्ति मृगाङ्गना ॥ इत्युक्तम् ॥

स्वर्गभूपाताळादिवासिलोकवशीकरणकामो नवलक्ष. पूर्ववचने तथा श्रुतत्वात् । इत्थं च एकलक्षात्मकं मन्त्रसिद्धयर्थं पुरश्चरणं विधाय मन्त्रसिद्धिं संपाद्य पश्चात् तत्तत्कामनायां सत्यां तत्तत्सङ्ख्याकं कुर्यात् । अत एव ज्ञानार्णवे एकलक्षमारभ्य नवलक्षपर्यन्तं एकद्वित्र्यादिलक्षसङ्ख्यानां फलं पृथगेवोक्तम् । ग्रन्थविस्तरभयात् न लिखितम् ॥

पञ्चदश्यादिविद्यासु मन्त्रशोधनानपेक्षा

यद्यपि सिद्धारिचक्रादिमन्त्रशोधने[न] तन्त्रान्तरे बहुशोऽस्ति. तथाऽपि—

नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धार्दीन् [1]नैव शोधयेत् ॥

इति सौरतन्त्रे । डामरे—

पञ्चदशीं षोडशीं च तथा सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।
चण्डालेभ्योऽपि गृह्णीयात् यदि भाग्येन लभ्यते ॥
न शुद्धिं चिन्तयेदत्र भावशुद्धेर्हि शुद्धता ।
नात्र शुद्ध्याद्यपेक्षाऽस्ति [2]नारिमित्रादिशोधनम् ॥ इति ॥

तन्त्रराजे च—

नित्यानां त्रैपुराणां च नावेक्ष्यास्त्वंशकादयः ॥ इति ॥

प्रकृते तद्विचारस्याप्रयोजकत्वात् न लिखितम् ॥

इयं पूर्वोक्तसङ्ख्या पुरश्चरणे कृतयुगे । "कलौ चतुर्गुणं प्रोक्तं" इति वचनात् कलियुगे चतुर्गुणम् । इत्यलं पल्लवितेन ॥ ३७ ॥

पूजाशेषकृत्यम्

एवं प्रसंगात् पुरश्चरणमुक्त्वा पूजाशेषकृत्यमाह—

[1] न विचारयेत्—च२ [2] नचामित्रादिदूषणम्—अ, च२.

ततश्च पूजितां देवीमात्मनि योजयित्वा स्वैरं विहरन्नाज्ञासिद्धः सुखी विहरेत् इति शिवम् ॥ ३८ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे वाराहीक्रमो नाम सप्तमः खण्डः

ततः उपानन्तरं पूजितां चक्रे पूजितां आत्मनि हृदयकमले योजयित्वा स्थापयित्वा स्वैरं स्वेच्छया विहरन् गच्छन् आज्ञाया सिद्धिः फलवत्ता यस्येतादृशः अप्रतिहताज्ञ इत्यर्थः । सुखी अपरिच्छिन्नसुखः । शिवमिति व्याख्यातं प्राक् ॥ ३८ ॥

इति . . . कल्पसूत्रवृत्तौ वाराहीक्रमो नाम सप्तमः खण्डः

अष्टमः खण्डः—परा-क्रमः

सृष्टिस्थितिलयकृद्भिः नयनाम्भोजैः शशिनदहनाख्यैः ।
मौक्तिकताटङ्काभ्यां मण्डितमुखमण्डलां परां नौमि ॥

परायाः उपास्यत्वम्

अथ परा-क्रमं वक्तुमुपक्रमते --

इति विधिवत्कृतवार्ताळीवरिवस्यः सिंहासनविद्याहृदयमनुत्तरं परावीजरूपं धाम तत्क्रमपूर्वं विमृशेत् ॥ १ ॥

कृतवार्ताळीवरिवस्य इत्यनेन वार्ताळीक्रमसमाप्त्युत्तरकालोऽङ्गत्वेन सूचितः । सिंहासन सिंहासनस्वामिपरम्, तद्रूपा या विद्या सा त्रिपुरसुन्दरी ललिता, तस्याः हृदयं हृदयरूपम् । क्वचित् सिंहासनीविद्या इति पाठः । तत्पक्षे सुगमम् । न विद्यते उत्तरं श्रेष्ठं यस्मात् तत् अनुत्तरं परावीजं सौः तद्रूपं, देवतामन्त्रयोः अभेदात् तद्रूपत्वं युक्तम् । धाम तेजः । तत्क्रमं पूर्वं यस्येति क्रियाविशेषणम् । विमृशेत उपासनां कुर्यात् ॥ १ ॥

अस्या उपासने हेतुमाह—

प्रभुहृदयज्ञातुः पदेपदे सुखानि भवन्ति ॥ २ ॥

अस्या. श्रीललिताहृदयरूपत्वात् एतदुपासनेन तत्प्रीतौ संपादितायां प्रधानदेवीप्रीतिसंपादनं सुगममिति ध्वनितम् ॥ २ ॥

परापद्धतिप्रारम्भः

अस्याः क्रमव्याख्यानं प्रतिजानीते—

अथोऽनुत्तरपद्धतिं व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

अथो इति समुच्चयार्थो निपात । अग्रिमवर्णे पूर्वरूपमार्षम् ॥ ३ ॥

उषःकृत्यम्

कल्ये समुत्थाय ब्रह्मकोटरवर्तिनि सहस्रदळकमले सन्निविष्टायाः सौवर्णरूपायाः परायाश्चरणयुगळ-विगळदमृतरसविसरपरिप्लुतं वपुः ध्यात्वा ॥ ४ ॥

कल्ये उषसि । "प्रत्यूषोऽहर्मुख कल्यं" इत्यमरः । ब्रह्मकोटरं ब्रह्मबिलम् । सौवर्णरूपाया इति—सुवर्णस्येदं सौवर्णं पीत इत्यर्थ. । सौवर्णं रूपं यस्या तस्या । विगळत् प्रस्रवत् अमृतरस· अमृतसार तस्य यो विसर· व्याप्ति तेन परिप्लुतं स्नात ध्यात्वा । इति ब्राह्ममुहूर्तकृत्यम् ॥ ४ ॥

स्नानादिकृत्यम्

अथ स्नानादिकृत्यमाह—

स्नातः शुचिवासो वसानः [1]सौः वर्णेन त्रिराचम्य द्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य चक्षुषी नासिके श्रोत्रे अंसे नाभिं हृदयं शिरश्चावमृश्य एवं त्रिराचम्य ॥ ५ ॥

[1] सौःवर्णेन—घ.

स्नात इति नाम्ना श्रीक्रमोक्तस्नानधर्मातिदेश. । अत्र मूलस्थाने प्रकृतमूलम् । एतावान् विशेष । अथाचमनमाह—त्रि रा च म्य त्रिवार सौः वर्णेन एकैकवारमभिमन्त्रितजलपान कृत्वेत्यर्थ । सौः वर्णस्य तृतीयाश्रुत्या आचमनाङ्गत्वे सिद्धे "प्रतिप्रधानमङ्गावृत्ति" इति न्यायेन मन्त्रावृत्तिर्लभ्यते । एवमेव द्वि. प रि मृ ज्य इत्यादिषु सर्वत्र मूलेनेत्यस्यानुषज्यान्वय. योग्यत्वात । द्वि परिमार्जन ओष्ठयोः. ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तथा दृष्टत्वात् । तथा स कृ दु प स्पृ श्य इत्यत्रापि जलमिति, ब्रह्मयज्ञे दर्शनात् । अ व मृ श्य स्पृष्ट्वा । एव त्रिराचम्येति अवमृश्येत्यन्त क्रियाकलाप आचमनमेकम् । अस्मिन् तन्त्रे यत्राचमन तत्रेत्थ कार्यम् । तत्तत्प्रकरणे तत्तन्मूलमात्रयोजन विशेषः । न तु तन्त्रान्तरस्थ, विप्रकर्षात । प्रकृते अस्यैवाचमनस्य त्रिरभ्यासो विधीयते ॥ ५ ॥

आसनविधि

अथासनविधिमाह—

ऊर्णामृदु शुचितममासनं सौवर्णसूर्यजपाभिमन्त्रितं मूलमन्त्रोक्षितमधिष्ठाय ॥ ६ ॥

ऊ र्णा एडकलोमविकारः । मृदुत्वविधानात दृष्ट फलं स्वस्थान्त करण कठिनसयोगाभावेन । सौ व र्णः तद्युक्तो यः सू र्य विसर्ग सौ । विसर्गस्य सूर्यपदवाच्यत्वे प्रमाणं देवीभागवते बालामन्त्रवासनाकथनावसरात्.

विन्दुद्वय हिमांशुः स्यात् विसर्गस्तरणिस्तथा ।

इति वाक्यं ज्ञेयम् । सौः अनेनाभिमन्त्रितं मूलेन तेनैवोक्षित आसन इति शेषः । अ धि ष्ठा य स्थित्वा ॥

एतेन निबन्धे सूर्यशब्दस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गीकृत्य मूलमन्त्रेण [illegible]मन्त्रितेनेति लेख्यः परास्त ; विसर्गप्रापकपदाभावेन निबन्ध विसर्गान्तपाठस्य सन्दर्भविरोधात । व्याख्यानसमये नानादेशनमुपलभ्यानि [illegible] पुस्तकानि सपादितानि । एकस्मिन्नपि पुस्तके विसर्गान्तपाठाभावात् [illegible] पाठप्रतिपादनमप्यशुद्धम् ॥ ६ ॥

देशिकयजनम्

उदग्वदनो मौनी भूषितविग्रहो मूलपूर्वेण देशिकमनुना मस्तके देशिकमिष्ट्वा ॥ ७ ॥

उदग्वदन इति पराप्रकरणे नियमविधिः । भूषितविग्रहः वस्त्रभूषणादिभिः । मूलं पूर्वं यस्य ईदृशेन देशिकमनुना दीक्षाप्रकरणस्थगुरुपादुकामन्त्रेण देशिकं गुरुम् ॥ ७ ॥

विघ्नोत्सारणम्

वामपार्ष्णिघातैः छोटिकात्रयेण च पाताळादिगतान् भेदावभासिनो विघ्नानुत्सार्य ॥ ८ ॥

वामपार्ष्णिघातैः वामपादपृष्ठभागघातैः । बहुवचनेन त्रित्वमेव प्रथमोपस्थितं बुध्यते । छोटिका अङ्गुलिद्वयसंयोगजनितो ध्वनिः तासां च त्रयेण । पाताळादिपदेन अन्तरिक्षस्य दिक्षु परिग्रहः, चकारस्वारस्यात् । पाताळादित्रयं अभिघातछोटिकयोः प्रत्येकमन्वयः । अनुक्तास्त्रग्रहणं वा । उत्सार्य दूरीकृत्य ॥ ८ ॥

अङ्गन्यासः

शिरोमुखहृन्मूलसर्वाङ्गेषु मूलं विन्यस्य ॥ ९ ॥

अत्र शिरोमुखादिषु प्रत्यवयवं मूलावृत्तिः सर्वाङ्गे सकृत् । मूलं मूलाधारे । पराप्रकरणे एतावानेव न्यासः, अधिकानुक्तेः ॥ ९ ॥

चिदग्नौ सर्वतत्त्वविलापनम्

काकचञ्चूपुटाकृतिना मुखेन संचोष्यानिलं सप्तविंशतिशो मूलं जप्त्वा वेद्यं नाभौ संमुद्रय पुनः सप्तविंशतिशो जप्त्वा अङ्गुष्ठेन शिखां बद्ध्वा

पुनरनिलमापूर्य तेन मूले चिदग्निमुत्थाप्य तत्र वेद्यस्य विलयं विभाव्य ॥ १० ॥

काकचञ्चूपुटं काकमुखाग्र तत्समाकृतिना स्वमुखेन सङ्कोप्यानिल सम्यग्बाह्यवायुमन्तर्नीत्वा । वेद्यम् षट्त्रिंशत्तत्त्वानि वक्ष्यमाणानि संमुद्रय एकीकृत्य । अङ्गुष्ठेन तन्मन्त्रेण नम इत्यनेनेत्यर्थ । विलयमिति घनघृतं अग्निसंयोगेन द्रवीभूतम् । यद्यपि लयशब्द नाश, तथाऽपि 'वि' इत्युपसर्गेण द्रवत्वं अर्थ, "आज्य विलाप्य" इति प्रयोगात्, "तत्तापाद्द्रववत्" इत्यग्निमसूत्रानुरोधाच्च ॥ १० ॥

अर्घ्यसादनम्

अथार्घ्यसादनमाह—

गोमयेनोपलिप्तचतुरश्रभूतले प्रवहत्पार्श्वकरकृतया मत्स्यमुद्रया दिव्यगन्धाम्बुयुतया भूव्योमवायुवह्नि-मण्डलानि कृत्वा ॥ ११ ॥

प्रवहत्पार्श्वेति—येन नासापुटेन वायुर्वहति तत्पार्श्वकरमध कृत्वा रचितमत्स्यमुद्रयेत्यर्थ । दिव्य श्रेष्ठ । भूमण्डल चतुरश्र, श्रीयन्त्रलेखने चतुरश्रं भूबिम्ब क्षोणीपुरमिति भूरिप्रयोगात् । व्योममण्डल वृत्त, शून्यात्मकवृत्त ज्योतिश्शास्त्रादौ सङ्ख्यासङ्केते आकाशशब्दस्य भूरिप्रयोगात्, शून्यस्य वृत्तरूपत्वात् । वायुमण्डलं षट्कोण, तन्त्रसारे भूशुद्धिप्रकरणे -

भूम्रवर्णं ततो वायुबीज षड्बिन्दुलाञ्छितम् ।
षट्कोण . . . .

इति विशुद्धेश्वरतन्त्रवचनस्योदाहृतत्वात् । वह्निमण्डल त्रिकोणम् "रक्तवर्णं वह्निबीज त्रिकोणक" इति तत्रैव सत्त्वात् । इत्थं च चतुरश्रवृत्तषट्कोणत्रिकोणानीत्यर्थ ॥ ११ ॥

तत शेषधर्मानतिदिशति—

श्यामावत् सामान्यविशेषार्घ्ये सादयेत् ॥ १२ ॥

परामन्त्रेषु योजनीयो बीजविशेषः

पराक्रमे सर्वमन्त्रेषु बीजविशेषयोगमाह—

सर्वेऽपि पराक्रममनवः [1]सौः वर्णपूर्वाः कार्याः ॥ १३ ॥

षडङ्गन्यासविशेषः

विशेषार्घ्ये श्यामातो योऽधिकांशः तमाह—

भृगुचतुर्दशषोडशाद्विरावृत्त्या वर्णषडङ्गं सर्वमूलषडावृत्त्या मन्त्रषडङ्गं च कृत्वा ॥ १४ ॥

भृगु सकार, चतुर्दश औकार षोडशो विसर्ग. एतेषां प्रत्येक द्विरावृत्त्या हृदयादिषडङ्गं कुर्यात्। अयं वर्णषडङ्गन्यास । बिन्दुयोगश्च. शिष्टसंप्रदायात्। मन्त्रस्वरूपं—स हृदयाय नम । औ शिरसे स्वाहा। अ शिखायै वषट्, विसर्गस्य केवलस्यानुच्चार्यत्वात्। एवमग्रेऽपि। इति मूलवर्णषडङ्गन्यास। विशेषार्घ्ये अग्रे सुधादेवीमभ्यर्च्येति तस्यैव सस्कारश्रवणात् तत्रैव विशेष । मूलेन पुनः षडङ्गन्यासमाह—सर्वमूलेति ॥ १४ ॥

षडङ्गदेवीपूजा

न्यस्ताना षडङ्गदेवीना पूजामाह—

उभाभ्यामर्चयित्वा ॥ १५ ॥

मूलवर्णमूलाभ्यामित्यर्थ ॥ १५ ॥

सुधादेवीपूजा

अथ सुधादेवीपूजामाह—

मूलमुच्चार्य तां चिन्मयीमानन्दलक्षणाममृतकलशपिशितहस्तद्वयां प्रसन्नां देवीं पूजयामि नमः

[1] सौवर्ण—ब २.

स्वाहा इति सुधादेवीमभ्यर्च्य तया संप्रोक्ष्य वरिवस्यावस्तूनि ॥ १६ ॥

मूलमुच्चार्येति। तया सुधादेव्या वरिवस्यावस्तूनि पूजाद्रव्याणि ॥ १६ ॥

तत्त्वकदम्बस्य हृत्पद्मानयनम्

पूर्वं नाभौ संमुद्रितं चिदग्निविलीनं तसायोद्रववत् षट्त्रिंशत्तत्त्वकदम्बकं हृत्सरोजे समानीय ॥ १७ ॥

पूर्वं, पात्रसादनात् पूर्वमित्यर्थः । तसायोद्रववत तप्तसुवर्णरसवत, वेदे निघण्टौ सुवर्णपर्याये अयःपदसत्त्वात् प्रकृतायःपदमपि सुवर्णवाचकम् । इत्थं च पूर्वं नाभौ षट्त्रिंशत्तत्त्वानि एकीकृत्य चिदग्निना द्रवीभावं सपादितोऽस्ति,ताननुद्य हृदये तद्रसस्य समानयनं विधीयते ॥ १७ ॥

पराचक्रनिर्माणम्

अथ पराचक्रं वक्तुं प्रक्रमते--

मूलजप्तैः कुसु[1]मक्षेपैः वक्ष्यमाणैश्च मन्त्रैरासन-क्लृप्तिं कुर्यात्—मूलादियोगपीठाय नम इत्यन्तानि तानि च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशगन्धरसरूपस्पर्श-शब्दोपस्थपायुपादपाणिवाग्घ्राणजिह्वाचक्षुस्त्वक्श्रो-त्राहङ्कारबुद्धिमनःप्रकृतिपुरुषनियतिकालरागकला-विद्यामायाशुद्धविद्येश्वरसदाशिवशक्तिशिवाः । एवं पराचक्रं कृत्वा ॥ १८ ॥

[1] माक्षते.—धं।

...ऽथ पूजामाह—

मूलादिमुच्चार्य प्रकाशरूपिणी पराभट्टारिका मूला-
मूलमध्यमुच्चार्य विमर्शरूपिणी पराभट्टारिका मूला-
न्त्यमुच्चार्य प्रकाशविमर्शरूपिणी पराभट्टारिकेति
त्रिभिः देव्या मूलहृन्मुखेष्वभ्यर्च्य समस्तमुच्चार्य
महाप्रकाशविमर्शरूपिणी पराभट्टारिकेति दशवारमव-
मृश्य तामेव देवीं कालाग्निकोटिदीप्तां ध्यात्वा ॥ २१ ॥

मूलादि मकारम् । तत्र बिन्दुयोगोऽपि । एव मूलद्वितीय औं । तृतीयं अ । मन्त्रस्वरूप तु— म प्रकाशरूपिणीपराभट्टारिकाश्री° । एवमन्यत् । देव्या मूल मूलाधारम् । उर्द्ध पूजन विशेषार्घ्यद्रव्येण [1]आवरणदेवतावत् स्वहृदये ज्ञेयम् । श्रीपादुकेत्यादियोजन अत्रापि । अवमृश्य समस्तं सपूर्ण मूलमित्यर्थ । पूजयित्वा ॥ २१ ॥

देव्यामखिलतत्त्वहोमभावनम्

तत कृत्यशेषमनुपदिशति—

[2]तस्यां क्रियासमभिव्याहारेण वेद्यमखिलं हुत्वा ॥ २२ ॥

तस्या दीप्तौ हुत्वा हुत भावयित्वा ॥ २२ ॥

गुरवे अर्घ्यनिवेदनम्

मूलमुच्चार्य सामान्यपादुकया स्वमस्तकस्थाय
गुरवे अर्घ्यं निवेद्य ॥ २३ ॥

[2] तस्या —व°,

[1] परदेवतावत्—अ, श्री

अथेति पूर्वप्रक्रान्तविच्छेदद्योतकः । स्वेष्टमन्त्रस्येत्यनेन अग्रे सौरवैष्णव[illegible] सर्वसाधारणोपासनाया वक्ष्यमाणत्वात् अत्रापि स साधारणो [illegible] ज्ञापितं ॥ १ ॥

कुण्डस्थण्डिलनिर्माणम्

तत्र तद्विधिमाह

चतुरश्रं कुण्डमथवा हस्तायाममङ्गुष्ठोन्नतं स्थण्डिलं कृत्वा ॥ २ ॥

[illegible] ॥ २ ॥

[illegible]

सामान्यार्घ्यमुपशोध्य [illegible] ॥ ३ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ४ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ५ ॥

पट्तारीत्रितारीकुमारी प्रथम, ततो ब्रह्मणे नम इति। एवं च पट्तारनमस्संपुटिता भवन्ति। एवमेव यमायेत्यादौ योज्यम्। नमस्संपुटितान् इत्यनन्तरं पठित्वेति शेप। अभ्यर्च्येत्यस्य कर्माकाङ्क्षाया मन्त्रलिङ्गात् देवता योज्या ॥ ५ ॥

कुण्डाभ्यर्चनम्

सहस्रार्चिषे हृदयाय नमः, स्वस्तिपूर्णाय शिरसे स्वाहा, उत्तिष्ठपुरुषाय शिखायै वषट्, धूमव्यापिने कवचाय हुं, सप्तजिह्वाय नेत्रत्रयाय वौषट्, धनुर्धराय अस्त्राय फट्, इति षडङ्गं विधाय तेन षडङ्गेन कुण्डमभ्यर्च्य ॥ ६ ॥

उक्तपण्मन्त्रै स्वदेहे हृदयादिषडङ्गन्यासानन्तर कुण्डे तैरेव मन्त्रै अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च षडङ्गयुवती पूजयेत ॥ ६ ॥

अग्निचक्रनिर्माणादि

ततः अग्निचक्रनिर्माणादिकमाह—

तत्राष्टकोणषट्कोणत्रिकोणात्मकं अग्निचक्रं विलिख्य पीतायै श्वेतायै अरुणायै कृष्णायै धूम्रायै तीव्रायै स्फुलिङ्गिन्यै रुचिरायै ज्वालिन्यै नम इति त्रिकोणमध्ये वह्नेः पीठशक्तीः संपूज्य तं तमसे रं रजसे सं सत्त्वाय आं आत्मने अं अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः इति तत्रैवाभ्यर्चयेत् ॥

कुण्डे स्थण्डिले वा अष्टकोणादिनिर्माणं प्रवेशर्गात्या कार्यम्, त्रिकोणस्याभ्यन्तरे भूरि दर्शनात्। पीतायां इत्यादि ज्ञानात्मने नम इत्यन्तं मन्त्रम्। तत्रैव त्रिकोण एव। क्रमस्तु स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन ॥ ७ ॥

वागीश्वरीवागीश्वरपूजा

एवं पीठशक्तिपूजामुक्त्वा ततः अग्निप्रतिष्ठामुपदिशति—

ततो जनिष्यमाणवह्नेः पितरौ वागीश्वरीवागीश्वरौ पीठेऽभ्यर्च्य तयोर्मिथुनीभावं भावयित्वा ह्रीं वागीश्वरीवागीश्वराभ्यां नमः इति ध्यात्वा ॥ ८ ॥

पीठे त्रिकोणात्मके अभ्यर्चितदेवताविशिष्टे। तयोः वागीश्वरीवागीश्वरयोः मिथुनीभावं मैथुनकर्म मनसा भावयित्वा। ध्यात्वेति ध्यानं कामेश्वरीकामेश्वरवत्, तदभिन्नत्वात् ॥ ८ ॥

संविदग्निपातनम्

अरणेः सूर्यकान्तात् द्विजगृहाद्वा वह्निमुत्पाद्य मृत्पात्रे ताम्रपात्रे वा आग्नेय्यामैशान्यां नैर्ऋत्यां वा निधाय अग्निशकलं क्रव्यादांशं नैर्ऋत्यां विसार्य निरीक्षणप्रोक्षणताडनावकुण्ठनादिभिः विशोध्य ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय स्वाहा इति मूलाधारोद्गतसंविदं ललाटनेत्रद्वारा निर्गमय्य तं बाह्याग्नियुक्तं पातयेत् ॥ ९ ॥

अरणिः प्रसिद्धः। द्विजगृहे यः पचनाग्निः तस्यानयनमेव तदुत्पादनम्। पात्रनियममाह—मृत्पात्र इति। स्थापनदेशनियममाह—आग्नेय्यामिति।

क्रव्यादांशमिति अमेध्यांशं इत्यर्थः. "य एतान् क्रव्यात्तमपहत्य मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति" इति श्रुतेः । विसार्य बहिर्निरस्य । निरीक्षणं स्वनेत्राभ्याम् । प्रोक्षणं सामान्यार्घ्योदकेन । ताडनं अभिघाताख्यः संयोगविशेषः । अवकुण्ठनं पूर्वदर्शितमुद्रा । आदिपदेन धेनुयोनी. स्थलान्तरे अवकुण्ठनसहपाठात् । एवं विशोध्य संस्कृत्य । तस्मिन् पात्रे चिदग्न्याह्वानप्रकारमाह—ॐ वैश्वानरेति । ललाट-नेत्रद्वारा भ्रूमध्यद्वारा निर्गमय्य निर्गमनं विभाव्य । तं चिदग्निम् । वा ग्निमुक्तः इत्यनेन चिदग्नेः प्राधान्यं सूचितम्, भृत्ययुक्तराजेतिवत् । पातयेत् इत्यस्मात् पूर्वं पूर्वनिर्मिताग्निचक्रे इति शेषः ॥ ९ ॥

इन्धनैराच्छादनम्

कवचमन्त्रेण इन्धनैराच्छाद्य ॥ १० ॥

कवचमन्त्रेण हुं इत्यनेन ॥ १० ॥

उपस्थानम्

अथोपस्थानमाह

अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णमनलं समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥

इत्युपस्थाय ॥ ११ ॥

उपस्थानं नाम अग्नेरपरभागे कृताञ्जलिस्थितो मन्त्रपाठः ॥ ११ ॥

उत्थापनम्

भूमौ मृण्मयपात्रे पूर्वं आनीयाग्न्यन्तमग्निं स्थापयित्वा [illegible]
उत्थापने मन्त्रमाह

उत्तिष्ठ ¹हरितपिङ्गल लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय मे देहि दापय स्वाहा इति वह्निमुत्थाप्य ॥ १२ ॥

¹ पुस्त [illegible]

एतेन ॐ वैश्वानरेति वह्निं निर्गमय्य कुण्डे प्रक्षेपात् प्राक् अर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा प्रयोगानुष्ठानकाले पाठः, उत्थापनस्य प्रक्षेपपूर्वकालिकत्वात् ॥ १२ ॥

प्रज्वालनम्

प्रज्वालनमन्त्रमाह—

चित्पिङ्गळ हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञाज्ञापय स्वाहा इति प्रज्वाल्य ॥ १३ ॥

प्रज्वालनं वेणुधमन्या, "मुखेनाग्निं नोपधमेत्" इति स्मृतेः ॥ १३ ॥

अग्नेः पुंसवनादिसंस्काराः

उत्पन्नाग्नेः संस्कारानाह—

षट्तारवाचो नमोमन्त्रेण पुंसवनसीमन्तजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौळोपनयनगोदानविवाहकर्माण्यमुकाग्नेरमुकं कर्म कल्पयामि नमः इति विधाय ॥ १४ ॥

षट्तारवाचः उक्ता । नमोमन्त्रेण नमोऽन्तमन्त्रेण । स्वयमेव नमोऽन्तमन्त्रं विवृणोति—अमुकेत्यादिना । इत्थं च प्रथमं षट्तारी ततः ऐं ततः इष्टदेवतानाम ततोऽग्निशब्द षष्ठ्यन्त पुंसवनादिकर्मनाम द्वितीयान्त ततः कल्पयामीति ॥ १४ ॥

परिषेचनादि

परिषिच्य परिस्तीर्य परिधाय ॥ १५ ॥

परिषिच्य, अनुक्तत्वात् ऐशानीमारभ्य प्रदक्षिणं समन्तात् सामान्यार्घ्योदकेन । परिस्तीर्य—परिस्तरणे एकैकदिशि चत्वारो दर्भाः, "अग्निं षोडशभिर्दर्भैः

सप्तजिह्वाहोम.

सप्तजिह्वाऽऽहुतीराह—

हिरण्यायै कनकायै रक्तायै कृष्णायै सुप्रभायै अतिरक्तायै बहुरूपायै नमः इत्यग्नेः सप्तजिह्वासु मूलशुद्धेनाज्येन सप्ताहुतीः कुर्यात् ॥ १८ ॥

नम इति सर्वत्रानुषज्यते । मूलशुद्धेन मूलाभिमन्त्रणेन संस्कृतेन । अभिमन्त्रणं सङ्ख्याऽनुक्तेः सकृन्मूलेन । नम पदोत्तर स्वाहायोग.. होमरूपत्वात्, "स्वाहा होमे तर्पणे तु तर्पयामीति योजयेत" इति योगिनीतन्त्रवचनात् ॥ १८ ॥

अग्नेराहुतित्रयम

कर्मशेषमुपदिशति सूत्रान्तरेण—

वैश्वानरोत्तिष्ठचित्पिङ्गळैरग्नेस्त्रिधाऽऽहुतिं विधाय ॥ १९ ॥

वैश्वानरोत्तिष्ठचित्पिङ्गळैरिति पूर्वपठितै त्रिभिर्मन्त्रै इत्यर्थ । त्रिधा त्रिवारम् । अनेन कर्माभ्यासो नाहुतिभेद इति सूचित । वैश्वानरादिमन्त्रत्रये स्वाहाकारोऽस्ति । तथाऽप्यन्यस्वाहाकारो होमकाले योज्य । तदुक्तं शक्तिसङ्गमतन्त्रे—

मन्त्रान्ते या वह्निजाया सा तु मन्त्रस्वरूपिणी ।
तदन्तेऽन्या प्रयुञ्जीत सा होमाङ्गतया मता ॥ इति ॥

अत्र मन्त्रलिङ्गेनैव देवतालाभे पुनरग्नेरिति कथनात् त्रिष्वपि होमेषु "अग्नय इद न मम" इति त्यागं गमयति । अन्यथा "वैश्वानरायेदं न मम" इति लिङ्गेन प्राप्नुयात् ॥ १९ ॥

इष्टदेवताऽऽवाहनादि

अथेष्टदेवताऽऽवाहनमाह—

बहुरूपजिह्वायामिष्टां देवतामावाह्य पञ्चोपचारैरुपचर्य ॥ २० ॥

समर्गस्त्रा ... संकाहुतिं हुत्वा, नमोऽन्तान

... स्वाहाऽन्तान विधाय

... मन्त्रान ... ऽन्तान

कुर्यात् ॥ २१ ॥

अथ प्रधानदेवतायै दशाहुतीर्जुहुयात् ॥ २२ ॥

... काम्यहोमो वा नवोऽग्ने-

... ॥

यदि काम्यमीप्सेदभीष्टदेवतायै विज्ञाप्य सङ्कल्पं

कृत्वैतावत्कर्मसिद्ध्यर्थमेतावदाहुतीः करिष्यामीति ॥

विज्ञाप्य प्रार्थ्य एतावत्कर्मसिद्ध्यर्थं अमुकफलसिद्ध्यर्थं एतावत्संख्याकाहुती । कार्यतारतम्येन आहुतिसङ्ख्यातारतम्यं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

ससाधन होमं विधत्ते

तिलाज्यैः शान्त्या अन्नेनान्नायामृताय समिच्चूतपल्लवैर्ज्वरशमाय दूर्वाभिरायुषे कृतमालैर्धनायोत्पलैर्भोगाय विल्वदळै राज्याय पद्मैः साम्राज्याय शुद्धलाजैः कन्यायै नन्द्यावर्तैः कवित्वाय वञ्जुळैः [1]पुष्ट्यै मल्लिकाजातीपुन्नागैर्भाग्याय वन्धूकजपाकिंशुकवकुळमधुकैरैश्वर्याय लवणैराकर्षणाय कदम्बैः सर्ववश्याय शालितण्डुलैर्धान्याय कुङ्कुमगोरोचनादिसुगन्धैः सौभाग्याय पलाशपुष्पैः कपिलाघृतैर्वा तेजसे धुत्तूरकुसुमैरुन्मादाय विषवृक्षैः निम्बश्लेष्मातकविभीतकसमिद्भिः शत्रुनाशाय निम्बतैलाक्तलवणैर्मारणाय काकोलूकपक्षैर्विद्वेषणाय तिलतैलाक्तमरीचैः कासश्वासनाशाय जुहुयात् ॥ २४ ॥

तिलाज्यै तिलसहिताज्यै । यावत्सङ्ख्याकाज्याहुतय तावत्सङ्ख्याकतिलाहुतय कार्या इति निष्कर्ष । साहित्यं द्वन्द्वसमासलभ्यं ज्ञेयम् । शान्त्यै शान्तिर्नाम उत्पत्स्यमानानिष्टप्रागभावसंरक्षणम् । अन्नेनोदनेन अन्नलाभाय अमृताय मोक्षाय । समिच्चूतपल्लवै इति तिलाज्यवत् । समिधश्च यज्ञीयवृक्षसम्बन्धिनो ग्राह्या । दूर्वा· प्रसिद्धा । कृतमालै आरग्वधै, "आरग्वधव्याधिघातकृतमालसुवर्णका·" इत्यमर· । शुद्धलाजैरिति शुद्धत्वं गृहे निर्मितत्वम् । नन्द्यावर्तै तगरै । वञ्जुळै चित्रकृद्भि, "वञ्जुळश्चित्रकृच्चाथ" इत्यमर । वन्धूको महाराष्ट्रभाषया

[1] पुष्पैर्म—अ, व·

[illegible] । किंशुकः पलाशः । अत्र पलाशपुष्पैरिति स्वातन्त्र्येण [illegible] । [illegible] कार्यसाधनत्वं इति न पुनरुक्तिः । [illegible] योगेन [illegible] ग्रहणम् न तु रूढ्या [illegible] ग्रहणं, पुष्पसाहचर्यात् । [illegible] इति प्रसिद्धाः । अत्र वृक्षशब्दः तत्समिल्लक्षकः, [illegible] । श्लेष्मातकः शेलुः "शेलुः श्लेष्मातकः" इति कोशात् । विभीतकः [illegible] "त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः । नाक्षस्तुष कर्षफलः" इति कोशात् । द्वन्द्वसमासाभावात् विषवृक्षसमिन्निम्बादिसमिद्भिः सह विकल्प्यन्ते । शत्रुनाश-कर्मणि [illegible] । शत्रुनाशोऽत्र न मरणम्, मारणप्रयोगस्य पृथग्वक्ष्य-माणत्वात्, किं तु तदीयपशुपुत्रादिनाशः । विद्वेषः स्वशत्रोर्यः प्रबलाश्रयभूत तेन सार्धम् । [illegible] ¹कासश्वासः रोगविशेषः ॥

ननु किमनेन द्रव्यविशिष्टं कर्म फलाय विधीयते, उत वाक्यान्तरेण प्राप्तहोम-सामान्यमनूद्य द्रव्यफलसम्बन्धो विधीयते इति चेत्

अत्र केचित्—द्वितीयपक्ष एव युक्तः । विशिष्टविधिपक्षे षष्ठो विधिः अत्यन्तगुरुभूतः, गुणफलसम्बन्धपक्षो लघुभूतः, अन्यथा "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यत्रापि तथात्वापत्तेः । न च—"दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र वाक्यान्तरेण लब्धहोमानुवादो युक्तः, इह धात्वर्थप्रापकप्रमाणान्तराभावात् कथमनुवादः—इति वाच्यम् । होमविधानं व्याख्यास्याम इत्यधिकारात् प्रकरणेन तन्त्रशास्त्रप्राप्तपुरश्चरणा-यङ्गभूतहोमानुवादेन गुणविधिसंभवात्—इत्याहुः ॥

तदसत् । यदि पुरश्चरणाद्यङ्गभूतहोमानुवादेन द्रव्यं फलाय विधीयते, तर्हि तत्र तद्दशांशसङ्ख्याया होमे कॢप्तत्वेन श्रीदेवतायै विज्ञापनविधिसूत्रे "एतावदाहुतीः करिष्यामि" इति सर्वनाम्ना निर्देशो विफलः । "जपदशांशं करिष्यामि" इति वदेत् । मन्मते कार्यगौरवलाघवाभ्यां ह्रासवृद्धिसंभवात् अनियतसङ्ख्याकत्वेन सर्वनाम्ना निर्देशो युक्तः ॥

न च जपं विहाय केवलहोमो नोपलभ्यते अन्यतन्त्रेषु इति शङ्कनीयम् । अगस्त्यसंहितायां चोळराज्ञो रिपोः पाण्ड्यस्य संहारार्थं नग्नाः केवलं निम्बतैलमिश्रि-

¹ कासश्वासौ रोगविशेषौ—श्री.

[illegible]

बलिदानम्

[illegible]

बलिं प्रदाय ॥ २५ ॥

[illegible]

महाव्याहृतिहोमः

महाव्याहृतिहोममाह

ॐ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवस्सुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । इति चतुर्भिर्मंत्रैः महाव्याहृतिहोमं कृत्वा ॥ २६ ॥

ब्रह्मार्पणाहुतिः

ब्रह्मार्पणाहुतिमाह—

इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना यत् स्मृतं यदुक्तं यत् कृतं तत् सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा इति ब्रह्मार्पणाहुतिं कृत्वा ॥ २७ ॥

अग्निदेवतयोरुद्वासनम्

एवमाराधितयोश्चिदग्निरूपयोराराधितायाः देवतायाश्चोद्वासनमाह—

चिदग्निं देवतां चात्मन्युद्वासयामि नम इत्युद्वास्य ॥ २८ ॥

उद्वासनं खेचरीमुद्रया ॥ २८ ॥

भस्मधारणम्

भस्मधारणफलमाह—

तद्भस्मतिलकधरो लोकसम्मोहनकारः सुखी विहरेत् । इति शिवम् ॥ २९ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे होमविधिर्नाम नवमः खण्डः

तद्भस्म अग्नेर्भस्म । अग्निविसर्जनानन्तरं परिस्तरणपरिधीनामपि विसर्गः, प्रतिपत्तिसंस्कारस्यानुक्तत्वात् । शिवमिति व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

इति . . . कल्पसूत्रवृत्तौ होमविधिर्नाम नवमः खण्डः

दशमः खण्डः—सर्वसाधारणक्रमः

सामान्यक्रमाधिकारः

प्रथमखण्डे दीक्षाऽनन्तरं सर्वमन्त्राधिकारी भवतीत्युक्तत्वात् श्रीत्रिपुरसुन्दर्युपास्ते निष्कामरूपतया यदा सङ्कटे कामनावशात् सूर्यविष्णुभैरवाद्युपास्तिप्रसक्तिः तदितिकर्तव्यताज्ञानार्थं तन्त्रान्तरोपास्तिं सूत्रानुयायी मा करोतु इति तदुपासनासिद्धये, किं च रश्मिमालाऽऽदिषु प्रत्येकं मन्त्राणां फलश्रवणात् तत्तत्कामनया तत्तदुपास्ति-

प्रसक्तौ, अपिच कश्चन उपासनाया श्रद्धावान् ललितोपास्तौ च अनधिकारी तस्य शिवविष्ण्वाद्युपासना प्रवर्तयतु इति, परमकृपालु· श्रीपरशुराम सर्वसाधारणीं उपासनासरणि दर्शयति—

अथातः सर्वेषां मन्त्राणां सामान्यपद्धतिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ त्रिपुरसुन्दर्युपास्तिप्रकारदर्शनानन्तरम्। अत अवतरणिकायामुक्तहेतो। सर्वेषा गणपति-ललिता-श्यामा-वार्ताळीभिन्नाना यावता मन्त्राणाम्। सामान्यपद्धति साधारणसरणिम् ॥ १ ॥

श्यामाऽङ्गाना केषाचिदतिदेशः

अथ श्यामाक्रमे पठितानि कानिचिदङ्गान्यतिदिशति वचनेन—

श्यामावत् सन्ध्याऽऽद्यर्घ्यशोधनपर्यन्तं न्यासवर्जम् ॥ २ ॥

सन्ध्याऽऽदीत्यनेन सन्ध्यात· प्राक् पठिताना व्यावृत्ति·। अर्घ्यशोधनपर्यन्तं इत्यनेन तदग्रिमव्यावृत्ति। उभयमध्यतनाना मध्ये न्यासवर्जं इत्यनेन तद्व्यावृत्तिः। अर्घ्यशोधन इत्यविशेषोक्त्या विशेषार्घ्यशोधनान्तं कार्यम्। तेन ब्राह्मे मुहूर्ते यत् कृत्यं स्नानदन्तधावनविशतिगण्डूषादि सर्वं निवर्तते ॥ २ ॥

सर्वसाधारणन्यासः

सर्वसाधारणन्यासमाह—

अनुक्तषडङ्गस्य षड्जातियुक्तमायया षडङ्गम् ॥ ३ ॥

अनुक्तेत्यनेन अज्ञातमप्युपलक्षणीयम्। इत्थं च यस्य मन्त्रस्य षडङ्ग उक्तम्, तेन स्वषडङ्गे श्यामाक्रमे न्यासमये न्यसेत्। यस्यानुक्तमज्ञातं वा तत्र षड्जातियुक्तमायया षडङ्गन्यास.। षड्जातिमाया च ह्रा ह्रीं ह्रूं ह्रै ह्रौं ह्रः इति क्रमेण षडङ्गेषु योज्यम ॥ ३ ॥

चक्रनिर्माणम्

चक्रनिर्माणप्रकारमाह

विन्दुत्रिषडरनागदळचतुष्पत्रचतुरश्रमयं चक्रम् ॥ ४ ॥

अष्टदळं चतुर्दळं पत्रद्वयम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

षडावरणीपूजा

अथावरणदेवतास्थानमाह—

विन्दौ मुख्यदेवतेच्छाज्ञानक्रियाशक्तयस्त्र्यश्रे षडरे तत्तत्षडङ्गान्यष्टदळे ब्राह्म्याद्याः चतुर्दळे गणपतिदुर्गावटुकक्षेत्रेशाश्चतुरश्रे दिक्पालाः ॥ ५ ॥

द्वितीयावरणमाह—त्र्यश्रे इति । क्रमः स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन । तृतीयमाह—षडरे इति । क्रमः प्राक्कोणमारभ्यैशानान्तम् । चतुर्थमाह—अष्टदळ इति । क्रमः पूर्ववत् । चतुर्दळे पञ्चमावरणं । क्रमः प्रागादिदिक्षु । चतुरश्रेऽपि तथैव प्रागादीशानान्तं ऊर्ध्वं अधश्च ज्ञेयम् । एवं षडावरणीपूजा ॥

यद्यपि प्रधानदेवताया अन्ते पूजाऽन्यत्रास्ति, तथाऽप्यत्र विपरीतं, तथा पाठात् ॥ ५ ॥

सर्वमन्त्रयोज्यबीजानि

सर्वमन्त्रेषु योज्यान् बीजानाह-

त्रितारीकुमारीभ्यां सर्वे क्रममन्त्राः प्रयोक्तव्याः ॥ ६ ॥

त्रितारी श्रीक्रमोक्ता । कुमारी बाला ॥ ६ ॥

आवाहनादिमन्त्राः

तत्तन्मूलेनावाहनं कलामनुना बलिरनेन क्रमेणाहुतिः ॥ ७ ॥

आवाहनमन्त्रमाह—त त्त दिति । बलिदानमन्त्रमाह—क ले ति । क ला म नु व्याख्यात: । अत्र बलिदानं पात्रोद्वासनदेवतोद्वासनादीनामुपलक्षकम्, तेषामावश्य-कत्वादनुक्ते: । अ ने न क्र मे ण उक्तक्रमेण । आ हु ति. यजनं पूजनम् । सर्वदेवाना तत्तन्मन्त्रजप: श्रीक्रमोक्तजपसमये कार्य ॥ ७ ॥

इति सर्वसाधारणक्रम. ॥

रश्मिमालाविनियोग:

एवं सामान्यक्रममुक्त्वा पुनस्सिहगुहाऽवलोकनन्यायेन ललिताक्रमशेषमेव वक्तु प्रक्रमते—

अथ रश्मिमाला ॥ ८ ॥

अ थे ति पूर्वप्रकरणविच्छेदद्योतकम् । र श्मि रि ति प्रकाशापरपर्याय· । मा ले ति मन्त्रविशेषसंज्ञा । तदुक्तं नित्यातन्त्रे—

मन्त्रा एकाक्षरा पिण्डा· कर्तव्या द्व्यक्षरा मता ।
[1]बहुवर्ण समारभ्य नवार्णावधि बीजका ॥
ततो दशार्णमारभ्य यावद्विशति मन्त्रका ।
तत ऊर्ध्वं गता मालास्तासु भेदो न विद्यते ॥ इति ॥

इत्थं च गायत्र्यादिमहापादुकाऽन्तस्य प्रकाशकत्वात् विशतिवर्णाधिकत्वाच्च र श्मि मा ले ति वक्ष्यमाणमन्त्रकलापसंज्ञा ॥ ८ ॥

तस्या विनियोगं कालं चाह—

सुप्तोत्थितेनैषा मनसैकवारमावर्त्या ॥ ९ ॥

एषा रश्मिमाला सुप्तोत्थितेनेति स्वारस्यात् प्रबोधाव्यवहितोत्तरक्षण एव काल इति ज्ञाप्यते । तेन ब्रह्मरन्ध्रे गुरोर्ध्यानादिकं पूर्वोक्तं एतदुत्तरमेवेति सिद्धम् । न च—पूर्वमपि "मुहूर्ते ब्रह्मणो बुद्ध्वाप" इत्यनेन पूर्वोक्तक्रियाकलापोऽपि

[1] वर्णत्रय—घ२

प्रबोधान्यपदितत्व प्रतीयते । अन्यथा तदुत्तर वक्ष्यमाणसंविद्ध्यानादेः निद्रासमये अनभंगेनाथेसिद्धेः तत्कालप्रबोधे मुक्तस्यापि इति विशेषणं व्यर्थं स्यात्—इति वाच्यम् । ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रा रागप्राप्ता निवारयत् तच्चरितार्थम् । अत्र सुप्तोत्थितेनेति विशेषणस्य तदा गत्यभावात् उत्थानानन्तरकालाव्यवहिततामेव प्रतिपादयति ॥

एतेन निबन्धे व्युत्क्रमेण पाठः अप्रामाणिक एवेति सिद्धं ॥ ० ॥

गायत्र्यादि प्रथम रश्मिपञ्चकम्

अत्र रश्मिमालासञ्ज्ञकान् मन्त्रान् दर्शयति --

प्रणवो भूर्भुवस्सुवः—

तत्सवितुर्वरेणियं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

इति त्रिंशद्वर्णा गायत्री ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं [1]कुरु ।
मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि॥
स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥

इत्यैन्द्री सप्तषष्ठ्यर्णा सङ्कटे भयनाशिनी ॥

प्रणवो घृणिस्सूर्य आदित्यों इत्यष्टार्णा सौरी तेजोदा ॥

प्रणवः केवलो ब्रह्मविद्या मुक्तिदा ॥

तारः परो रजसे सावदों इति नवार्णा तुर्यगायत्री स्वैक्यविमर्शिनी ॥

[1] कृधि—धी
गी

रश्मिपञ्चकमेतन्मूलहृत्फालविधिबिलद्वादशान्त-बीजतया विमृष्टव्यम् ॥ १० ॥

"त्रिंशद्वर्णा गायत्री" इत्यादिभि वक्ष्यमाणै रश्मिमालाऽवयवमन्त्रसंज्ञा दर्शिता। ऐन्द्री इन्द्रदैवत्या। सङ्कटे दावाग्निव्याघ्रादिप्राणसङ्कटे। तेजोदा—तेजः स्वदर्शनेन परेषां स्वस्मिन् उत्कर्षप्रतिपादिका शक्तिः, तस्याः दायिनी। प्रणवः केवलः प्रणवोच्चारणमेव ब्रह्मविद्या ब्रह्मविद्याप्रतिपादिका। तारः प्रणवः। तुर्यगायत्री गायत्र्यास्तुर्यपादरूपा। तदुक्तं विश्वामित्रकल्पे—

गायत्र्यास्तुर्यपादोऽयं त्रिपदाया ह्युदाहृतः ॥ इति ॥

स्वैक्यविमर्शः आत्मरूपज्ञान [1]तत्प्रदायिका। एतत्—तत्सवितुरिति गायत्रीमारभ्य गायत्रीतुर्यपादपर्यन्तं यत् रश्मिपञ्चकम्। रश्मीनां प्रकाशशक्तिमत्त्वात् अमीष्वपि तत्त्वे रश्मिशब्देन व्यवहारः। क्रमेण मूले मूलाधारे हृदि ललाटे विधिबिले ब्रह्मरन्ध्रे द्वादशान्ते। अयं व्याख्यातः प्राक्। विमृष्टव्य भावयितव्यम् ॥ १० ॥

चाक्षुष्मतीविद्याऽऽदि द्वितीयं रश्मिपञ्चकम्

सूर्याक्षितेजसे नमः। खेचराय नमः। असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्माऽमृतं गमय। उष्णो भगवान् शुचिरूपः। हंसो भगवान् शुचिरप्रतिरूपः ॥

विश्वरूपं घृणिनं जातवेदसं
हिरण्मयं ज्योतिरेकं तपन्तम्।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः
प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥

[1] तत्प्रापिका—प२

ॐ नमो भगवते सूर्याय अहो वाहिनि वाहिन्यहो वाहिनि वाहिनि स्वाहा ॥

वयस्सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं
प्रियमेधा ऋषयो नाथमानाः ।
अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षु-
र्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥

पुण्डरीकाक्षाय नमः । पुष्करेक्षणाय नमः । अमलेक्षणाय नमः। कमलेक्षणाय नमः। विश्वरूपाय नमः । श्रीमहाविष्णवे नमः ॥

इति षोडशमन्त्रसमष्टिरूपिणी दूरदृष्टिप्रदा [1]चाक्षुष्मती विद्या ॥ ११ ॥

सूर्येत्यारभ्य घृणिन जातवेदस [अप्रतिरूप] इतिपर्यन्त सप्त वाक्यानि सप्त मन्त्रा । ततो हिरण्मय [विश्वरूप] इत्यारभ्य एष सूर्य इत्यन्तोऽष्टम । ॐ नम इत्यारभ्य स्वाहाऽन्तो नवम । वयस्सुपर्णा इत्यारभ्य बद्धान् इत्यन्तो दशमो मन्त्र । तदग्रिमाणि नमोऽन्तानि षट् वाक्यानि प्रत्येक षण्मन्त्रा: । इ... षोडशमन्त्राणा समष्टि समुदाय तद्रूपिणी या प्रकृतविद्या सा उपासका... दूरदृष्टिप्रदा द्वीपान्तरस्थ वस्त्वपि करस्थामलकवत् दृष्टिगोचरीकरोतीति भाव. ॥ १...

द्वितीयपञ्चके द्वितीयमन्त्रमाह—

प्रणवो गन्धर्वराज विश्वावसो मम अभिलषिता-मुकां कन्यां प्रयच्छ ततोऽग्निवल्लभेत्युत्तमकन्याविवाहदायिनी विद्या ॥ १२ ॥

[1] चक्षु—श्री

अमुकेत्यत्र अभिलषितकन्यानामनिक्षेपः। नात्रेह सर्वनाम्ना निर्देशात्, "अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः" इतिवत्। अग्निवल्लभा स्वाहा ॥ १२ ॥

तृतीयमन्त्रमाह—

तारो नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारय इति मार्गसङ्कटहारिणी विद्या ॥ १३ ॥

मार्गे यत् सङ्कटं चोरादिजनितं तस्य हारिणी ॥ १३ ॥

चतुर्थमन्त्रमाह—

तारस्तारे पदमुक्त्वा तुत्तारे तुरे शब्दं च दहनदयितेति जलापच्छमनी विद्या ॥ १४ ॥

पदमुक्त्वेति शब्दं चेति त्यक्त्वा शेषः—ॐ तारे तुत्तारे तुरे इति पठित्वा ततः दहनदयिता पठेत् ॥ १४ ॥

पञ्चममन्त्रमाह—

अच्युताय नमः अनन्ताय नमः गोविन्दाय नमः इति महाव्याधिविनाशिनी नामत्रयी विद्या ॥ १५ ॥

पञ्चेमा रश्मयो मूलादिपरिकरतया प्रपञ्च्याः ॥ १६ ॥

इमा उक्ता रश्मयः। परिकरतया तदाधारतया प्रपञ्च्या योज्या इत्यर्थः ॥ १६ ॥

महागणपतिविद्याऽऽदि तृतीयं रश्मिपञ्चकम्

तत्र पञ्चके प्रथममाह—

प्रणवः कमला भुवना मदनो ग्लाश्चतुर्दश-पञ्चदशौ गं गणपतये वरयुगळं द सर्वजनं मे

शब्दो वशमानयाग्निवामलोचनेति महागणपतिविद्या प्रत्यूह[1]शमनी ॥ १७ ॥

कमला श्रीं भुवना ह्रीं मदन क्लीं ग्लात चतुर्दश औ पञ्चदशोऽनुस्वारश्च. मिलित्वा ग्लौं । वरयुगळ वरद्वयम् । तत. शब्द इति शब्द च त्यजेत् । अवशिष्टा सर्वे वर्णा· मन्त्रावयवा. । वह्निवामलोचना स्वाहा इति चरम पठेत् । प्रत्यूहशमनी विघ्ननाशिनी ॥ १७ ॥

द्वितीयमन्त्रमाह—

प्रणवो नमः शिवायै प्रणवो नमः शिवायेति द्वादशार्णा शिवतत्त्वविमर्शिनी विद्या ॥ १८ ॥

शिवरूपं यत् चरम तत्त्वं तस्य यो विमर्शो प्रकाशशक्तिः तत्संपादिनी ॥ १८ ॥

तृतीयमाह—

प्रणवः काष्टमदक्षश्रुतिबिन्दुपिण्डो भृगुषोडशो मां पालयद्वन्द्वं इति दशार्णा मृत्योरपि मृत्युरपा विद्या ॥ १९ ॥

ककारात् अष्टम जकार दक्षश्रुति उकार, मातृकान्यासे तत्स्थानत्वात्. बिन्दु· प्रसिद्ध । त्रितय पिण्ड समुदाय· जु इति । भृगु सकार, षोडशो विसर्ग स इति । तदनन्तरं मा पालय पालयेति । मृत्योरपि मृत्यु अपमृत्युनाशिनीत्यर्थ ॥

चतुर्थमाह

तारः नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता भूयासं कर्णयोः श्रुतं माच्योढ्वं ममामुष्य ॐ इति श्रुतधारिणी विद्या ॥ २० ॥

[1] नाशना—ग.

श्रुतस्य अधीतस्य धारिणी दृढसंस्कारजनिका ॥ २० ॥

पञ्चममाह—

श्रीकण्ठादिक्षान्ताः सर्वे वर्णाः बिन्दुसहिता मातृका सर्वज्ञताकरी विद्या ॥ २१ ॥

श्रीकण्ठ अकार तदादिक्षान्ता एकपञ्चाशद्वर्णा बिन्दुसहिता मातृका वाच्या सर्वज्ञताकरी ॥ २१ ॥

रश्मयः पञ्च मूलादिरक्षाऽऽत्मकतया यष्टव्याः ॥ २२ ॥

मूलाधारादिद्वादशान्तान्तरक्षाकर्त्र्य इमा यष्टव्या भावयितव्या इति भाव ॥ २२ ॥

शिवादिविद्याऽऽदि चतुर्थरश्मिपञ्चकम्

चतुर्थपञ्चके प्रथममन्त्रमाह

शिवशक्तिकामक्षितिमायारवीन्दुस्मरहंसपुरन्दर-भुवनापरामन्मथवासवभौवनाश्च शिवादिविद्या स्व-स्वरूपविमर्शिनी ॥ २३ ॥

इयमेव लोपामुद्राख्या । इयं अग्रिमा कामराजाख्या च, श्रीगुरु[illegible] [illegible] [illegible] । शिवादिविद्या हादिि ॥ । [illegible] [illegible] । २३ ॥

[illegible]

[illegible]बिन्दुरेको[illegible]नन्तयोनिबिन्दवो[illegible] [illegible]त्रिशूलबिन्दुरूपा [illegible] एव खण्डाः श्री-[illegible] पञ्चकूटा संपत्करी विद्या ॥ २४ ॥

[illegible]

[illegible] स्थिति-
[illegible] [illegible]हारिणि [illegible]पञ्चा-
[illegible] [illegible] [illegible]समुदा-
[illegible] [illegible] [illegible] महाचण्डपदात्
[illegible] [illegible] [illegible]सृष्टिस्थितिसंहाराख्यानां प्राति-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च योगीश्व-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]रूपिणी परमायुः-
[illegible] [illegible]रूपिणी
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] इति [illegible] इति [illegible] समनुग्राया. [illegible] सृष्टिस्थितिसंहाराख्या [illegible] पठित्वा वाणी च [illegible] एवं पञ्च विधा- [illegible] पञ्चमी विधा । [illegible]

समष्टिरूपिणी कालस्य मृत्यो. सङ्कर्षिणी विनाशिनी परमायु. शत[illegible] तत्प्रदेत्यर्थः ॥ २५ ॥

चतुर्थमाह—

त्रितारी सप्तममुद्रा शिवयुक्शक्तिरहंयुगळमेतत्पञ्चत्रैलोक्यमिति शुद्धज्ञानमयी शाम्भवी विद्या ॥ २६ ॥

त्रितारी उक्ता । अत्र सप्तममुद्रापदेन तद्बीज. तदुक्तं प्राक् । शिव[illegible] तेन युक्शक्तिः सौः, ह्सौः । अहंयुगळं अहमिति द्वि पाठः । [illegible] पञ्चारत्ना । प्रथमावयवस्त्रितारी, ह्स्ख्फ्रें द्वितीयः, ह्सौः तृतीयः, अहंयुगळं [illegible] पञ्चमी । एते पञ्चारत्ना विपरीतं पठिताश्चेत् शाम्भवी विद्या । [illegible] [illegible] ॥ २६ ॥

[illegible]

भृगुत्रिशूलविसृष्टयः परा विद्या ॥ २७ ॥

[illegible] त्रिशूलम् औ विसृष्टिः विसर्गः । [illegible] ॥ २७ ॥

पञ्चैता रश्मयो मूलाद्यधिष्ठानतया परिकल्पनीयाः ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] पुनरनुलोमा [illegible] ॥ २९ ॥

भुवना ह्रीं कमला श्रीं सुभगा क्लीं "सुभगो मदनः कामः" इति कोशात् । तार उक्तः ॐ । ततो नमो भगवति । तत पूर्णे इति शेखरे अग्रभागे यस्य ईदृशं यत् अन्न इति वर्णद्वयं, अन्नपूर्णे इति पठितव्यमिति यावत् । उक्त्वेत्यंशमपहाय देह्यन्तं समानम् । दहनजाया स्वाहा । इय अन्नपूर्णा विद्या श्रिय उपाङ्गं भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रिय प्रत्यङ्गं तृतीयमाह —

प्रणवः पाशादित्र्यर्णा एहि परमेश्वरीत्युक्त्वा वह्निवामाक्ष्युक्तिरिति श्रीप्रत्यङ्गमश्वारूढा ॥ ३१ ॥

पाशादित्र्यर्णा आं ह्रीं क्रों । आद्यवर्णद्वयं शिवगो पाश, क्रों इत्यङ्कुश । शेषं स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

श्रीपादुका तुरीयमाह

नारित्रिकं सप्तममुद्रा शिवशक्तिसंवर्तपुपञ्चम-पुरन्दरवरयूं शक्तिशिवक्षमान्ते वादिवर्यां शिवभृगु-त्रिशूलबिन्दुभृगुशिवत्रिशूलविसृष्टयः श्रीपूर्वं स्वगुरु-नामतोऽष्टाक्षरी चेति श्रीपादुका च ॥ ३२ ॥

नारित्रिकं त्रितार्यं । सप्तममुद्रा [illegible] । शिव [illegible] [illegible]

एताभिश्चतसृभिर्युक्ता मूलविद्या साम्राज्ञी मूलाधारे विलोचनीया ॥ ३३ ॥

[illegible] वक्ष्यमाणा मूलाधारे विलोचनीया [illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible]ामाह

मादनशक्तिविन्दुमालिनीवासवमायाघोपदोषा-धरकन्दर्पगगनमघवन्द्धवनभृगुपुष्पबाणभूमायेति सेयं तस्या महाविद्या ॥ ३४ ॥

तस्या [illegible] ॥ ३४ ॥

अंगादियुक्ता श्यामाविद्या

अथ [illegible] श्यामाङ्गविद्यामाह

वाङ्नतिरुच्छिष्टचाण्डालिमातङ्गि सर्वपदा-द्वशंकरिवह्निवामलोचनेति श्यामाऽङ्गं लघुश्यामा ॥ ३५ ॥

वाक् ऐं नति नम एतदुत्तरं उक्त्वा पदादिति त्यक्त्वा स्वाहाऽन्तो यथाश्रुतो मन्त्र । इयं लघुश्यामा श्यामाऽङ्गभूता ॥ ३५ ॥

उपाङ्गमाह

कुमारीमुच्चार्य वदद्वन्द्वं वाक्पदं वादिनि वह्निप्रियेति श्यामोपाङ्गं वाग्वादिनी ॥ ३६ ॥

कुमारी बाला । ततो वदेति द्विवारम् । ततः पदमिति वर्णद्वयं त्यक्त्वा स्वाहाऽन्तं पठेत् । इयं वाग्वादिनी विद्या त्रयोदशवर्णा ॥ ३६ ॥

अथ श्यामाप्रत्यङ्गमाह—

प्रणव ओपिनाकुदंपवृपसस्यैचशाचामाहदशब्दाः छाधानलीतैःरिताविःवंवाईनारुमिवायेच्छेखरा नकुली श्यामाप्रत्यङ्गम् ॥ ३७ ॥

ओ इत्यारभ्य दान्ता ये शब्दा वर्णा षोडश तेषां क्रमेण छा वर्णमारभ्य येत् इतिपर्यन्तं षोडशवर्णा शेखरे अग्रभागे येषां ते। इदं दशब्दा इत्यस्य विशेषणम्। इत्थं च ओ इत्यारभ्य ये दवर्णान्ता षोडश तेषां क्रमेण एकैकवर्णस्याग्रे छादिषोडशसु वर्णेषु क्रमेणैकैकं पठेत्। यथा आदौ प्रणव. तत ओ. तत छा. तत पि, तत धा. एवं क्रमेण सर्वान् वर्णान् योजयेत्। एवं च द्वात्रिंशदक्षरा नकुली श्यामाप्रत्यङ्गं भवतीति भाव ॥ ३७ ॥

श्यामापादुकामाह—

ललितापादुकादित्रिकस्थाने कुमारी योज्या शिष्टं तद्वत् इति श्यामापादुका च ॥ ३८ ॥

ललितापादुका योद्धृता पूर्वं श्रीपादुकेति तस्या प्रथमबीजत्रयस्थाने बाला योज्या। शेष पूर्ववत्। इयं श्यामापादुका ॥ ३८ ॥

चतसृभिर्युक्ता हृच्चक्रे श्यामा यष्टव्या ॥ ३९ ॥

उक्ताभिश्चतसृभिर्युक्ता वक्ष्यमाणा श्यामाविद्या हृच्चक्रे अनाहते यष्टव्या ॥ ३९ ॥

अथ श्यामाविद्यामाह

तद्विद्या तु त्रितारी कुमारी नभवश्रीतंश्चसज-महासमुरंनिमायासरावकसस्त्रीरुवकसदुमृवकससव-कस्नलोवकअकंवमायहावर्णा ओंमोगतिमागीरिर्विननो-

रिर्वखाजिमदनर्श्रांर्वजशंरिर्वपुपशंरिर्वष्टगशंरिर्वत्वशं - रिर्वकशंरिमुमेशनस्वाऽन्त मन्त्रादि बीजपट्कं प्रातिलोम्यमिति अष्टनवतिवर्णाः ॥ ४० ॥

तद्विद्या तु श्यामाविद्या त्वित्यर्थः । त्रितारी कुमारी च प्रागुक्ते । नश्च भश्चेति हावर्णपर्यन्तं द्वन्द्वः । तथ ओं इत्यारभ्य स्वा वर्णपर्यन्तं द्वन्द्वः । इत्थं च नकारमारभ्य हाऽन्ता ये वर्णाः तेषु क्रमेणैकैकवर्णोत्तरं योजयेत् । यथा—ओम्, तदुत्तरं नवर्णः, तदुत्तरं मो एतदुत्तरं भ, इत्युच्यते । एवंक्रमेण वर्णान् योजयित्वा स्वाहाऽन्तं पठेत् । नभइत्यादिहावर्णान्तकूटे मायापदेन ह्रीं इति गृहीत्वा अष्टनवतिवर्णान्तर्गतपट्त्रिंशद्वर्णः ह्रीं इति योज्यः । एवं ओं इत्यारभ्य स्वावर्णान्ते द्वितीयकूटे कामपदे क्लीं इति वर्णं गृहीत्वा अष्टनवतिवर्णान्तर्गतपञ्चत्रिंशद्वर्णः क्लीं इति योज्यः । कूटद्वयेऽपि शेषवर्णाः उक्तरीत्या यथाश्रुता एव पठितव्याः । एवंग्रथनपूर्वकं स्वाहाऽन्तं मन्त्रं पठित्वा ततः प्रथमपड्बीजानि विपरीतानि पठेत् । एवं च सर्वं मिलित्वा अष्टनवतिवर्णा भवन्ति । अत्र ग्रथिते मन्त्रे द्व्यशीतित्र्यशीतिचतुरशीतिवर्णा अमुकं इति भवन्ति । तत्स्थाने विवक्षितनामनिर्देशः, सर्वनामत्वात् "आशास्ते य यजमानोऽसौ" इतिवत् । विवक्षितनामप्रक्षेपे वर्णन्यूनाधिकभावो न दोषाय, सङ्ख्यावाचकशब्दस्यानुवादकत्वात् ॥ ४० ॥

अङ्गादियुक्ता वाराहीविद्या

अथ अनाहते ध्येयाया वाराहीविद्याया अङ्गमाह—

हरः सविन्दुर्वापूर्वराहि स्थाणुः सविन्दुरुन्मत्तपदं भैशब्दो रविपादुकाभ्यां नम इति वार्ताळ्यङ्गं लघुवार्ताळी ॥ ४१ ॥

हरः अग्रे स्थाणुरिति दशमस्वरवाचकौ । इत्थं च प्रथमं ऌं ततः पूर्वं इत्यंशं त्यक्त्वा हिवर्णान्तः । पुनः ऌं । ततः पद शब्द, इत्येतावदशमपहाय नमोऽन्तं यथाश्रुतम् । इयं लघुवाराही वाराह्यङ्गभूता ॥ ४१ ॥

अथ वार्ताळ्युपाङ्गविद्यामाह--

वेदादि[1] भुवनं नमो वाराहिघोरे स्वप्नं ठद्वितयं अग्निदारा इति वार्ताळ्युपाङ्गं स्वप्नवार्ताली स्वप्ने शुभाशुभफलवक्त्री ॥ ४२ ॥

वेदादि प्रणवः । भुवनं ह्रीम् । ठद्वितयं ठद्वयम् । अग्निदारा स्वाहा । शेषं यथाश्रुतम् । इयं वार्ताळ्युपाङ्गम् । स्वप्ने शुभाशुभफलवक्त्रीत्यनेन तादृश-कामनावता स्वतन्त्रतया इयमुपास्येति सूचितम् ॥ ४२ ॥

तत्प्रत्यङ्गविद्यामाह—

वाग्घृदयं भगवति तिरस्करिणि महामाये पशु-पदाज्जनमनश्चक्षुस्तिरस्करणं कुरुद्वितयं वर्मफट्-पावकपरिग्रह इति वार्ताळीप्रत्यङ्गं तिरस्करिणी ॥ ४३ ॥

वाक् ऐम् । हृदय नम । तत पदादिति त्यक्त्वा तिरस्करणमित्यन्त यथाश्रुतम् । तत कुरु इति द्विवारम् । तत वर्म हुम् । तत फट् पावकपरिग्रहः स्वाहा । इयं तिरस्करिणी विद्या प्रत्यङ्गभूता ॥ ४३ ॥

अथ वाराहीपादुका दर्शयति—

श्यामापादुकामन्त्रादित्रिबीजमपहाय वाग्ग्लौं इति योज्यम् । एषा वार्ताळीपादुका ॥ ४४ ॥

श्यामापादुकाया आद्यबीजत्रयमपसार्य तत्स्थाने ऐं ग्लौं इति पठित्वा शेष अविकृतं पठेत् । इय वाराहीपादुका भवति ॥ ४४ ॥

विद्याभिरेताभिर्युक्ता फालचक्रे परिपूज्या भगव-तीयं भूदारमुखी ॥ ४५ ॥

[1] भुवना —श्री.

एताभिरुक्ताभिर्विद्याभिर्युक्ता भूदारमुखी वाराही तद्विद्येत्यर्थः। सा कालचक्रे आज्ञाया परिपूज्या ध्येयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथ वाराहीविद्यामाह—

मनुरिदमीयोऽयं वाक्पुटितं ग्लौं नभववालितांवाहिरावहखिरामुअंअंनिमःधेधिनजंजंनिमःहेहिन स्तं स्तंनिमःवेष्टदुनावेंसवाक्तक्षुखतिह्वाभकुकुशीवशब्दा यथाक्रमं मोगतितावाळिरावाहिरामुवहखिधेधिनरुंरुंनिमःभेभिनमोमोनिमःभेभिनसदुप्रष्टासषांवेंचिचमुर्गंजिस्तंनंरुरुघंश्यंशब्दोपेता वाक् ग्लौं विसृष्टयन्ताश्चसप्तमाश्चत्वारो वर्मास्त्रायफडिति द्वादशोत्तरशताक्षरा ॥ ४६ ॥

अस्या वाराह्या अयं इदमीयः। मनुः मन्त्रः। अयं वक्ष्यमाणः। अयमित्यनेन निर्दिष्टमर्थमाह—वाक्पुटितमिति। व्याख्यातं प्राक्। प्रथमं ऐम्। ततः ग्लौम्। ततः गं इति तदर्थः। ततः नेत्यारभ्य वान्ता ये वर्णाः तेषु क्रमेणैकैकवर्णोत्तरं मो इत्यारभ्य श्य इति वर्णान्ता क्रमेण पूर्ववत् एकैकान् पठेत्। एवं ग्रथनपूर्वकं वश्य पर्यन्तं पठित्वा। ततो वाक् ऐम्। ततो ग्लौं इति पठित्वा। ततः चवर्णात् सप्तमाः ठकाराः विसृष्टयन्ता विसर्गसहिताः चत्वारः तान् पठित्वा। वर्म हुम्। ततो अस्त्राय फट् इति पठेत्। इयं वाराहीविद्या द्वादशोत्तरशताक्षरी ज्ञेया ॥ ४६ ॥

श्रीपूर्तिविद्या

अथ ब्रह्मरन्ध्रे यष्टव्या श्रीपूर्तिविद्यामाह—

पञ्चमैकादशबीजवर्जा श्रीरेव श्रीपूर्तिविद्या ब्रह्मकोटरे यष्टव्या ॥ ४७ ॥

पूर्वं मादनशक्तीत्यादिना दर्शिता या श्रीविद्या तस्या यः पञ्चम एकादशश्चवर्णौ, माया वीजम्, तावपहाय श्रीविद्यैवोर्वरिता श्रीपूर्तिविद्या। सा ब्रह्मकोटरे ब्रह्मरन्ध्रे यष्टव्या ध्येयेति यावत ॥ ४७ ॥

महापादुका

श्रीब्रह्मरन्ध्रे ध्येया महापादुकामुद्धरति—

श्यामापादुकाप्रथमत्रिकस्थाने तारत्रयं कुमारी वाक् ग्लौं इति योज्यम्। ततः परस्ताच्छेषं समानम् ॥४८॥

स्पष्टम ॥ ४८ ॥

इमां लोकप्रवृत्तसर्वोत्तमत्वज्ञानाय स्तौति—

इयं महापादुका सर्वमन्त्रसमष्टिरूपिणी स्वैक्यविमर्शिनी महासिद्धिप्रदायिनी द्वादशान्ते [1]यष्टव्या ॥

सर्वमन्त्रसमष्टिरूपिणी सर्वमन्त्रैः प्रत्येकं यद्यत् साध्यं फलं तत् सर्वं अनेनैव साधितुं शक्यम् इति भावः। एवं इह लोके क्षुल्लकफलसाधनत्वमुक्त्वा सर्वाण्यणिमादिसाधनत्वमप्यस्तीत्याह—महासिद्धिप्रदायिनीति। महासिद्धयः अणिमाऽऽद्यः। एवं कृत्रिमपुरुषार्थसाधनत्वमुक्त्वा परमपुरुषार्थसाधनत्वमप्याह—स्वैक्येति। स्वैक्यविमर्शः ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं, जनकतासम्बन्धेन तद्वती ब्रह्मात्मैक्यविमर्शाभासनरूपा, अविद्यालयकर्त्रीति यावत्। अत्र सूत्रे यद्यपि महासिद्धिप्रदायिनीत्यस्मात् पूर्वपठितस्य स्वैक्यविमर्शिनीत्यस्य पश्चाद्व्याख्यानं सङ्गतं न भाति, तथाऽपि अस्य परमपुरुषार्थरूपस्य कथनानन्तरं सिद्ध्यादिकथनं असङ्गतम्। अत सूत्रकारस्य तत्क्रमेणान्वितवाक्यार्थबोधोऽभिप्रेत इति पश्चात्पठितस्यापि पूर्वं व्याख्यानं ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

[1] क, ख, ग - म, घ.

रश्मिमालाध्यातृप्रशंसा

एवं रश्मिमालामन्त्रकलापमुक्त्वा यथोक्तस्थानेषु उक्तरश्मिमालाध्यानकर्तारं प्रशंसति —

एवं रश्मिमाला संपूर्णा । सर्वगात्रः शुद्धविद्यामयतनुः स एव परमशिवः ॥ ५० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५० ॥

जपविघ्ननिवारकमन्त्राः

अथ जपपूर्वाङ्गभूतान् जपविघ्ननिवारकान् मन्त्रानाह

अथ विघ्नदेवताः । इरिमिलिकिरिकिलिपदात् परिमिरोमित्येकः । प्रणवो माया नमो भगवति महात्रिपुराद्भैवर्णाद्रविपदमनु मम त्रैपुररक्षां कुरु कुरु इति द्वितीयः । संहर संहर विघ्नरक्षोनिर्भीषकान् कालय हुं फट् स्वाहा इति तृतीयः । क्लूं रक्ताभ्यो योगिनीभ्यो नमः इति चतुर्थः । सां सारस्माय वह्वाशनाय नमः इति पञ्चमः । दुमुन्दुपुमुन्दुपु मायाचामुण्डायै नमः इति षष्ठः । एते मन्त्रा ललिताजपविघ्नदेवताः ॥ ५१ ॥

अथेति प्रकरणान्तरज्ञापकम् । [illegible]
[illegible] समास । [illegible] देवतापदेन तत्प्रदेवता [illegible]
प्रतिज्ञाय [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चतुर्थमाह—ऌमिति । अयमपि यथाश्रुतः पठितव्यः । पञ्चममाह—सा मिति । अयमपि यथाश्रुत । षष्ठमाह—दु मु लु इ ति । षष्ठ्यां माया इति ह्रींवर्णग्रहणम् । शेषं यथाश्रुतम् । ललितामनुसमाप्ति द्योतयति—एत इ ति । एते उक्ता. ॥ ५१ ॥

श्यामाविघ्नहरमन्त्रमाह—

हसन्ति हसितालापे पदं मातमुक्ता गीपरिचारिके मम भयविघ्ननाशं कुरुद्वितयं सविसर्गठत्रितयमिति श्यामाविघ्नदेवी ॥ ५२ ॥

हसन्तीत्यारभ्य नाशमितिपर्यन्तम् पद उक्त्वेत्यंश अपहाय शे समानम । नाशं इत्येतदुत्तर कुरुद्वयम । तत सविसर्गठत्रितयं पठेत । इय हसन्ती विद्या श्यामाजपाङ्गम ॥ ५२ ॥

अथ वाराहीविघ्नहरविद्यामाह

स्तं स्तम्भिन्यै नम इति कोलमुखीविघ्नदेवी ॥ ५३ ॥

यथाश्रुतं स्पष्टम ॥ ५३ ॥

एतेषां नक्तजपाद्यवहितप्राक्कालेन सम्बन्ध दर्शयति

एते नक्तजपारंभे जप्तव्याः ॥ ५४ ॥

सङ्ख्याया अनुक्तत्वात जपात पूर्व सकृत्पाठ ॥ ५४ ॥

ललिताऽऽदिजपकाला

अथ ललिताऽऽदिप्रधानानां जपकालानाह

ललिता प्राह्णे । अपराह्णे श्यामा । वार्ताली रात्रौ । ब्राह्मे मुहूर्ते परा ॥ ५५ ॥

[illegible]

[illegible]

परावृत्त्यपरभाग । तयोर्मध्य अतिसूक्ष्म कालो मध्याह्न, "प्राह्लापराह्लमध्याह्ला" इति कोशात् । गह्ला - दिवस त्रेधा विभज्य प्राह्लादय सम ज्ञेया । त्रेधा विभागश्च श्रुत्या दर्शित.— "ऋग्भि. पूर्वाह्ले दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह. । सामवेदेनास्तमये महीयते ।" इति । अयमेव विभाग प्राह्लादिशब्देन कोशेन दर्शित । अस्तोत्तर अर्धयाम उदयात प्रागर्धयाम चापहाय शेप यामत्रय रात्रिपदवाच्यम् । अत एव रात्रिस्त्रियामा" इति पर्यायोऽपि कोशेऽस्ति । त्राह्मो मुहूर्त. प्रागुक्त । शेपं स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

श्रीनित्यपूजायां मपञ्चकप्रतिनिधिग्रहणे हेतवः

श्रीनित्यपूजाया मपञ्चकप्रतिनिधिना पूजन मुख्यालाभे उक्तम् । इदानीं प्रतिनिध्यादेरे अन्यानपि हेतूनाह

व्यवहारदेशस्वात्म्यप्राणोद्वेगसहायामयवयांसि प्रविचार्यैव तदनुकूलः पञ्चमादिपरामर्शः ॥ ५६ ॥

व्यवहार पूजाऽव्यवहितोत्तरकाले पशुजनै सह कर्तव्यो लौकिक आवश्यक कार्यविशेप । तत्तद्द्रव्यमेवनाव्यवहितोत्तर तद्विकार दृष्ट्वा पशव एन दूपयेयु । कृतावावश्यक रहस्य भिद्येत । अत प्रतिनिधिमेवन इति भाव । एव यस्मिन् देशे द्रव्यमेवनेन धातुवैपम्यजनित शरीरविकार, येन केनचिदपरिहार्य-निमित्तेन तद्देशवास आवश्यक, तत्र प्रतिनिध्याश्रय । अय द्वितीयो हेतु । किं च स्वात्मनो भाव स्वात्म्यम् । समीचीनश्चासावात्मा च स्वात्मा. अत्रात्मा मन तत्त्व च सात्त्विकवृत्तिमत्त्वम् । सात्त्विकवृत्तिलक्षणमुक्त गीतायाम्

प्रवृत्ति च निवृत्ति च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्ध मोक्ष च या वेत्ति बुद्धि सा पार्थ सात्त्विकी ॥ इति ॥

अयमेवार्थ स्पष्टमुक्त तन्त्रसारोदाहृतरुद्रयामळवचनेन

कुलद्रव्य निपेवेत यदा सत्त्वाधिका मति ।
अन्यथा सेवन कुर्वन् पतनायैव कल्पते ॥

इत्यनेन ॥

ननु इद वचन प्रकृतसूत्र सामयिकपरमास्तां इति चेत्— न. सामयिकेषु पञ्चमप्रसक्तेरभावेन 'पञ्चमादिपरामर्श' इति सूत्रविरोधात्। अत एवेमा शङ्का निराकर्तुं प्रथमादिकमित्यनुक्त्वा पञ्चमादीत्युक्तं सूत्रकारेण। इत्थं च सात्त्विकान्तःकरणवृत्तिश्च स्वैकवेद्या। एव सति अन्तःकरणशुद्धि सम्यग्विचार्य पश्चात् पञ्चमादिमुख्यपरामर्श इति सिद्धम्। इत्थ च य पूजाकर्ता तस्यैव सात्त्विकवृत्तिशून्यस्य द्रव्यमेवन निषेधति शास्त्रं. किमु वक्तव्य सामयिकस्य तद्विचारे॥

एवं सति इदानीन्तना कौलिकाभासा वय कौलिका इति प्रतिष्ठावन्त अधिकारस्वरूपं अधिकारगन्धमप्यजानन्त पानपात्रं कक्षे गृहीत्वा गेहाद्गेहमटन्ति। ताश्च शिष्याभासाश्च मण्डले प्रवेश्य हविश्शेष पात्रसङ्ख्यामुल्लङ्घ्य पाययन्ति। तेभ्य. दातृभ्यश्च भूयो भूयो नम इत्यलमसदावेशेन॥

प्राणस्योद्वेग सहनशक्ति। सहाया प्रसिद्धा। आमय. रोग। वयासि बाल्यादि। एतानि सर्वाणि पञ्चमादिपरिग्रहे अनुकूलानि उत प्रतिकूलानि इति प्रविचार्य सम्यग्विचार्य अनुकूलत्वयाथार्थ्यग्रह एव मुख्यपञ्चमादि परिग्रह। अन्यथा प्रतिनिधिनैव नित्यकर्मविसृष्टि इति भाव.॥ ५६॥

सर्वभूताविरोधादय उपासकधर्मा:

प्रसङ्गात पूर्वोक्तप्रधान उपासकधर्मान् वक्तुमारभते

सर्वभूतैरविरोधः ॥ ५७ ॥

सर्वभूतैरविरोध स्वमार्गगुप्त्यर्थम। अन्यथा द्वेषेण परकीय दोष गूहनरूपेण छद्मना वा दृष्ट्वा सभाया प्रकट कुर्यु। अविरोधे तादृशदोषान्वेषणमेव न कुर्यु। दैवात् कदाचित ज्ञाते वा अविरोधात् सभाया प्राकट्य न कुर्युरिति भाव॥ ५७॥

ननु सर्वभूतैरविरोधेन वर्तमानेऽपि "मक्षिका व्रणमिच्छन्ति" इति न्यायेन केचन दोषान्वेषणस्वभावेन प्रवृत्ता स्तत्र किं कार्य? अत आह

परिपन्थिषु निग्रहः ॥ ५८ ॥

तादृशदुर्जनेषु निग्रह । यथा तन्नाश· स्यात् तथा वर्तितव्यम् । लौकिकेन अलौकिकेन व्यापारेण तस्य निरास कार्य इति भाव· ॥ ५८ ॥

एवमुदासीनेषु विरोधाभाव परिपन्थिषु निग्रह प्रदर्श्य भक्तिभूमिकामारुरुक्षूणा सेवाऽऽदिना सम्यक् श्रिताना प्रसाद सपादितवतामुपरि किं कार्यमित्याशङ्कायामाह—

अनुग्रहः संश्रितेषु ॥ ५९ ॥

संश्रितेपु चिरकालं प्रसादितेपु तेपु अनुग्रह, विद्याप्रदानादिना तेपा मनोरथपूरणं कर्तव्यमिति शेप ॥ ५९ ॥

एवं गुरोर्धर्मानुक्त्वा प्राप्तविद्येन शिष्येण कथ वर्तितव्य इति त प्रकारमाह—

गुरुवत् गुरुपुत्रकळत्रादिषु वृत्तिः ॥ ६० ॥

आदिपदेन गुरुपूज्याना ग्रहणम् । अत्र यद्यपि गुरुवृत्ति तत्कळत्रादिष्वतिदिष्टा गुरुवृत्तिश्च नोक्ता. तथाऽपि अतिदेशेनैव ज्ञापिता गुरुधर्म तन्त्रान्तरोक्तोऽस्यानुमत इति । गुरौ यथा वर्तितव्य तत्प्रकार कुलार्णवादिपु —

एकग्रामे क्रोशदूरे चार्धयोजनके स्थित ।
गुरोस्त्रिसन्ध्यैकसन्ध्ये पञ्चपर्वसु दर्शनम् ॥
एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि ।
तत्तद्योजनसङ्ख्याकै. मासै स्यात् गुरुदर्शनम् ॥
अतिदूरे नमेच्छिष्यस्तद्दिशाऽभिमुखो गुरुम् ।
रिक्तहस्तो नैव चिरात् पश्येदेव गुरुं स्वकम् ॥
गुरौ मनुष्यबुद्धिं च मन्त्रे चाक्षरबुद्धिताम् ।
न कुर्याद्यन्त्रमूर्त्यादौ शिलाबुद्ध्यादिक तथा ॥
गुरु पश्येत् सदा भक्त्या साक्षाच्छिवमय बुध ।
शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥
ऋणदान तथाऽऽदान तथैव क्रयविक्रयं ।
न कुर्यात् गुरुभि सार्ध तदाज्ञा नैव लङ्घयेत् ॥

शिष्या न वदेत् भार पादुकाभाषणम् ।
नाभिमान सुगे ह्लादे लज्जा कुर्यात् कदाचन ॥
गुरुमित्रगुरुद्वार्ता [illegible] मानयेत् सदा ।
वाहनं पादुके चैव [illegible] तथा ॥
ताम्बूल [illegible] गुर्वग्रे त्यजेत् ।
[illegible] मल्लार्यो ॥
[illegible] निर्णयम् ।
[illegible] प्रणवाद्यादिनं तथा ॥
[illegible] ।
[illegible] क्वचित् ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

आदिमस्वीकारे ग्राह्याग्राह्यद्रव्यविवेकः

शिष्टे सार्धमितिवाक्येन प्राप्त आदिमस्वीकारमनूद्य त्याज्यांश विधत्ते—

आदिमस्य स्वयं सेवनमागमदृष्ट्या दोषदं त्याज्यम् ॥ ६१ ॥

आगमा तन्त्राणि तेषा दृष्ट्या यद्दोषद तत् त्याज्यम । पूर्वं कर्तव्यत्वेन आदिमसेवन कर्तव्यमिति तन्त्रे प्रतिपादितम् । तथाऽपि यत् दोषद तत् त्याज्यम् । यथा स्वयं साधक स्वस्य अधिकारमविचार्य केवल "आगळान्त पिबेत" इति वचनं पुरस्कृत्य वृथा अनुतिष्ठन् दुष्ट पतेदेव न श्रेयसे इति । अत एव कौलोपनिषद्भाष्ये "यावन्न चलते दृष्टि" "आगळान्त पिबेन्निवं" इत्यादितन्त्रवचसा सिद्धिमात्रपरत्व व्यवस्थापितम । अय विषय विस्तरत प्राक निरूपितो-ऽस्माभि ॥ ६१ ॥

अथ प्रसङ्गात् आदिमं कीदृश किंप्रकृतिक ग्राह्य इति परिशिष्टाकाङ्क्षा यां वचनेन पूरयति —

सानन्दस्य रुचिरस्यामोदिनो लघुनो वार्क्षस्य गौडस्य पिष्टप्रकृतिन अन्धसो वाल्कलस्य कौसुमस्य वा यथादेशसिद्धस्य वा तस्य परिग्रहः ॥ ६२ ॥

द्रव्ये आनन्दसाहित्य जनकतासंबन्धेन आनन्दविशिष्टत्व, आनन्दापिनो वसाधन इति यावत । रुचिरस्य यद्दर्शनमात्रेण मन प्रसाद तस्य । आमोदिन सुगन्धयुक्तस्य । लघुन धातुवैषम्याजनकस्य । इम एवोक्तगुणा योगिनीतन्त्रे

> अत्यन्तशीघ्रबोधादर दुष्टमोदविवर्जितम ।
> सुगन्धादर प्रीतिकर अविकारकर तथा ॥ इति ॥

अथ तत्प्रकृतीराह वार्क्षस्येत्यादिना । वार्क्षस्य तालनालिकेरादिद्रुमोत्पन्नस्य गौडस्य गुडभवस्य अन्धसा अन्नप्रकृतिकस्य, "सितो वा लोकमतोऽस्त"

इत्यमरः । वाल्कलं वृक्षत्वक्सम्बन्धि "त्वक् स्त्री वल्कलमस्त्रियाम्" इत्यमरः । कौसुमस्य मधूकादिपुष्पोद्भवस्य । यथादेशसिद्धस्य यस्मिन् देशे यत्प्रकृतिकं द्रव्यं तद्ग्राह्यमित्यर्थः । एतेन दर्शितादन्याऽपि द्रव्यप्रकृतिरस्तीति दर्शिता । अन्याः प्रकृतयो दर्शिता योगिनीतन्त्रे—

द्राक्षोद्भवा च खार्जूरी माध्वी गौडी तथाऽन्नजा ।
मधुपुष्पभवा वार्क्षी ख्याता सप्तप्रकारतः ।
यथोत्तरं ह्रासगुणमाद्यमाद्यं तथोत्तमम् ॥ इति ॥

यद्यपि सूत्रे सर्वेषां तुल्यविकल्प इव दृश्यते, तथाऽपि लिखितयोगिनीतन्त्रवचनानुसारेण [illegible] पूर्वाभावे परं ग्राह्यम् । गुणह्रासानुसारेण भवन्ति शेषव्यवस्था । [illegible] सर्वा दर्शिता प्राक् । तस्य आदिमस्य ॥

आदिमप्रतिनिधिः

तत्र प्रसङ्गात् सूत्रानुक्तं आदिमप्रतिनिधिं तन्त्रान्तरोक्तं दर्शयामः [illegible] परमानन्दतन्त्रे

[illegible] शृणु देवि समाहिता ।
[illegible] तृतीयं [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥ इति ॥

[illegible]

द्वितीयतृतीयसंपादनप्रकारः

अथ द्वितीयतृतीयसंपादनप्रकारं दर्शयति -

तदनन्तरं मध्यमयोरस्वयमसुविमोचनम्। उपादिमे नायं नियमः। मध्यमे तु स्वयं संज्ञपने तत्रायं मन्त्रः—

उद्बुध्यस्व पशो त्वं हि नाशिवस्त्वं शिवो ह्यसि।
शिवोत्कृत्तमिदं पिण्डं मत्तस्त्वं शिवतां व्रज॥

इति ॥ ६३ ॥

तदनन्तरं प्रथमसंपादनानन्तरम्। मध्यमयो द्वितीयतृतीययो। अस्वय आत्मभिन्नम्। असुविमोचन प्राणविमोचन प्राणमोचनसाधनम्। कुर्यादिति शेष। द्वितीयतृतीयप्रकृतिभूतपशुप्राणवियोग स्वय न कुर्या [illegible] फलितोऽर्थ ॥

अथान्यस्य सङ्गपुरभावे किं कार्यं तत्राह उपादिम इति। उपादिमस्य द्वितीयस्य असुविमोचनं स्वयमप्यन्याभावे कुर्यात। तृतीयस्य [illegible] "उद्बुध्यस्व" इति मन्त्र पठित्वा असुविमोचन कुर्यात इति भाव ॥

द्वितीयप्रकृति

द्वितीयतृतीयो [illegible]
तन्त्रान्तरवचनानि लिख्यन्ते। [illegible]

द्वितीयभेदं प्रवक्ष्यामि [illegible]
[illegible] पुनर्[illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चतुर्थद्रव्यम्

चतुर्थमुक्तं योगिनीतन्त्रे

चणकोत्था माषजा वा मुद्रा स्युर्घृतपाचिता ।
तैलपक्वा अपि शिवे मधुराश्च सुसंस्कृता ॥
लवणाद्यैः संस्कृता वा गोधूमैस्तण्डुलादिभिः ।
निर्मिता रुचिराकाराः स्वादुयुक्ता महेश्वरि ॥ इति ॥

इद द्वितीयादिपर्युषित वर्ज्यम् । तदुक्त त्रिपुरार्णवे

एतत्पर्युषित सर्वमनर्हं पूजनादिषु ।
तत्पूजया प्रकुप्यन्ति योगिन्यस्त्वतिभीषणाः ॥ इति ॥

तन्त्रान्तरे प्रथमस्यापि हेयत्वमुक्तम्

प्रथमादि चतुर्थान्त यामात् पर्युषित भवेत् ।
प्रथमादि चतुर्थान्त सर्वं त्याज्य सुसाधके ॥ इति ॥

पर्युषितस्य परित्यागः । सति संभवे अन्यथा ग्राह्य क्रयक्रीतमर्पाति । तन्त्रसा लिखितनीलतन्त्रवचनविरोधात् क्रयक्रीतमपर्युषित संभवति । दोषदुष्ट सर्वदा त्याज्यम् । तन्त्रे प्रतिपादिता दोषा यथा-

तथा विकृतिमापन्न मार्जाराद्यैरुपाहतम् ।
केशश्मश्रुनखनिष्ठीवदूषित च परित्यजेत् ॥ इति ॥

चकारेण कृमिकीटादिसमिश्रं पिपीलिकादिदूषितादि एतत्सदृश सर्व ग्राह्यम् ॥

प्रथमादीना मण्डलादन्यत्र ग्रहणप्रकार

प्रथमादि सर्व मण्डलात् बहि न ग्राह्य इत्युक्त प्राक् । तस्यापवाद क्वचित्तन्त्रे—

देव्यै निवेदित सर्वं प्रथमादिकमद्रिजे ।
येन केनापि सस्पृष्ट समानीतं सुसंस्कृतम् ॥

उद्वासानन्तरं वाऽपि मण्डलात् बाह्यतोऽपि वा ।
आदरेण समादेयं सर्वैः पर्वतगोत्रजे ॥
उपवासपरैश्चापि स्वीकर्तव्यं सुभक्तितः ।
भोजनादौ तथा सर्वैः स्वीकर्तव्यं प्रसादकम् ॥
निवेदितं यत् प्रथमं सर्वैरापोशनान्ततः ।
चुलुकेन समादेयं मूलं स्वाहाऽन्तमुच्चरेत् ।
एतत्सर्वं तदमृतं करोति शृणु शङ्करि ॥ इति ॥

मपञ्चकेषु यदनुकल्पं तदुत्तरस्य मुख्यस्य लाभेऽपि न ग्रहणम् । यथा द्वितीय
स्यानुकल्पे तृतीये मुख्यं न । एवं अग्रेऽपि । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे

पूर्वानुकल्पे तु परं मुख्यं नैव तु योजयेत् ॥ इति ॥

पञ्चमप्रकारः

पञ्चममुख्यस्य प्रकारस्त्रिविधः । तत्राद्यः तृतीयजनरूपः । तत्राधिकारिणः
महाशिवाद्या एव न मनुष्याः । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे

अद्वैतज्ञाननिष्ठो यो योऽसौ संसारपारगः ।
स एव यजनं कुर्यात् अधिकारी तु नापरः ॥ इति ॥

अनन्तरमुद्रास्य [illegible] द्वितीयप्रकारमारभ[illegible]
तदुक्तं [illegible]

[illegible] मतिमन्दादिषु ।
[illegible] ॥
[illegible] कृता पूज्या यथाविधि ।
[illegible] समान ।
[illegible] ॥

सर्वत्र कुलशास्त्रविहितक्रियासामान्ये अस्मिन् शास्त्रे विहितं किं अविहितं किं इति परिशोध्य सप्रमाणं कर्म अनुष्ठेयमिति भाव ॥ ६४ ॥

अन्य धर्ममाह—

दशकुलवृक्षानुपप्लवः ॥ ६५ ॥

श्लेष्मातककरञ्जाम्रनिम्बाश्वत्थकदम्बका ।
विल्वो वटोदुम्बरौ च तिन्त्रिण्या सहिता दश ॥

इति तन्त्रान्तरे प्रसिद्धा ये कुलवृक्षा तेषामनुपप्लव. अच्छेदनम् ॥ ६५ ॥

धर्मान्तरमाह—

स्त्रीवृन्दादिमकलशसिद्धलिङ्गिक्रीडाऽऽकुलकुमारीकुलसहकाराशोकैकतरुपरेतावनिमत्तवेश्याश्यामारक्तवसनामत्तेभानां दर्शने वन्दनम् ॥ ६६ ॥

स्त्रीवृन्द सुवासिनीवृन्दम्, न तु विधवानाम्,

सुवासिनीकुमारीणा समूह मदिराघटम् ॥

इति तन्त्रान्तरवचनात । आदिमकलश मदिरापूर्णघटः । सिद्धा. मन्त्रसिद्धिमन्त, तेषा लिङ्गानि पूर्वं वाराहीप्रकरणे लिखितानि, तच्छालिनः सिद्धलिङ्गिन । क्रीडासु आकुला व्याकुला· व्यासक्ता· कुमार्यः कन्याः तासा कुल समूह । सहकारोऽतिसुगन्धिचूत . "आम्रश्चूतो रसालोऽथ सहकारोऽतिसौरभः" इत्यमर । अशोक प्रसिद्ध । एकतरु यो वा को वा अद्वितीयः नेत्रसचारपर्यन्त तरु । न च सहकाराशोकात्मक एकतरु इति शङ्कनीयम,

मत्तेभ सहकारञ्चाऽप्यशोक पुष्पितद्रुमम ।
श्मशान द्रव्यमोगन्यमेकवृक्ष च कौलकम ॥

इति तन्त्रान्तरवचनात् । परेतावनि श्मशानम । मत्तवेश्या यौवनमत्ता वेश्या । मत्ता मद्यपानादिना मत्ता । श्यामा यौवनमध्यस्था तारुण्यनिर्भरेति यावत ।

रक्तवसना रक्तवस्त्रपरिधानवर्ती । मत्तेभ प्रसिद्ध । एतेषां दर्शने वन्दन नमन कुर्यात् । तदपि मानसं. स्वधर्माणा प्राकट्ये निरयश्रवणात् ॥ ६६ ॥

पञ्चपर्वसु नैमित्तिकी पूजा

अथ नैमित्तिकपूजामाह- -

पञ्चपर्वसु विशेषार्चा ॥ ६७ ॥

पञ्च पर्वाणि कृष्णाष्टमी कृष्णचतुर्दशी अमा पूर्णिमा संक्रान्ति इति । तदुक्त तन्त्रे -

> कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यौ पूर्णिमाऽमा च संक्रम ।
> एतानि पञ्च पर्वाणि . . . . इति ॥

श्रीदेवीभागवते

> [1]कृष्णाष्टमी च [illegible] पूर्णिमा [illegible] ।
> एतानि पञ्चपर्वाणि दुर्लभ [illegible] ॥ इति ॥

एतेषु पञ्चपर्वसु विशेषेण विशेषद्रव्येण [illegible] । नैमित्तिकपूजाया कृष्णाष्टम्यादितिथि प्रदोषव्यापित्व [illegible] । [illegible]

> प्रदोषव्यापितिथ्यादौ [illegible] ।
> [illegible] पर्वदिन [illegible] ।
> रात्र्यामिस्त्वाभ [illegible] पर्वयोगे [illegible] ॥ इति ॥

रात्रियामिस्त्वाभ [illegible] प्रदोषपरम् । [illegible] दिवा पर्वयोगे च पर्वदिन [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[1] [illegible]

[illegible] ॥

अस्यापि [illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ इति ॥

[illegible] ॥ ६७ ॥

आरम्भादयः सप्तोल्लासाः

अथैषां कुलधर्माणां अनुष्ठानविधिं वक्तुं तदुपोद्घातभूतान् उल्लासान् विभजते—

आरम्भतरुणयौवनप्रौढतदन्तोन्मनानवस्थोल्ला-सेषु प्रौढान्ताः समयाचाराः। ततः परं यथाकामी। स्वैरव्यवहारेषु वीरावीरेष्वयथामननादधःपातः ॥ ६८

आरम्भ, तरुण, यौवन, प्रौढ, तदन्त, उन्मन, अनवस्थ उपासकस्य सप्त दशाविशेषाः। तत्र आरम्भो नाम उपासनाविषयकेच्छामात्रवत्त्वे सति तन्त्रशास्त्रानभिज्ञत्वम्। सम्यग्गुरुं संपाद्य दीक्षितस्तदनन्तरं तन्त्रशास्त्रपिपठिषाशालित्वं तरुणोल्लासः। ततस्तच्छास्त्रविषयकज्ञानवत्त्वं यौवनोल्लासः। ततः तच्छास्त्रविषयकतत्त्वज्ञानं संपाद्य शास्त्रप्रतिपादितध्यानं कर्तुमीहमानत्वं प्रौढोल्लासः। तदिच्छाऽनन्तरं किंचिदभ्यस्ते ध्यानवत्त्वं तदन्तोल्लासः। ततो ध्यानेन कंचित्कालं मनोलयशक्तिमत्त्वं उन्मनोल्लासः। पूर्णारूढत्वं अनवस्थोल्लासः। अत्र प्रमाणं परमानन्दतन्त्रे—

यस्य यावत्पात्रमुक्तमारम्भस्तस्य तावता।
तत्पश्चात् तरुणो देवि ईषद्बोधोदये सति ॥
तत्पश्चान्मध्यबोधस्य चोदयाद्यौवनो मतः।
यत्नान्मनोलयो देवि यदा स्याद्यावता शिवे ॥

[illegible] पोढ [illegible]नुवर्तते शिवे ।
[illegible]र्यापि प्रौढान्त समुदाहृत ॥
[illegible] तदा स्यादुन्मन शिवे ।
निश्चल [illegible] चेत तदात्यन्तिक ईरित ॥ इति ॥

[illegible] पूर्व प्रप्रकरणे अधिकारिभेदेन पात्रसंख्याव्यवस्था सप्रमाणमुक्ता । [illegible] प्रथम आरम्भोल्लास । तदनन्तर पात्रवृद्धि ईषदुन्माद- तावत्पात्रसेवन [illegible] तरुण । ततोऽपि पात्रवृद्धि सपाद्य मध्यमबोधजननं यौवन । स्वप्रबोधाय [illegible] न तरुण । ततोऽपि पात्रवृद्धि सपाद्य मध्यमबोधजननं यौवन । स्वप्रयत्नसाध्येन यावता पात्रसेवनेन स्वाभाविकतया चञ्चलस्य मनस शास्त्रोक्तध्यानेन स्वप्रयत्नसाध्येन स्थिरता भवेत तावत्पात्रसेवन प्रौढ । अयत्नादेव ईषच्चलन मनस . अयत्नादेव स्थिरीभाव . ईदृशं यावत भवति तावत्पात्रसेवनं तदन्त । यावताऽयत्नान्मनस स्थिरीभाव मनसश्चलन तावत्पात्रसेवन उन्मन । यावता यत्नेनापि मनश्चालयितु न शक्नोति सोऽनवस्थ इति ॥

एवं पात्रसेवनवृद्धि उल्लासभेदेन प्रदर्श्य सप्तसूल्लासेषु मध्ये कस्मिन् कोऽधिकारीति विवक्षाया अधिकारिव्यवस्थाऽप्युक्ता परमानन्दतन्त्रे

अशक्तावुधबालानामारम्भ परिकीर्तित ।
तरुणो नूतनाना स्याद्भक्तिमात्रस्य यौवन ॥
प्रौढ स्यादारुरुक्षोर्वै मध्यारूढस्य तत्पर ।
पूर्णारूढस्योन्मनश्च तद्ददात्यन्तिकोऽपि वा ॥ इति ॥

इत्य च अमीषा वचसा तत्त्वे निर्मथ्यमाने उल्लासलक्षण मदुक्तमेव पर्यवस्यति । स्वय विद्वान् उपासकस्य निरुक्तोल्लासरूपा दशाविशेषा स्वान्त करणेक्त्वेद्या । स्वय विद्वान् स्वीया दशा सूक्ष्मधिया सम्यक् परिशोधयेत् । एव परिशोध्य तुरीय प्रौढोल्लासपर्यन्तं शास्त्रप्रथिता समयाचारा कार्या । अत ऊर्ध्वं यथाकामी विहरेत् इति भाव ॥

एवं समयाचारपरिग्रह त्यागश्चोक्त अधिकारिभेदेन । तमधिकार स्वबुद्ध्या अविचार्य यदि कामचारी भवेत तर्हि पतेदेवेत्याह स्वैरव्यवहारेष्विति । वीरा पञ्चमषष्ठसप्तमोल्लासिन । अवीरा पञ्चमोल्लासवन्त । अनयो अयथामननात् याथार्थ्य अविदित्वा यदि स्वैरचारी भवेत तर्हि पतेदेव निरय इत्यर्थ ।

उल्लासभेदमज्ञात्वा प्राप्य मूढत्वमम्बिके ।
[1]जिह्वालोलुपभावेन चेन्द्रियप्रीणनाय च ।
यः पिबेत् तं तु तामिस्रे मातृका पातयन्ति हि ॥

इत्यनेनोक्त एवार्थः प्रकटीकृतः स्वतन्त्रतन्त्रे । इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ६८ ॥

अवशिष्टा उपासकधर्माः

एवं प्रसङ्गात् आचारविधिमुक्त्वा पुनः शिष्टान् धर्मान् वक्तुं प्रक्रमते—

रक्तात्यागविरक्ताऽऽक्रमणोदासीनाप्रलोभनवर्जनम् ॥

रक्ता आत्मना साकं भोगे आसक्ता तां न त्यजेत् । एवं स्वस्मिन् विरक्ता या तां बलात्कारेण नोपभुञ्जीत । या चोदासीना तां धनादिना प्रलोभ्य तदुपभोगोऽपि न कार्यः ॥ ६९ ॥

घृणाशङ्काभयलज्जाजुगुप्साकुलजातिशीलानां क्रमेणावसादनम् ॥ ७० ॥

घृणा दया । शङ्का विधिविहितहिंसायां द्वितीयादिसंपादनविषये, एवं प्रथमादिग्रहणे संशयः । जुगुप्सा द्वितीयादिविषयकस्तिरस्कारः अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । कुलं गोत्रम् । जातिः ब्राह्मणत्वादिः । शीलं स्वभावः । इमान्यविद्यामूलानि अनेकजन्मस्वनुवृत्तानि क्रमेण तत्तद्भूमिकां प्राप्य अवसादनं त्यागः कार्यः इति शेषः ॥

प्रथमभूमिकामारूढः हेयं किं ग्राह्यं किं इति परिशोधयेत् । ततः यत् हेयं तस्य त्यागेच्छां द्वितीयभूमिकाऽऽरूढः कुर्यात् । तृतीयभूमिकाऽऽरूढः त्यागसाधनानि संपादयेत् । चतुर्थभूमिकाऽऽरूढः संपादितसाधनैः सह यत्नं कुर्यात् । पञ्चमभूमिकाऽऽरूढः उक्तधर्मान् मनसि त्यजेत्, न वाह्यतः । षष्ठभूमिकाऽऽरूढः सर्वथा त्यजेत् । एवं स्वस्य तत्तद्भूमिकाऽऽरूढत्वज्ञानं सम्यग्विचार्य निश्चित्य पश्चात् तद्धर्मान् अनुसरेत् । न त्वन्यथा । अन्यथा कुर्वन् पतनायैव कल्पेत । तदुक्तं भागवते-

[1] "स योगिनीनां सततं पशुः स्यादन्यथा पिबन्" इत्यधिकं —अ

... या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।
... स्वानुभवेऽपि निश्चयः ॥ इति ॥

... गुणा नवमिताः नव वस्तुनि नियता इति तच्छ्लोकभावः ॥ ७० ॥

प्रसङ्गान्तरमाह

गुरुप्रगुरुसन्निपाते प्रगुरोः प्रथमं प्रणतिः तदग्रे तदनुरोधेन तन्नतिवर्जनम् ॥ ७१ ॥

गुरुः प्रसिद्धः । प्रगुरुः गुरोः गुरुः । तयोः सन्निपाते एकत्र वासे प्रगुरोः प्रथमं नमस्कारः कार्यः । यावत्पर्यन्तं प्रगुरुसन्निधौ गुरुस्तिष्ठति तावत्पर्यन्तं तं गुरुं न नमेत्, नमस्कारः गुरोः न कार्य इति भावः । प्रगुरोरनुरोधेनैव निषेधात् ॥

ननु प्रथमं नतिः इत्यनेन नमस्कारानुवादेन प्राथम्यं विधीयते, उत "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इतिवत् क्रमविशिष्टं नमनं विधीयते? नाद्यः, उभयोः नतिप्राप्तौ कस्य प्रथमं इति क्रमाकाङ्क्षायां प्रकृते गुरुनमननिषेधे परिशिष्टप्रगुरुनतौ क्रमाकाङ्क्षाऽभावात् प्रथममित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न द्वितीयः, दृष्टान्तवैषम्यात् । तथा हि वषट्कर्तुरित्यत्र भक्षस्य समासघटकत्वेन समासमध्ये अर्धेनानुवादः अर्धेन विधिः न सम्भवति इति गत्यभावात् विशिष्टं अपूर्वं विधीयते इत्युक्तम्, इह तथात्वाभावात् ॥

वृद्धान्नमस्कुर्यात् इत्यनेन प्राप्तानुवादसम्भवे विशिष्टविधिकल्पनाया असम्भवात् इति चेत्—न । सूत्रे नतिवर्जनं इत्यनेन न नतिसामान्यं निषिध्यते, किं तर्हि कायिकं दण्डवन्नमनं निषिध्यते । मानसं गुरुनमनं भवत्येव ॥

कथं सामान्येन श्रुतस्य नतिवर्जनं इत्यस्य सङ्कोचः प्रमाणमन्तरेति चेत्—न वयं स्वेच्छया सङ्कोचं कुर्मः, किं तु सप्रमाणम् । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

गुरोर्गुरौ समीपस्थे प्रगुरुं पूजयेच्छिवे ।
गुरोः पूजाऽऽदिकं सर्वं मनसैव प्रकल्पयेत् ॥ इति ॥

अत्र आदिपदेन नमस्कारो ग्राह्यः ॥

तत्र आदौ प्रगुरोः कायिको नमस्कारः, गुरोश्च मानसः। द्वयोः प्राप्तौ आदौ किं कार्यं इति जिज्ञासायां तत्पूरकतया प्रथममिति पदस्य सार्थक्यसंभवात् केवलक्रममात्रविधायकमिदं, न विशिष्टापूर्वविधिः। तथा च उभयसन्निपाते प्रगुरुं दण्डवत् प्रथमं प्रणम्य गुरुं मनसा प्रणमेत् इति फलितम् ॥

अत्र विधौ निषेधे च नतिपदेन पूजासामान्यं लक्ष्यते, पूर्वलिखितपरमानन्दतन्त्रवचनात्। एवं गुरुप्रगुरुपदं प्रगुरुपूर्वपरंपरासन्निपातेऽपि तुल्यत्वलक्षकम्।

गुरूणां सन्निपाते तु सर्वाद्यं तत्र पूजयेत् ॥

इति योगिनीतन्त्रवचनात् ॥ ७१ ॥

धर्मान्तरमाह—

अभ्यर्हितेष्वपराङ्मुख्यम् ॥ ७२ ॥

अभ्यर्हितेषु श्रेष्ठेषु। श्रेष्ठत्वं चात्र ज्ञानाधिक्येन ग्राह्यम्। अपराङ्मुख्यं औदासीन्याभावः। तेन मम किं कार्यं इति औदासीन्यं न कार्यम्। स्वापेक्षया ज्ञानाधिक्यात् ज्ञेयाश्च तस्मादवगच्छेत् ॥ ७२ ॥

धर्मान्तरमाह

मुख्यतया प्रकाशविभावना ॥ ७३ ॥

प्रकाशः परशिवः तत्त्वातीतः, यदुपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मेति व्यवह्रियते सः, तस्य विभावना मुख्यतया सकलशास्त्राभ्यासफलमिति जानीयादित्यर्थः। तादृशभावनासिद्ध्युपायमेव सर्वं शास्त्रं ब्रूते तदन्यदफलमिति ब्रूते इति तत्त्वार्थं जानीयादिति सूत्ररहस्यतात्पर्यं ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

धर्मान्तरमाह—

अधिजिगमिषा शरीरार्थासूनां गुरवे धारणम् ॥७४॥

अत्रापि पूर्वसूत्रात् मुख्यतयेत्यनुषज्यते। अधिजिगमिषा यत्र कचित् कार्योद्देशेन गमनेच्छा। सा द्विप्रकारा, स्वार्था गुर्वर्था च। तत्र द्वयोः सन्निपाते

मुख्यतया गुर्वर्थं या जिगमिषा तदनुरोधेन स्वार्थजिगमिषा साधयेत् । एवं शरीरधारणं, अर्थस्य द्रव्यस्य धारण प्राणधारण च गुर्वर्थं मुख्यं, स्वार्थं गौणम् । यदि स्वशरीरपातेन गुरोर्हितं भवति तर्हि देह पातयेत्, न तु स्वोपभोगार्थं शरीरधारणं कुर्यात् इति भाव. । अर्थप्राणयोरप्येवमेव ज्ञेयम् ॥ ७४ ॥

धर्मान्तरमाह—-

एतदुक्तकरणम् ॥ ७५ ॥

एतदुक्त गुरूक्तं नीचकार्यमपि अभिमानमुल्लङ्घ्य कार्यम् ॥ ७५ ॥

अपरीक्षणं तद्वचने व्यवस्था ॥ ७६ ॥

तद्वचने गुरुलक्षणविशिष्टगुरुवचन स्वबुद्ध्या न परीक्षयेत्, सदसद्वेति न विचारयेत् । व्यवस्था अय सर्वतन्त्रार्थवित् अन्यथा न वदिष्यति, किं तु शास्त्रयुक्तमेव वदिष्यति इति निश्चय कुर्यात् ॥ ७६ ॥

सर्वथा सत्यवचनम् ॥ ७७ ॥

सर्वथा सङ्कटेऽपि । यद्वा – सर्वथा सहसा सङ्कटमन्तरेणत्यर्थ । तेन सङ्कटे विवाहादौ अनृताभ्यनुज्ञा स्मृतिप्राप्ता न बाधिता ज्ञेया ॥ ७७ ॥

परदारधनेष्वनासक्तिः ॥ ७८ ॥

स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

धर्मान्तरमाह

स्वस्तुतिपरनिन्दामर्मविरुद्धवचनपरिहासधिक्कारा-क्रोशत्रासनवर्जनम् ॥ ७९ ॥

स्वस्तुतिपरनिन्दे प्रसिद्धे । "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण पदं प्रत्येकं सम्बध्यते" इति न्यायेन विरुद्धपदोत्तरश्रुतिवचनशब्दस्य स्तुतौ निन्दायां मर्माणि चान्वय । एवं च स्तुतिवचन निन्दावचन मर्मवचन विरुद्धवचन चेति फलितम् । [illegible]

गूढदोषप्रकाशकशब्द । विरुद्धवचनं तव मरणं भूयात् इत्यादिरूपं श्रवणकटुवच । परिहासो हेळनं. दरिद्रं दृष्ट्वा त्वं महाराज तव किङ्करा वयं स्म इत्याद्याक्षेपरूपम्। धिक्कारस्तु तुच्छीकरणम् । आक्रोश रोदनादि । त्रासन परस्य भयजनकं, इदानीं तव शिरश्छेदनं करोमि इत्यादिरूपम् । उक्ताना अमीषां वर्जनं कार्यम् ॥ ७९ ॥

एवं सामयिकधर्मेषु अत्यन्तं आवश्यकं मुख्य धर्ममाह---

प्रयत्नेन विद्याऽऽराधनद्वारा पूर्णख्यातिसमावेशनेच्छा चेत्येते सामयिकाचाराः ॥ ८० ॥

प्रयत्नेन सावधानेन जितेन्द्रियेणेति यावत् । श्रीविद्याऽऽराधनद्वारा प्राक्प्रपञ्चितामपूर्णख्याति व्युदस्य पूर्णख्याति जीवस्य स्वतस्सिद्धा या पूर्णख्याति सा प्रकटा भवतीत्याकारिका इच्छा ता सदा कुर्यात् । एते इच्छाऽन्ता निरूपिता धर्मा सामयिका समये कुलशास्त्रमर्यादाया वर्तमाना. ते कुलशास्त्रप्रतिपादिता उपासकधर्मा इति यावत् ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तान् इच्छाऽन्तान् आचारान् कण्ठरवेणोक्त्वा ग्रन्थविस्तरभयात् शेषधर्मान् शास्त्रान्तरोक्तान् ग्राह्यत्वेन अतिदिशति—

परे च शास्त्रानुशिष्टाः ॥ ८१ ॥

ये पूर्वोक्ता तेभ्य परे अन्यधर्मा ते शास्त्रे तन्त्रान्तरे अनुशिष्टा· तेऽपि ग्राह्या इति शेष ॥

तन्त्रान्तरात् ग्राह्यधर्मपरिगणनम्

ते च धर्मा तन्त्रान्तरे प्रसिद्धा सगृह्यन्ते-

अशोकपुष्पितवृक्षकोकिलग्रामकुलशास्त्रपुस्तकाना दर्शने नमनम् ॥

न नग्नां स्त्रियमीक्षेत कुरूपां प्रकटस्तनीम् ।
दृष्ट्वा तु विकृतां वाऽपि नोपहासं समाचरेत् ॥

योषितामप्रियं नैव कुर्यात् कार्यं प्रियं सदा ।
न स्पर्शेत् कुलवृक्षांश्च तत्पत्रे नैव भोजनम् ॥
वृथा छेदं न कुर्याच्च नमस्कुर्याच्च दर्शने ।
शपथं नैव कुर्वीत कार्ये क्वापि समुत्थिते ॥

इत्येवंरूपाः । तानप्यनुतिष्ठेत् । इत्युक्ताः समयाचाराः ॥

अथ प्रसङ्गात् यद्वचनं मुख्यत्वेन पुरस्कृत्य अन्यानि प्रमाणानि [illegible] स्वीकृत्य तन्त्रान्तरस्पर्शस्त्यक्तः तद्वचनं त्रिपुरारहस्ये

क्वचित्तन्त्रेषु विस्तारः क्वचित्तन्त्रेषु संक्षेपः ।
एकं तन्त्रं समाश्रित्य सम्यक् कर्म कृतं तथा ॥
सर्वं तेन कृतं राम तत्र श्रीगुरुसाक्षिकम् ।
तन्त्रानुक्तं सूचितं च तथाऽन्यानि विलक्षणम् ॥
अकृतं यत कर्म राम [illegible] ।
तदन्यस्मादुपादेयं एष शास्त्रविनिर्णयः ॥ [illegible] ॥

अस्मिन् वचने तन्त्रान्तराणां सामान्यानि [illegible]
न्यस्तं । एतावत्सूचनया [illegible]
यत्करणे तन्त्रान्तर [illegible]
परप्रयोगोऽनन्त । [illegible]
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अन्त्येष्टिविधिकथनम्

ईश्वर उवाच

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि विधिमन्त्येष्टिसंज्ञकम् ।
[illegible] || १ ||
अन्त्येष्टिं विना देवि मण्डलप्रवेशो न जायते ।
तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नेन चान्त्येष्टिविधिमुत्तमम् || २ ||
यस्य न क्रियते देवि न दीक्षा [illegible] ।
तेन कृताऽन्त्येष्टिविधिः कौलश्राद्धे न [illegible] || ३ ||
मूलकान्ते [illegible] वा [illegible] वा [illegible] ।
अन्त्येष्टिमेव कुर्वीत मण्डलान्तर्गताय वै || ४ ||
यस्यान्त्येष्टिर्न क्रियते प्रमादेनापि [illegible] ।
तन्नाम्ना मूलमयुतं जप्त्वा श्राद्धं ततश्चरेत् || ५ ||
न ज्ञायते यस्य नाम तस्य श्राद्धविधौ शिवे ।
मानवौघाद्यनाम्ना तु सर्वं देवि समाचरेत || ६ ||
मृतेऽह्नि पर्वसु तथा तीर्थश्राद्धं समाचरेत ।
उपासको हि तद्रूपो वीरत्वं गच्छतीश्वरि || ७ ||
बाह्यसंस्कारयोगेन प्रेतत्वाच्च विमुक्तितः ।
मण्डलान्तःप्रवेशार्थमन्त्येष्टिं तु समाचरेत् || ८ ||
एकान्ते तु शुचौ देशे संकल्प्योदङ्मुखः शिवे ।
आचार्यं चापि ब्रह्माणं वृणुयात् तत्र शक्तितः || ९ ||
आचार्यस्तु समर्च्याथ नैवेद्यान्ने विधानतः ।
हस्तसम्मितवेद्यां तु सिन्दूररजसा लिखेत् || १० ||
श्रीयन्त्रं तत्र चावाह्य देवता शक्तितो [1]यजेत् ।
वितस्तिसमितां तत्र कुशपुत्तलिकां न्यसेत् || ११ ||

[1] जपेत्—अ, श्री

अन्त्येष्टिविधि

अन्त्येष्टिविधिस्त्रिकूटारहस्ये—

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि विधिमन्त्येष्टिसंज्ञितम् ।
अवश्यं तत् साधको वै कुर्यात् गुर्वादिषु प्रिये ॥ १ ॥
अन्त्येष्टिविधिना हीनो मण्डलस्थो न जायते ।
तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नेन चान्त्येष्टिविधिमुत्तमम् ॥ २ ॥
यस्य न क्रियते देवि न दीक्षाकुलमश्नुते ।
नैव कृत्वाऽन्त्येष्टिविधि कौलश्राद्धे न चार्हता ॥ ३ ॥
सूतकान्ते तदाद्ये वा मासे वर्षेऽपि वा शिवे ।
अन्त्येष्टिमेवं कुर्वीत मण्डलान्तर्गताय वै ॥ ४ ॥
यस्यान्त्येष्टिर्न क्रियते प्रमादेनापि हेतुत ।
तन्नाम्ना मूलमयुत जप्त्वा श्राद्धं ततश्चरेत् ॥ ५ ॥
न ज्ञायते यस्य नाम तस्य श्राद्धविधौ शिवे ।
मानवौघाद्यनाम्ना तु सर्व देवि समाचरेत् ॥ ६ ॥
मृतेऽह्नि पर्वसु तथा तीर्थश्राद्धं समाचरेत् ।
उपासको हि तद्वंश्यो वीरत्वं गच्छतीश्वरि ॥ ७ ॥
बाह्यसंस्कारयोगेन प्रेतत्वाच्च विमुक्तित· ।
मण्डलान्त.प्रवेशार्थमन्त्येष्टि तु समाचरेत् ॥ ८ ॥
एकान्ते तु शुचौ देशे संकल्प्योदङ्मुख. शिवे ।
आचार्य चापि ब्रह्माण वृणुयात् तत्र शक्तित ॥ ९ ॥
आचार्यस्तु समभ्यर्च्याथ नैवेद्यान्ते विधानत ।
हस्तसम्मितवेद्या तु सिन्दरग्जसा लिखेत् ॥ १० ॥
श्रीयन्त्रं तत्र चावाह्य देवता शक्तितो [1]यजेत् ।
वितस्तिसमिता तत्र कुशपुत्तलिका न्यसेत् ॥ ११ ॥

[1] जपेत्—अ, श्री

अथास्यैव संक्षेपेण भावं दर्शयामि---दीक्षिता मृता बाह्यसंस्कारविहीना वीरभूता', बाह्यसंस्कारेण संस्कृता वीरा', बाह्यसंस्कारेण संस्कृता उक्तसंस्कारसंस्कृता मण्डलान्तःप्रविष्टा इति तन्त्रशास्त्रप्रसिद्धिः । बाह्यसंस्कारमन्तरा नेदं कर्म ॥ १—३ ॥ सूतकान्ते सपिण्डीकरणान्ते, तदुत्तरमेव वीरत्वप्राप्ते ॥ ४-८ ॥ आचार्यब्रह्मोभय-वरणाशक्तौ आचार्यस्यैव वरणमित्याह---शक्तित इति ॥ ९ ॥ नैवेद्यान्ते आवरणपूजोत्तरनैवेद्यान्ते ॥ १० ॥ श्रीचक्रदेवताऽऽवाहनोत्तरं यथाविभव पूजा कार्येत्याह—शक्तितो यजेदिति । तत्र निर्मितश्रीयन्त्रे । कुशपुत्तलिका कुशपुरुषम् ॥ ११ ॥ नाम्ना अमुकानन्दनाथं वीरं नम । अज्ञाने गगनानन्दनाथं वीरमिति ॥ १२—१४ ॥ तन्मात्राकर्षिणी शब्दाकर्षिण्यादय पञ्च श्रोत्रादि-पञ्चसु ज्ञानेन्द्रियेषु । बीजत काळीबीजोत्तरं, क्रीं काल्यै नम इति ॥ १५ ॥ अङ्कुशात् क्रों एतदुत्तरं मर्मकृन्तिन्यै नम इति । आं ह्रीं प्राणाकर्षिण्यै नम इति ॥ १६ ॥ श्राव्यमन्त्रश्च कालधर्ममित्यादिः ॥ १७—२१ ॥ तन्नाम्ना अमुकानन्दनाथाय वीराय नम' । षोडशपञ्चान्यतमोपचारैरभ्यर्च्य अन्ते देवतानाम द्वितीयान्तं तर्पयामीति पठित्वा विशेषार्घ्येण तर्पयेत् । वेद्या पार्श्वे होमप्रकरणोक्तविधिना विवाहान्ते मरणसंस्कारेणापि संस्कृतमग्निं संस्थाप्य यन्त्रात् कल्पितयन्त्रस्थां अग्नौ देवीमावाहयेत् ॥ २२ ॥ संपूज्य पञ्चोपचारै तां सन्तर्प्य ॥ २३ ॥ घृतेन स्रुचं संपूर्य हविष' स्थाने स्रुच्येव वीरं निक्षिप्य ॥ २४—२९ ॥ तत्संख्यया समित्संख्यया । मूलेनैव होमतन्त्रं समापयेत् इति । अनेन होमप्रकरणोक्तोत्तराङ्गप्राप्ति ॥ ३० ॥ कुर्याच्छ्राद्धमिति नाम्ना कौळश्राद्धीययावद्धर्मातिदेश । मण्डलमेळनश्राद्धमित्यस्य नाम । अत्र विश्वेदेवा वीरा' । वीरात् प्राक्तनास्त्रय पुरुषाश्च देवताः । वीरात् प्राक् पुरुषा अपि तान्त्रिकान्त्येष्टिसंस्कृता यदि स्यु', तर्हि मित्रेशादिस्वरूपताप्राप्तिसिद्धये एकैकोद्देशेन मण्डलप्रवेशलाभाय अन्त्येष्टिप्रतिनिधिभूतं अयुत मूलं जप्त्वा पश्चात् वीरं संस्कृत्य मण्डलमेळनश्राद्धं कुर्यात् । दीक्षितवंशग्रहणात् अदीक्षितस्यापि तद्वंश्यस्य तुल्यं प्रतिनिधिरूपं वा इदं कर्म भवति ॥ ३१ ॥ अथ कौलश्राद्धायो विशेष तमाह—वीरपात्रमित्यादिना । वीरस्य पूजा प्रत्यङ्मुखस्य पूजनं विशेष' ॥ ३२ ॥ वीरस्य पाद्यमण्डलं त्रिकोणं, तथा तत्पात्रासादनमण्डलमपि । पितृपात्रासादनानन्तर

अथास्यैव संक्षेपेण भाव दर्शयामि---दीक्षिता मृता वाह्यसस्कारविहीना वीरदूता·, वाह्यसस्कारेण संस्कृता वीराः, वाह्यसस्कारेण सस्कृता उक्तसंस्कारसंस्कृताः मण्डलान्त.प्रविष्टा इति तन्त्रशास्त्रप्रसिद्धिः। वाह्यसंस्कारमन्तरा नेदं कर्म ॥ १–३ ॥ सूतकान्ते सपिण्डीकरणान्ते, तदुत्तरमेव वीरत्वप्राप्ते ॥ ४-८ ॥ आचार्यब्रह्मोभ-वरणाशक्तौ आचार्यस्यैव वरणमित्याह---शक्तित इति ॥ ९. ॥ नैवेद्या: आवरणपूजोत्तरनैवेद्यान्ते ॥ १० ॥ श्रीचक्रदेवताऽऽवाहनोत्तर यथाविभव पूजा कार्येत्याह---शक्तितो यजेदिति। तत्र निर्मितश्रीयन्त्रे। कुशपुत्तलिकं कुशपुरुपम् ॥ ११ ॥ नाम्ना अमुकानन्दनाथ वीर नम। अज्ञाने गगनानन्दनाथ वीरमिति ॥ १२–१४ ॥ तन्मात्राकर्पिणी शब्दाकर्पिण्यादय पञ्च श्रोत्रादिषु पञ्चसु ज्ञानेन्द्रियेपु। बीजत· काळीबीजोत्तर, क्रीं काळ्यै नम इति ॥ १५ ॥ अङ्कुशात् क्रों एतदुत्तरं मर्मकृन्तिन्यै नम इति। आ ह्रीं प्राणाकर्पिण्यै नम इति ॥ १६ ॥ श्राव्यमन्त्रश्च कालधर्ममित्यादिः ॥ १७–२१ ॥ तन्नाम्ना अमुकानन्दनाथाय वीराय नम·। पोडशपञ्चान्यतमोपचारैरभ्यर्च्य अन्ते देवतानाम द्वितीयान्तं तर्पयामीति पठित्वा विशेपार्घ्येण तर्पयेत्। वेद्या. पार्श्वे होमप्रकरणोक्तविधिना विवाहान्ते मरणसस्कारेणापि संस्कृतमग्निं सस्थाप्य यन्त्रात् कल्पितयन्त्रस्था अग्नौ देवीमावाहयेत् ॥ २२ ॥ सपूज्य पञ्चोपचारै ता सन्तर्प्य ॥ २३ ॥ घृतेन स्रुच सपूर्य हविप स्थाने स्रुच्यैव वीर निक्षिप्य ॥ २४–२९ ॥ तत्संख्यया समित्सख्यया। मूलेनैव होमतन्त्र समापयेन इति। अनेन होमप्रकरणोक्तोत्तराङ्गप्राप्ति ॥ ३० ॥ कुर्याच्छ्राद्धमिति नाम्ना कौळश्राद्धीययावद्धर्मातिदेशः। मण्डलमेळनश्राद्धमित्यस्य नाम। अत्र विश्वेदेवा वीरा·। वीरात् प्राक्तनास्त्रयः पुरुपाश्च देवता·। वीरात् प्राक् पुरुपा अपि तान्त्रिकान्त्येष्टिसंस्कृता यदि स्यु., तर्हि मित्रेशादिस्वरूपताप्राप्तिसिद्धये एकैकोद्देशेन मण्डलप्रवेशलाभाय अन्त्येष्टिप्रतिनिधिभूत अयुत मूल जप्त्वा पश्चात् वीरं संस्कृत्य मण्डलमेळनश्राद्धं कुर्यात्। दीक्षितवशग्रहणात् अदीक्षितस्यापि तद्वश्यस्य मुख्य प्रतिनिधिरूपं वा इदं कर्म भवति ॥ ३१ ॥ अथ कौलश्राद्धाद्यो विशेप· तमाह–वीरपात्रमित्यादिना। वीरस्य पूजा प्रत्यङ्मुखस्य पूजन विशेप ॥ ३२ ॥ वीरस्य पाद्यमण्डलं त्रिकोणं, तथा तत्पात्रासादनमण्डलमपि। पितृपात्रासादनानन्तर

वीरपात्रासादनं तद्दक्षिणतः । अत्र ब्राह्मणपञ्चकं सति संभवे । अशक्तौ त्रयं— विश्वेदेवार्थमेकः, पितामहाद्यर्थमेकं, वीरार्थमेकं । कौळश्राद्धवत् पात्रहवनम् । वीरस्यापि कौळश्राद्धे "सविन्मये" इत्यारभ्य "तद्भवेच्छिवं" इत्यन्तेन विहितो यो जलोत्सर्गः तदनन्तरं "अद्यप्रभृति" मन्त्रपठने वीरपात्रस्थं कुलद्रव्यं पितृपात्रे क्षिपेत् ॥ ३३–३४ ॥ वीरस्य प्रथमहवनं दीपान्तपूजोत्तरं. पात्रसमर्पणमपि अमुकाय वीराय स्वाहेति । तदूर्ध्वं वीरपदं त्यक्त्वा मित्रेशरूपाय स्वाहेति पठेत् । पितामहे षष्ठीशरूपाय प्रपितामहे ओ[उ]ड्डीशरूपाय, वृद्धप्रपितामहे मित्रेश-षष्ठीश-ओ[उ]ड्डीशरूपाय इति पठेत् । क्रमस्तु पूर्ववत् । अस्मिन् श्राद्धे इदं द्वितीयं हवनम् ॥ ३५ ॥ शेषं इतः परं कौलश्राद्धवदासमाप्ति ज्ञेयम् ॥ ३६–३७ ॥

कौलश्राद्धविधि.

अथ कौलश्राद्धधर्माणां अत्रातिदिष्टत्वात् तज्ज्ञानाय कौलश्राद्धविधिरुच्यते । सोऽपि रुद्रयामळान्तर्गतदेवीरहस्ये पञ्चषष्टितमे पटले अस्ति—

अधुना श्रोतुमिच्छामि कौलश्राद्धविधिं तथा ।

इति पार्वतीप्रश्ने ईश्वर उवाच—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यस्य [1]स्मरणमात्रेण देवताप्रीतिमाप्नुयात् ॥ १ ॥
कौलश्राद्धमकृत्वा तु चान्यैः श्राद्धसहस्रकैः ।
नैव तृप्तिर्भवेद्देवि पितॄणां परमेश्वरि ॥ २ ॥
मृताहे तद्द्वितीये वा कृतनित्यक्रियः शुचिः ।
चतुरो ब्राह्मणान् द्वौ वा दीक्षायुक्तान् निमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥
संकल्प्याथ विशेषार्घ्यपुरतः पात्रयुग्मकम् ।
विश्वेषां चैव देवानां पितॄणां च क्रमाच्छिवे ॥ ४ ॥
आवृति पूज्य नैवेद्यं कृत्वा शक्तिं प्रपूज्य च ।
चर्यानाथस्वरूपान् वै विश्वान् देवांस्तु पूजयेत् ॥ ५ ॥

[1] श्रवण—र्थं।

[illegible] ।
[illegible] ॥ ६ ॥
[illegible] आवयन् [illegible] ।
[illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] ।
[illegible] पूज्य पादयो ॥ ८ ॥
[illegible] विनिक्षिपेत् ।
[illegible] पितॄन् यजेत् ॥ ९ ॥
[illegible] पात्रं प्रकल्पयेत् ।
[illegible] भोजनपात्रकम् ॥ १० ॥
[illegible] तथोदकम् ।
[illegible] महापात्रे आनन्दमयभोज्यकम् ॥ ११ ॥
भोक्ता त्वं पुरुषः साक्षी महाशक्तिर्महेश्वर ।
सर्वमेतत् शक्तिमयं भोक्ता साक्षात् परः स्वयम् ॥ १२ ॥
तस्मात् सर्वं शिवं साक्षात् भोक्ता दाता च भोज्यकम् ।
विश्वेदेवा देवता नो भुञ्जन्त्वत्र मखे मम ॥ १३ ॥
यावच्छ्रद्धं तावदिह भोक्तव्यं स्वस्थमानसैः ।
पेयं स्वाद्यं भक्ष्यभोज्यं सर्वं वस्तु समर्पितम् ॥ १४ ॥
पितृणां परमानन्दहेतवे तद्भवेच्छिवम् ।
इत्येव तोयमुत्सृज्य पितृस्थानेऽपि चोत्सृजेत् ॥ १५ ॥
ततः आपोशनं दत्वा यथेष्टं भोजयेत् ततः ।
यथासम्भवपक्वाद्यैः तृप्ता यूयं भविष्यथ ॥ १६ ॥
कुलद्रव्यैश्चर्वणैश्च पितृणां शान्तिहेतवे ।
प्रार्थ्यैवं भोजनस्यान्ते प्रार्थयेत् पुनरेवच ॥ १७ ॥
विश्वेदेवाश्च पितरस्तृप्ताश्चास्मिन् महामखे ।
सर्वं समिष्टं सपन्नं भवत्वत्र यथेप्सितम् ॥ १८ ॥

उत्तरापोशनं दत्वा तथा ताम्बूलदक्षिणा. ।
विश्वान् देवास्तथा पितॄन् देवतारूपमास्थितान् ॥ १९ ॥
नमः पुरस्तात् पश्चाच्च पार्श्वयोरपि वो नम ।
अनेन कौलश्राद्धेन विधिना पितृमुख्यका. ॥ २० ॥
परमं पदमास्थाय भुञ्जन्त्वेते सुनिर्वृता· ।
परिक्रम्य नमस्कृत्य चैवं पश्चाद्विसर्जयेत ॥ २१ ॥
यथाऽऽगतं च पितरो गच्छन्त्वस्मान्महामखात् ।
विश्वैर्देवैश्च सहिताः प्रसन्ना· सन्तु मे चिरम् ॥ २२ ॥
ततः सामयिकान् पूज्य कर्म देव्यै समर्पयेत् ।
इत्येवं कथितो देवि कौलश्राद्धविधिः पर· ॥ २३ ॥ इति ॥

अस्यापि संक्षेपेण गूढमर्थं प्रकटयामि । श्राद्धसंकल्पानन्तरं ब्राह्मणान् वृत्वा द्वारपूजाऽऽदिसामान्यविशेषार्घ्यपात्रासादनोत्तरं विशेषार्घ्यपुरत अग्रभागे देवीविशेषार्घ्यपात्रमध्ये इति निष्कर्षः । विशेषार्घ्यपात्रासादनप्रकारेण विश्वेदेवपात्र पितृपात्रं चासादयेत् ॥ ३–४ ॥ ततः सुवासिनीपूजाऽन्तपूजाशेषमनुष्ठाय एकस्मिन् विप्रे चर्यानाथस्वरूपान् विश्वान् देवान् प्रपूजयेत् ॥ ५ ॥ मित्रेशस्वरूप पितर षष्ठीशस्वरूपं पितामहं ओ[ड्]ड्डीशस्वरूपं प्रपितामहं प्रत्येकब्राह्मणपक्षे । एकब्राह्मणपक्षे मित्रेशषष्ठीशोड्डीशरूपान् पितृपितामहप्रपितामहान् इत्यावाहनं कृत्वा, आसनं दत्वा, उक्तमन्त्रेण प्रार्थ्य, विहितपात्रमण्डले पादौ प्रक्षाल्य, सामान्यार्घ्याद‌र्घ्य दत्वा, आचमनं दत्वा, दीपान्तं यथाविभवं विश्वान् देवान् पितॄंश्च पूजयेत् । पितृपदं देवानामप्युपलक्षकम् ॥ ६–९ ॥ तत· चर्यानाथस्वरूपेभ्यः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इति विश्वेदेवपात्रं तद्विप्रस्य अर्पयेत् । एवमेव पित्रादेरपि पात्रसमर्पणम् । ते स्वमन्त्रमेव होमं कुर्युः, होममन्त्रस्य स्वाहाऽन्तस्य श्राद्धकर्त्रा पूर्वमेव पठितत्वात् । अमन्त्रकहोमनिषेधशास्त्रं सामयिकप्रकरणस्थं तत्रैव विश्रान्तम्, नात्र प्रवर्तते । वस्तुतोऽत्र स्वाहाऽन्तमन्त्रपाठात् नामन्त्रकं हवनम् । पात्रे देवस्य चतुरश्रं पितॄणां वृत्तमुक्तं प्राक् । तत्तद्देवभोजनपात्राध. मण्डलम् ॥ १०–१४ ॥ पितृस्थाने चोत्सृजेत् इति चकारेण विश्वेदेवपात्रस्याप्युत्सर्गः सूचित· । तत्र पितृस्थाने विश्वेदेवपदप्रक्षेपः ॥ १५ ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ १६–२३ ॥

अन्त्येष्टिश्राद्धयोरावश्यकत्वम्

तस्मादिमौ सूत्रानुसारिणामावश्यकौ, अकरणे निन्दाश्रवणात्। यद्यपि निरुक्तग्रन्थे "तथाऽन्त्येष्टिरतिदूषित" इति श्रवणात्--अन्त्येष्टिकौलश्राद्धयोः नातिशयि श्रूयते. अतिदूषितं नाम पुनः पुनः असकृन्निन्दाश्रवणं. प्रकृते सकृदेव निन्दा श्रूयते. तत्पश्चानामपाठे निन्दा असकृत् श्रूयते. तद्वदत्राभावात्---सूत्रानुयायिनाम-नावश्यकमिति प्रतिभाति। अन्यथा अतिदूषितमित्यत्र अतिपदानर्थक्यं स्यात्। तथापि आपस्तम्बादयः स्वसूत्रे अनुक्तं अन्यसूत्रोक्तं अन्यत् किमपि न गृह्णन्ति, नाग्न्याधानं. अन्त्येष्टिप्रयोगं तु जगृहुः। तत एव ज्ञायते अन्त्येष्टिसंस्कार आवश्यक इति। तदन्यार्थानुज्ञेयम् ॥

किं च अतिदूषितमित्यस्य नासकृन्निन्दाश्रवणमर्थः। किं तु अकरणे महानिष्टफलत्वापादकत्वप्रतिपादनम्। तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति। जन्मप्रभृति उपासनासंपादनं मण्डले प्रवेशार्थम्। मण्डलं नाम पुनरावृत्तिरहितः ब्रह्मलोकादपि वरिष्ठः शोधसर्वनिर्वाणाधारभूतः स्थानविशेषः। अन्त्येष्ट्यकरणे तल्लाभाभावे महापुरुषार्थहा-निसाधनत्वप्रतिपादनात् अतिदूषितमित्यवश्यं अनुष्ठेयम्। एवमेव श्राद्धेऽपि। इत्यलं भूयसा ॥

प्रायश्चित्तविधि

अथ विहितकर्मसु पुरुषदोषेण अन्यथाभावोऽवश्यभावी। तदर्थं तत्प्रायश्चित्ता-काङ्क्षाया प्रायश्चित्त प्रसङ्गाल्लिख्यते। तदुक्तं स्वतन्त्रतन्त्रे त्रयोदशपटले--

देव्युवाच---

देवेश श्रोतुमिच्छामि नित्यनैमित्तिकादिषु।
प्रायश्चित्तं तु सन्ध्याऽऽदिपूजाकर्मसु च स्फुटम् ॥ १ ॥

श्रीभैरव उवाच---

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्।
अङ्गाङ्गिभेदात् द्वैविध्य कर्मणः परमेश्वरि ॥ २ ॥

अङ्गेऽपि देवि द्वैविध्य मुख्यगौणत्वभेदतः ।
गौणाङ्गलोपे मूलस्य दशधा जपतः शुचिः ॥ ३ ॥
मुख्याङ्गलोपे शतधा अङ्गिलोपे पुनःक्रिया ।
अङ्गाङ्गिभेदं देवेशि शृणु विस्तरत· शिवे ॥ ४ ॥
जपे षडङ्गन्यासस्तु गौणाङ्गं परिकीर्तितम् ।
ध्यानमृष्यादिकं पूजा मुख्याङ्गमिति कथ्यते ॥ ५ ॥
सन्ध्यायां मूलदेव्यर्घ्ये जपे चाङ्गित्वमिष्यते ।
मार्ताण्डवाग्भवाद्यर्घ्ये मुख्याङ्गत्वं प्रकीर्तितम् ॥ ६ ॥
आकालमङ्गिलोपे तु पुन कर्म भवेदिह ।
आपद्यङ्गस्य लोपे तु कालत्यागेऽपि नास्त्यघम् ॥ ७ ॥
सन्ध्याऽन्तरे तु संप्राप्ते शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
आशौचद्वितये देवि प्रधान मानसं चरेत् ॥ ८ ॥
पूजाऽऽदिकं समान वै बाह्यमन्येन कारयेत् ।
क्षयाशौचे देवताया मण्डले न व्रजेच्छिवे ॥ ९ ॥
अज्ञानेन गतश्चेद्वै देवताशापमाप्नुयात् ।
तद्दोषपरिहारार्थं पुनर्मण्डलमाचरेत् ॥ १० ॥
देवता पयसा स्नाप्य मूलात्तर्पणमाचरेत् ॥ ११ ॥
पञ्चवारं घृतेनैव होम कुर्याद्वरानने ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् देवताशान्तिमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
त्रिरात्रं सन्ध्यया हीन सहस्रं जपमाचरेत् ।
अहोरात्रमनश्नन् वै तत शुद्धो भविष्यति ॥ १३ ॥
अष्टरात्रमसन्ध्यो वै त्रिरात्रोपोषणाज्जपात् ।
मासेऽतीते तु देवेशि पतितश्च बहिष्कृत ॥ १४ ॥
मण्डलाद्ब्राह्मण सर्वकर्मायोग्यो महेश्वरि ।
एष एव जपे मार्ग मासादूर्ध्वं पतत्यध ॥ १५ ॥
पूजायां शृणु देवेशि भेदमङ्गाङ्गिनो स्फुटम् ।
आवृतिर्गुरुनित्याऽर्चासमयाम्नाययोरपि ॥ १६ ॥

[illegible] प्रधानं पूजनं मतम् ।
[illegible] अग्निहोमस्तर्पणं च ॥ १७ ॥
तर्पणं [illegible] मुख्याङ्गं समुदीरितम् ।
[illegible] गौणाङ्गमिति कथ्यते ॥ १८ ॥
नित्यकर्मण्यङ्गलोपे न वैगुण्यं तु कर्मणः ।
[illegible] लोपे वैगुण्यमेव हि ॥ १९ ॥
अङ्गलोपे तु मूलेन तर्पणाद्यङ्गमुच्यते ।
अष्टोत्तरशतावृत्त्या मुख्याङ्गं शृणु पार्वति ॥ २० ॥
शतधा तर्पणं जापं सहस्रं वा स्मृतं शिवे ।
व्यत्यासे कर्मणोऽप्येवमङ्गाङ्गेषु स्मृतिः सकृत् ॥ २१ ॥
अङ्ग तन्त्रेण वा कुर्यात् कार्यकारणयोर्विना ।
अन्तरे च न कुर्वीत भिन्नार्थेष्वपि चेश्वरि ॥ २२ ॥
बिन्दुतर्पणव्यत्यासे प्रायश्चित्तं शृणु प्रिये ।
मुख्याद्गौणार्पणे देवि पुनस्तर्पणमाचरेत् ॥ २३ ॥
मूलाष्टकस्मृतिर्वाऽपि व्युत्क्रमे शृणु पार्वति ।
देवता शङ्खतोयेन मूलेनाभ्युक्ष्य वै शिवे ॥ २४ ॥
पुष्पाञ्जलिं समभ्यर्च्य त्रिः सन्तर्प्य च प्रार्थयेत् ।
पुनर्यथोक्तं सन्तर्प्य जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ २५ ॥
मुख्यगौणविभेदं च शृणु देवेशि तत्त्वतः ।
मूलदेवीतर्पणात्तु सर्वं गौणं महेश्वरि ॥ २६ ॥
ततः परं गुरोः पङ्क्तिं नित्यामण्डलके ततः ।
आवृतिश्च ततो देवी क्रमाद्गौणं भवेच्छिवे ॥ २७ ॥
एतद्विभेदमज्ञात्वा यः कुर्यात् तर्पणं शिवे ।
तं भैरवीगणाः क्रुद्धा विकुर्वन्ति पदे पदे ॥ २८ ॥
नवपात्रे व्यवस्थैव सप्तपात्रेऽपि पार्वति ।
पञ्चपात्रेऽपि तुल्या स्यात् त्रिपात्रे मनसा स्मरेत् ॥ २९ ॥

पात्रस्थं तु [illegible] ।
आद्यप्रतिनिधिं [illegible] ॥ ३० ॥
[illegible] ।
द्रव्यप्रतिनिधि [illegible] ॥ ३१ ॥
आद्याभावे तु गुटिकां [illegible] ।
[illegible] ॥ ३२ ॥
तद्भावे नारिकेलजलं [illegible] ।
तद्भावे [illegible] ॥ ३३ ॥
अथवा मन्त्रयोगेन पूजा [illegible] ।
द्वितीयभेदं देवेशि शृणु [illegible] ॥ ३४ ॥
पूर्वोक्तभेदान्यतमा पलाण्डुर्वाऽऽर्द्रकं तु वा ।
प्रत्यक्षादि द्वितीयादिप्रत्यक्षं देवि योजयेत् ॥ ३५ ॥
द्रव्यप्रतिनिधौ देवि तर्पणं कुसुमेन वै ।
स्वात्मीकारादिकं नास्ति अक्षतैर्गुरुपूजनम् ॥ ३६ ॥
संपूर्णमन्त्रपाठेन स्वात्मीकारं तु भावयेत् ।
पूर्णपूजां भावयन् वै बाह्यपूजां समाचरेत् ॥ ३७ ॥
घुटिकायामार्द्रके स्यात् स्वात्मीकारोऽपि विद्यते ।
तत्र पात्रद्वयं देवि न्यूनं नैव तु कारयेत् ॥ ३८ ॥
शक्तिपूजां विना तत्त्वशोधनं सम्भवेच्छिवे ।
प्रत्यक्षे तु त्रिपात्रं वै गौणात् गौणतरं भवेत् ॥ ३९ ॥
आनुकूल्ये त्रिपात्रादि नैव कर्तव्यमीश्वरि ।
प्रत्यक्षयुग्मपात्रं वै कृत्वा शापमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
क्वचिन्मयैवोपदिष्टं परमापत्तिकालिकं ।
तृतीयभेदं देवेशि प्रोक्तेष्वन्यतमं स्मृतम् ॥ ४१ ॥
वटिका चणपिष्टस्य विजयायुक्तद्राक्षाकृतिः ।
मूलकं वा महादेवि पलाण्डुवदधिको वटि ॥ ४२ ॥
ोऽपि—ब२.

आर्द्रकान्तं मूलके स्यात् ज्ञानतो मन्त्रसंयमः ।
फलसंतो द्वितीये तु फलसंज्ञकमिष्यते ॥ ४३ ॥
द्वितीयादिक्रमेणैव [illegible] ।
अथवा मन्त्रजापो वै नित्यं [illegible] ॥ ४४ ॥
पञ्चमे [illegible] ।
जपं च [illegible] ॥ ४५ ॥
[illegible] ।
अथवा [illegible] ॥ ४६ ॥
[illegible] ।
संयोज्य [illegible] ॥ ४७ ॥
[illegible] साक्षात् पञ्चमं तु [illegible] ।
जितेन्द्रियाणां [illegible] सुखं भवेत् ॥ ४८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४९ ॥
[illegible] ।
तस्मात् [illegible] ॥ ५० ॥
[illegible] ।
उपासको [illegible] ॥ ५१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५२ ॥
अथवा [illegible] ।
[illegible] ॥ ५३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५६ ॥
[illegible]

पात्रद्वयं तु प्रत्यक्षपूजनेनैव कारयेत् ।
आद्यप्रतिनिधिर्यत्र तत्र पात्रद्वयं स्मृतम् ॥ ३० ॥
तत्र द्वयाधिकं नैव कार्यं पात्रं सुरेश्वरि ।
द्रव्यप्रतिनिधिं चात्र प्रसङ्गात् कथयामि ते ॥ ३१ ॥
आद्याभावे तु घुटिकासारयुक्तजलार्पणम् ।
मन्त्रयं चाष्टगन्धेन समानघुटिका भवेत् ॥ ३२ ॥
तदभावे नारिकेळजलं पात्रे तु कांस्यके ।
तदभावे ताम्रपात्रे क्षीरं वाऽथ गुडोदकम् ॥ ३३ ॥
अथवा गन्धतोयेन पूजा नैव तु लोपयेत् ।
द्वितीयभेदं देवेशि शृणु संयतमानसा ॥ ३४ ॥
पूर्वोक्तभेदान्यतमा पलाण्डुर्वाऽऽर्द्रकं तु वा ।
प्रत्यक्षाद्ये द्वितीयादिप्रत्यक्ष देवि योजयेत ॥ ३५ ॥
द्रव्यप्रतिनिधौ देवि तर्पणं कुसुमेन वै ।
स्वात्मीकारादिकं नास्ति अक्षतैर्गुरुपूजनम् ॥ ३६ ॥
सम्पूर्णमन्त्रपाठेन स्वात्मीकारं तु भावयेत् ।
पूर्णपूजां भावयन् वै बाह्यपूजां समाचरेत् ॥ ३७ ॥
घुटिकायामार्द्रकं स्यात् स्वात्मीकारोऽपि विद्यते ।
तत्र पात्रद्वयं देवि न्यूनं नैव तु कारयेत् ॥ ३८ ॥
शक्तिपूजां विना तत्त्वशोधनं [illegible] ।
प्रत्यक्षे तु त्रिपात्रं वै गौणात् गौणतरं भवेत् ॥ ३९ ॥
आनुकल्प्ये त्रिपात्रादि नैव [illegible] ।
प्रत्यक्षकुम्भपात्रं वै कृत्वा [illegible] ॥ ४० ॥
[illegible] ।
[illegible] देवेशि [illegible] ॥ ४१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४२ ॥
[illegible]

प्रसङ्गादत्र सर्वेषां आचारं कथयामि ते ।
विप्राचार्याया तु सर्वेषा स्वात्मीकारो विधीयते ॥ ७० ॥
अनन्तरस्य पूजायां पूर्वस्यानर्हतेष्यते ।
न्यूनदीक्षावता चापि व्यवस्थैषा सुसम्मता ॥ ७१ ॥
दीक्षाभेदमथो वक्ष्ये बाला प्रथमतो मता ।
द्वितीया पञ्चदश्युक्ता चतुराम्नायजा परा ॥ ७२ ॥
पञ्चाम्नाया चतुर्थी स्यात् षोडश्यन्ता तु पञ्चमी ।
षष्ठी चरणविद्याऽन्ता सप्तमी वासनान्तका ॥ ७३ ॥
रहस्यान्ता चाष्टमी स्यात् [1]नवमी षोडशी परा ।
षड्दर्शनान्ता दशमी महावाक्यान्तिमा तत. ॥ ७४ ॥
द्वादशी श्रीपादुकाऽन्ता न्यून तत्पूर्वमुच्यते ।
विप्रक्षत्रिययोर्देवि सर्वदीक्षाऽर्हता भवेत् ॥ ७५ ॥
रहस्यान्ता तु वैश्यस्य षोडश्यन्ता तु शूद्रके ।
श्रेष्ठवर्णाद्दीक्षण स्यादभावे तुल्यवर्णत ॥ ७६ ॥
शूद्रो नैव गुरुर्देवि तस्मात् दीक्षा परित्यजेत् ।
अनर्हाद्दीक्षणं लब्ध्वा परित्यागो मनो स्मृत ॥ ७७ ॥
न्यूनाश्रमेऽनन्तरे वा गुरुशक्त्योस्तु समत ।
स्वात्मीकारो महादेवि निषेध[सिद्ध]स्त्वितराश्रम ॥ ७८ ॥
अन्येषा तु प्रमादेन स्याच्चेज्जपसहस्रकम् ।
उच्छिष्टभक्षणेऽप्येषा व्यवस्था देवि सम्मता ॥ ७९ ॥
न्यूनवर्णाश्रमाणा तु त्रिरात्रोपोषण तथा ।
शक्त्यभावे तु नैषा स्याद्व्यवस्था तत्र चोत्तमा ॥ ८० ॥
दीक्षिता यदि लभ्येत दीक्षाहीना परित्यजेत् ।
अलभ्या यदि चान्या स्यात्तदा संस्कारमाचरेत् ॥ ८१ ॥
मूलशङ्खोदकैः प्रोक्ष्य पञ्चबाणषडङ्गकैः ।
विन्यस्य तस्या देहे तु दक्षकर्णे प्रिय वदेत ॥ ८२ ॥

[1] विद्याषोडशका परा—ब.

आवाहनानन्तरं तु महाविघ्नो भवेद्यदि ।
पात्रादिकं समुद्वास्य देवता स्थापयेत् तथा ॥ ५७ ॥
कार्यान्ते तत्र पात्रादिस्थापनं सविधाय च ।
सकल्पेन विना देवि आवृतिं तु समापयेत् ॥ ५८ ॥
यावन्तो दिवसा देवि व्यतीतास्तावदावृतिम् ।
पायसेन हुनेत् तस्य दोषस्येहापनुत्तये ॥ ५९ ॥
मूलेनाष्टोत्तरशतं हुत्वा पूज्य च सामयान् ।
क्षमापयेत् ततो देवीं गुरु चापि सुखी भवेत् ॥ ६० ॥
उद्वासनात्तु पूर्वं वै पूजाऽन्ते सङ्कटे स्थिते ।
उद्दिश्युद्वास्य देवेशीं विसृजेन्मण्डलं ततः ॥ ६१ ॥
अतीतविघ्ने देवेशि सहस्रं प्रजपेन्मनुम् ।
अपराधान्मुच्यते वै दोषस्तत्र न विद्यते ॥ ६२ ॥
अथोपघातदोषस्य प्रायश्चित्तं शृणु प्रिये ।
देवताहेतुकलशविशेषाद्योपघाततः ॥ ६३ ॥
कर्तुर्मृत्युस्तु षण्मासात् तस्य शान्तिं ब्रवीमि ते ।
यस्योपघातं संस्थाप्य पुनस्तं पूजयेत् ततः ॥ ६४ ॥
पश्चात् त्र्यहमनन्तरं वै जपेत् दशसहस्रकम् ।
पूजयेच्च यथाशक्ति देवीं क्षीरेण स्नापयेत् ॥ ६५ ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा गुरुं पूज्य च मुच्यते ।
आवाहनस्थापनाद्य एव जपसहस्रकम् ॥ ६६ ॥
उद्वासनात्पूर्वं तु महापात्रपातने [illegible] ।
[illegible] शतसहस्रकम् ॥ ६७ ॥
[illegible] शान्तिं [illegible] ।
[illegible] ॥ ६८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६९ ॥

प्रसङ्गादत्र सर्वेषा आचारं कथयामि ते ।
विप्रार्चाया तु सर्वेषा स्वात्मीकारो विधीयते ॥ ७० ॥
अनन्तरस्य पूजाया पूर्वस्यानर्हतेष्यते ।
न्यूनदीक्षावता चापि व्यवस्थैषा सुसम्मता ॥ ७१ ॥
दीक्षाभेदमथो वक्ष्ये बाला प्रथमतो मता ।
द्वितीया पञ्चदश्युक्ता चतुराम्नायजा परा ॥ ७२ ॥
पञ्चाम्नाया चतुर्थी स्यात् षोडश्यन्ता तु पञ्चमी ।
षष्ठी चरणविद्याऽन्ता सप्तमी वासनान्तका ॥ ७३ ॥
रहस्यान्ता चाष्टमी स्यात् [1]नवमी षोडशी परा ।
षड्दर्शनान्ता दशमी महावाक्यान्तिमा तत. ॥ ७४ ॥
द्वादशी श्रीपादुकाऽन्ता न्यून तत्पूर्वमुच्यते ।
विप्रक्षत्रिययोर्देवि सर्वदीक्षाऽर्हता भवेत् ॥ ७५ ॥
रहस्यान्ता तु वैश्यस्य षोडश्यन्ता तु शूद्रके ।
श्रेष्ठवर्णाद्दीक्षण स्यादभावे तुल्यवर्णत. ॥ ७६ ॥
शूद्रो नैव गुरुर्देवि तस्मात् दीक्षा परित्यजेत् ।
अनर्हाद्दीक्षण लब्ध्वा परित्यागो मनोः स्मृत ॥ ७७ ॥
न्यूनाश्रमेऽनन्तरे वा गुरुशक्त्योस्तु सम्मत. ।
स्वात्मीकारो महादेवि निषेध[षिद्ध]स्त्वितराश्रम· ॥ ७८ ॥
अन्येषा तु प्रमादेन स्याच्चेज्जपसहस्रकम् ।
उच्छिष्टभक्षणेऽप्येषा व्यवस्था देवि सम्मता ॥ ७९ ॥
न्यूनवर्णाश्रमाणा तु त्रिरात्रोपोषणं तथा ।
शक्त्यभावे तु नैषा स्याद्व्यवस्था तत्र चोत्तमा ॥ ८० ॥
दीक्षिता यदि लभ्येत दीक्षाहीना परित्यजेत् ।
अलभ्या यदि चान्या स्यात्तदा संस्कारमाचरेत् ॥ ८१ ॥
मूलमन्त्रोदके प्रोक्ष्य पञ्चबाणषडङ्गके ।
विन्यस्य तस्या देहे तु दक्षकर्णे प्रिय वदेत ॥ ८२ ॥

[1] विद्याषोडशिका परा—ग.

कन्याया नास्ति संस्कार. विधवां तु परित्यजेत् ।
मातरं गुरुपत्नीं च ज्येष्ठपत्नीमृते शिवे ॥ ८३ ॥
बालोपदेशिना पात्रत्रितयं तत्त्वशोधनम् ।
पात्रं दक्षकरे गृह्य वामहस्तेन तर्पणम् ॥ ८४ ॥
महावाक्यान्तयोग्याना तत्त्वपात्रचतुष्टयम् ।
तर्पणं पूजनं च स्यात् पादुकाऽन्ते तु पूजनम् ॥ ८५ ॥
आत्मविद्याशिवाख्यादितत्त्वपात्राणि वै शिवे ।
समष्टिरथपूर्णं च सांकर्यं त्रितये भवेत् ॥ ८६ ॥
समष्टिपूर्णके देवि सांकर्यं बहुदोषकृत् ।
तस्मात् प्रक्षाल्य देवेशि समष्टि पूर्णपात्रकम् ॥ ८७ ॥
स्वीकुर्यादन्यथा देवि जपेदष्टसहस्रकम् ।
आत्मतत्त्वं शक्तिशेषं सर्वेषा देवि संमतम् ॥ ८८ ॥
पञ्चाम्नायोर्ध्वगाना तु पश्चाद्वा पञ्चपात्रत ।
प्रथम शक्तिशेषं स्यात द्वितीयादित्रयं शिवे ॥ ८९ ॥
वीरोच्छिष्ट तु ज्येष्ठस्य अन्यथा पापमाप्नुयात् ।
गुरोस्तु सर्वं संग्राह्यं शक्तिशेषादनन्तरम् ॥ ९० ॥
स्वशेषं नेव शक्त्यै तु देय शिष्यामृतं शिवे ।
अत्र प्रमादो यदि चेज्जपेदष्टसहस्रकम् ॥ ९१ ॥
आत्मशेषं तु ज्येष्ठेषु दत्वा त्र्यहमुपोषणम् ।
उभयोरपि तुल्यं स्यात प्रायश्चित्त वरानने ॥ ९२ ॥
अभुक्त्वैव तु तत्त्वाना शोधनं त्वाचोच्छिवे ।
पूजन चापि देवेशि अन्यथा पतितो भवेत् ॥ ९३ ॥
गुर्वादीना यथा चाज्ञा स्यात्मतत्त्व तु शोधयेत् ।
सर्व [illegible] ज्ञात्वा गुरुणो [illegible] ॥ ९४ ॥
भुक्त्वा तत्त्व शोध्य देवि जपेदयुतसंख्यकम् ।
[illegible] ॥ ९५ ॥

क्षताङ्गो ज्वरिताङ्गश्च मण्डलाद्बहिः स्थित. स्थितः ।
मलाङ्गो मलवस्त्रश्च उष्णीषी कञ्चुकी तथा ॥ ९६ ॥
कुष्ठी क्षताङ्गी कुनखी पूतिगन्धी ज्वराङ्कः ।
क्रोधी कुटिलभावश्च नास्तिकोऽप्यजितेन्द्रियः ॥ ९७ ॥
पातकी भ्रमचित्तश्च गुरुद्रोही च दाम्भिकः ।
प्रविष्टो मण्डलं यस्य तस्य शापो भवेत् तव ॥ ९८ ॥
तद्दोषपरिहारार्थं पुनर्मण्डलमाचरेत् ।
वीरासनं कुक्कुटं च नाचरेन्मण्डले शिवे ॥ ९९ ॥
न प्रसार्यौ च चरणौ न वदेदुच्चभाषणम् ।
कलहो रोदनं निद्रा पारुष्यं मर्मभाषणम् ।
न वदेच्छिवभावेन सर्वं तत्र तु भावयेत् ॥ १०० ॥
विहाय जिह्वाचापल्यं इन्द्रियाणि निगृह्य च ।
शिवोऽहमिति पूर्णं वै भावयन् शिवतां व्रजेत् ॥ १०१ ॥
इत्येतत्ते मयाऽऽख्यातं गोप्यात् गोप्यतरं शिवे ।
प्रायश्चित्तविधौ देवि किं पुनः श्रोतुमिच्छसि ॥ १०२ ॥
इति श्रीस्वनन्ततन्त्रे त्रयोदशः पटलः ॥

अस्मात् पटलात् सुखं बालानामर्थलाभाय कठिनांशं किंचिद्वितनोमि—
पुनः क्रियेत्यन्तो ग्रन्थः सन्ध्यामात्रप्रायश्चित्तपरः, पूजायाः पृथग्वक्ष्यमाणत्वात्
॥ ४–७ ॥ सन्ध्यान्तरे द्वितीयसन्ध्याकाले प्राप्ते पूर्वसन्ध्यानिवृत्तिः, विहितप्राय-
श्चित्तमात्रम् ॥ ८–९ ॥ पुनर्मण्डलमाचरेत् इति अग्रे दीपनाशप्रायश्चित्ते विविच्यते
॥ १०–१६ ॥ पूजात्रयमिति आवरणार्चनं ओघत्रयतिथिनित्याऽर्चनं समयाम्नाया-
र्चनं चेत्यर्थः । पीठपूजा धर्मादिपूजा ॥ १७ ॥ अर्पणं उपचारार्पणम् ।
देहशुद्धिः भूतशुद्धिः । सामयिकादीत्यादिना आरादुपकारकनिखिलशेषाङ्गानां
ग्रहणम् ॥ १८–१९ ॥ मूलेन तर्पणाद्युक्रमित्यत्र तर्पणं प्रथमेनैव । तदवसरश्च
नवावरणपूजाऽनन्तरं. ततः प्राग्वा. अग्ने प्रधानात् प्राक् तदनन्तरं वा नैमित्तिकप्राय-

श्चित्तानां दृष्टत्वात् ॥ २० ॥ सहस्रं वेत्यत्र वाकार एवकारार्थे । व्यत्यासे वैपरीत्ये । एवं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् । अङ्गाङ्गेषु अङ्गभूतेषु कर्मसु अङ्गत्वेन विहितानि. यथा पात्रासादनादिरूपप्रधानाङ्गमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन मण्डलादिकरण. ईदृशाना लोपे स्मृतिः भगवत्स्मरणम् ॥ २१ ॥ अङ्गं तन्त्रेणेति—यत्र पूजाद्वयं एककाले प्राप्तं तदङ्गानामप्येककालिकत्वात् कालैक्ये कर्त्रैक्ये दर्शपूर्णमासयो. प्रयाजाद्यनुष्ठानवत् तन्त्रेण पात्रासादन कुर्यात् । तत्रापि कार्यकारणयोः विना निमित्ते सति नैमित्तिकं यत् तत्र नाङ्गाना तन्त्रम् । यथा दर्शपूर्णमासमध्ये पवित्रनाशे पवित्रेष्टिः । तदीयप्रयाजाना दर्शपूर्णमासप्रयाजाना न तन्त्रम् । तथाऽत्रापि । तथा अन्तरे कालान्तरे । यथा नित्यपूजा प्रात नैमित्तिकी रात्रौ तत्र न तन्त्रम् । एवं भिन्नार्थेषु भिन्नफलकेषु यथा दीक्षाया पञ्चदेवतापूजा युगपत् प्रसक्ता तत्र पात्रासादने न तन्त्रं तत्तद्देवतातर्पणरूपभिन्नत्वात् । यथा दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशभेदः ॥ २२ ॥ भिन्नु तर्पणव्यत्यासे इति—व्यत्यासो द्विविधः. मुख्यदेवनापात्रादमुख्यदेवतातर्पण. तद्विपरीतं अमुख्यपात्रान्मुख्यदेवतातर्पण च । द्वयोर्मध्ये आद्यस्य प्रायश्चित्तमाह पुनस्तर्पणमिति ॥ २३ ॥ द्वितीये आह—व्युत्क्रमे इति । विपरीत इत्यर्थ. ॥ २४–२५ ॥ तन्त्रान्तरानुयायिना मुख्यदेवतागुरुमण्डलावरणदेवतादि पात्राणा पृथग्विहितत्वात् एतत्प्रायश्चित्तनिमित्तज्ञानाय देवतासु मुख्यगौणभाव दर्शयति —मूलदेवीतर्पणादित्यादिना ॥ २६–३५ ॥ मुख्याभावे द्रव्यप्रतिनिधि योजनं अनुष्ठाने यो विशेषस्तमाह तर्पणमिति । द्वितीयद्रव्यप्रतिनिधौ तर्पण कुसुमेन । आद्यद्रव्यप्रतिनिधौ आवाहनात् प्राक् स्वात्मीकारो यो विहित स नास्ति । गुरुपूजनमक्षतै न तु प्रतिद्रव्येण तर्पणम् ॥ ३६ ॥ [illegible] [illegible] सम्पूर्णमन्त्र पठन् मनसा स्वात्मीकार भावयेदिति तदर्थः । [illegible] सर्वात्मना कर्तव्या ॥ ३७ ॥ यदा घुटिका [illegible] [illegible] द्विरावृत्त्यापि आर्द्रकमेव ॥ ३८ ॥ त्रिरावृत्त्या न कार्यम् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

श्रूयते । एवमग्निहोत्रे "यद्वे समिधावादध्यात् भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्" इति समिद्द्वये निन्दा श्रूयते । तथा सति अग्निहोत्रे अनुदितहोमः समिद्द्वयं त्रयं चतुष्टयं च शाखाऽन्तरप्रतिपादितं अननुष्ठेयं स्यात् । तस्मात् यत्र निन्दा श्रूयते तच्छाखिनामेव तदावश्यकता नान्येषाम् । स्वशास्त्राविरुद्धं तु आकाङ्क्षितं तन्त्रान्तरात् ग्राह्यं इत्युक्तं प्राक् । अतः प्रायश्चित्ताकाङ्क्षायां यावदुपयुक्तं ग्राह्यं, विरुद्धं हेयम् । "सपक्षकाल्लाभेऽपि नित्यकर्मप्रत्यवमृष्टिः" इति सूत्रेण अलाभे कर्मविधानात् प्रतिशास्त्र तन्त्रान्तरस्थ प्रतिनिधिशास्त्रं प्राप्तम् । तेन सह स्वात्मीकारादिनिषेधोऽपि प्राप्तोऽपरिहार्यः । एवं प्रतिनिध्यर्चने शक्तिपूजाऽपि तत्त्वशोधनं विहाय कार्या ॥ ३०-६० ॥ अ टि त्यु द्वा स्ये ति- उत्तराङ्गलोपं कृत्वोद्वास्येत्यर्थः ॥ ६१-६२ ॥ अ थो प घा त दो प- स्ये ति —उपघातशब्दार्थ उक्तो बृहद्वामकेश्वरतन्त्रे -

उच्छिष्टरक्तमूत्रादिसंपर्को यदि जायते ।
पूजनायोग्यताहेतोरुपघातः स उच्यते ।
स्थानात् भ्रंशेप्वेवमेव महादोषकरः स्मृतः ॥ इति ॥ ६३-६६ ॥

स्फु टि ते भेदने अवयवभङ्ग इति यावत् । म हा सा न्त प न मुक्तं तन्त्रे --

महासान्तपनाख्यं च कुर्य्यात् देवताव्रतम् ।
ततः शिवालये पुण्ये नदीतीरे गृहे स्थले ॥
तिथिसङ्ख्यशतं मूलं जप्त्वा होमं [1]समाचरेत् ।
घृताक्तबिल्वपत्रैश्च ततो रात्रौ सुभक्तितः ॥
चक्रराजार्चनं देवि कारयित्वा यथाविधि ।
पूजां सामयिकांतां च निर्वर्त्य च ततः प्रिये ॥
स्वीकृत्य च यथायोग्यं त्रिचतुःपञ्चपात्रकम् ।
ग्रासं हि पात्रस्थाने वै प्रत्येकं भक्षयेत् प्रिये ॥

[1] सम च—पर

शुद्ध्यादिचर्वणोन्मिश्रं पूर्वसङ्ख्याऽनुरोधतः ।
मयूराण्डमितो ग्रास. सङ्ख्यया तदपः पिबेत् ॥
पश्चात् जलं पिबेत् देवि जपेन्मूलशतत्रयम् ।
रात्रौ स्थण्डिलशायी च ब्रह्मचर्ययुतः सदा ॥
पूजाऽन्ते भोजयेत् पश्चात् यथाविभवमम्बिके ।
एवं त्रिरात्रं निर्वर्त्य चतुर्थे पूजयेत् गुरुम् ॥
यथाशक्ति ततो देवि तदाज्ञावशत शिवे ।
व्रतं निवेदयेत् देव्यै ब्राह्मणान् भोजयेत् तत. ॥
य एवमाचरेत् देवि तस्य पापक्षयो भवेत् ॥

इति तन्त्रान्तरोक्तं महासान्तपनं व्रतम् ॥ ६७ ॥

नित्यपूजोक्तान्येव प्रायश्चित्तानि स्थलान्तरे अतिदिशति—दीक्षाऽऽदिष्वप्येवमेवेति । आदिपदेन नैमित्तिककाम्यपूजापरिग्रह । दीपोपघाते दीपनाशे पुनर्मण्डलमाचरेत् इति । यथा पूर्वं मण्डलं द्वारपूजाऽऽदिना देशपरिचिति कृत्वा देवयजनभूमि संपाद्य याग. सपादित , तथा तत्समाप्तौ तथैव दीपोपघातनिमित्त पुनर्मण्डलपूजा करिष्ये इति सकल्प्य मण्डलोद्वासनान्तं पुनर्यजेत् । श्रौते कर्मण्यपि परिश्रयणादेरिदमेव फल श्रुतं अर्थवादे "परिश्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकात्" इत्यादिना । अत्रापि द्वारपूजनमेव परिश्रयणं मण्डलकरणम् । यद्वा --मण्डललक्षणमुक्त योगिनीतन्त्रे—

कुमार्या वटुकेनापि सुवासिन्या द्वयेन च ।
पञ्चसामयिकैश्चैव युक्त मण्डलमुच्यते ।
एतन्न्यून तु देवेशि केवलं पूजनं स्मृतम् ॥ इति ॥

ईदृशगुणविशिष्ट वा पूजन मण्डलमाचरेदित्यनेन ग्राह्यम् । दीपघातेऽपि कश्चन विशेषो वृहद्वामकेश्वरतन्त्रे—

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । प्रत्यभिस्तत्समयान्निह

[illegible] ॥

[illegible] प्रायो [illegible] । अनुक्तविषये प्रायश्चित्त

[illegible]

[illegible] ॥ इति ॥

[illegible] —

[illegible] नु पापानां [illegible] ।

[illegible] स्मृत्वा तत्क्षणादेव नश्यति ॥ इति ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ८२ ॥

कुलमार्गनिष्ठप्रशंसा

एतावत्पर्यन्तमनुष्ठेयक्रियामुक्त्वा तदनुष्ठातारं स्तौति –

इत्थं विदित्वा विधिवदनुष्ठितवतः कुलनिष्ठस्य सर्वतः कृतकृत्यता शरीरत्यागे श्वपचगृहकाश्योर्नान्तरं जीवन्मुक्तः ॥ ८२ ॥

इत्थ एतावत्पर्यन्त उक्तप्रकार विदित्वा सम्यग्विदित्वा विधिव यथाशास्त्र-मनुष्ठितवत अनुष्ठान कुर्वत कुलनिष्ठस्य कुलमार्गे श्रद्धाभक्तिमतः । कुलमार्गश्चैतावत्पर्यन्त दशखण्डैरुक्तो ज्ञेय । सर्वतः सर्वप्रकारै कृतकृत्यता अनुष्ठेयशेषरहितता सपन्नेति शेष । एव शरीरस्थितिकाले फलमुक्त्वा देहत्यागेऽपि

फलमाह—शरीरत्याग इति । एतदनुष्ठातृभिन्नानां काश्यां देहत्यागे मुक्तिः, कीकटे नरकः, पुण्यदेशे स्वर्गः, इति फलतारतम्यम् । अस्य तु श्वपच चण्डाल तद्गृह काश्योर्न किंचिदन्तरम् । अत्र हेतुमाह—जीवन्मुक्त इति । यतोऽयं जीवन्नेव मुक्तः अतोऽविद्यालेशाभावात् स्वर्गनरकयोरप्राप्तिः, कारणाभावे कार्यासंभवात्, स्वर्गनरकयोरविद्याकार्यत्वात् । नापि मुक्तिः काशीमरणेन भवितुमर्हति, तस्य जीवत एव लब्धत्वात् । अतः अयं देहः यत्र क्वचन वा पतितः न ततो दुःखं सुखं वा भवितुमर्हति । अतो द्वयोर्नान्तरमिति भावः । एतेन एतत्सदृशं परमपुरुषार्थसाधनं नान्यदिति भावः । प्रथमखण्डे श्रुतं फलं दीक्षाया एव । एवं तत्तत्करणावसाने दर्शितं फलं तस्य तस्यैव. इह तु विशिष्टानुष्ठानस्यैव इति बोध्यम् ॥ ८२ ॥

अध्येतृप्रशंसा

एवं दशखण्डैर्विहितानुष्ठानकर्तारं स्तुत्वा दशखण्डाध्येतारं स्तौति—

य इमां दशखण्डीं महोपनिषदं महात्रैपुरसिद्धान्तसर्वस्वभूतामधीते स सर्वेषु यज्ञेषु यष्टा भवति यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति इति हि श्रूयत इत्युपनिषत् इति शिवम् ॥ ८३ ॥

इमां पूर्वोक्तां दशखण्डीं महोपनिषदं दशखण्डसमुदायात्मिकाम् । उपनिषदिति ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकवेदस्य संज्ञा । तत्र ब्रह्मप्रतिपादनं साक्षात् परम्परया चेति द्विविधम् । तत्र साक्षात्प्रतिपादिका महोपनिषत् । अस्यास्तु साक्षात्प्रतिपादकश्रुत्यर्थानुवादकत्वात् महोपनिषत्त्वं औपचारिकम् । एतेन वेदवत्प्रमाणत्वात् परमपुरुषार्थसाधनमेतदध्ययनमिति ध्वनितम् । त्रैपुरसिद्धान्तेति त्रिस्रः मूर्तिर्यस्य पुरा पूर्ववर्तिनी तिस्रोऽपि ... त्रिपुरेति । तदुक्तं त्रैपुरसिद्धान्ते "त्रिस्र पुरा त्रिपुरा" इति । कालिकापुराणेऽपि

त्रिकोणं मण्डलं चास्य भूपुरं च त्रिरेखकम् ।
मन्त्रोऽपि त्र्यक्षरः प्रोक्तः तथा रूपत्रयं पुनः ॥
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिः त्रिदेवाना च सृष्टये ।
सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात् तत्त्रिपुरा मता ॥ इति ॥

त्रिपुरारहस्येऽस्य पदस्य निरुक्तयो बह्व्यः सन्ति, ग्रन्थविस्तरभयात् अतिप्रयोजनाभावाच्च न लिख्यन्ते । त्रिपुरासंबन्धी त्रैपुरः स चासौ सिद्धान्तश्च तस्मिन् सर्वस्वभूता दध्नो नवनीतवत् सारभूता ता योऽधीते सः सर्वयज्ञेषु गणपत्यादिपराऽन्तेषु यज्ञेषु यष्टा भवति । क्रियाऽननुष्ठानेऽप्यध्ययनमात्रेणैव तावदनुष्ठानफलं भवतीत्यर्थः । एतस्मिन्नर्थे आरण्यकश्रुतिं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—यं यं क्रतुमधीते इति श्रूयते इत्यन्तेन । इत्युपनिषदिति उपनिषत्प्रतिपादकमिति उपसंहारद्योतकम्,

इतीदं ते मयाऽऽख्यातं दिव्यं नाम्ना शतत्रयम् ।
इत्येतन्नामसाहस्रं कथितं ते घटोद्भव ॥

इत्यादिस्थले तथा दृष्टत्वात् । शिवमिति कल्याणवाचि ॥

खण्डादिपरिपठनम्

आपस्तम्बादिसूत्रवत् अत्रापि सूत्ररूपत्वं "अथातो दीक्षां व्याख्यास्यामः" इत्यनेन ज्ञापितम् । अतः उपसंहारवेळायामपि तत्संप्रदायेन वैपरीत्येन खण्डादीन् परिपठति—

अथातः सर्वेषां मन्त्राणां, अथ स्वेष्टमन्त्रस्य, इति विधिवत्, इत्थं साङ्गां, इयमेव महती विद्या, अथ प्राथमिके चतुरस्रे, अथ हृच्चक्रस्थितां, एवं गणपतिमिष्ट्वा, इत्थं सद्गुरोः, अथातो दीक्षां व्याख्यास्यामः । अथ, एवं, अथ, इत्थं, अथ स्वेष्टेति पञ्च ॥ ८४ ॥

"अथात सर्वेषां मन्त्राणां" इत्यादि "अथातो दीक्षां" इत्यन्तेन खण्डविभागमुक्त्वा पटलानुक्रमणिकां दर्शयति—अथैवमिति । अथेत्यारभ्य खण्डद्वयानन्तरं तृतीयखण्डारंभ एवमिति । अथ १. एव २, अथ ३. इत्थं ४, अथ स्वेष्ट ५ । एवं एकैकं पटलं खण्डद्वयात्मकं ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

ग्रन्थकर्तृप्रशंसा

ग्रन्थकर्तारं तद्गुणोत्कर्षं च प्रकटयति—

इति श्रीदुष्टक्षत्रियकुलकालान्तकरेणुकागर्भसंभूतमहादेवप्रधानशिष्यजामदग्न्यश्रीपरशुरामभार्गवमहोपाध्यायमहाकुलाचार्यनिर्मितं कल्पसूत्रं संपूर्णम् ॥

दुष्टक्षत्रियकुलकालान्तकेत्यनेन दुष्टनिग्रहपूर्वकधर्मव्यवस्थापकत्वं दर्शितम् । रेणुकागर्भेत्यनेन जामदग्न्यस्योभयकुलशुद्धत्वं दर्शितम् । महादेवेत्यनेन संप्रदायप्रवर्तकशुद्धिर्दर्शिता । कुलाचार्य इत्यनेन स्वस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रता सूचिता । एतैः सर्वैर्विशेषणैः स्वप्रणीतग्रन्थे अप्रामाण्यशङ्काकळङ्कलेशाभावः सूचितः ॥ ८५ ॥

व्याख्यानरचनकाल

एषोऽपराजितानन्दनाथः श्रीगुरुसेवया ।
संपन्नसूक्ष्मविज्ञानः श्रीदेवीप्रेरितः कृती ॥
जामदग्न्यं कल्पसूत्रं व्याचख्यौ गूढभावकम् ।
बालानां सुखबोधाय श्रीदेवीप्रीतयेऽपि च ॥
रचितग्रन्थजालं तु साधवो गतमत्सराः ।
शोधयन्तु विचार्यैव भ्रान्तेः पुरुषधर्मतः ॥
साधुरेषोऽथवाऽसाधुः सौभाग्योदयसंज्ञकः ।
यत्प्रेरणासमुद्भूतः तस्याश्चरणपङ्कजे ॥

अनुबन्धः

परशुरामकल्पसूत्रपरिशिष्टम्

अथातो वार्ताळीसिद्धियन्त्रं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भुवनेश्वरीबीजमध्ये वृत्तद्वयं विधाय, तन्मध्ये व्यतिभिन्नं चतुरश्रद्वयं विधाय, तदन्तर्वृत्तं कृत्वा, तदन्तर्वृत्तसप्तकयुक्तानि सप्तषट्कोणानि यथासंप्रदायं विदध्यात् ॥ २ ॥

तत्र अष्टसु कोणेषु अष्टस्वन्तराळेषु च दशोत्तरशताक्षरीविद्यायाः षोडशवर्णान् अकारादिककारान्तषोडशस्वररहितषोडशवर्णसहितान् संलिख्य पूर्वषट्कोणषट्सु कोणेषु षट्सु अन्तराळेषु च खकारादिडकारान्तं तद्वादशवर्णान् संलिख्य पुनराग्निकोणस्थषट्कोणे ढकारादिमकारान्तद्वादशवर्णसहितान् द्वादशवर्णान् राक्षसकोणस्थषट्कोणे यकाराद्याकारान्तद्वादशवर्णयुक्तान् द्वादशवर्णान् पश्चिमकोणे इकाराद्यौकारान्तसहितान् वसुकोणे अंकारादिटकारान्तसहितान् दशकोणे ठकारादिवकारान्तयुतान् मध्यषट्कोणे भकारादिक्षकारान्तसंयुक्तान् विलिख्य लक्षताद्यद्वयवृत्तान्तराळवीथ्यां शिष्टान् दशवर्णान् ओगजडदबलक्ष्संयुक्तान् विलिखेत् ॥ ३ ॥

अथ नवग्रहयन्त्रं व्याख्यास्यामः । नवकोष्ठान् विधाय, नवसु कोणेषु वृत्तत्रयं विधाय, नवकर्णिकासु नवकोष्ठान् विलिख्य, नवसु कोष्ठेषु मध्यकोष्ठेषु मध्यकोष्ठ-वृत्तत्रयं कर्णिकास्थनवकोष्ठं मध्यकोष्ठे मकारसहितं प्रणवं विलिख्य, शिष्टेष्वष्टसु कोष्ठेषु अकाराद्यृकारान्तानष्टस्वरान् विलिख्य, अन्तर्वृत्तान्तराळे मकारसहितान् षोडशस्वरान् लिखित्वा, बहिर्वृत्तान्तराळे अकारादिक्षकारान्तान् मातृ-कार्णान् विलिखेत् ॥ ४ ॥

एवं भास्करमण्डलं मध्ये कृत्वा पूर्वकोष्ठवृत्तत्रय-कर्णिकास्थितनवसु कोष्ठेषु मध्यकोष्ठे ऌकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, पूर्वाद्यष्टसु कोष्ठेषु ऌकारादिविसर्गान्तानष्टस्वरांश्च विलिख्य, अन्तर्वृत्तान्तराळे ऌकारसहितान् षोडश-स्वरान् संलिख्य, बाह्यवृत्तान्तराळे अकारादिक्षका-रान्तान् लिखेत् ॥ ५ ॥

एवं चन्द्रमण्डलं विधाय, अग्निस्थितवृत्तत्रयकर्णिका-नवकोष्ठमध्यकोष्ठे प्रणवगर्भककारं विलिख्य, ईशानकोष्ठा-दिराक्षसकोष्ठान्तं कवर्गं विलिख्य, पश्चिमकोष्ठादिसोम-कोष्ठान्तकोष्ठत्रये भौमायेति वर्णत्रयं विलिख्य, अन्तर्वृत्ता-न्तराळे ककारसहितान् षोडशस्वरान् संलिख्य, बाह्यवृत्ता-न्तराळवीथ्यां मातृकां लिखेत् । एवं भौममण्डलं विधाय, बुधमण्डलं लिखेत् ॥ ६ ॥

दक्षिणकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकास्थितनवकोष्ठेषु मध्यकोष्ठे च कागर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिपञ्चकोष्ठेषु चवर्गं विलिख्य, कोष्ठत्रये बुधायेति वर्णत्रयं च विलिख्य पूर्ववत् षोडशस्वरसहितं चकारं विलिख्य, मातृकार्णं च विलिख्य, नैर्ऋतिकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकास्थितनवकोष्ठके मध्यकोष्ठे पकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, शिवादिकोष्ठपञ्चके पवर्गं विलिख्य, शिष्टकोष्ठत्रये सौरये इति शनिनामवर्णान् आलिख्य, अन्तराळद्वये पकारं मातृकां च विलिख्य, पश्चिमकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकामध्ये कोष्ठनवकं विधाय, तन्मध्यकोष्ठे टकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिकोष्ठपञ्चके टवर्णान् विलिख्य, कोष्ठत्रये गुरव इति विलिख्य, पूर्ववदन्तराळद्वये टवर्गं मातृकां च विलिखेत् ॥ ७ ॥

एवं गुरुमण्डलं विधाय वायुकोष्ठे मध्ये यकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिकोष्ठपञ्चके यवर्गं विलिख्य, राहव इति लिखित्वा, सोमकोष्ठमध्ये कोष्ठे तकारगर्भं प्रणवं लिखित्वा, ईशादिकोष्ठेषु तवर्गं शुक्रायेति विलिख्य, ईशानकोष्ठे मध्ये शकारं विलिख्य ईशाद्यष्टसु कोष्ठेषु पवर्गं केतव इति च विलिख्य, अन्तराळद्वये षोडशस्वरसहितं शकारं मातृकां च विलिखेत् इति नवग्रहचक्रं विधाय, नवग्रहपूजां कुर्यात् इति शिवम् ॥ ८ ॥

इत्येकादश खण्डः

अथ नवग्रहयन्त्रं व्याख्यास्यामः । नवकोष्ठान् विधाय, नवसु कोणेषु वृत्तत्रयं विधाय, नवकर्णिकासु नवकोष्ठान् विलिख्य, नवसु कोष्ठेषु मध्यकोष्ठेषु मध्यकोष्ठ-वृत्तत्रयं कर्णिकास्थनवकोष्ठं मध्यकोष्ठे मकारसहितं प्रणवं विलिख्य, शिष्टेष्वष्टसु कोष्ठेषु अकाराद्यृकारान्तानष्टस्वरान् विलिख्य, अन्तर्वृत्तान्तराळे मकारसहितान् षोडशस्वरान् लिखित्वा, वहिर्वृत्तान्तराळे अकारादिक्षकारान्तान् मातृकार्णान् विलिखेत् ॥ ४ ॥

एवं भास्करमण्डलं मध्ये कृत्वा पूर्वकोष्ठवृत्तत्रय-कर्णिकास्थितनवसु कोष्ठेषु मध्यकोष्ठे ऌकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, पूर्वाद्यष्टसु कोष्ठेषु ऌकारादिविसर्गान्तानष्टस्वरांश्च विलिख्य, अन्तर्वृत्तान्तराळे ॡकारसहितान् षोडश-स्वरान् संलिख्य, बाह्यवृत्तान्तराळे अकारादिक्षंका-रान्तान् लिखेत् ॥ ५ ॥

एवं चन्द्रमण्डलं विधाय, अग्निस्थितवृत्तत्रयकर्णिका-नवकोष्ठमध्यकोष्ठे प्रणवगर्भककारं विलिख्य, ईशानकोष्ठा-दिराक्षसकोष्ठान्तं कवर्गं विलिख्य, पश्चिमकोष्ठादिसोम-कोष्ठान्तकोष्ठत्रये भौमायेति वर्णत्रयं विलिख्य, अन्तर्वृत्ता-न्तराळे ककारसहितान् षोडशस्वरान् संलिख्य, बाह्यवृत्ता-न्तराळवीथ्यां मातृकां लिखेत् । एवं भौममण्डलं विधाय, बुधमण्डलं लिखेत् ॥ ६ ॥

दक्षिणकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकास्थितनवकोष्टेषु मध्यकोष्ठे च कागर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिपञ्चकोष्ठेषु चवर्गं विलिख्य, कोष्ठत्रये बुधायेति वर्णत्रयं च विलिख्य पूर्ववत् षोडशस्वरसहितं चकारं विलिख्य, मातृकार्णं च विलिख्य, नैर्ऋतिकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकास्थितनवकोष्ठके मध्यकोष्ठे पकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, शिवादिकोष्ठपञ्चके पवर्गं विलिख्य, शिष्टकोष्ठत्रये सौरये इति शनिनामवर्णान् आलिख्य, अन्तराळद्वये पकारं मातृकां च विलिख्य, पश्चिमकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकामध्ये कोष्ठनवकं विधाय, तन्मध्यकोष्ठे टकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिकोष्ठपञ्चके टवर्णान् विलिख्य, कोष्ठत्रये गुरव इति विलिख्य, पूर्ववदन्तराळद्वये टवर्गं मातृकां च विलिखेत् ॥ ७ ॥

एवं गुरुमण्डलं विधाय वायुकोष्ठे मध्ये यकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिकोष्ठपञ्चके यवर्गं विलिख्य, राहव इति लिखित्वा, सोमकोष्ठमध्ये कोष्ठे तकारगर्भं प्रणवं लिखित्वा, ईशादिकोष्ठेषु तवर्गं शुक्रायेति विलिख्य, ईशानकोष्ठे मध्ये शकारं विलिख्य ईशाद्यष्टसु कोष्ठेषु षवर्गं केतव इति च विलिख्य, अन्तराळद्वये षोडशस्वरसहितं शकारं मातृकां च विलिखेत् इति नवग्रहचक्रं विधाय, नवग्रहपूजां कुर्यात् इति शिवम् ॥ ८ ॥

अथातः शिवात्मकान् मन्त्रान् व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

ऐं ह्रीं श्रीं ह्स्ख्फ्रें हसहहरौः अमृतविग्रहा पञ्चार्णा ५ ॥ २ ॥

ओं जुं सः पालय पालय सः जुं ओं इति मृत्युञ्जयविद्या द्वादश १२ ॥ ३ ॥

श्रीं ह्रीं क्लीं त्रिपुटाविद्या त्रिवर्णा ३ ॥ ४ ॥

ओं ह्रां ह्रीं ह्रूं वैरिमोहि गरुडपक्षि हर हर हिंस हिंस स्वाहा इति गरुडमन्त्रः त्रयोविंशत्यक्षरात्मकः २३ ॥ ५ ॥

ओं एहि परमेश्वरि स्वाहा इत्यश्वारूढा दशाक्षरी १० ॥

ओं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा इत्यन्नपूर्णाविद्या सप्तदशाक्षरी १७ ॥ ७ ॥

ह्सक्षमलवरयूं इत्येकाक्षरो नवात्मको मन्त्रः १ ॥ ८ ॥

सहक्षमलवरयीं इत्येकाक्षरा नवात्मिका १ ॥ ९ ॥

ओं ह्रीं नम इति दूर्वाहृदयविद्या चतुर्वर्णा ४ ॥ १० ॥

ओं रुद्रदयिते योगेश्वरि स्वाहा इति द्वादशार्णा गौरीविद्या १२ ॥ ११ ॥

हटि हटि मुटि मुटि काकटमुण्डि स्वाहा इति [illegible] पञ्चदशाक्षरी १५ ॥ १२ ॥

ओं नवकन्ये कनकवर्णे स्वाहा इति [illegible] द्वादशार्णा १२ ॥ १३ ॥

[illegible] इत्य[illegible] विद्या [illegible] ॥ १४ ॥

ऐं ह्रीं श्रीं मातङ्गिन्यै स्वाहा श्रीं ह्रीं ऐं इति मातङ्गिनीविद्या द्वादशाक्षरी १२ ॥ १५ ॥

ह्रीं श्रीं क्लें अ इ राज्यदे राज्यलक्ष्मी सः क्लें श्रीं ह्रीं इति राज्यलक्ष्मीविद्या षोडशाक्षरी १६ ॥ १६ ॥

ओं श्रीं ह्रीं श्रीं कमले कमलालये प्रसीद प्रसीद श्रीं ह्रीं श्रीं महालक्ष्म्यै नम इति महालक्ष्मीविद्या सप्तविंशतिवर्णा २७ ॥ १७ ॥

ज झ री म हा च ण्ड ते ज स्सं क र्षि णी का ल मं था ने हः सिद्धलक्ष्मीविद्या सप्तदशार्णा १७ ॥ १८ ॥

ओं गलयौं ओं, ह्रीं गलयौं ह्रीं, क्लीं गलयौं क्लीं, ऐं गलयौं ऐं, क्लूं गलयौं क्लूं, स्त्रीं गलयौं स्त्रीं, ह्रीं क्लीं ऐं क्लूं स्त्रीं गलयौं द्रां द्रीं क्लीं क्लूं सः, एते सप्तगोपालमन्त्राः ॥ १९ ॥

एतेषां पारायणात् सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् इति शिवम् ॥ २० ॥

इति द्वादशः खण्डः

अथातः प्रस्तारक्रमं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स्वेच्छया कतिचित् ध्रुवाक्षराणि केनचित् प्रकारेण विलिख्य तेष्वन्त्यशिरसि बिन्दुं विलिख्य उपान्त्यवर्णमारभ्य प्रथमवर्णपर्यन्तं व्युत्क्रमेण एकैकस्य वर्णस्य शिरस्येकैकमङ्कं एकद्वित्रिचतुःपञ्चषडादिरूपमेकोत्तराभिवृद्धिं विलिख्य, तत

एवमान्तकरणेनैकः प्रस्तारखण्डो भवति ॥ १४ ॥

यावन्तो ध्रुवास्तावन्त एव तत्प्रस्तारस्य खण्डाः समसङ्ख्यावृत्तका भवन्ति ॥ १५ ॥

तेष्वाद्ये खण्डे वृत्ताद्यो ध्रुवाद्य एव, द्वितीये खण्डे ध्रुवद्वितीय एव वृत्ताद्यः, तृतीये खण्डे ध्रुवतृतीय एवेत्यपि नियमोऽस्ति ॥ १६ ॥

ततश्च द्वितीयखण्डप्रथमवृत्ते पूर्वं एव क्लृप्तद्वितीयस्य सकारात् परतः संस्थापयेत् ॥ १७ ॥

एवं तृतीयखण्डादिमवृत्ते कहसलह्रीमिति क्रमः ॥

चतुर्थखण्डादौ लहसकह्रीं, पञ्चमखण्डादौ ह्रीं हसकल इति क्रमः ॥ १९ ॥

प्रथमखण्डान्ततृतीयवृत्तेऽपि यौ द्वौ शिष्येते तौ द्वावपि कह्रीमिति लेख्यौ प्रथमवृत्ते तयोः पौर्वापर्यस्य क्लृप्तस्य त्यागे मानाभावात् ॥ २० ॥

एतेन नवमादिवृत्तेष्वपि सकारह्रींकारयोः क्रमेण लेख इत्यादि सिध्यति ॥ २१ ॥

तत्तत्खण्डद्वितीयादिवृत्तानि प्रथमखण्डवदेव लेखनीयानि ॥ २२ ॥

यावत्प्रथमखण्डाद्यवृत्ताक्षराणि व्युत्क्रमेण पतन्ति तावत्पर्यन्तोऽयं प्रस्तारः प्रथमवृत्तप्रथमाक्षरशिरोंको ध्रुवार्णसङ्ख्यया गुणितश्चेत् प्रस्तारवृत्तसङ्ख्यापि निष्पद्यते ॥ २३ ॥

एकेन द्वयं द्वाभ्यां त्रयं त्रिभिश्चतुष्टयमित्येवं क्रमेण तानङ्कान् गुणयेत् ॥ २ ॥

तेन हसकलह्रींरूपेषु ध्रुवेषु मायाबीजस्य शिरसि शून्यं लकारस्य शिरस्येकं ककारस्य द्वौ सकारस्य षट् हकारस्य चतुर्विंशतिः इति सिध्यति ॥ ३ ॥

ईदृशस्य बिन्द्वाद्यं कवर्गस्य खण्डाङ्क इति संज्ञा नष्टोद्दिष्टादिषु व्यवहारार्थं कृता ॥ ४ ॥

तत औत्तराधर्येण चतुर्विंशतिवारं विलिख्य तदधस्तथैव सकारांस्तदधः ककारांस्तदधः लकारांस्तदधः मायां विलिखेत् ॥ ५ ॥

ततः अनयैव रीत्या सादिचतुष्टयं षट्षड्वारं लिखेत् ॥

कादित्रयं द्विद्विवारं लिखेत् ॥ ७ ॥

लकारमायां च एकैकवारं लिखेत् ॥ ८ ॥

एवं सति द्वितीयपङ्क्तौ एकमक्षरं न्यूनं संपद्यते ॥ ९ ॥

तं लकारं पञ्चमस्थाने लिखेत् ॥ १० ॥

प्रथमपङ्क्तिस्तु पूर्वमेव पूर्णास्तीति न तत्र लेखनप्रसक्तिः ॥ ११ ॥

तृतीयादिषु पङ्क्तिषु द्वौ द्वौ वर्णौ न्यूनौ भवतः, तावेकस्यां पङ्क्तौ क्रमाद्विलिख्य तदधस्तनपङ्क्तौ व्युत्क्रमात् तावेव लिखेत् ॥ १२ ॥

पुनस्तनपङ्क्तिद्वये विशिष्टौ ध्रुवौ तौ क्रमान् क्रमाभ्यां लिखेत् ॥ १३ ॥

एवमान्तकरणेनैकः प्रस्तारखण्डो भवति ॥ १४ ॥

यावन्तो ध्रुवास्तावन्त एव तत्प्रस्तारस्य खण्डाः समसङ्ख्यावृत्तका भवन्ति ॥ १५ ॥

तेष्वाद्ये खण्डे वृत्ताद्यो ध्रुवाद्य एव, द्वितीये खण्डे ध्रुवद्वितीय एव वृत्ताद्यः, तृतीये खण्डे ध्रुवतृतीय एवेत्यपि नियमोऽस्ति ॥ १६ ॥

ततश्च द्वितीयखण्डप्रथमवृत्ते पूर्वं एव क्लृप्तद्वितीयस्य सकारात् परतः संस्थापयेत् ॥ १७ ॥

एवं तृतीयखण्डादिमवृत्ते कहसलह्रीमिति क्रमः ॥

चतुर्थखण्डादौ लहसकह्रीं, पञ्चमखण्डादौ ह्रीं हसकल इति क्रमः ॥ १९ ॥

प्रथमखण्डान्ततृतीयवृत्तेऽपि यौ द्वौ शिष्येते तौ द्वावपि कह्रीमिति लेख्यौ प्रथमवृत्ते तयोः पौर्वापर्यस्य क्लृप्तस्य त्यागे मानाभावात् ॥ २० ॥

एतेन नवमादिवृत्तेष्वपि सकारह्रींकारयोः क्रमेण लेख इत्यादि सिध्यति ॥ २१ ॥

तत्तत्खण्डद्वितीयादिवृत्तानि प्रथमखण्डवदेव लेखनीयानि ॥ २२ ॥

यावत्प्रथमखण्डाद्यवृत्ताक्षराणि व्युत्क्रमेण पतन्ति तावत्पर्यन्तोऽयं प्रस्तारः प्रथमवृत्तप्रथमाक्षरशिरोंको ध्रुवार्णसङ्ख्यया गुणितश्चेत् प्रस्तारवृत्तसङ्ख्यापि निष्पद्यते ॥ २३ ॥

तेन पञ्चध्रुवके चतुर्विंशतिः चतुर्ध्रुवके षट् द्वितीयध्रुवके द्वौ एकध्रुवके एकं इति शिवम् ॥ २४ ॥

इति त्रयोदशः खण्ड.

अथातो नष्टोद्दिष्टं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हसकलह्रीं इत्येषां पञ्चानामक्षराणां ध्रुवप्रस्तारे विंशत्यधिकशतं वृत्तानि तेषु चतुरशीतितमवृत्तजिज्ञासायां चतुरशीतिसङ्ख्यैव नष्टोऽङ्कः ॥ २ ॥

खण्डाङ्कास्तु चतुर्विंशतिः षट् द्वे एकं शून्यं चेति पूर्वमेवोक्त्या तेनैकैकेन नष्टाङ्कं विभजेत् ॥ ३ ॥

तथा चतुर्विंशत्या चतुरशीतेर्हरणे त्रयो लब्धाः द्वादशाशिष्टास्ततः षड्भिः द्वादशानां हरणे यद्यपि निश्शेषता भवति तथाऽपि विभाजकानां सशेषत्वादत्राप्येकं षट्कमवशेष्यं तेनैकलब्धं षट् षष्ठा ततो द्वाभ्यां षण्णां हरणे सावशेष विभजनेन द्वौ लब्धौ द्वौ शिष्टौ तत एकेन सशेषहरणे एकं लब्धं एकं शिष्टम्। तस्य शून्येन विभजनेन शून्यं लब्धं शून्यं शिष्टं तेन त्र्येकद्व्येकशून्यानि लब्धाङ्काः एते प्रत्येकं सैकाः कार्याः। तेन चतुर्द्वित्रिद्व्येकाङ्का भवन्ति ॥ ४ ॥

ततश्च पूर्वकृतक्रमेषु हसकलह्रीं इत्याकारकेषु ध्रुववर्णेषु चतुर्द्वित्र्येकसङ्ख्यावर्णास्तान् सङ्ख्यायै निष्कास्य पृथक् लिखेत् ॥ ५ ॥

यथा वाग्बीजात्मकबीजचतुर्थे लकारः ॥ ६ ॥

सजिज्ञासितवृत्ते प्रथमो वाग्बीजात्मके द्वितीयः सकार एव तत्र द्वितीयः ॥ ७ ॥

अथानयोः लकारसकारयोः पूर्वलिखितत्वात् परित्यागे गणने वाग्बीजपञ्चम एव तृतीयो भवति ॥ ८ ॥

माययैव जिज्ञासितवृत्ते तृतीया कथकवर्गात् द्वितीयोपात्तसकारपरित्यागेन गणनया ककार एव पूर्वो भवतीति स तत्र चतुर्थः ॥ ९ ॥

वाग्बीजस्य प्रथमो हकारः स तत्र पञ्चमो भवतीति लसह्रींकह इत्याकारकं चतुरशीतितमं वृत्तं निष्पद्यते इति शिवम् ॥ १० ॥

इति चतुर्दशः खण्डः

इत्थं कृतनष्टो लसह्रींकह इत्याकारकं वृत्तं पञ्चध्रुवप्रस्तारे कतितममिति जिज्ञासायां तद्वृत्तं भूमौ विलिख्य तच्छिरसि खण्डाङ्कान् लिखेत् ॥ १ ॥

ते यथा—चतुर्विंशतिः षट् द्वे एकं शून्यं चेति ॥ २ ॥

ते च लकारादयः वर्णाः कृतक्रमेषु हसकलह्रीं इत्याकारकेषु पञ्चसु ध्रुववर्णेषु पूर्वलिखितपरित्यागेन गणनया चतुर्थद्वितीयतृतीयद्वितीयप्रथमाः क्रमेण भवन्ति ॥ ३ ॥

तेन पञ्चध्रुवके चतुर्विंशतिः चतुर्ध्रुवके षट् द्वितीयध्रुवके द्वौ एकध्रुवके एकं इति शिवम् ॥ २४ ॥

इति त्रयोदशः खण्डः

अथातो नष्टोद्दिष्टं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हसकलह्रीं इत्येषां पञ्चानामक्षराणां ध्रुवप्रस्तारे विंशत्यधिकशतं वृत्तानि तेषु चतुरशीतितमवृत्तजिज्ञासायां चतुरशीतिसङ्ख्यैव नष्टोऽङ्कः ॥ २ ॥

खण्डाङ्कास्तु चतुर्विंशतिः षट् द्वे एकं शून्यं चेति पूर्वमेवोक्त्या तेनैकैकेन नष्टाङ्कं विभजेत् ॥ ३ ॥

तथा चतुर्विंशत्या चतुरशीतेर्हरणे त्रयो लब्धाः द्वादशाशिष्टास्ततः षड्भिः द्वादशानां हरणे यद्यपि निश्शेषता भवति तथाऽऽपि विभाजकानां सशेषत्वादत्राप्येकं षट्कमवशेष्यं तेनैकलब्धं षट् षष्ठा ततो द्वाभ्यां षण्णां हरणे सावशेष विभजनेन द्वौ लब्धौ द्वौ शिष्टौ तत एकेन सशेषहरणे एकं लब्धं एकं शिष्टम् । तस्य शून्येन विभजनेन शून्यं लब्धं शून्यं शिष्टं तेन त्र्येकद्व्येकशून्यानि लब्धाङ्काः एते प्रत्येकं सैकाः कार्याः । तेन चतुर्द्वित्रिद्व्येकाङ्का भवन्ति ॥ ४ ॥

ततश्च पूर्वकृतक्रमेषु हसकलह्रीं इत्याकारकेषु ध्रुववर्णेषु चतुर्द्विद्व्येकसङ्ख्यावर्णास्तान् सङ्ख्यायै निष्कास्य पृथक् लिखेत् ॥ ५ ॥

यथा वाग्बीजात्मकबीजचतुर्थे लकारः ॥ ६ ॥

सजिज्ञासितवृत्ते प्रथमो वाग्बीजात्मके द्वितीयः सकार एव तत्र द्वितीयः ॥ ७ ॥

अथानयोः लकारसकारयोः पूर्वलिखितत्वात् परित्यागे गणने वाग्बीजपञ्चम एव तृतीयो भवति ॥ ८ ॥

माययैव जिज्ञासितवृत्ते तृतीया कथकवर्गात् द्वितीयोपात्तसकारपरित्यागेन गणनया ककार एव पूर्वो भवतीति स तत्र चतुर्थः ॥ ९ ॥

वाग्बीजस्य प्रथमो हकारः स तत्र पञ्चमो भवतीति लसह्रींकह इत्याकारकं चतुरशीतितमं वृत्तं निष्पद्यते इति शिवम् ॥ १० ॥

इति चतुर्दशः खण्डः

इत्थं कृतनष्टो लसह्रींकह इत्याकारकं वृत्तं पञ्च-ध्रुवप्रस्तारे कतितममिति जिज्ञासायां तद्वृत्तं भूमौ विलिख्य तच्छिरसि खण्डाङ्कान् लिखेत् ॥ १ ॥

ते यथा—चतुर्विंशतिः षट् द्वे एकं शून्यं चेति ॥ २ ॥

ते च लकारादयः वर्णाः [illegible] हसकलह्रीं इत्याकारकेषु पञ्चसु ध्रुववर्णेषु पूर्वलिखितपरित्यागेन गणनया चतुर्थद्वितीयतृतीयद्वितीयप्रथमाः क्रमेण भवन्ति ॥ ३ ॥

तेन पञ्चध्रुवके चतुर्विंशतिः चतुर्ध्रुवके षट् द्वितीयध्रुवके द्वौ एकध्रुवके एकं इति शिवम् ॥ २४ ॥

इति त्रयोदशः खण्डः

अथातो नष्टोद्दिष्टं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हसकलह्रीं इत्येषां पञ्चानामक्षराणां ध्रुवप्रस्तारे विंशत्यधिकशतं वृत्तानि तेषु चतुरशीतितमवृत्तजिज्ञासायां चतुरशीतिसङ्ख्यैव नष्टोऽङ्कः ॥ २ ॥

खण्डाङ्कास्तु चतुर्विंशतिः षट् द्वे एकं शून्यं चेति पूर्वमेवोक्त्या तेनैकैकेन नष्टाङ्कं विभजेत् ॥ ३ ॥

तथा चतुर्विंशत्या चतुरशीतेर्हरणे त्रयो लब्धाः द्वादशाशिष्टास्ततः षड्भिः द्वादशानां हरणे यद्यपि निश्शेषता भवति तथाऽऽपि विभाजकानां सशेषत्वादत्राप्येकं षट्कमवशेष्यं तेनैकलब्धं षट् षष्ठा ततो द्वाभ्यां षण्णां हरणे सावशेष विभजनेन द्वौ लब्धौ द्वौ शिष्टौ तत एकेन सशेषहरणे एकं लब्धं एकं शिष्टम् । तस्य शून्येन विभजनेन शून्यं लब्धं शून्यं शिष्टं तेन त्र्येकद्व्येकशून्यानि लब्धाङ्काः एते प्रत्येकं सैकाः कार्याः । तेन चतुर्द्वित्रिद्व्येकाङ्का भवन्ति ॥ ४ ॥

ततश्च पूर्वकृतक्रमेषु हसकलह्रीं इत्याकारकेषु ध्रुववर्णेषु चतुर्द्विद्व्येकसङ्ख्यावर्णास्तान् सङ्ख्यायै निष्कास्य पृथक् लिखेत् ॥ ५ ॥

चतुरश्रद्वयं वह्न्यादिकोणचतुष्टयं कोष्ठचतुष्टयविशिष्टं विलिख्य, तत्र संप्रदायेन वाग्भवे वीजभेदान् विंशत्यधिकशतसङ्ख्याकान् प्रस्तारसञ्जनितान् विलिख्य, विशिष्टेपु तृतीयवीजस्य प्रस्तारसंजनितचतुर्विंशतिभेदान् विलिखेत् ॥

अथ चतुरश्रद्वयान्तराळे षड्रेखायातनेन सप्तकोष्ठान् संविधाय, तत्र दिननित्यायुगनित्याक्षराणि षट् संविलिख्य, शिष्टे कोष्ठे चोदयाक्षरं विलिख्य तत्रावाह्य पूजयेत् इति शिवम् ॥ ५ ॥

इति पोडशः खण्डः

अथातः सर्वमङ्गलविद्यायाः स्वरूपबाहुल्योपदेशं नडि-
नियोगप्रस्तावं च करोति ॥ १ ॥

तत्र वाताद्यैः ग्रासमयान्तैः अकाराद्यैः क्षकारान्तैः
मातृकाविसराक्षरैः प्रोक्तसंख्यैरित्यर्थः ॥ २ ॥

शतैः पञ्चभिः अकारादीनां पोडशस्वराणां [illegible]-
दीनां च पञ्चत्रिंशतां क्षकारान्तानां प्रत्येकं पोडशस्वरयो-
जनतः पोडशानां पोडशानामप्येवं पट्सप्तत्यधिकपञ्चशत-
संख्यानां मातृकाविसराक्षराणां मूलविद्यायाः आदौ [illegible]
प्रत्येकं योजनतः पट्सप्तत्यधिकपञ्चशतसंख्याविद्यास्वरूपाणि
सतीति तस्यानवस्थाने मूलविद्यायाश्चतुर्दशस्वरस्थाने
स्वरान् पोडश योजयेत् ॥ ३ ॥

तेन तेष्वङ्केषु प्रत्येकमेकाङ्कनिरासे सति त्र्येक-द्व्येकशून्यानि संपद्यन्ते ॥ ४ ॥

ते चाङ्काः लकारादीनामधः क्रमाल्लेख्याः ॥ ५ ॥

अथ अधोङ्केनोर्ध्वाङ्कं गुणयित्वा तत्तदक्षरा-धोङ्काधःक्रमेण लिखेत् ॥ ६ ॥

यथा चतुर्विंशतिस्त्रिभिर्हननात् द्वासप्ततिभिः षण्णा-[illegible] हननात् षट् द्वयोर्द्वाभ्यां घाते चत्वारः एकस्यैकेन हनने एकं शून्यस्य शून्येन गुणने शून्यं एवमेतेषां सर्वेषां [illegible] अशीतिः [illegible] प्रक्षेपे चतुरशीतिः संपद्यते इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इति पञ्चदशः खण्डः

अथातो [illegible] व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

[illegible] त्रिकोणं विलिख्य, तिसृषु [illegible] [illegible] कृत्वा, तेषु [illegible] [illegible] ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible]

चतुरश्रद्वयं वह्न्यादिकोणचतुष्टयं कोष्ठचतुष्टयविशिष्टं विलिख्य, तत्र संप्रदायेन वाग्भवे बीजभेदान् विंशत्यधिकशतसङ्ख्याकान् प्रस्तारसञ्जनितान् विलिख्य, विशिष्टेषु तृतीयबीजस्य प्रस्तारसंजनितचतुर्विंशतिभेदान् विलिखेत् ॥

अथ चतुरश्रद्वयान्तराळे षड्रेखायातनेन सप्तकोष्ठान् संविधाय, तत्र दिननित्यायुगनित्याक्षराणि षट् संविलिख्य, शिष्टे कोष्ठे चोदयाक्षरं विलिख्य तत्रावाह्य पूजयेत् इति शिवम् ॥ ५ ॥

इति षोडशः खण्डः

अथातः सर्वमङ्गविद्यायाः स्वरूपबाहुळ्योपदेशं तद्विनियोगप्रस्तावं च करोति ॥ १ ॥

तत्र वाताद्यैः ग्रासमयान्तैः अकाराद्यैः क्षकारान्तैः मातृकाविसराक्षरैः प्रोक्तसंख्यैरित्यर्थः ॥ २ ॥

शतैः पञ्चभिः अकारादीनां षोडशस्वराणां ककारादीनां च पञ्चत्रिंशतां क्षकारान्तानां प्रत्येकं षोडशस्वरयोजनतः षोडशानां षोडशानामप्येवं षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतसंख्यानां मातृकाविसराक्षराणां मूलविद्यायाः आदौ क्रमशः प्रत्येकं योजनतः षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतसंख्याविद्यारूपाणि सन्तीति तस्यानवस्थाने मूलविद्यायाश्चतुर्दशस्वरस्थाने स्वरान् षोडश योजयेत् ॥ ३ ॥

तेन तेष्वङ्केषु प्रत्येकमेकाङ्कनिरासे सति त्र्येक द्व्येकशून्यानि संपद्यन्ते ॥ ४ ॥

ते चाङ्काः लकारादीनामधः क्रमाल्लेख्याः ॥ ५ ॥

अथ अधोङ्केनोर्ध्वाङ्कं गुणयित्वा तत्तदक्षराधोङ्काधःक्रमेण लिखेत् ॥ ६ ॥

यथा चतुर्विंशतिस्त्रिभिर्हननात् द्वासप्ततिभिः षण्णामेकेन हननात् षट् द्वयोर्द्वाभ्यां घाते चत्वारः एकस्यैकेन हनने एकं शून्यस्य शून्येन गुणने शून्यं एवमेतेषां सर्वेषां मेळने त्र्यशीतिः तेष्वङ्काङ्कप्रक्षेपे चतुरशीतिः संपद्यते इति शिवम् ॥ ७ ॥

इति पञ्चदशः खण्डः

अथातो योनियन्त्रं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स्वेष्टमानेन त्रिकोणं विलिख्य, तिसृषु रेखासु दशदश चिह्नानि समांशाङ्कानि कृत्वा, तेषु दशदश सूत्राणि पातयेत् इत्येकविंशत्यधिकशतसङ्ख्याकाः प्रस्तोत्पन्नभेदा भवन्ति ते तत्र लेख्याः सर्वमध्यत्रिकोणे कर्म लेख्यम् ॥ २ ॥

इत्थं योनिचक्रं विधाय, लिङ्गचक्रं व्याकुर्मः ॥ ३ ॥

पूर्वं एकं चतुष्कोष्ठात्मकं कोष्ठं विलिख्य, तदधः कोष्ठत्रयं तदधः पञ्च तदधः पार्श्वयोः षट् षड्विहाय यथासंप्रदायं चत्वारिंशत्कोष्ठात्मकं लिङ्गं विलिख्य, तत्संलग्नं

पूर्वोक्तैर्विद्यादियोजितैः षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतैरक्षरैः तत्संख्यारूपभेदाय अन्त्ये प्रत्येकं क्रमात् षोडशस्वरयोजनतः षोडशाधिकद्विशतोत्तरनवसहस्रसंख्याविद्यारूपाणि भवन्तीति तैः संप्रोक्तसंख्यैः विद्यारूपैः प्रयोजयेद्यन्त्रैरिति आदौ वृत्तत्रयं तद्बहिः षट्कोणं तद्बहिरष्टदळं विधाय तद्बहिर्वृत्तत्रयं विदध्यात् ॥ ४ ॥

तेषु विद्याकूटानुक्तक्रमेण न्यसेत् ॥ ५ ॥

तेष्वाद्यं मध्यतः साध्यसमेतं विलिखेत् ॥ ६ ॥

षट्कोणेषु चत्वारि चत्वारि विलिखेत् ॥ ७ ॥

अष्टच्छदेषु प्रत्येकं पञ्चपञ्च समालिखेत् ॥ ८ ॥

बहिर्वृत्तान्तरयुगे मातृकां मायया चितां विलोमामनुलोमां स्वेन सम्यक् समालिखेत् ॥ ९ ॥

अन्तःषडन्तराळेषु पर्यायदिनसंभवे नित्ये लिखेत् ॥

प्रादक्षिण्येन सर्वत एवं यन्त्राणि जायन्ते ॥ ११ ॥

तैः कूटैरुक्तयोगतः शतं च चत्वारिंशच्च चत्वारि च ततः क्रमादिति वृतं, एवमन्यानि कूटानि प्रोक्तानि क्रमेण विलिखेत् ॥ १२ ॥

मध्ये नामसमेतानि तदन्यान्यभितो लिखेत् ॥ १३ ॥

त्रयोदशमितैर्लक्ष्यैः सप्तविंशतिसंख्याकैः सहस्रैश्च शतेनापि चतुर्भिः तानि संख्यया यन्त्राणि जायन्ते ॥ १४ ॥

तैश्च सा सर्वमङ्गळा एवं कामेश्वर्यादिषोडशनित्यानां पृथक् पृथक् यन्त्राणि स्युः ॥ १५ ॥

तस्मादाभिरसाध्यानि न कदाचिच्च कुत्रचित् विद्यते तेषु यत्किंचित् वक्ष्ये कोशेषु तान्यै वदेन्नाथात्मकानि येन स्युस्तेन च मैर्भित्वा षोडशधा मन्त्री विदध्यात् ॥ १६ ॥

विनियोजकं विशालमध्यविन्यासं विदध्यात् ॥ १७ ॥

नवकोष्ठकं प्रागादिमध्यपर्यन्तं प्रादक्षिण्यक्रमाल्लिखेत् ॥ १८ ॥

नवानि नवसु प्राज्ञस्तेषु ऋक्षाणि चालिखेत् ।
सप्तम्या साध्यसंयुक्तं नाथां देवीश्च तत्क्रमात् ॥ १९ ॥
यद्यद्विवाञ्छितं कर्म तत्तत्तेषु विलिख्य वै ।
पीठे वा भूतले वाऽपि पूजयेत् प्रोक्तवासरम् ॥ २० ॥
ततः प्राप्ते वाञ्छितार्थे स्वात्मन्युद्वास्य देवताः ।
चक्रं प्रक्षाळ्य तत्तोयं केदारादिषु निक्षिपेत् ॥ २१ ॥
एवमन्यानि यन्त्राणि प्रोक्तानि क्रमशो भुवि ।
विनियोज्यान्यभीष्टेषु कार्येषूक्तक्रमेण वै ॥ २२ ॥
परसङ्ख्यासमेतानि तेषु तेष्वप्ययं विधिः ।
सर्वतः सौम्यकर्माणि सिद्ध्यन्ते वाऽनया द्रुतम् ॥ २३ ॥
वश्येषु ज्ञानसंपत्त्यै सर्वप्रत्यूहशान्तये ।
लक्ष्मीप्राप्तौ तथारोग्यसिद्धौ रोगार्तिशान्तिषु ॥ २४ ॥
विजयाय समस्तापत्तरणायाभिवृद्धये ।
पुत्रावाप्त्यै च रक्षायै पूजयेत् तेषु तत्क्रमात् ॥ २५ ॥
गजाश्वगोखरोष्ट्राजमहिषीणां विवृद्धये ।
तेषां रोगादिपीडासु तच्छान्त्यै च यथाक्रमम् ॥ २६ ॥

पूर्वोक्तैर्विद्यादियोजितैः षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतैरक्षरैः तत्संख्यारूपभेदाय अन्त्ये प्रत्येकं क्रमात् षोडशस्वरयोजनतः षोडशाधिकद्विशतोत्तरनवसहस्रसंख्याविद्यारूपाणि भवन्तीति तैः संप्रोक्तसंख्यैः विद्यारूपैः प्रयोजयेद्यन्त्रैरिति आदौ वृत्तत्रयं तद्बहिः षट्कोणं तद्बहिरष्टदळं विधाय तद्बहिर्वृत्तत्रयं विदध्यात् ॥ ४ ॥

तेषु विद्याकूटानुक्तक्रमेण न्यसेत् ॥ ५ ॥

तेष्वाद्यं मध्यतः साध्यसमेतं विलिखेत् ॥ ६ ॥

षट्कोणेषु चत्वारि चत्वारि विलिखेत् ॥ ७ ॥

अष्टच्छदेषु प्रत्येकं पञ्चपञ्च समालिखेत् ॥ ८ ॥

बहिर्वृत्तान्तरयुगे मातृकां मायया चितां विलोमामनुलोमां स्वेन सम्यक् समालिखेत् ॥ ९ ॥

अन्तःषडन्तशाळेषु पर्यायदिनसंभवे नित्ये लिखेत् ॥

प्रादक्षिण्येन सर्वत एवं यन्त्राणि जायन्ते ॥ ११ ॥

तैः कूटैरुक्तयोगतः शतं च चत्वारिंशच्च चत्वारि च ततः क्रमादिति वृतं, एवमन्यानि कूटानि प्रोक्तानि क्रमेण विलिखेत् ॥ १२ ॥

मध्ये नामसमेतानि तदन्यान्यभितो लिखेत् ॥ १३ ॥

त्रयोदशभिर्तैर्लक्ष्यैः सप्तविंशतिसंख्याकैः सहस्रैश्च शतेनापि चतुर्भिः तानि संख्यया यन्त्राणि जायन्ते ॥ १४ ॥

तैश्च सा सर्वमङ्गळा एवं कामेश्वर्यादिषोडशनित्यानां पृथक् पृथक् यन्त्राणि स्युः ॥ १५ ॥

अशेषतो जगत् कृत्स्नं हृल्लेखात्मकतः परम् ।
तस्याश्चार्थस्तु कथितः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥ ७ ॥
व्योम्ना प्रकाशमानत्वं ग्रसमानत्वमग्निना ।
ते यो विमर्श ईकार विन्दुना तन्निफालनम् ॥ ८ ॥

१. ह्रीं श्रीं अं कामेश्वरीपादुकां पूजयामि ।
२. ,, आं भगमालिनीपादुकां पूजयामि ।
३. ,, इं नित्यक्लिन्नापादुकां पूजयामि ।
४. ,, ईं भेरुण्डापादुकां पूजयामि ।
५. ,, उं वह्निवासिनीपादुकां पूजयामि ।
६. ,, ऊं महावज्रेश्वरीपादुकां पूजयामि ।
७. ,, ऋं शिवदूतीपादुकां पूजयामि ।
८. ,, ॠं त्वरितापादुकां पूजयामि ।
९. ,, ऌं कुलसुन्दरीपादुकां पूजयामि ।
१०. ,, ॡं नित्यापादुकां पूजयामि ।
११. ,, एं नीलपताकापादुकां पूजयामि ।
१२. ,, ऐं विजयापादुकां पूजयामि ।
१३. ,, ओं सर्वमङ्गळापादुकां पूजयामि ।
१४. ,, औं ज्वालामालिनीपादुकां पूजयामि ।
१५. ,, अं चित्रापादुकां पूजयामि ।
१६. ,, अः त्रिपुरसुन्दरीपादुकां पूजयामि ॥ ९ ॥

शङ्कुच्छायया दिक्परिज्ञानक्रमं प्रस्तावसहितं उपदिशति ॥ १० ॥

निर्माय नवयन्त्राणि तत्र तत्रार्चयेच्छिवाम् ।
तेषु तेषूक्तकार्येषु तत्तत्संप्राप्तिहेतवे ॥ २७ ॥
नवप्रकारयुक्तानि षोडशप्रथमादिषु ।
तिथिषु प्रोक्तरूपाणि तत्र तां सर्वमङ्गळाम् ॥ २८ ॥
पूजयेत् काङ्क्षितावाप्त्यै तेन सर्वसिद्धिर्भवतीति शिवम् ॥ २९ ॥

इति सप्तदशः खण्ड.

अथातो वासनां व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
तदात्मकं समुदयं मदात्मिकापि विश्रितम् ।
हृयात्मकं आत्मस्वरूपं तैर्भावयेत् ॥ २ ॥
कालेनान्यत्वदुःखानिवासनाशनशो ध्रुवम् ।
पराहन्तामयं सर्वस्वरूपस्वात्मविग्रहम् ॥ ३ ॥
सदात्मकं स्फुरत्ताख्यं अशेषोपाधिवर्जितम् ।
प्रकाशरूपमात्मत्वे वस्तु सद्भासते परम् ॥ ४ ॥
वदन्ते एवमतो लोके नान्यत्र सद्वदक्षरम् ।
यद्विद्योति हि सर्वात्म सर्वधा सर्वतः सदा ॥ ५

अथ सत्कार्य.—

कल्पितायाप्तिभिर्वर्णैः सत्कार्यो निर्धायते ।
तेषां देवीत्वेन तेन स्याद्दर्शितम् ॥ ६ ॥

अशेषतो जगत् कृत्स्नं ह्रल्लेखात्मकतः परम् ।
तस्याश्चार्थस्तु कथितः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥ ७ ॥
व्योम्ना प्रकाशमानत्वं ग्रसमानत्वमग्निना ।
ते यो विमर्श ईकार विन्दुना तन्निफालनम् ॥ ८ ॥

१. ह्रीं श्रीं अं कामेश्वरीपादुकां पूजयामि ।
२. ,, आं भगमालिनीपादुकां पूजयामि ।
३. ,, इं नित्यक्लिन्नापादुकां पूजयामि ।
४. ,, ईं भेरुण्डापादुकां पूजयामि ।
५. ,, उं वह्निवासिनीपादुकां पूजयामि ।
६. ,, ऊं महावज्रेश्वरीपादुकां पूजयामि ।
७. ,, ऋं शिवदूतीपादुकां पूजयामि ।
८. ,, ॠं त्वरितापादुकां पूजयामि ।
९. ,, ऌं कुलसुन्दरीपादुकां पूजयामि ।
१०. ,, ॡं नित्यापादुकां पूजयामि ।
११. ,, एं नीलपताकापादुकां पूजयामि ।
१२. ,, ऐं विजयापादुकां पूजयामि ।
१३. ,, ओं सर्वमङ्गळापादुकां पूजयामि ।
१४. ,, औं ज्वालामालिनीपादुकां पूजयामि ।
१५. ,, अं चित्रापादुकां पूजयामि ।
१६. ,, अः त्रिपुरसुन्दरीपादुकां पूजयामि ॥ ९ ॥

शङ्कुच्छायया दिक्परिज्ञानक्रमं प्रस्तावसहितं उपदिशति ॥ १० ॥

तत्र भानोर्गत्या आदित्यदक्षिणोत्तरायणक्रमगतिभेदज्ञानच्छाययेति यावत् ॥ ११ ॥

तन्मध्यं बिन्दुमध्यं इत्येतत्क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥

पूर्वापरद्वये पूर्वापरात्मिकयोः दिशोः प्राग्वच्छिन्ने कृत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदभिमतः तद्द्वयमवष्टभ्य सममानपरिभ्रान्त्या तच्चिह्नद्वयान्तराळमानपरिभ्रान्त्यां स्वेच्छाधिकेनार्धेन मानेन अन्योन्यतुल्येन परिभ्रान्त्यां कृत्वा वृत्तद्वयं कृत्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तयोः पूर्वापरयोः संश्लेषसंजातमध्यदक्षोत्तरास्थित इत्यस्य उत्तरत्र सन्धिद्वये इत्येते विशेषं प्राक्प्रत्यक् सूत्रमध्ये प्राक्प्रत्यगात्मसूत्रमध्ये तु संहारे दक्षोत्तरं दक्षिणोत्तरं तेषां मण्डपादीनामग्रैः सूत्राग्रैः ॥ १५ ॥

एतदुक्तं भवति—जीमूताद्यपरिवेष्टितभानौ दिवसे छायादिभिरनावृतदेशे जलयन्त्रादिभिः सुसमीकृतस्य दर्पणोदरसंकाशस्य भूतलस्य मध्ये बिन्दुं कृत्वा तदवष्टम्भतः प्रतिदिशं द्वादशाङ्गुलमानेन वृत्तं कृत्वा तत्र षडङ्गुलमानपरिणाहमूलमुत्तरोत्तरपरिणाहापचयेन सूचीमात्रीकृताग्रपरिणाहं मृदाकृतिं शङ्कुमूलमानोच्छ्रायसहितं वृत्ताकारं निर्विवरेण निमितं वृत्तमध्यस्थबिन्दुमध्ये यथा शङ्कुमूलपरिणाहमध्यं भवति तथा तच्छङ्कुच्छायाग्रस्य पूर्वाह्णे तद्वृत्तरेखापश्चिमभागे यत्र संपातस्तत्र ततोऽपराह्णे तच्छङ्कुच्छायाग्रस्य तद्वृत्तरेखापूर्वभागे चिह्नं विधाय

तच्चिह्नद्वयं प्रापयत् सूत्रं तत्पूर्वापरं परिकल्प्य तच्चिह्नद्वयावष्टंभेन तच्चिह्नान्तराळमानस्य चेष्टाधिकेनार्धमानेनान्योन्यसमेते किंचिदन्योन्यसंश्लिष्टं पूर्वापरं वृत्तद्वयं विधाय तद्वृत्तरेखादक्षिणोत्तरसन्धिद्वयप्रापि प्राक्पश्चिमसूत्रमध्यगत्या तिर्यग्रूपेण यत् सूत्रं दक्षिणोत्तरं परिकल्प्य तत्प्राक्प्रत्यक्दक्षिणोत्तरसूत्रद्वयसंपाताद्वृत्तवक्ष्यमाणमानेन तुल्यरूपपरिकल्पितसूत्राग्रैस्तैस्तेषां मण्डपादीनां प्राक्प्रत्यग्दक्षिणोत्तरात्मकदिक्चतुष्टयं परिकल्पयेत् ॥ १६ ॥

सर्वप्रयत्नेन विद्याराधितद्वारा पूर्णताख्यातिसमावेशनेच्छा चेत्येते समयाचारिकाः परे च शास्त्रानुशिष्टाः ॥

इत्थं विदित्वा विधिवदनुष्ठितवतः कुलनिष्ठस्य सर्वतः कृतकृत्यता शरीरत्यागे श्वपचग्रहकाश्योर्नान्तरं जीवन्मुक्तो भवति ॥ १८ ॥

य इमामष्टादशखण्डीं महोपनिषदं महात्रैपुरसिद्धान्तसर्वस्वभूतामधीते स सर्वेषु यज्ञेषु यष्टा भवति। यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति इति हि श्रूयते इत्युपनिषत् इति शिवम् ॥ १९ ॥

य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ २० ॥

भद्रं नो अपि वादय मनः ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २१ ॥

इत्यष्टादशः खण्डः

इति श्रीपरशुरामकल्पसूत्रपरिशिष्ट द्वितीयभाग. सम्पूर्णम् ॥

तत्र भानोर्गत्या आदित्यदक्षिणोत्तरायणक्रमगतिभेदज्ञानच्छाययेति यावत् ॥ ११ ॥

तन्मध्यं बिन्दुमध्यं इत्येतत्क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥

पूर्वापरद्वये पूर्वापरात्मिकयोः दिशोः प्रागवच्छिन्ने कृत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदभिमतः तद्द्वयमवष्टभ्य सममानपरिभ्रान्त्या तच्चिह्नद्वयान्तराळमानपरिभ्रान्त्यां स्वेच्छाधिकेनार्धेन मानेन अन्योन्यतुल्येन परिभ्रान्त्यां कृत्वा वृत्तद्वयं कृत्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तयोः पूर्वापरयोः संश्लेषसंजातमध्यदक्षोत्तरास्थित इत्यस्य उत्तरत्र सन्धिद्वये इत्येते विशेषं प्राक्प्रत्यक् सूत्रमध्ये प्राक्प्रत्यगात्मसूत्रमध्ये तु संहारे दक्षोत्तरं दक्षिणोत्तरं तेषां मण्डपादीनामग्रैः सूत्राग्रैः ॥ १५ ॥

एतदुक्तं भवति—जीमूताद्यपरिवेष्टितभानौ दिवसे छायादिभिरनावृतदेशे जलयन्त्रादिभिः सुसमीकृतस्य दर्पणोदरसंकाशस्य भूतलस्य मध्ये बिन्दुं कृत्वा तदवष्टम्भतः प्रतिदिशं द्वादशाङ्गुलमानेन वृत्तं कृत्वा तत्र षडङ्गुलमानपरिणाहमूलमुत्तरोत्तरपरिणाहापचयेन सूचीमात्रीकृताग्रपरिणाहं मृद्वाकृतिं शङ्कुमूलमानोच्छ्रायसहितं वृत्ताकारं निस्त्वरेण निखनं वृत्तमध्यस्थबिन्दुमध्ये यथा शङ्कुमूलपरिणाहमध्यं भवति तथा तच्छङ्कुच्छायाग्रस्य पूर्वाह्ने तद्वृत्तरेखाप्रविशद्भागे यत्र संपातस्तत्र । ततोऽपराह्णे तच्छङ्कुच्छायाग्रस्य तद्वृत्तरेखापूर्वभागे चिह्नं विधाय

सूत्रं तत्पूर्वापरं परिकल्प्य तच्चिह्नद्वया-
तच्चिह्नद्वयं प्रापयत् सूत्रं तत्पूर्वापरं परिकल्प्य तच्चिह्नद्वया-
वष्टंभेन तच्चिह्नान्तराळमानस्य चेष्टाधिकेनार्धमानेनान्योन्य-
समेते किंचिदन्योन्यसंश्लिष्टं पूर्वापरं वृत्तद्वयं विधाय
तद्वृत्तरेखादाक्षिणोत्तरसन्धिद्वयप्रापि प्राक्पश्चिमसूत्रमध्य-
गत्या तिर्यग्रूपेण यत् सूत्रं दक्षिणोत्तरं परिकल्प्य तत्प्राक्
प्रत्यक्दक्षिणोत्तरसूत्रद्वयसंपाताद्वृत्तवक्ष्यमाणमानेन तुल्य-
रूपपरिकल्पितसूत्राग्रैस्तैस्तेषां मण्डपादीनां प्राक्प्रत्यग्द-
क्षिणोत्तरात्मकदिक्चतुष्टयं परिकल्पयेत् ॥ १६ ॥

सर्वप्रयत्नेन विद्याराधितद्वारा पूर्णताख्यातिसमा-
वेशनेच्छा चेत्येते समयाचारिकाः परे च शास्त्रानुशिष्टाः ॥

इत्थं विदित्वा विधिवदनुष्ठितवतः कुलनिष्ठस्य
सर्वतः कृतकृत्यता शरीरत्यागे श्वपचगृहकाश्योर्नान्तरं
जीवन्मुक्तो भवति ॥ १८ ॥

य इमामष्टादशखण्डीं महोपनिषदं महात्रैपुर-
सिद्धान्तसर्वस्वभूतामधीते स सर्वेषु यज्ञेषु यष्टा भवति ।
यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति इति हि श्रूयते
इत्युपनिषत् इति शिवम् ॥ १९ ॥

य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ २० ॥

भद्रं नो अपि वादय मनः ओं शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ २१ ॥

इत्यष्टादशः खण्डः

इति श्रीपरशुरामकल्पसूत्रपरिशिष्ट द्वितीयभाग. सम्पूर्णम् ॥

तत्र भानोर्गत्या आदित्यदक्षिणोत्तरायणक्रमगति-भेदज्ञानच्छाययेति यावत् ॥ ११ ॥

तन्मध्यं बिन्दुमध्यं इत्येतत्क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥

पूर्वापरद्वये पूर्वापरात्मिकयोः दिशोः प्राग्वच्छिन्ने कृत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदभिमतः तद्वयमवष्टभ्य सममानपरिभ्रान्त्या तच्चिह्नद्वयान्तराळमानपरिभ्रान्त्यां स्वेच्छाधिकेनार्धेन मानेन अन्योन्यतुल्येन परिभ्रान्त्यां कृत्वा वृत्तद्वयं कृत्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तयोः पूर्वापरयोः संश्लेषसंजातमध्यदक्षोत्तरास्थित इत्यस्य उत्तरत्र सन्धिद्वये इत्येते विशेषं प्राक्प्रत्यक् सूत्रमध्ये प्राक्प्रत्यगात्मसूत्रमध्ये तु संहारे दक्षोत्तरं दक्षिणोत्तरं तेषां मण्डपादीनामग्रैः सूत्राग्रैः ॥ १५ ॥

एतदुक्तं भवति—जीमूताद्यपरिवेष्टितभानौ दिवसे छायादिभिरनावृतदेशे जलयन्त्रादिभिः सुसमीकृतस्य दर्पणोदरसंकाशस्य भूतलस्य मध्ये बिन्दुं कृत्वा तदवष्टम्भतः प्रतिदिशं द्वादशाङ्गुलमानेन वृत्तं कृत्वा तत्र षडङ्गुलमान-परिणाहमूलमुत्तरोत्तरपरिणाहापचयेन सूचीमात्रीकृताग्र-परिणाहं मृद्वाकृतिं शङ्कुमूलमानोच्छ्रायसहितं वृत्ताकारं शिल्पिवरेण निर्मितं वृत्तमध्यस्थबिन्दुमध्ये यथा शङ्कुमूल-परिणाहमध्यं भवति तथा तच्छङ्कुच्छायाग्रस्य पूर्वाह्णे तत्तद्वृत्तरेखापश्चिमभागे यत्र संपातस्तत्र ततोऽपराह्णे तच्छङ्कुच्छायाग्रस्य तद्वृत्तरेखापूर्वभागे चिह्नं विधाय

व्याख्यानोदाहृतग्रन्थग्रन्थकर्तृसूची

व्याख्यानोदाहृतग्रन्थग्रन्थकर्तृसूची

Printed by J. R. Aria at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

Printed by J. R. Aria at the Vasanta Press, Adyar, Madras